

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Қ. АБИРҚУЛОВ

ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлари аҳоли илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим
йўналишлари талабалари учун дарслик
сифатида тасвир этилган

Т.:

ме-
ти-
ти-
г.
сқ-
инг
йдо

ва
ни-
ан.
рли
ил-
ра-

ни,
ини
ари
ло-
бир
бе-

ган

оф.
юв.
ев;
юв.

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

ABIRKULOV K.N.

ECONOMICAL GEOGRAPHY

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

Абирқулов Қ.Н. Иқтисодий география (Дарслик). Т.: ТДИУ, 2004 – 320 бет.

Ушбу дарсликда «Иқтисодий география» фанининг предмети, назарий ва амалий йўналишлари, бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришни такомиллаштириш муаммолари устида тўхтаб ўтилган.

Унда дунё сиёсий картаси ривожланишининг асосий босқичлари, йирик ўзгаришлар жумладан социалистик тузумнинг парчаланиши натижасида янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши таърифланган.

Дарсликда дунё хўжалиги, халқаро меҳнат тақсимоти ва интеграция масалалари, ИТТининг дунё хўжалиги ривожланишига, тармоқ ва ҳудудий тизилмаларининг таъсири кўрсатилган.

Дунё саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти уларнинг турли мамлакат гуруҳларида жойлашиши ва ривожланиши баён этилган. АҚШ, Германия, Япония ва Россиянинг иқтисодий-географик тавсифи берилган.

Дарслик Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни, меҳнат ресурс салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммолари, бозор шароитида иқтисодиёт тармоқлари ривожланиши ва жойлашиш хусусиятлари, ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши атрофлича таҳлил этилган. Ҳар бир мавзуга тегишли таянч иборалар ҳамда адабиётлар рўйхати берилган.

Дарслик иқтисодий йўналиш мутахассислигида ўқиётган талабаларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф.

Ш.Р.Холмўминов.

Тақризчилар: г.ф.д. проф. А.Солиев;

г.ф.д., проф. И.Қаюмов.

Abirkulov K.N. Economical geography (Textbook). -T.: TSEU, 2004 – 320 pages.

The textbook is about subject, theoretical and practical sides of «Economical geography». It also addresses to the problem development and placement of production forces.

The textbook describes the stages of development world's political map, great changes, in particular, formation of new sovereign states as result of collapse of socialistic system.

World household, international labour allocation, integration issues, the influence of scientific-technical progress on world household are also shown.

It explains world industry, agricultural, transportation, their location and development in different country groups. The economical-geographic characteristics of USA, Germany, Japan and Russia are detailed.

The textbook covers the role of Uzbekistan in the world household, the efficiency issues of labour resources utilization, development and placement characteristics of economic branches in the conditions of market system, analysis of development of international economic relations. It is given used literature to every topic.

The textbook is designed for the students majoring in economic trends.

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh.R.

References: doctor of geographic science,
prof. Soliev A.;
doctor of economic science,
prof. Kayumov I.

КИРИШ

Келажаги буюк давлат Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиёти ҳар томонлама етук, жаҳон талабларига жавоб берадиган иқтисодчиларни таъминлаш, уларни тайёрлашда иқтисодий таълим йўналишидаги бошқа фанлар қатори «Иқтисодий география» фани ҳам катта ўрин тутаети. У бўлажак иқтисодчиларга табиий ресурслар, уларнинг жаҳон ва Ўзбекистон бўйича тарқалиши, жаҳон ва Ўзбекистон аҳолиси, жаҳон саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти ва халқаро иқтисодий алоқалар тўғрисида билим беради.

«Иқтисодий география» фани бўйича тайёрланган мазкур дарслик икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми жаҳон иқтисодий географияси, иккинчи қисми эса, Ўзбекистон иқтисодий географияси масалаларига бағишланган.

Биринчи қисмнинг асосий вазифаси талабаларга «Иқтисодий география» фани, унинг мақсад ва вазифалари, бошқа фанлар билан алоқаси, ишлаб чиқариш кучлари, сиёсий харита, жаҳон аҳолиси, жаҳон хўжалиги ва унинг тармоқлари ривожланган давлатларнинг хўжалиги ҳақида билимлар бериш, уларда тегишли кўникмаларни шакллантириш ҳамда малака ҳосил қилишдир.

Иккинчи қисм, яъни «Ўзбекистон иқтисодий географияси»нинг асосий мақсади талабаларни Ватанимиз табиати ва табиий ресурслари, уларнинг ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришга таъсири, мамлакатимиз аҳолиси, меҳнат ресурслари, фани, маданияти ривожини, саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти, хизмат кўрсатиш соҳалари, ташқи иқтисодий ва маданий алоқалари билан таништиришдан иборат.

Дарсликнинг ушбу қисмини ёзишда А.Рўзиев ва Қ.Абирқуловларнинг 2002 йилда «Шарқ» нашриётида чоп этилган «Ўзбекистон иқтисодий географияси» ўқув қўлланмасидан фойдаланилди.

Дарслик иқтисодий таълим йўналишидаги мутахассислар учун биринчи маротаба тайёрланаётганлиги боис унда муайян камчиликлар учраши табиий. Бу ҳақдаги самимий фикр ва мулоҳазаларингиз учун олдиндан миннатдорчилик билдирган ҳолда уларни қуйидаги манзилга жўнатишингизни илтимос қиламиз:

Тошкент Давлат иқтисодиёт университети, «Минтақа иқтисодиёти ва экологияси» кафедраси.

I бўлим

«ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ»НИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

I боб

«ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ» КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСУЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. «Иқтисодий география»нинг предмети, унинг бошқа фанлар орасида тугган ўрни

«Иқтисодий география» фанининг предмети. «Иқтисодий география» - ишлаб чиқариш кучларининг бутун дунё, мамлакатлар, минтақалар бўйича ҳудудий жойлашиши ва ривожланиши муаммоларини ўрганувчи фандир.

«Иқтисодий география» фани ишлаб чиқаришнинг ҳудудий муаммоларини табиий ва иқтисодий шароитга боғлиқ ҳолда ўрганади; дунё ҳамда турли мамлакатлар ва минтақаларда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этиш хусусиятларининг объектив қонуниятларини асослаб беради; ишлаб чиқаришнинг жойлашиши ва ривожланиши хусусиятларини ўрганиш жараёнида мамлакатлар ҳудудида иқтисодий районларнинг вужудга келиши, улар ўртасида иқтисодий алоқаларнинг шаклланиши ва ривожланишини изоҳлайди; шунингдек айрим мамлакатлар ва ҳудудлар хўжалигининг таснифини аниқ иқтисодий-статистик маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида ўрганиб, қисқача илмий хулосалар чиқаради ва тавсиялар беради.

Ишлаб чиқаришнинг географик муаммоларини ҳал қилиш борасида «Иқтисодий география» халқ хўжалиги, унинг тармоқларини стратегик режалаштириш учун хўжалик объектларини мақсадга мувофиқ жойлаштириши, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг истиқболларини башорат қилиш билан боғлиқ бўлган қатор муаммоларни ўрганади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш қонуниятлари ижтимоий формацияларнинг ривожланиш қонуниятлари билан ҳамбарчас боғлиқдир. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг географик муаммоларини тадқиқот қилиш ижтимоий меҳнат тақсимотини кенг қўламда, яъни ҳудудий меҳнат тақсимотини таҳлил қилиш билан аниқланади.

«Иқтисодий география» мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш шароити ва хусусиятлари, уларда иқтисодий район-

ларнинг, мамлакатлар ва йирик иқтисодий районлар ўртасида иқтисодий алоқаларнинг шаклланиши ҳақида тушунча беради; аниқ маълумотларни умумлаштириш ва таҳлил қилиш йўли билан мамлакатлар ва минтақаларда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш хусусиятларининг объектив қонуниятларини изоҳлайди.

✓ Иқтисодий-географик тадқиқотларда маҳаллий, табиий ва иқтисодий шароитларни ўрганишга катта аҳамият берилади. Бундай изланишлар мамлакатимизни, қўшни мамлакатларни ва бутун дунёни билишда муҳимдир. Улар бўлажак иқтисодчи мутахассислар дунёқарашининг шаклланишида, умумий билимини, айниқса иқтисодий билим савиясини оширишда катта роль ўйнайди.

✓ «Иқтисодий география»нинг бошқа фанлар орасида тутган ўрни. «Иқтисодий география» география фанлари тизимига киради. У «Табиий география», «Тарих», «Иқтисод ва статистика» фанлари билан узвий равишда боғланган.

«Иқтисодий география» ижтимоий, географик, табиий география эса табиий фан ҳисобланади. «Иқтисодий география» ва «Табиий география» ўртасида узвий ҳамкорлик мавжуд «Иқтисодий география» табиий шароит ва ресурсларга иқтисодий баҳо беришнинг илмий асосларини ишлаб чиқади.

География фанлари бўйича тадқиқот ва ўқув ишлари олиб бориш учун «Иқтисодий география»нинг «Табиий география» билан узвий ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Айрим мамлакат ва минтақаларга таъриф берувчи мамлакатшунослик ишларини ташкил қилишда ҳам бу ҳамкорликнинг роли катта.

Ижтимоий фанлар туркумига кирувчи «Иқтисодий география» учун назарий аҳамиятга эга бўлган умумиқтисодий фанларнинг қисқача хулосалари муҳимдир. Тармоқлар иқтисодиёти билан шуғулланувчи фанлар, яъни ишлаб чиқариш шароити, халқ хўжалик тармоқларида ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва ривожлантириш, техник-иқтисодий асослари, ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг хусусиятлари ва омиллари, ишлаб чиқаришда таннарх ва бошқалар билан шуғулланувчи аниқ иқтисодиёт фанлари кўн масалаларда «Иқтисодий география» билан алоқада бўлади.

✓ «Иқтисодий география» фани ижтимоий-иқтисодий формациялар бўйича ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишини таҳлил қилиш давомида тарихий усуллардан фойдаланади. «Тарих» фани эса жамиятнинг ривожланиши ва тарихий жараёнларни тадқиқ этаётганда табиий ва атроф-муҳит ҳақидаги маълумотларни «Иқтисодий география» фанидан олади.

1.2. «Иқтисодий география»нинг назарий асослари, илмий концепциялари ва услублари

«Иқтисодий география» географик тадқиқотларини тарихий-ижтимоий таҳлиллар асосида олиб боради. Бу борада, у албатта, ҳозирги даврда ишлаб чиқаришни жойлаштириш масалаларида тарихий маълумотларга (айниқса, саноат ва қишлоқ хўжалиги минтақалари, транспорт йўллари, аҳолини жойлаштириш, шаҳарлар, меҳнатга лаёқатли аҳоли ва бошқаларга нисбатан) таяпади, ривожланиш даражасини, динамикасини аниқлаш мақсадида ишлаб чиқаришни солиштиради, баҳолайди ва инсоннинг табиий муҳитга таъсирини таҳлил қилади.

Айрим жиҳатларни ўрганиш учун «Иқтисодий география» икки қисмга — «Умумий иқтисодий география» ва «Районлар иқтисодий географияси»га бўлинади. «Умумий иқтисодий география» қисмида тизимнинг умумий масалалари, мамлакатларнинг хўжалик географияси ва асосий тармоқлар географияси ўрганилади. «Районлар иқтисодий географияси» қисмида эса тегишли мамлакатнинг айрим ҳудудлари хўжалиги ва иқтисодий районлари ўрганилади. Мамлакатларни мажмуали ўрганишда иккала қисм ҳам бир-бирини тўлдирди. Айни вақтда мамлакатлар хўжалиги ва бу хўжалик тармоқларини тадқиқот қилишдаги умумий масалаларни ўрганиш тегишли мамлакатнинг айрим ҳудудлари ва иқтисодий туманлари хўжалигини ўрганиш учун жуда зарур ҳисобланади.

«Иқтисодий география» ишлаб чиқаришни жойлаштиришни ўргана бориб, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг шаклланиши ва ривожланишини кенг қўламда тадқиқ қилади. Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалар — бу табиий ва ижтимоий-иқтисодий шароит, тарихий хусусият ва иқтисодий-географик ўринга эга бўлган аниқ ҳудудда ишлаб чиқариш тармоқларининг уйғунлашганлигидир.

«Иқтисодий география»нинг қуйидаги илмий концепциялари мавжуд:

- иқтисодий ривожлантириш концепцияси — муайян мамлакат, иқтисодий районларнинг мураккаб тизими бўлиб, шаклланиши қонуний тарзда шаклланади;

- ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари концепцияси — ишлаб чиқариш корхоналари аҳоли яшаш жойларини чегараланган ҳудуд ёхуд иқтисодий район ёки кичик район ҳудудида ўзаро уйғунлашуви;

- энергия ишлаб чиқариш цикллари концепцияси — район барпо этувчи қонуниятлар цикли.

Ушбу концепциялар иқтисодий-географик изланишларда ўз аксини топади.

«Иқтисодий география» ижтимоий-иқтисодий, ҳудудий тизимларни ўрганишда дастурли-мақсадли, тизимнинг таҳлили, баланс (мувозанат), картографик, иқтисодий-математик моделлаштириш, қиёсий-географик, иқтисодий-географик башоратлаш усулларида фойдаланилади.

1) *Дастурий-мақсадли усул* бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида жуда муҳим бўлиб, мажмуанинг кечиктириб бўлмайдиган ва умумманфаатларни кўзлаган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш дастури ва мақсади билан узвий боғлиқ; 2) *Тизимнинг таҳлил усули* босқичма-босқич тамойилига асосланган бўлиб, ҳар бир ҳудудий тизим, айниқса, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, жойлашиш хусусиятларини ўрганиш бўйича маълум мақсад ва вазифаларни қамраб олган; 3) *Баланс усули* «Иқтисодий география»нинг асосий усулларида бири. Ушбу усул ёрдамида регионларнинг ресурс ва маҳсулотга, ишчи кучига бўлган талабини аниқлаш хусусан, айрим ҳудудлар ўзида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан ўз эҳтиёжини қондиралаётганлиги ёки қондира олмаётганлиги, зарур маҳсулотларни келтириш ёки олиб кетиш қўлами даражасини баҳолаш, шунингдек, регион хўжалик мажмуи ривожланишидаги номутаносибликни ва уни бартараф этиш йўллари аниқланади; 4) *Картографик усул* «Иқтисодий география»нинг махсус усулларида ҳисобланади. Харита — билим манбаи ва ўрганиш объектидир. Ҳудудий, иқтисодий географик жараёнлар ва айрим мамлакатлар миқёсида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш хусусиятларини энг кўргазмали тарзда фақат географик харита намоён этиши мумкин; 5) *Иқтисодий-математик моделлаштириш усули* хўжалик тармоқларининг ривожланиши ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш муаммолари билан боғлиқ бўлган тадқиқотлар жараёнида кенг қўлланилади; 6) *Қиёсий географик усул* катор ҳудудий бирликларни турли кўрсаткичлар асосида бир-бири билан таққослашдир; 7) *Иқтисодий - географик башоратлаш усули* мамлакатлар, уларнинг ҳудудлари келажакда мажмуали ривожланишини турли кўрсаткичлар таҳлили орқали белгилашга ёрдам беради.

«Иқтисодий география» ижтимоий — иқтисодий, ҳудудий тизимларни ўрганишда булардан ташқари ўзи узвий алоқада бўлган бошқа фанларнинг усуллари ва ҳулосаларидан ҳам кенг фойдаланади.

✓ «Иқтисодий география»нинг асосий вазифалари. Маълумки, табиатнинг жамият ривожланишига, моддий ишлаб чиқаришнинг ўсишига, ишлаб чиқарувчи кучларнинг жойлашишига таъсири ҳал қилувчи ҳолат эмас. У жамиятнинг ривожланишига турли ишлаб чиқариш усуллари ва ишлаб чиқариш куч-

ларининг ривожланиши ва жойлашишига қараб турлича таъсир қилади. Шунинг учун ижтимоий ишлаб чиқариш жойлаштирилишини ўрганишда географик муҳит ва бу муҳит элементларининг ҳудудлардаги ўзаро таъсирини ҳисобга олиш керак.

«Иқтисодий география» учун табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқ умумий масалалар билан бир қаторда турли табиий муҳитнинг ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга таъсирини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

«Табиий география» билан узвий ҳамкорликда ва аниқ тармоқлар иқтисодиёти маълумотларига таянган ҳолда ҳудудлар табиий шароитига иқтисодий баҳо бериш ва ундан самарали фойдаланиш йўллари аниқлаш «Иқтисодий география»нинг асосий вазифаларидан биридир.

Иқтисодиёт тармоқлари ривожланишининг умумий режасидан келиб чиққан ҳолда маълум бир ҳудудда ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ривожлантириш ҳамда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил қилиш кўзда тутилади. Шунинг учун географик муҳитни ҳужалик юритишда фойдаланиш имконияти нуқтаи назаридан баҳолаш ва уни оқилona ўзлаштириш муаммолари «Иқтисодий география»да муҳим ўрин эгаллайди.

1.3. «Иқтисодий география»нинг ривожланиш тарихи

«Иқтисодий география» фан сифатида нисбатан яқинда — 1200-1250 йил аввал шаклланган. Лекин унинг манбалари ва қуртакларининг пайдо бўлиши узоқ даврларга бориб тақалади. Чунки иқтисодий-географик маълумотлар қадимги манбаларда (саёҳатномалар, зафарномалар, йилномалар, илмий асарлар ва ҳ.к.ларда) жуда кўп учрайди. Эротифоннинг (милоддан аввалги III аср) «Географика» номли асарининг учинчи қисми ҳам айрим мамлакатлар таърифига бағишланган. Қадимги даврларда «География» фани айрим мамлакатларнинг, жойларнинг табиати, аҳолиси ва ҳужалиги тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган билимлар тўпламидан иборат бўлган.

Урта асрларда иқтисодий-географик билимлар Ал Хоразмий («Китоб Суръат ал-Аз»), Беруний («Ҳиндистон»), Бобур («Бобурнома») ва бошқа олимларнинг асарларида чуқурлаштирилган.

Европада «Иқтисодий география» фан сифатида XVI асрдан шакллана бошлаган. Унинг ривожланишига француз олими Ж.Боден, италиян олими Л.Твиггерди, голланд олими Б.Варенс муҳим ҳисса қўшишди. Француз олими Ж.Боден 1564 йилда ёзган йирик географик асарида шарқ географиясидаги

географик муҳитнинг жамият ривожланишига таъсири муаммоси қайтадан кўриб чиқилди, Италия олими Л. Твиччардининг «Нидерландия тавсифи» (1567 йил), Голланд олими Б. Варенуснинг «Бош география» (1650 йил) номли асарида ҳам иқтисодий географияга оид қатор муаммолар илмий ечимини топди.

«Иқтисодий география» илмий атамасини фанга биринчи бўлиб рус олими М.В.Ломоносов XVIII асрда олиб кирди. У иқтисодий хариташуносликнинг ривожланишига катта хисса қўшди. Француз олими Луи Монтеस्कье табиий шароитнинг жамият ривожланишига таъсирини ўрганиш бўйича жуда муҳим илмий ишлар олиб борди. Мазкур муаммо билан немис олимлари И.Кант, Г.Ф.Гегель ҳам шуғулланган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида айрим давлатларда саноат тез суръатлар билан ривожланиш натижасида йирик географик асарлар вужудга келди. Бу даврда олимлардан А.Гумбольд саноатнинг табиатга таъсири масалаларига, К.Риттер эса табиат ва инсон алоқалари муаммоларига катта эътибор беришган.

XX асрда «Иқтисодий география»нинг ривожланиши Н.Н.Колосовский, Н.Н.Баранский, Н.П.Никитин, В.В.Покшишевский, Ю.Г.Сауцкин, Семевский В.М., Э.Б.Алаев, Б.С.Хорев ва бошқаларнинг Ўзбекистонда ўтган аср бошларида яшаган Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори Абдурашидов, Абдулла Авлоний ва бошқаларнинг номлари билан боғлиқ.

Маҳмудхўжа Бехбудий томонидан XX аср бошларида «География»дан қатор дарсликлар ва асарлар ёзилган. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Маҳмудхўжа Бехбудий Туркистонда «Аҳоли географияси»нинг асосчиси ҳисобланади. У «Мадхали жуғрофияи имроний» («Аҳоли географиясига кириш»), «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий географияси»), «Мухтасарий жуғрофияи Русий» («Русиянинг қисқача жуғрофияси») номли дарсликлар муаллифидир.

У Ўзбекистонда 1920-30 йилларда «Иқтисодий география» ва умуман, «География» фанининг ривожланишида қуйидаги олимларнинг ишлари муҳим ўрин тутди: Н.Балашов («Ўзбекистон ва унга қўшни жумҳуриятлар ҳамда вилоятлар», 1925 й.), Н.П.Архангельский («Жуғрофия — ўлкани ўрганиш дарслиги», 1933 й.), А.Обизов («Ўзбекистон шўролар жумҳурияти жуғрофияси», 1933 й.).

У XX асрнинг иккинчи ярмида ва ҳозирги пайтда Ўзбекистонда «Иқтисодий география» фанининг ривожланиши З.М.Акроров, О.Б.Отамирзаев, А.С.Солиев, Қ.Абирқулов, Х.С.Салимов, А.Р.Ўзиев, А.Қаюмов, Ш.Иномов, Ҳ.Абдуллаев ва бошқаларнинг номлари билан боғлиқ.

Қисқача хулосалар

«Иқтисодий география» фани география фанлари тизимига кирувчи ижтимоий фандир. У:

- «Табиий география» билан ҳамкорликда ишлаб чиқариш ривожланадиган географик муҳитни, яъни табиат билан жамиятни ўзаро таъсирини;

- аҳолининг жойлашишини, меҳнат ресурсларини, шаҳар ва қишлоқларни, аҳоли таркибини, қупайишини ва ҳаракатини;

- жаҳон, шу жумладан, давлатларнинг иқтисодий-географик шароитини;

- иқтисодий ривожлантириш назариясини ишлаб чиқади ва амалга оширади;

- меҳнатнинг ҳудудий тақсимотини ўрганади, давлатларни гуруҳлаштиради ва ҳ.к.лар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Иқтисодий география»нинг предметини изоҳлаб беринг.
2. «Иқтисодий география»нинг назарий асосларини таърифланг.
3. «Иқтисодий география»нинг асосий илмий услубларини сананг.
4. «Иқтисодий география» бошқа фанлар ўртасида қандай ўрин тутади?
5. «Иқтисодий география»нинг асосий вазифалари нима-лардан иборат?
6. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойлашишида табиий шароитлар аҳамиятга эга?

Маълумот. 2006.01.02.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
4. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
5. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. – Ростов-на Дону; 2000.
6. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. –М., 2000.
7. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
8. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. – - Ростов-на -Дону; Веникс. 1997.
9. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
10. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
11. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. -М., 2000.
12. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. – М.: Прогресс, 1998.
13. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
14. Страны мира. – -М.: Мысль, 1996.

II боб

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ ҚОНУНИЯТЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ

2.1. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ривожланиш қонуниятларига қуйидагилар киради:

1. Ишлаб чиқаришни ҳудудий оқилона ташкил этиш қонуниятлари. Унга мувофиқ:

- ишлаб чиқариш корхоналарини ИТТнинг ютуқлари асосида, иложи борича манбаларга яқин жойлаштириш керак. Масалан, сувни кўп талаб қиладиган тармоқларни имкун қадар йирик ва самарали сув манбаларига яқин жойлаштириш мақсадга мувофиқ;

- меҳнатни кўп талаб қилувчи (сермеҳнат) тармоқларни эса меҳнат ресурслари шаклланган марказларга яқинроқ;

- кундалик истеъмол қилинувчи маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарини истеъмолчиларга яқинроқ жойлаштириш керак ва ҳ.к.лар.

2. Ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ихтисослашуви ва кооперациялашуви қонуниятлари. Бунда бирон бир ҳудуд ичида ихтисослашув ва корхоналар ўртасида энг такомиллашган ишлаб чиқариш алоқаларини ўрнатиш ҳамда уларни ташқи иқтисодий алоқаларда кенг иштироки кўзда тутилган.

3. Ҳудудларнинг мажмуали ривожланиш қонуниятлари. Ҳудуднинг (республика, вилоят, иқтисодий туман) комплекс ривожланиши деганда, ҳўжаликдаги мутаносиблик, ишлаб чиқариш корхоналарининг маҳаллий табиий ва иқтисодий шароитга мослиги, ихтисослашган тармоқлар, инфратузилмасини, турли кўламдаги шаҳарларнинг ривожланиши, табиий муҳитни муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш ва ҳоказолар назарда тутилади.

4. Ишлаб чиқаришни ҳудудларда иложи борича бир меъёردа жойлаштириш ёки ҳудудларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини тенглаштириш қонуниятлари. Унга кўра республикамиз ҳудудларининг иқтисодий ривожланишини бир-бирига тенглаштириш, яъни мамлакатимизда ишлаб чиқариш кучларини бир меъёردа жойлаштириб, келажакда аҳоли турмуш даражасини ошириш асосий мақсад килиб олинади.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда юқоридаги қонуниятлар асосида ёндашилса халқ хўжалигининг барча тармоқларида меҳнат унумдорлиги ошади, иқтисодий самарадорликка эришилади.

2.2. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асосий шакллари

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг барча шакллари — мужассамлашув, ихтисослашув, кооперация ва комбинация айни пайтда ижтимоий ва ҳудудий жиҳатларга эга. Бунда ишлаб чиқаришнинг *ҳудудий* томони етакчи роль ўйнайди. Шунга қарамасдан бир-бири билан боғлиқ бўлган бу жараёнларни уюштирган ҳолда ўрганиш, таҳлил қилиш, биридан иккинчисига ўта билиш географик фикрлашнинг муҳим хусусиятидир.

Мужассамлашув ёки ишлаб чиқаришнинг тўпланиши географик жиҳатдан энг аввало, моддий соҳалар — саноат, қишлоқ хўжалиқ, транспортда яққол намоён бўлади. Фан объектини айнан шу тармоқларнинг ҳудудий ташкил этилиши, жойлашиш хусусиятлари белгилаб беради. Ижтимоий объектларнинг ҳудудий ташкил этилиши эса халқ хўжалигининг барча тармоқларида турлича бўлади.

Мужассамлашув даражасининг юқори ёки пастлиги айни пайтда маълум бир соҳанинг ривожланганлик даражасини белгилайди.

Ихтисослашув меҳнат тақсимоти ва иқтисодий районларнинг таркиб топиши билан чамбарчас болиқдир. Унинг уч босқичи - *корхона, шаҳар ва туман* миқёсидаги ихтисослашуви, шунингдек, уч тури — қисм (детал); технологик ёки ярим маҳсулот ва предмет (товар маҳсулот ишлаб чиқариш) ихтисослашуви мавжуд. Ихтисослашув босқичлари корхона, шаҳар ва туманларнинг меҳнат тақсимотидаги ўрнини белгилаб беради, турлари эса, бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, турли ҳудудий босқичда ўзгача хусусиятга эга бўлади. Ихтисослашув натижасида халқ хўжалиги тармоқлари вужудга келади, иқтисодий районлар, шаҳарларнинг функционал турлари шаклланади.

Кооперация — бир маҳсулот яратиш учун турли корхоналарнинг ҳамкорлиги бўлиб, бунда уларнинг тармоқ ҳолда жойлашуви кузатилади. Бунда қатнашувчи корхоналар сони вужудга келаётган маҳсулотнинг мураккаблигига болиқ бўлади.

Комбинация - кооперацияга ўхшаб корхоналар бирлашмасидан иборат. Бунда тарқоқ ҳолда жойлашган бирлик эмас, балки уларнинг ҳудудий умумийлиги тушунилади. Кооперацияда маҳсулот бир бўлса, комбинацияда аксинча, хомашё бир бў-

либ, ундан олинган маҳсулот турлича бўлади. Комбинатлашув маълум турдаги хомашёни чуқур технологик қайта ишлаган ҳолда маҳсулотлар ишлаб чиқаришни англатади.

Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш шароитида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг барча шаклларидадан тўғри ва оқилона фойдаланиш зарур.

2.1

2.3. Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг асосий омиллари

Иқтисодиёт тармоқлари маълум шарт-шароитлар ва омилларни ҳисобга олган ҳолда жойлаштирилади ва ҳудудий ташкил этилади. Бу омилларни яхши билиш ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби ва тизимининг ривожланиш қонуниятларини ўрганишга асос бўлади.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда хомашё, ёқилғи, электр энергия, сув, иқлим, меҳнат ресурслари, истеъмол ва транспорт, иқтисодий-географик ўрин каби омиллар эътиборга олинади. Шунингдек, экология, ИТТ ва бозор иқтисодиёти омилларининг бу борадаги аҳамияти ҳам ошиб бормоқда.

Ушбу омилларни табиий, иқтисодий, ижтимоий ва экологик гуруҳларга бирлаштириш мумкин. Уларнинг моҳияти ва таъсирчанлиги жамият ривожланиши билан ўзгариб туради. Айни пайтда ижтимоий ва экологик омиллар ишлаб чиқаришни бозор иқтисодиёти муносабатлари асосида ташкил этишда устувор ўринга эга бўлмоқда.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда барча шарт-шароитлар ҳисобга олинishi зарур, лекин маълум тармоқни ҳудудий ташкил этишда барча омиллар эмас, балки улардан айримларигина етакчи роль ўйнайди.

Хомашё омили. Айрим маҳсулотларни олиш учун хомашё кўпроқ сарфланади. Шунинг учун бундай маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар мумкин қадар хомашё районларига яқин жойлаштирилади. Хомашёга асосланган саноат тармоқларининг географиясини ўрганиш энг аввало, мамлакат табиий шароити ва бойликларини билишни талаб этади.

Ёқилғи-омили. Иссиқлик электр станциялари қора металлургия саноатининг дастлабки босқичини жойлаштиришда асосий роль ўйнайди. Аммо унинг таъсири ҳар доим етакчи кучга эга эмас. Бундай ҳол нефть ва унинг маҳсулоти мазут, табиий газ асосида ишловчи иссиқлик электр станцияларини қуришга тааллуқли бўлади.

Электрэнергия омили. Бу соҳанинг ўзига хос хусусияти шундаки, у яратган маҳсулот - электр қувватини жамғариб, омборхоналарда йиғиб бўлмайди, ундан айти пайтнинг ўзида фойдаланиш керак. Бундан ташқари электр қуввати юқори кучланишли бўлиб, тармоқлар орқали узоқ масофаларга берилиши мумкин. Худду шу мақсадда йирик кўмир ҳавзаларида йирик ёқилғи энергетика мажмуалари барпо этилган. Одатда, электр қуввати омилини ишлаб чиқаришнинг худудий ташкил этилишида энг аввало, унинг арзон турига устунлик берилади. Арзон электр қуввати гидроэлектростанцияларидан олинади, чунки бунда сув кейин ҳам сувлигича қолаверади, ёқилғи электр станцияларида эса кўмир, мазут ёки табиий газ сарфланади. Электр қуввати омилига куйидаги мисолларни келтириш kifоя: 1 тонна титан ишлаб чиқариш учун 40-50 минг квт-с, шунча алюминий ишлаб чиқариш учун 17-19 минг квт-с, мисни тозалаш, темир қотишмаларини ишлаб чиқариш, электр печларида пўлат эритиш учун уларнинг ҳар бир тоннасига 8-10 мин квт-с атрофида электр қуввати сарфланади. Табиийки, бундай корхоналарнинг арзон электр қуввати манбаларига яқин жойда қурилиши иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлади. Демак, электр қуввати бир қатор саноат корхоналарини ўз атрофида омил сифатида «йиғар» экан. Шу сабабли у йирик район ва мажмуа ҳосил қилиш қудратига эга.

Сув ва иқлим шароити ҳам ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда катта аҳамиятга эга. Сув манбалари айтиқса кимё, ёғоч-целлюлоза, металлургия заводларининг фаолиятига сезиларли таъсир қилади.

Сув ва иқлим шароитлари бошиқа саноат корхоналарини қуришда ҳам эътиборга олинади. Бу омилнинг аҳамияти кишлок хўжалиги учун муҳим ҳисобланади. Чунончи, Ўзбекистон Республикасида анъанавий деҳқончилик иссиқ ва қуруқ иқлимий шароитида фақат сунъий суғориш асосида олиб борилади.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар орасида энг муҳими, аҳоли ва меҳнат ресурсларидир. Бу ўринда икки ҳолни қайд қилиш лозим: биринчидан, шундай корхоналар борки, уларга сон жиҳатидан кўп ишчи керак. Масалан, тикув фабрикаси, консерва ишлаб чиқариш, пахта етиштириш ва уни қайта ишлаш ва ҳ.к. Бошиқа корхоналарга эса, меҳнат ресурсларининг миқдори кўп бўлиши шарт эмас, уларда «оз» ва «соз» малакали ишчи кучи талаб қилинади. Масалан, радио ва асбобсозлик, аниқ машина-созлик ва ҳ.к.лар. малакали ишчи кучи мавжуд бўлган шаҳарларда, илмий техник марказларда жойлаштирилади.

Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг табиий кўпайиши да-

ражаси юқорилиги, миграцион ҳаракати фаолсизлиги меҳнат захиралари кўплаб шаклланишига олиб келади. Шу сабабли уларнинг миқдори кўп бўлган қишлоқ жойларда, шаҳарларда янги саноат корхона ва бошқа корхоналарни, маданий-маиший муассасаларни ташкил этиш зарур.

Аҳоли фақат ишчи кучи эмас, балки у энг аввало, «истеъмолчи» ҳамдир. Бу омилнинг роли эса ҳозирги кунда кескин ошиб бормоқда. Шу сабабли истеъмол омилли корхоналарни ўзига «тортади». Истеъмол омилли фақат халқ эҳтиёжи билан белгиланмайди. Ишлаб чиқаришнинг ўз талаби, бошқа хил маҳсулотларнинг кенг миқдорда сарфланиши, уларни транспортда келтиришнинг ноқулайлиги ҳам бундай корхоналарни истеъмол районларида барпо этишни назарда тутаяди.

Транспорт ҳам жуда муҳим, чунки у ишлаб чиқаришнинг бевосита давом эттирувчи тармоғи ҳисобланади. Шунинг учун транспортнинг аҳамияти барча бошқа омиллар билан қўшилиб, уйғунлашиб кетади ва уни «соф» ҳолда ажратиб олиш қийин. Шу билан бирга транспорт масаласи иқтисодий-географик омил билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Бу объектнинг энг аввало, ташқи (худудий) иқтисодий муносабатларини аниқлатади.

Илмий-техник тараққиёт омилнинг таъсири бир қатор тармоқларни худудий ташкил этишда аниқ намоён бўлади. Масалан, машинасозлик, электротехника ва кимё саноат тармоқларига тегишли кўпгина корхоналар юксак даражада илмий техника кудратига эга бўлган шаҳарларда жойлаштирилади.

Юқорида кўрилган омилларнинг аҳамияти катта. Аммо уларнинг барчаси провард натижада экологик омил билан «ҳисоблашилари» керак. Ҳозирги кунда айрим саноат корхоналарининг ишлаши шу нуқтаи назардан тўхтатилганлиги бежиз эмас. Экологик жиҳатдан кимё, ёғоч-целлюлоза, гўшт, консерва, чарм заводлари, иссиқлик электростанциялари аҳоли жойлашган марказлардан узоқроқда бўлгани яхши. Бу омил билан ҳозирги кунда ҳисоблашмасдан иложи йўқ.

Бозор иқтисодиёти омиллини ишлаб чиқариш тармоқларини худудий ташкил этишга нисбатан таҳлил этар эканмиз, унда бу борада анъанавий фикр юритиш тарзимиз тамомилан ўзгариб кетади. Чунки бу шароитда нимага ихтисослашувни ва қаерда жойлаштиришни провард натижада бозор, рақобат, талаб ва тақлиф белгилайди, давлат эса регионал (худудий) ва солиқ сиёсати орқали бу жараённи бошқариб ёки тартибга солиб туради.

Қисқача хулосалар

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари ўзариши кўрсатилган. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари қуйидагилардан иборат: ҳудудий ташкил этиш; ҳудудий ихтисослашув; ҳудудларнинг мажмуали (комплекс) ривожланиш қонунилари. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асосий шакллариға мужассамлашув, ихтисослашув ва кооперация киради. Ишлаб чиқариш қуйидаги омилларни ҳисобға олган ҳолда ташкил этилади: хомашё, ёқилғи, электрэнергия, сув ва иқлим, ижтимоий-иқтисодий, транспорт, илмий-техник тараққиёт ва экологик, бозор иқтисодиёти омиллари.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор иқтисодиётига ўтгач ишлаб чиқаришни жойлаштиришда қайси омиллар муҳим роль ўйнайди?
2. Ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ихтисослашуви деганда нимани тушунаси?
3. Қайси саноат тармоқлари хомашё манбаларига яқин қурилади?
4. Қандай омил приборсозлик ва электроника саноатини жойлаштиришға кучли таъсир этади?
5. Ўзбекистонда автомобиль заводини қуришда қандай омил ҳисобға олинган?
6. Экологик омил Марказий Осиё шароитида қандай аҳамиятға эга?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
4. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
5. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. Ростов-на Дону, 2000.
6. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
7. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
8. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. – Ростов-на Дону: Веникс, 1997.
9. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
10. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. – -М., 1995.
11. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
12. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. – М.: Прогресс, 1998.
13. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
14. Страны мира. – -М.: Мысль, 1996.

II бўлим

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

III боб

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДУНЁ СИЁСИЙ ХАРИТАСИ

3.1. Дунё сиёсий харитасининг аҳамияти ва ўзига хослиги

Сиёсий хаританинг аҳамияти ғоят катта бўлиб, у мамлакатларнинг халқаро ўрнини, дунёда эгаллаган мавқеини, ички сиёсий-маъмурий структураси хусусиятларини ўзида яққол акс эттиради.

Мамлакатлар ва халқларнинг бутун ҳаёти уларнинг давлат (сиёсий) чегаралари белгиланган ўз худудларида ўтади. Уларни айнан шу йўналишда ўрганиш иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий географиянинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бир томондан, дунё ва регионал муаммолар айрим мамлакатларнинг муаммоларидан ўсиб чиқади ва шаклланади, бошқа томондан эса, уларнинг ривожланиши бошқа кўплаб мамлакатларга бевосита катта таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрини эслаш ўринлидир: «СССР парчаланиб кетгандан кейин бизнинг иродамиз ва интилишимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда Ўзбекистон амалда фронт яқинидаги давлатга айланиб қолди. Унинг ташқи чегараларидаги Афғонистон ва Тожикистонда сўнгги йилларда юз минглаб инсонлар ҳаётига зомин бўлган танглик ўчоғи аланга олиб турибди»⁽¹⁾.

Афғонистондаги ҳарбий-сиёсий танглик, Тожикистондаги беқарорлик бутун Марказий Осиёдаги минтақавий барқарорликнинг ҳолатига ҳам, жумладан, Ўзбекистоннинг миллий хавфсизлигига ҳам салбий таъсир кўрсатмай қолмайди.

Шу билан бир қаторда халқаро ҳаётда сиёсий, иқтисодий (шу жумладан, саноат, транспорт ва бошқа соҳалардаги хўжалик қурилишлари), эгаллик муаммоларини бир нечта давлатларнинг биргаликдаги сатъ-ҳаракатлари, умумий маблағлар ҳисобига ҳал этиш йўллари тобора кўпайиб бормоқда. Бундай муаммолар ечими давлат чегараларидан ташқарига чиқмоқда, чегаралар эса давлатларни ажратиб турадиган тўсиқлардан ўзаро алоқа, ҳамкорлик чизиқларига айланмоқда. Лекин чегаралар очиқлиги давлат худудлари суверенитетининг тутаганлигини асло кўрсатмайди.

Мустақил давлатларнинг ташкил топиши, шаклланиши, ривожланиши, шунингдек, уларнинг барбод бўлиши ёки суверенитетининг тугатилиши, ўзгариши ёки тубдан ўзгартирилиши ва бошқалар ғоят мураккаб тарихий жараёнлар бўлиб, кўплаб ички ва ташқи амаллар – сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, этник, диний ва бошқалар билан белгиланади. Бунда кўпинча мамлакатлар ва халқлар ҳаётининг мураккаб муаммолари кўп йиллар, баъзан асрлар давомида ечилмай қолади.

Халқаро муаммолар бўйича мутахассислар Ер шарида 300 га яқин жой (пункт) бўйича ҳудудий, чегара ва бошқа масалалар юзасидан мунозаралар борлигини, шу жумладан, 100дан ортиқ шундай жой бўйича кучли низоли вазият мавжудлигини кўрсатадилар.

Дунёнинг аҳоли яшайдиган қисми (ўзлаштирилган қуруқлик) одамларнинг тез кўпайишига боғлиқ ҳолда тобора тор бўлиб қолмоқда. Кўпчилик давлатларда, биринчи навбатда, Осиё ва Африканинг айрим мамлакатларида мавжуд чегаралар доирасида ер танқислиги ҳаддан ташқари мураккаб муаммога айланди. Уларда ернинг озик-овқат ишлаб чиқариш манбаи, аҳоли яшаш манзиллари жойлашадиган ва хўжалик ривожланиши учун ғоят зарур ҳудуд сифатидаги қиймати ошиб бормоқда. Бу ҳолат мамлакатлар иқтисодий ва сиёсий ривожланиши хусусиятлари ҳамда экологик вазиятнинг кескин ёмонлашуви, катта ер майдонларининг ишдан чиқиши (қисман абадий қайтмайдиган бўлиб), аҳоли табиий ўсишининг юқорилиги билан узвий боғлиқдир.

Бундай аҳволга мисол тариқасида Хитой, Ҳиндистон, кўпчилик араб давлатлари, Тропик Африка мамлакатлари. Мисол тариқасида Бангладеш Республикасида юзага келган фожиали вазиятни кўрсатиш мумкин. Унинг майдони атига 144минг кв. км бўлиб, бу ерда 120 миллиондан кўпроқ аҳоли яшайди. Ҳудуднинг 90% Ганг, Брахмапуртра, Мечхна дарёлари ва уларнинг кўплаб irmoқлари яратган ётқизикларидан ташкил топган дельтадан иборат. Иссиқ ва ғоят нам иқлимда «шоли тупроқлари» деб аталадиган бу ерлар ушбу мамлакатнинг энг қимматли ва деярли ягона табиий бойлигидир. Айни пайтда, дунёнинг бирон мамлакатни дарё тўрлари зичлиги, ҳар йили кўп марта содир бўладиган, катта моддий зарар етказадиган, ҳудудининг катта қисмини сув остида қолдирадиган тошқинларнинг катта миқёси бўйича Бангладешга тенглаша олмайди. Масалан, 1988 йил август-сентябрдаги сув тошқинлари мамлакатнинг 80% ҳудудига ёйилган ва 30млн. аҳолининг бошпанасиз қолишига сабаб бўлган. Дунёда Цунани тўлқинлари каби денгиз стихиясининг

дахшатли зарбаларига учрайдиган Бангладеш каби давлат топилмайди. Бу табиий офат ўн минглаб одамларнинг ўлимига сабаб бўлмоқда. Масалан, 1990 йил кузида содир бўлган тошқин оқибатида, ҳисобларга кўра, 150 мингдан 300 мингтагача одам ҳалок бўлган.

✓ Бангладеш аграр мамлакат бўлиб, деярли барча иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар бўйича дунёнинг энг камбағал ва қолоқ мамлакатларидан биридир. Аҳолисининг табиий ўсиши ҳар йили 3 млн. кишидан (2,2%) кўпроқни ташкил этади, умумий сони эса 120 млн.дан кўпроқдир (1996). Аҳолисининг ўртача зичлиги 1 кв.км га 833 кишига тенг. Бу кўрсаткич ҳудуди жиҳатидан унча катта бўлмаган Бангладешдек мамлакат учун ғоят катта. Булар қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг чуқурлашувига сабаб бўлмоқда. Чунки бирорта давлат Бангладешга бир қарич ҳам ер бермаслиги аниқ-ку, ахир. Афсуски, дунёнинг кўп районларида чегара, ҳудудий масалалар доимо мураккаб муаммо бўлиб келган, улар айниқса сўнгги йилларда давлатлараро, миллатлараро низолар оқибатида ғоят кескинлашди.

Дунё сиёсий харитаси ғоят ўзгарувчан хусусиятга эга. У қуйидаги асосий сиёсий-географик ўзгаришларни акс эттиради: муайян давлатнинг бошқа давлат билан қўшилиши (бирлашиши, бир давлатнинг бошқа давлат таркибига кириши в.б); давлатчиликнинг (сиёсий суверенитетининг) йўқотилиши; давлатлар (мамлакатлар) майдонининг-худудлар ва акваториялар, улар чегараларининг ўзгариши; пойтахтнинг алмашиши (ўзгариши); давлат, мамлакат ва пойтахт номларининг ўзгариши; давлат бошқаруви шаклининг ўзгариши ва бошқалар. Бу элементларнинг барчаси сиёсий географик хаританинг асосий мазмунини белгилаб беради.

3.2. Дунё сиёсий харитаси шаклланишининг хусусиятлари ва асосий босқичлари

Шаклланиш босқичлари. Ҳозирги замон дунё сиёсий харитаси кишилиқ жамиятининг узоқ давом этган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари ўзгариши, алмашинуви қонуниятларини тўла акс эттиради. Дунё сиёсий харитаси (ДС) — тарихий даврларнинг кўзгуси, материклар, қитъалар, дунё сиёсий-иқтисодий бўлинишининг ўзига хос тасвиридир.

ДСнинг шаклланиши қуйидаги даврларга бўлинади: қадимги, ўрта асрлар, янги давр ва энг янги давр.

✓ Қадимги давр (давлатларнинг дастлаб пайдо бўлишидан

миллоднинг V асригача) қулдорлик тузуми даврини ўз ичига олади; Ер шарида биринчи давлатларнинг пайдо бўлиши ва халокатини акс эттиради. Қадимги Миср, Карфаген, қадимги Греция, қадимги Рим, Урта Осиёда шаклланган қадимги Хоразм, Бактрия, Суғд ва бошқа давлатлар, Турк ҳоконликлари (миллоддан аввалги 207 йилдан миллоднинг 216 йилигача Улуғ Хун империяси, Иккинчи Хун империяси миллоднинг II-IV асри) каби қадимги давлатлар дунё цивилизациясининг ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Туркий халқларнинг қадимги авлодлари бўлган хунлар (скиф) Марказий Осиё, Каспий бўйлари, Шимолий Кавказгача чўзилган ўз давлатларини барпо этганлар. Улар ўз ёзувигача эга бўлишган, ҳарбий мақсадларда хариталардан фойдаланишган. Хун авлодлари Шарқий ва Ғарбий Европага бориб, миллоднинг 347 йилидан 469 йилигача Хунлар империясини тuzганлар. Шу билан бир қаторда бу даврда ҳарбий юришлар, урушлар давлат чегаралари ва ҳудудлари ўзгаришининг асосий сабаби бўлган.

2. Урта асрлар даври (V-XV асрлар). Бу даврда ДС феодализм даври билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Қулдорлик империялари парчаланиб, уларнинг ўрнида кўп сонли катта ва кичик феодал давлатлар пайдо бўлди. Феодал давлатларнинг сиёсий функциялари қулдорлик давридаги давлатлардагига нисбатан анча мураккаб ва хилма-хил эди. Бу даврда ички бозор шаклланди, регионларнинг бошқалардан ажралган ҳолда биқик яшашига чек қўйилди. Давлатларнинг ўзларидан узоқда жойлашган ҳудудларни босиб олишга ҳаракат қилиш ишгиёқи кучаяди. Дунё материклари ва қитъалари турли давлатлар ўртасида тақсимлаб олинди.

Бу даврда муқаддас Рим империяси, Англия, Испания, Франция, Португалия, Киев Руси, Ҳиндистон, Хитой, Эрон ва Турон-Туркистон ўлкасидаги феодал давлатлар ва бошқалар мавжуд бўлган. Шу жумладан, Урта асрлар дунё сиёсий харитасида Мовароуннахрнинг илк феодал давлатлари (Суғд, Тохаристон, Фарғона, Чоч, Хоразм ва бошқалар), IX-XIII асрдаги феодал давлатлар (Карлуклар, Тохирийлар, Самонийлар Коронийлар, Хоразм давлатлари ва бошқалар), Чигатой усули (XIII-XIV аср), Амир Темур ва Темурийлар давлатлари (XIV асрнинг охири XV аср боши) катта салмоққа эга бўлганлар. Бу давлатлар жойлашган ўрни Буюк ишак йўли билан боғлиқ бўлган қулайлигидан феодаланиб, Ғарб ва Шарқ ўртасидаги алоқаларда ўзига хос Карвон йўли «Кўприги» (алоқачиси) ролини ўйнаганлар. Шу билан бир қаторда Урта Осиё саҳролари уларни ажратувчи, карвон савдоси учун тўсиқ функцияни ҳам бажар-

ганлигини таъкидлаш лозим. Дунё сиёсий ва иқтисодий хари-таси шаклланишининг янги даври (XV-XVI аср ордиғидан би-ринчи жаҳон уруши тугаганига қадар) капитализм пайдо бўлган, ривожланган ва қарор тошган бутун бир тарихий даврга тўғри келади.

Феодализмнинг емирилиши ва капиталистик муносабат-ларнинг пайдо бўлиши ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ва дунё сиёсий харитасида муҳим ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Капиталистик иқтисодиётнинг ривожланишида буюк географик кашфиётлар алоҳида ўрин эгаллайди. У феодал ишлаб чиқариш муносабатларидан капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларига ўтишининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Буюк географик кашфиётлар қатор иқтисодий, иж-тимоий ва маданий жараёнлар ва воқеаларнинг якуний нати-жаси сифатида тайёрланган эди. Урта ер денгизи бўйи савдоси-нинг инқирози ва муомала воситаси ҳисобланган олтин ва ку-мушнинг етишмаслиги, Туркия Урта ер денгизи қирғоқларини забт этиши европаликларни Шарққа, айниқса, Ҳиндистонга бо-радиган янги йўлларни излаб топишга мажбур этди. «Олтинга ташналик» эса янги ерларни қидиришга ундади. Португаллар Африка қирғоқлари, Ҳиндистон, Узоқ Шарқда, испанлар эса Атлантика океанидан кесиб ўтиб, Америкада «олтин» қидирди-лар. Буюк географик кашфиётларнинг тайёрланиши Европа қитъасининг капитализм ватанига айланиши учун яратилган қуйидаги шарт-шароитлар билан узвий боғлиқлар.

- товар-пул муносабатларининг ривожланиши;
- марказлашган йирик давлатларнинг ташкил топиши;
- янги ерларни кашф этиш ва ўзлаштириш учун тайёр кадрларнинг мавжудлиги;
- техник имкониятлар, биринчи навбатда Каравелла (уч ёки тўрт мачтали елканли кема), ихтиросли ва компасли хари-таларда фойдаланиш;
- ўсмонли турклар томонидан Шарқий Урта ер денгизи-нинг забт қилиниши ва европаликларнинг шарққа янги йўллар топишга мажбур бўлганлиги;
- фан ривожини, айниқса, «Астрономия» ва «География» фан-ларининг ютуқларига таяниб, испанлар ва португаллар буюк географик кашфиётнинг кашшофлари (пионерлари) бўлдилар. Португаллар Африкани айланиб, Ҳиндистонга, испанлар эса Янги дунё (Америка)га денгиз йўлларини очишга эришдилар. Булар оламшумул ахамиятига эга кашфиётлар эди.

Буюк географик кашфиётлар қаторига кирадиган қуйи-даги саёхатларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. 1492-1502 йиллари-Американинг европаликлар учун кашф этилиши (Х Колумбнинг Марказий Америка ва Жанубий Американинг шимолига саёхати). Испания томонидан Американинг колонизациясининг бошланиши;

2. 1498 — Веска да Гомланинг Африкани айланиб ўтган денгиз саёхати;

3. 1499-1504 йиллар Америкко Веспуччининг Жанубий Америкага саёхати;

4. 1519-1522 йиллар — Магеллан ва шерикларининг дунё айланаси бўйлаб саёхати;

5. 1648 йил Семен Дежневнинг саёхати (Россия - Сибирь);

6. 1740 йил В.Беринг ва П. Чириков саёхатлари (Сибирь);

7. 1771-1773 йиллар - Дж. Кук саёхати (Австралия, Океания).

Буюк географик кашфиётлар даври дунё сиёсий ва иқтисодий харитасида кучли ўзгаришлар бўлишига олиб келди. У Европа мустамлакачилар босқичининг бошланиши, дунё хўжалик алоқаларининг кенг тарқалиши, аҳоли кўчиш ҳаракатларининг кучайишига сабаб бўлди. Буюк географик кашфиётлар, биринчидан, дунёнинг биринчи учта йirik мустамлакачи давлатлари — Испания (Америкада), Португалия (асосан Осиёда) империяларининг пайдо бўлишига, иккинчидан, дунё савдосининг вужудга келиши ва дунё бозорининг шаклланишига олиб келди. Шу муносабат билан асосий савдо йўллари, дунё савдосининг асосий ҳажми ва йўналиши қуруқлик (карвон) йўллари (шу жумладан, Буюк Ипак йўли ҳам), ички денгиз йўллари ва уларга туташ мамлакатлардан Атлантика ва Хинд океанига кўчди. Испания, Португалия, Англия, Голландия, Франциянинг иқтисодий географик ўрни яхшиланди. Лиссабон ва Севилья, сўнгра Антверпен ва Амстердам Европанинг йirik денгиз портларига айланди. Айни пайтда қитъа ичкарасида жойлашган шаҳарлар, масалан, шимолий Италия шаҳарлари оғир аҳволга тушди, қуруқлик карвон йўлларининг аҳамияти анча пасайди. Темурийлар давлатининг инқирози ва парчаланиб кетиши ҳам айни шу даврга тўғри келди. Европанинг арзон олтин ва қумуш оқимлари кириб келиши XVI асрда товарлар нархи бир неча маротаба кўтарилишига, оқибатда, савдо саноати буржуазиясининг тез бойишига олиб келди. Саноат молларини четга чиқарувчи мамлакатлар (Недерландия, Англия, Франция) тез фурсатда ўз мавқеларини мустаҳкамлаб олдилар. Аксинча Испания ва Португалияда осонлик билан олиб келинаётган мустамлака ўлжалари феодал муносабатлар, черковнинг сакланишига, ўз хунармандчилиги ва мануфактурасига путур етказишга, оқибатда ўзларининг аввалги аҳамиятини йўқотиши ва рақобатчи-

ларидан ҳарбий мағлубиятга учрашига сабаб бўлди. XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошида ташкил топган Амир Темур ва Темурийлар давлати Ҳиндистон ва Хитойдан қора денгизга қадар ва Орол денгиздан форс қўлтиғига қадар ғоят катта ҳудудни эгаллаган давлат эди. Унинг дунё сиёсий ва иқтисодий харитаси шаклланишига таъсири бу улкан ҳудуд билангина чегараланмаган. Бу давлат яна Жанубий - Шарқий ва кичик Осиё, Сурия, Миср, Қуйи Волга, Дон бўйлари, Шимолий Кавказ, Балхон қўли ва Или дарёси бўйлари, Шимолий Ҳиндистонгача бўлган кўплаб мамлакатларни ўзига бўйсундирган қудратли давлатга айланган эди. Амир Темур Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига йўналган асосий савдо йўли - «Буюк ипак йўли»ни назорат қилиб, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги савдо-сотиқ ва элчилик алоқларини ҳар томонлама ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Темурнинг Тўхтамиш устидан ғалаба қозониб, Олтин Ўрдага берган қақшаткич зарбаси (1395 й.) Россия давлатининг мустақиллигини сақлаб қолиш ва унинг марказлашувида буюк аҳамият касб этганлиги тан олинган ҳақиқатдир. Соҳибқироннинг Боязид устидан ғалабаси эса (1402 й.) Европани Усмонли турк империяси асоратидан сақлаб қолди.

Лекин Темур вофотидан кейин ворислари тожу тахт талашуви, шунингдек, Буюк ипак йўлининг халқаро савдо (каравон) йўли сифатидаги аҳамияти кескин пасайиши (буюк географик кашфиётлар, айниқса, янги денгиз йўлларининг очилиши ва денгиз транспортидаги тараққиёт билан боғлиқ ҳолда) ушбу улкан давлатнинг парчаланishiга олиб келди. Унинг ўрнида кўплаб катта-кичик давлатлар пайдо бўлди. Хусусан, Мовароннахр ва Хуросонда Шайбонийхон давлати (XVI аср бошларида) ташкил топди. Унинг парчаланган ҳудудларида эса XVI асрда Бухоро хонлиги (амирлиги), Хива хонлиги, XVIII аср бошида Қўқон хонлиги вужудга келди. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Россия империяси ўзбек хонликларини босиб олиш учун кенг ҳарбий-сиёсий тайёргарлик кўришга киришди. XIX асрнинг 40-йиллари охири, 50-йиллари бошидан Россия империяси Туркистон ерларига шиддат билан бостириб кела бошлади. Рус истилочи қўшинлари кенг қўламдаги ҳарбий ҳаракатлар билан 60-йиллардан Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги, 70-йилларнинг бошида эса Хива хонлиги ҳудудларини босиб олди ва уларни Россия империясига тўла бўйсундирди. Туркистон улкан вилоят, волост, участка ва оқсоқолликларга бўлиниб бошқарилди. Россиядан кўплаб рус дехқонлари ва ерсиз мужиклар кўчирилиб келтирилиб, уларга камида 10 десятинадан ер

ажратиб берилди. Мустамлакачилар рус империялари, хутор ва селолар, шаҳарлар ёнида эса руслар учун «янги шаҳарлар» барпо этишга алоҳида эътибор берди. Туб жой аҳолисининг турмуши эса тобора оғирлашиб бораверди.

Шундай қилиб, Урта Осиё учун бир асрдан кўпроқ давом этган оғир мустамлакачилик даври бошланди XVII асрнинг биринчи ярмида Англия ва Франция мустамлакачилик ҳаракатини бошладилар. Улар Вест-Индиядаги қатор ороллари ўзларига бўйсундирди, Шимолий Америкада ўзларининг кўчма колонияларини ташкил қилдилар. XVII асрнинг ўртасида Нидерландия, Голландия, Осиёдаги Португалия мустамлакаларини (Целлон, Ҳиндистон денгизи қирғоқларидаги таянч пунктлар, қатор Зонд ороллари), Африка жануби, Суринам, Вести-Индиядаги ороллари босиб олиб, дунёнинг биринчи мустамлакачи ва савдо мамлакатига айланди. Лекин XVII асрнинг иккинчи ярмидаги Англия, Голландия урушлари Голландияни сезиларли кучсизлантирди. Мустамлакалар учун Англия билан Франция ўртасидаги кураш XVII аср охиридан XIX асрнинг бошларигача давом этди. Англия ўз мустамлакаларини французлар ҳисобидан Шимолий Америкада ва Ҳиндистонда кенгайтирди. Франция қарамоғида фақат кичик мустамлакаларгина сақланиб қолди. Англия шиддатли кураш орқали Испания, Нидерландия, Франциядан кўйлаб мустамлакаларни тортиб олди. Уларнинг умумий майдони 22 млн. кв. км.дан ортиқроқ бўлиб, Ҳиндистон, Канада, Австралия, Жанубий Африкани ўз ичига олган эди. Бутун «етук» капитализм даври мобайнида Англия дунёда ўзининг саноат, савдо, молия ва ҳарбий ҳукумронлигини сақлаб қолди. Лондон дунёнинг энг йирик шаҳар, порти, банк марказига айланди. 1870 йилда Англия ҳиссасига дунё саноат ишлаб чиқаришининг 1,3 қисми тўғри келган ва Британия мустамлака империяси дунё сиёсий ва иқтисодий харитасининг шаклланишига энг катта таъсир кўрсатган. XIX асрнинг ўрталарида Ҳиндистон тўлиқ Англия мустамлакасига айланди. Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлидаги барча таянч пунктлар (Маврикий ороли, Африканинг жанубий қирғоғи), мамлакатнинг жанубий қирғоғи, Сингапур босиб олинди, Австралия ва Янги Зеландия устидан тўлиқ ҳукумронлик ўрнатилди.

XVIII асрнинг охирига келиб Лотин Америкасида Испания ва Португалиянинг талончилик сиёсати салбий оқибатлари яққол кўрина бошлади. Озодлик урушлари билан боғлиқ ҳолда XIX асрнинг биринчи чорагида Испания мустамлакаларида (Янги Испания, Янги Гренада, Перу, Ла-Плата) йигирмага яқин давлатлар тизими пайдо бўлди. Бу мамлакатлар иқтисодиётига чет эл капитали кенг миқёсда кириб кела бошлади.

Англиянинг мустамлакалар иқтисодий ривожланишини метрополия манфатларига тўла бўйсундиришга ҳаракати Шимолий Америка мустамлакаларида кучли норозилик уйғотди. Масалан, 1775-1783 йилларда озодлик учун олиб борилган уруш Англиянинг АҚШ мустақиллигини тан олишга мажбур этди. 1776 йилда АҚШ мустақиллиги эълон қилинди. Унинг таркибига 13 инглиз мустамлакалари кирди. Мустақилликка эришгач, АҚШ да бошқа давлатларга нисбатан капитализмнинг кенгайиши ва чуқурлашуви учун ниҳоятда қулай вазият юзага келди. XVIII асрнинг охиридан бошлаб АҚШ Аппалачи тоғларидан ғарбда жойлашган индеец қабилалари яшайдиган худудлар колонизациясини кучайтирди, XIX асрнинг биринчи яримида АҚШ ерларни сотиб олиш ва забт этиш ҳисобига ўз худудларини анча кенгайтди. 1803 йилда Франциядан Ғарбий луизианани (майdonи 2,5 млн. кв. км.), 1819 йилда Испаниядан Флоридани сотиб олди. Мексикадан Техас (1845й), Калифорния ва ғояли тоғларнинг жанубини (1848й) ўз ичига олган катта худудлар тортиб олинди, 1846 йилда кенг Орган вилояти мамлакатининг шимоли-ғарби қўшиб олинди, 1867 йилда Россиядан Аляска сотиб олинди. Шундай қилиб, АҚШнинг тез ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар юзага келди. Унинг дунё саноати ишлаб чиқаришидаги салмоғи 1870 йилга келиб 14% га етди.

XIX асрнинг ўрталарида Германия ва Италияда сиёсий бирлашиш асосида ягона марказлашган давлатлар ташкил топди. Болқон ярим оролида миллий озодлик ҳаракати асосида Туркия империяси таркибига кирган Греция (1829й.), Руминия (1861й.), Болгария, Сербия, Черногория (1878й.) давлатлари пайдо бўлди.

XIX асрнинг охириги чорагига келиб Россия дунёнинг йирик мустамлакачи давлатлари қаторида турар эди. У янги асрда Рус давлатидан кўлаб туташ мамлакатларни истило қилиш асосида йирик Россия империясига айланди. 1876 йилда унинг мустамлакалари майdonи 17 млн. кв. км. бўлиб уларда яшайдиган аҳоли 15,9 млн. нафарга етган эди. Уша даврда Россия дунёнинг Буюк Британиядан кейинги иккинчи мустамлакачи империяси ҳисобланарди.

Айниқса, XIX-XX аср туташган даврда бўлинган дунёни қайта бўлиб олиш учун кураш ғоят кескинлашиб, дунё сиёсий харитаси бекор бўлиб қолди. Масалан, 1876 йилда Африканинг атиги 10% худуди ғарбий Европа мамлакатларига қарашли бўлса, 1900 йилга келиб бу кўрсаткич 905 га етди. Африкани бўлиб олишда биринчи ўринни Англия эгаллади. У Шимолий Шарқий ва Жанубий, қисман Ғарбий Африкада ҳукумрон мавқега эга

бўлди ва ўзига Миср, Судан, Кения, Уганда, Сомолининг бир қисми, Бейуаналенд, Шимолий ва Жанубий Родезия, Трансваль ва Туксарик (Оранжевая), Бур Республикалари, Нигерия, Олтин қирғоқ (Гана), Сьерра - Леоне, Гамбия мамлакатларини бўйсундирди.

Франция 70-йилларгача Жазоир, Сенегал, Гвинея қўлтиғи қирғоқларининг бир қисмини босиб олган бўлса, Африкани бўлиб олиш даврида яна Тунис, Марокка, Гвинея қўлтиғи қирғоқлари, Нигер, Конго хавзаси, Чад кўли райони, Мадакаскар, Сомолининг бир қисмини забт этди ва Шимолий ва Ғарбий Африкада йирик мустамлака массивини барпо қилди.

Бу даврда Германия, Италия ҳам Африкада мустамлакалар босиб олишни бошлади. 1884 йилда Германия Жануби-Ғарбий ва Шарқий Африка (Танганьика), Камерун, Тогони истило этди. Италия Эритереяни, Сомолининг бир қисмини босиб олди. 1911-1912 йиллардаги Туркия, Ливия уруши оқибатида Кичик Осиё қирғоқларидаги ороллар гуруҳига эга бўлди. Беноён ва хилма-хил ресурсларга бой Конго ҳудудлари Бельгия эгаллигига ўтди. Африкани бўлиб олиш даврида Португалия, Ангола ва Мозамбик ҳудудларини кенгайтирди, Испания Ғарбий Сахрой Кабир, Испания Гвинеяси (Рио Муни), Шимолий Марокканинг бир қисмини забт этди.

Шундай қилиб, бутун Африка қитъасида номигагина иккита мустақил давлат сақланиб қолди. Буларнинг бири Абиссиния (Эфиопия) бўлиб, у Италияга қарши зарба беришга муваффақ бўлган эди. Иккинчиси — Либерия эса 1847 йилда Америка мустамлака жамияти томонидан асосланган бўлиб АҚШ нинг норасмий протекторати ҳисобланарди.

XIX асрнинг охирида АҚШ ҳам мустамлакалар босиб олишга киришди. 1898 йилдаги Испан — Америка уруши натижасида у Испаниядан Филиппин, Гуам ороллари ва Пуэрто-Рикони тортиб олди.

Куба расман мустақил деб тан олинисига қарамай, амалда у АҚШ нинг ярим мустамлакасига айланган эди. АҚШ ўзига Гавайи оролларини кўшиб олди, Самоа оролларини Германия билан бўлиб олишди, Панама канали зонасини истеҳкомлар ва ҳарбийденгиз базасини куриш ҳуқуқи билан ижарага олди. Оқанияни бўлиб олиш ҳам тугалланди: Англия Фиджи оролларини, Салмон оролларининг бир қисмини, Франция, Таити, Янги Каледания оролларини, Германия Янги Гвинея оролларининг Шимолий-Шарқий қисмини, Бисмарк оролларини, Саломон оролларининг бир қисмини, Маршал ороллари босиб олдилар. Германия Испаниядан Марин ва Короллин оролларини сотиб олди.

Япония узоқ Шарқда мустамлакалар истило қилишни бош-

лади. 1895 йилда Хитойдан Тайвонь оролини тортиб олди, Кореяни босиб олди ва 1910 йилда уни ўзининг мустамлакаси деб эълон қилди. Рус-Япон урушидан кейин Япония Сахалин оролининг Жанубий қисмида, Куриль оролларида мустақкам ўрнашди. Мустамлакали давлатлар Хитойни ярим мустамлакага айлантирдилар, унга тенг бўлмаган шартномаларни мажбуран қабул қилдирдилар ва шу асосда унинг ҳудудларида «таъсир соҳалари», концепциялар тузилди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Франция Вьетнам, Лаос, Камбоджани ўз ичига олган Француз Хинди Хитойи мустамлака колониясини барно этди. Англия Юқори Бирма, Барнео оролининг Шимолини забт этди, Малайхдаги мустамлакаларини кенгайтди. XX асрнинг бошида Туркия ҳукмронлигига қарши миллий озодлик ҳаракатлари Блокли ярим ороли сиёсий харитасида ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Албания мустақилликка эришди, Болгария Эгей денгизига чиқишга, Греция ва Сербия эса ўз ҳудудларини кенгайтиришга муваффақ бўлди.

4 Шундай қилиб, дунё сиёсий харитаси шаклланишининг янги аср давридаги асосий мазмунини мустамлакалар босиб олиш, метрополия (мустамлакачи) давлатлари ўртасидаги ўзаро муносабат ва нисбатлар белгилаб берди. XX аср бошида дунё гулиқ бўлиб олинди. 1914 йилда мустамлакачи империялар мустамлакаларининг умумий майдони 74,9 млн. кв. км. (жами ер юзаси қуруқлик ҳудудларининг 56%и), улардаги аҳоли 530 млн. кишига (дунё аҳолисининг 35%и) этди. Англия мустамлакалари майдони 33,5 млн. кв. км. (дунё мустамлакаларининг 44,7%и), уларнинг аҳолиси 393,5 млн. киши (мустамлака аҳолисининг 74,2%и), Россия шунга мос ҳолда - 17,4 млн. (23,3%) ва 33,2 млн. (6,3%); Франция-10,6 млн. (14,1%) ва 55,5 млн. (10,5%); Германия-2,9 млн. (3,9) ва 12,3 млн. (2,3%); АҚШ-0,3 млн. (0,4%) ва 9,7 млн. (1,8%); Япония-0,3 млн. (0,4%) ва 19,2 млн. (3,6%) бўлган. Метрополия ва мустамлакалар майдони ва аҳолиси ўртасидаги нисбат тегишлича қуйидаги миқдорда ортиқ бўлган: Буюк Британияда 100 ва 8,8 марта ва 0,2%, Нидерландия-67 ва 7,4, Португалия -21 ва 1,5, Франция-21 ва 1,3, Бельгия -80 ва 2,8 марта, Дания - 5 марта ва 4,2%, Германия 5 марта ва 21%, Испания-40% ва 3,8%, Италия -1,7 марта ва 2,2%, АҚШ-24,4% ва 11,6%. Шу даврдан бошлаб дунёни қайта бўлиб олиш фақат уруш ва зўравонлик воситасида амалга ошиши мумкин эди. Шу сабабдан дунёнинг етакчи мамлакатлари ўртасида бўлинган дунёни қайта бўлиб олиш учун кураш тобора кескинлашди.

Энг янги давр биринчи жаҳон урушининг тугаши ва 1917 йил Россияда Октябр тўнтаришидан бошлаб то ҳозирги кун-

ларгача бўлган даврни қамраб олади. Бу давр қуйидаги *уч босқичга бўлинади.*

Биринчи босқич (117-1939 йиллар) дунё харитасида СССР (социалистик империя)нинг пайдо бўлиши, Европада ва дунёнинг бошқа қисмларида муҳим ҳудудий ўзгаришларнинг содир бўлиши билан характерланади. Австрия-Венгрия империяси парчаланди, кўп давлатларнинг чегаралари ўзгарди. Янги мустақил мамлакатлар - Польша, Финляндия, Чехословакия, Югославия (Сербия, Хорватия, Словения қиролликлари) ва бошқалар пайдо бўлди. Буюк Британия, Франция, Бельгия, Япония мустамлакалари кўпайди ва кенгайди. Германия мустамлакалари (3 млн. кв. км.) ғолиб давлатларга васийликка (амалда мустамлакага) бўлиб берилди. Масалан, Танганьика Англияга «мандат» га берилди. Того ва Камерун эса Англия ва Франция ўртасида бўлиб олинди. Жануби-Ғарбий Африка-ЖАРга, Шимолий Шарқий Янги Гвинея-Австралия Иттифоқига, Каролин, Мариан, Маршалл ороллари-Японияга, Ғарбий Самоа ороллари-Янги Зеландияга, Науру ороллари - Англия, Австралия, Янги Зеландияга берилди.

Россияда большевиклар яккабошчилиги остида совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин Туркистонда ҳам муҳим ўзгаришлар содир бўлди; Тарихан таркиб топган халқларнинг ягона иқтисодий, маданий макони, мавжуд сув ресурслари, сув, суғориш тизимлари ва бошқаларнинг умумийлиги ҳисобга олинмай, Марказий Осиёни бўлиб ташлаш, Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги, Хива хонлиги ўрнида янги тузилмаларни вужудга келтириш асосида мустамлакачиликни янада мустаҳкамлаш Шўролар империяси сиёсатининг асосий йўналишига айланди. Дастлаб Туркистон мухторияти (1917 й. ноябрь-1918й. февраль), Туркистон АССРнинг тузилиши (1918й. апрель), Бухоро амирлигининг тугатилиши (1920 й. август) ва Бухоро Халқ Совет Республикаси (1920й. октябрь) тузилиши (1920 йил бошлари) ва Хоразм Халқ Совет Республикаси (1920 йил апрель) тузилиши, сўнгра миллий-давлат чегараланишининг амалга оширилиши ушбу сиёсатнинг натижаларидир. В.И. Ленин Туркистонни, «Ўзбекия, Киргизия, Туркманияга бўлинган харитасини тузиш тўғрисида кўрсатма берди. 1924 йилда Туркистон, Бухоро ва Хоразм Совет Республикалари ўрнида Ўзбекистон ССР, Туркманистон ССР, Тожикистон АССР, (Ўзбекистон ССР таркибида), Қорақирғиз (Киргиз- вилояти (РСФСР таркибида) ва Қорақалпоқ автоном вилояти (Қозоғистон АССР таркибида) ташкил этилди. Тил ва миллий тафовутларни атайлаб бўрттириб кўрсатиб, айни ҳолда тарихий, иқтисодий, маданий, диний

бирликни ҳисобга олмасдан тузилган янги республикалар «бўлиб ташла, ҳукумронлик қил» деган мустамлакачилик принципига асосланган эди. Улар Россия империяси давридагидек метрополияга арзон хомашё етказиб бериладиган мустамлакалар бўлиб қолаверди. Булардан ташқари 1918 йилда Латва, Литвия, Эстония (Россия империяси), Яман (Туркия империяси мухтор ҳудуди), 1919 йилда Афғонистон (Британия империясининг экзопонияси объекти) мустақиллиги эълон қилинди.

1920 йилда Антанта (ғолиблари) мамлакатлари томонидан Сан-Ремо конференциясида Туркия империясининг араб мамлакатларидаги мустамлакалари мандатлари бўлиб олинди. Англияга Фаластин, Трансиордания, Месопатамия (Ироқ), Францияга Сурия ва Ливан берилди. Хиджаз мустақил араб давлати сифатида тан олинди. (у 1925 йилда Неджз давлати томонидан босиб олинган эди). 1926 йилда «қўшилган вилоятлар билан Хиджаз ва Неджз» қироллиги ташкил топди ва унинг номи 1932 йилда Саудия Арабистони деб ўзгартирилди.

1923 йилда Непал мустақиллиги эълон қилинди, лекин у мустақил тараққиёт йўлига иккинчи жаҳон урушидан кейингина ўтди.

30-йилларда дунёнинг қайта бўлиб олиш билан боғлиқ бўлган ҳарбий низолар муттасил давом этди. 1931-1932 йилларда Япония Хитойдан Манчжурия ва Ички Монголиянинг бир қисмини тортиб олди, 1937 йилда Хитойни босиб олиш учун уруш бошлади. Италия 1935-1936 йилларда Абиссинияни (Эфиопия), 1939 йилда Албанияни истило қилди. Гитлер Германияси 1938-1939 йилда Австралияни босиб олди, Чехословакияни бўлиб ташлади. 1939 йил сентябрда Германия Польшага ҳужум бошлади. Польша эса шартномалар орқали Франция ва Англия билан боғланганлиги сабабли, бу уруш иккинчи жаҳон урушининг бошланғичига олиб келди. Уруш давомида Германия қатор Европа мамлакатларини босиб олди. 1941 йилда Япония Жануби-Шарқий Осиё ва Тинч океанига бошқа империяларнинг мустамлакаларини босиб олиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади, 4млн. кв. км. ҳудудни унда яшайдиган 150 млн. киши билан ишғол қилди. Иккинчи жаҳон урушида Германия ва Япониянинг мағлубиятига боғлиқ ҳолда дунё сиёсий харитасида муҳим ўзгаришлар юз берди.

Иккинчи босқич (1939-1990й.) Европа сиёсий харитасида юз берган ўзгаришлардан ташқари, социалистик экспериментнинг кенгайиши (Европа ва Осиёдаги айрим давлатларнинг социалистик йўлга ўтиши), империализм мустамлакачилик тизимининг емирилиши оқибатида Осиё, Африка, Лотин

Америкаси (Ҷариб региони) океанияда 100дан ортиқ мустақил давлатнинг барпо этилиши билан характерланади. Мустамлакачилик тизимининг барбод бўлиши, миллий озодлик ҳаракатларининг кучайиши, халқларнинг мустақиллик учун курашлари дунё сиёсий харитасини тубдан ўзгартириб юборди.

1943 йилда Ливон ва Сурия;

1944 йилда Испания;

1945 йилда Индонезия (Нидерланди Ост-индияси худудида);

1946 йилда Филиппин ва Нердания мустақилликка эришдилар;

1947 йилда Ҳиндистон диний принципга асосан иккита доминион-Ҳиндистон ва Покистонга бўлинди;

1950 йилда Ҳиндистон;

1956 йилда Покистон Республикалари эълон қилинди;

1947 йилда БМТ бош Ассамблеяси Фаластин худудида иккита мустақил Араб ва яхудий давлатларини тузиш тўғрисида қарор қабул қилди.

1948 йилда Исроил давлати ташкил этилди, лекин кўп сабабларга кўра, ҳозиргача Фаластин араб давлати тузилмади. 1949 йилда собиқ Германия худудида дастлаб ГФР (АҚШ, Англия, Франция ишғол зонасида), сўнгра ГДР (СССР зонасида) тузилди. Ғарбий Берлин эса мустақил сиёсий мақомга эга шаҳарга айлантирилди. СССР чегараларида баъзи ўзгаришлар юз берди: Закарпат Украинаси, собиқ Шарқий Пруссиянинг бир қисми (1946 йилдан Калининград вилояти), Печенга вилояти, Жанубий Сахалин, Куриль ороллари СССР таркибига кирди. Польшага унинг ерлари-Селезия, Поморье, Гданьск вилоятлари қайта қўшилди.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги йилларда дунё сиёсий харитасида Вьетнам (1945й) КХДР (1948), Хитой Халқ Республикаси (1949й), 1948 йилда Бирма ва Цейлон (1972 йилдан Шри Ланка), 1953 йилда Лаос ва Камбоджа пайдо бўлди. 1997 йилда Малоя Федерацияси тузилди. 1963 йилда Сингапур, Сабох, Саравак билан биргаликда Малайзия Федерацияси таркибига кирди. 1965 йилда Сингапур мустақил республика деб эълон қилинди. 60-йилларнинг биринчи ярмида инглиз мустамлакалари Кипр, Қувайт, Мальдов ороллари, 1967 йилда Жанубий Яман, 1971 йилда Бахрейн, Катар, Бирлашган Араб Амирликлари (БАА), шунингдек, Бангладеш (Шарқий Покистон) мустақил бўлди. БАА таркибига Англия протекторлигидаги 7 амирлик кирди. 1976 йилда Шимолий ва Жанубий Вьетнам ягона давлатга бирлашди. 1975 йилда Лаосда Монархия афдарилиб Лаос Халқ Демократик Республикаси эълон қилинди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда Африканинг

90% га яқин ҳудуди ва 75% аҳолиси мустамлақа асоратида эди. Бу ерда фақат учта мустақил давлат (Жанубий Африка Иттифоқини ҳисобламаганда) – Эфиопия, Миср, Либерия мавжуд бўлган. Ҳозир уларнинг сони 50 дан кўпроқдир. Биринчи бўлиб шимолий Араб мамлакатлари мустақил бўлдилар: Ливия (1951), Марокка ва Тунис, Судан (1956), ундан сўнг Тропик Африкада биринчи бўлиб Гана (1957), сўнгра Гвинея (1958). 1960 – «Африка йили» дан бошлаб (шу йили 17 Африка мамлақати мустақил бўлди) мустамлақачиликнинг парчаланиши жараёнлари бошқа материкларда ҳам ниҳоят даражада тезлашди (хатто, Европада ҳам: 1964 йилда Мальта мустақил бўлди).

Лотин Америкаси сиёсий харитасида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди. 1959 йилда Куба ривожланишнинг социалистик йўлига кирди. 1962 йилда инглиз мустамлақалари ўрнида мустақил давлатлар – Тринидад ва Табаго, Ямайка, 1966 йилда-Гайана (Собиқ Британия Гвианаси) ва Барбадос, 1973 йилда- Багам ороллари, 1974 йилда-Гренада, 1978 йилда Доминика, 1979 йилда - Сент-Висент ва Гренадина, Сент-Люсия пайдо бўлди. 1975 йилда Недерландия мустамлақаси Суринам мустақиллика эришди.

Океания сиёсий харитасида ҳам чуқур ўзгаришлар содир бўлди. 60-йилларда Ғарбий Самоа ва Науру (БМТ нинг собиқ восий ҳудудлари), 70-йилларда-Тонга, Фиджи, Саломон ороллари, Тувал, Кирибати, Попуа-Янги Гвинея, 1980 йилларда- Вануату (инглиз-француз кондоминиуми-Янги Гибрид ороллари ўрнида ва бошқалар мустақил давлат бўлдилар).

Учинчи босқич 1990 йиллардан то ҳозирга қадар давом этаётир. Бунда қуйидагилар дунё ҳамжамиятининг ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий сиёсий ҳаётига катта таъсир кўрсатди ва дунё харитасида муҳим янги сифат ўзгаришлари содир бўлишига олиб келди:

- 1991 йилда СССР нинг парчаланиши, унинг таркибидаги барча иттифокдош республикаларда давлат мустақиллигининг эълон қилиниши;

- Мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг (МДХ) ташкил топиши;

- Шарқий Европа мамлақатларида тинч йўл билан халқ - демократик инқилобининг ғалаба қилиши (1989-1990 йиллар);

- 1991 йилда Варшава шартномаси ташкилоти (ҳарбий) ва ўзаро ёрдам иқтисодий кепгайиши фаолиятининг тўхтатилиши. Улар Европа ва дунёдаги сиёсий ва иқтисодий вазиятга доимо жиддий таъсир кўрсатиб турган эди;

- 1990 йил 3 октябрь - икки немис давлатининг (ГФР ва ГДР) ягона давлатга бирлашуви;

- Югославия Социалистик Федератив Республикасининг парчаланиши, Словения, Босния ва Герцоговина, Харватия Югославия Иттифоқи Республикаси (таркибида Сербия ва Черногория) мустақиллигининг эълон қилиниши. Ҳозирги давом этаётган фуқаролар уруши ва миллатлараро низолар билан боғлиқ бўлган собиқ федерациянинг жиддий инқироzi;

- 1990 йил май ойида икки араб давлати — Яман Араб Республикаси (ЯАР) ва Яман Халқ Демократик Республикаси (ЯХДР) миллий-этник асосларда бирлашди (Яман Республикаси, пойтахти - Сана шаҳри);

- 1990-91 йилларда мустамлакачиликнинг барбод бўлиш жараёни давом этиб, қуйидагилар мустақилликка эришдилар: Намибия (Африкадаги энг сўнгги мустамлака); Океанияда янги давлатлар — Микронезия Федератив Штатлари (Каролин ороллари), Маршал ороллари Республикаси пайдо бўлди;

- 1993 йил 1 январда собиқ Чехословакия парчаланиб, иккита мустақил давлат — Чехия ва Словакия вужудга келди;

- 1993 йил - Эритерия давлатининг (Эфиопиянинг қизил денгиз қирғоғидаги собиқ провинцияси) мустақиллиги эълон қилинди.

Дунё сиёсий харитасининг келажакда ўзгариш миқёслари кўп миллатли мамлакатларда этник-миллий жараёнларнинг ривожини йўналишига, мамлакатлар ва халқлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатларнинг характериға боғлиқ.

3.3. Давлат тузими ва давлат тузилиши

Мустақил мамлакатлар давлатни ташкил этишнинг турли шакллариға эға. Улардан энг муҳими давлат тузимидир. У монархия ва республика бўлиши мумкин.

Ҳокимликнинг республика шаклида давлат ҳокимиятининг олий органлари сайланади ёки умуммиллий вакиллар муассаси-парламент томонидан тузилади. Республика тузимида қонун чиқарувчи ҳокимият —парламентга, ижория ҳокимият ҳукуматга тегишлидир. Бунда Президент жуда катта ваколатга эға бўлган ва ҳукуматни бошқарадиган Президент республикаси (АҚШ, Латин Америкаси мамлакатларининг айримлари) ва Президентнинг роли камроқ, ҳукуматни эса бош вазир бошқарадиган парламент республикалари бир-бирларидан фарқ қилади. Дунёда бундай республикалар сони 140 дан кўпроқ. Ҳокимликнинг монархия шаклида олий давлат ҳокимияти монархларга - қирол, князь, султон, шоҳ, амирға қарашли бўлиб, ҳокимият мерос орқали авлоддан-авлодга ўтади. Дунё сиёсий

харитасида 30 монархия бор, шу жумладан, Осиёда-14, Европада 12 Африкада 3, Океанияда-1.

Монархиялар конституцион ва мутлақ типларга бўлинади. Уларнинг кўпчилиги конституцион монархия бўлиб, унда монарх рамзий «нодшолик» қилади, лекин давлатни бошқармайди (Буюк Британия, Норвегия, Швеция), реал қонун чиқарувчи ҳокимият парламентга, ижроия ҳокимият ҳукуматга қарашлидир. Мутлақ монархияда монарх ҳокимияти деярли чекланмаган, ҳукумат ва бошқа ҳокимият органлари фақат монарх олдида масъул ва жавобгардир (Саудия Арабистон, Бирлашган Араб Амирликлари, Омон, Бруней, Қувайт ва бошқалар).

Ҳокимликнинг яна бир кенг тарқалган шакли Буюк Британия бошчилик қиладиган Британия ҳамдўстлигидир. У ҳуқуқий жиҳатдан 1931 йилдаёқ расмийлаштирилган бўлиб, таркибига Буюк Британия доминионлари - Канада, Австралия, Жанубий Африка Иттифоқи, Ньюфаундленд ва Ирландия кирган эди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ва Британия Империяси барбод бўлгач, ҳамдўстлик таркибига Британия собиқ мустамлакаларининг кўпчилиги кирди. Унинг таркибида дунёнинг барча қитъаларида жойлашган 50 давлат бўлиб, уларнинг умумий худуди 30 млн. кв. км, аҳолиси 1,2 млрд нафардан кўпроқ. Улар сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузилиши, иқтисодий ривожланиш даражаси, этник, тил, диний ва бошқа хусусиятлари бўйича ғоят хилма-хил ва бир-бирларидан тубдан фарқ қилади. Расман ҳамкорликнинг барча аъзолари тенг, унда Буюк Британиянинг етакчилиги тушунчаси расман кўрсатилмаган. Улар ўзларининг умумий муаммоларини ҳар икки йилда бир марта бўладиган конференцияда бош вазирлар ва молия вазирлари иштирокида муҳокама қиладилар, ҳамдўстлик ягона конституция, на иттифоқшартнома келишимлари, на расмий атрибутларга эга эмас, у халқаро майдонда ҳам иштирок этмайди (масалан, БМТда, халқаро тadbирларда ва бошқалар), ҳамдўстлик аъзолари ундан истаган пайтда сўзсиз чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Шундай ҳуқуқдан Бирма, Ирландия, Покистон фойдаланган.

Ҳамкорликка кирган барча давлатлар ўзларининг ички ва ташқи ишларида тўла суверенитетга эга. Ҳамкорлик Конференцияси қарорлари унга овоз бермаган мамлакатлар учун қонуний кучга эга эмас. Ҳамдўстликнинг кўпчилиги аъзолари анъанавий давлат бошқаруви шаклларига эга: улар ёки республикалар (Ҳиндистон, Бангладеш, Нигерия, Гана, Замбил, Зимбабве ва бошқалар) ёки монархиялар (Буюк Британия, Малайзия, Бруней, Свазиленд ва бошқалар) ҳисобланади. Унинг баъзи аъзолари - Канада, Австралия, Янги Зеландия, Тувалу, Антигуа ва

Барбуда, Маврикий, Багам ороллари ҳамкорлиги, Барбадос, Белиз, Гренада, Сент-Винсент ва Гренадина, Сент-Кристофер ва Невис, Сент-Люсия, Ямайка ўзларини республика, монархия ҳисобламайди. Уларнинг аҳолиси амалиётда ўзларини Буюк Британия қироличасининг фуқароси ҳам санашмайди, фақат ўз мамлакатининг фуқароси деб ҳисоблайдилар.

Бу давлатларнинг (расман «Ҳамкорлик таркибидаги давлат») парламенти ва ҳукумати мамлакат ҳаётининг ҳар қандай масалаларини ва ташқи (халқаро) алоқаларини амалий жиҳатдан расман Буюк Британияга боғлиқ бўлмай мустақил ҳал этиши мумкин. Шу билан бир қаторда улар ихтиёрий равишда ўзлари учун давлат бошлиғи, олий ҳокимият рамзи сифатида Буюк Британия қироличасини танлаганлар ва буни ўз конституцияларида белгилаб қўйганлар. Уларнинг баъзилари Буюк Британия атрибутларидан фойдаланадилар (масалан, Янги Зеландия - инглиз гимни, инглиз орденлари билан Янги Зеландия ҳукумати тавсиясига асосланиб, Буюк Британия қироличаси янги зеландияликларни мукофотлайди ва бошқалар). Уларнинг ҳаммаси амалиётда, лекин ҳар хил даражада, Буюк Британия сиёсати, қонунилари, анъаналарини (шу жумладан, тил, маданий турмуш, маросим-намоиш ва бошқаларни кўзда тутиб иш кўради. Бундай давлат бошқарувининг ўзига хос шакли ҳозирги замон халқаро сиёсий ҳаётининг парадоксларидан (яъни, умум-томонидан қабул қилинган фикрларга мос келмайдиган, соғлом ақлга зид фикр, вазият) бири, лекин у эътироф этилгандир. Шу сабабдан ва қўлчилик талабалар ва ўқувчилар ушбу Ҳамдўстлик тўғрисида етарли маълумот ва тушунчага эга эмаслигини ҳисобга олиб, муаллиф турли манбаларнинг маълумотларини жамлаб, таҳлил қилиб, умумлаштириб юқоридаги қисқа таърифни бериш зарур деб ҳисоблайди.

Дунёдаги фақат битта мамлакат — Ливия Араб Социалистик Халқ Монархияси деб расман аталадиган давлатда ҳокимликнинг ўзига хос шакли мавжуд. Бу шакл дунёда мавжуд бўлган бирорта давлат ҳокимиятига ўхшамайди. Шу сабабдан Ливия раҳбарлари барча вазиятда ўз мамлактини айнан жамаҳария деб тан олинишини қаттиқ талаб қиладилар. (Бу сўз арабча бўлаб, «омма давлати», «халқ ҳокимияти» маъносини англатади). 1977 йилда мамлакатда ўтказилган ислохотлар асосида барча анъанавий республика ҳокимияти ва бошқарув органлари қўпгина юқоригача сайланадиган доимий халқ мажлислари ва халқ қўмиталарига алмаштирилди, йилга икки мартадан кам бўлмаган муддатларда чиқариладиган Умумий халқ конгресси давлат ҳокимиятининг олий органи эканлиги тантанали суръатда эълон қилинди. Бундан мақсад: —

- марказнинг жойлар (худудлар) устидан назоратини ўрнатиш;
- шароитга мослашган иқтисодий, ижтимоий, регионал сиёсатни амалга ошириш;
- сайлов команияларини ўтказиб ва бошқалардир.

Ривожланган Ғарб мамлакатларидан кўпчилигининг маъмурий-худудий бўлиниши (МХБ) мураккаблиги ва кўп босқичлиги билан ажралиб туради. Одатда, МХБ уч поғонага (босқичга) бўлинади, баъзан эса улар гоёт майдаланган кўринишга эга. Масалан, Францияда 26 район, 100 департамент ва 36,5 минг коммуна бор. АҚШда қуйи бирлик округ ёки «графлик» бўлиб (30 мингдан кўпроқ), улар 50 штатга бирлаштирилган. Шу билан бир қаторда баъзи графиклар яна туанишипларга ва муниципалитетларга бўлинади. Булардан ташқари кўн минглаб уй-жой ва йўл қурилиши, сув таъминоти, соғлиқни сақлаш, мактаб таълими ва бошқа ишлар билан шуғулланадиган махсус округлар фаолият кўрсатади.

Ғарб мамлакатларида ХХ асрнинг 60-80-йилларида МХБлар ислохоти амалга оширилган бўлиб улар энг аввало, йириклаштириш ва тартибга солиш мақсадларини кўзлаган эди. Бу тadbирлар, қоида тариқасида, конкрет шароитни ҳисобга оладиган келиштирувчи характерда амалга оширилди.

Ривожланаётган мамлакатларда ҳам 50-йиллардан МХБни ислохотлаштириш тadbирлари амалга оширилди. Бунда МХБни қайта ташкил этиш Ғарб мамлакатларидан фарқ қилиб, асосан бўлинишни йириклаштиришга йўналтирилган эди. Собиқ СССР ёки МДХ мамлакатларининг тарихап шаклланган МХБ кўпчилик олимлар ва мутахассисларнинг фикрича, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бермайди. Унинг асосий камчилиги МХБ билан иқтисодий районлаштириш ўртасидаги мутаносиблик ва ўзаро боғлиқнинг йўқлиги ҳисобланади. Бу камчиликларни тuzатиш яқин келажакдаги муҳим вазифалардан биридир. Давлатнинг МХБлари икки асосий шаклга — унитар ва федеративга бўлинади. Унитар давлатда, одатда, ягона қонун чиқарувчи ва ижроя ҳокимият ягона давлат органлари тизими, ягона конституция мавжуд бўлади. Бундай давлатлар дунёда кўп.

Федератив давлатда ягона қонунлар ва ҳокимият органлари билан бир қаторда бошқа давлат тузилмалари — республикалар, штатлар, провинциялар, ерлар, қантонлар, худудлар бўлиб, улар «иккинчи» даражали бўлсада, ўзларининг қонунлари ва ҳокимият органларига эгадирлар. Кўпчилик федератив давлатларда парламент икки палатадан иборат. Уларнинг биттаси республикалар, штатлар ва бошқалар ваколатини таъминлайди.

Конфедерация давлатлар бирлашишининг кам учрайди-

ган шаклларида бири бўлиб, жуда чекланган мақсадларни (ҳарбий, ташқи сиёсий ва бошқалар) амалга ошириш учун ташкил этилади.

Шундай қилиб, дунё сиёсий харитаси ўтган тарихий даврлар ичида ғоят ўзгариб борди ва улар дунёнинг ғоят мураккаб ва турли-туман жараёнларини ва умуман, тарихий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради. Дунёнинг то Буюк географик кашфиётлар давригача сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий хусусиятларининг ҳозирги даврдан асосий фарқи дунё турли қисмларининг бир-биридан ажралиб қолганлиги, бир-бирлари билан боғланмаганлиги, доимий алоқаларнинг шаклланмаганлиги, аҳолисининг сони ва ўзлаштирилиши даражаси, маданиятининг бойлиги ва хилма-хиллиги фарқлари, иқтисодий алоқаларининг тараққиёт даражаси бўйича бир-биридан тубдан фарқ қиладиган ва тенг бўлмаган ҳудудларга бўлинганлиги ва бошқа хусусиятларнинг мавжудлиги ҳисобланади. Кўрсатилган барча белгилар бўйича дунёнинг бир-бирларига тутшиб кетган Европа, Осиё ва Африка қитъаларининг кенг материк қисмларида, мамлакатлар ва регионлари, марказлари гуруҳлари кескин ажралиб турадиган цивилизация қочоқлари мавжуд бўлган. Бундан ташқари Америка, Австралия ва Океанияда ҳам кишилик жамиятининг ўз маданиятига эга бўлган цивилизация ўчоқлари бўлган. Уларнинг баъзи жойларида ҳаёт маданияти нисбатан ривожланган (Америкадаги Ўрта Анд ва Мексика ясситоғлиги), баъзи жойларда эса жуда ибтидоий кўринишда бўлган. Масалан, Австралия аҳолиси ҳатто ибтидоий деҳқончиликни ҳам билмаганлар, овчилик ва ёввойи ўсимликларнинг меваларини териб еб яшаганлар. Америка, Австралия, Океаниянинг бу маданиятлари бир-биридан ва эски дунё маданиятларидан ажралган ҳолда мавжуд бўлган.

Шу билан бир қаторда дунёнинг турли регионларида ва уларнинг ичида қатор маданий ўчоқлар шаклланган. Улар ўртасида алоқалар мутлақо бўлмаган ёки бундай алоқалар заиф бўлган.

Узоқ ўтмишда дунё ҳудудлари аро хўжалик ва маданий алоқалар ривожланишига тўсиқ бўлган географик омиллардан бири — океанлар ва уларнинг ўтиб бўлмас саҳролари, кенгликлари ҳисобланган. Христофор Колумб, Васка да Гама Магаллен кема сафаригача очиқ океан кенгликлари фақат «ажратувчи макон» бўлган. Эндиликда фан-техника тараққиёти туфайли океанлар ва денгизлар ўзаро узоқ жойлашган, бир-бирларидан «ажралган» мамлакатларни «бирлаштирадиган», яқинлаштирадиган омилга айланди. Дунё океани инсоният ҳаётида тоборо

муҳим аҳамиятга эга бўлаётир ва у кенг ҳалқаро ҳамкорликни ривожлантириш маконига айланди.

✓ Дунёнинг бир-бирига қўшилиб кетган қитъалари — Европа, Осиё ва Африкада инсониятнинг кўпчилик қисми тўпланган, бу ерда дастлабки цивилизация шаклланган ва ривожланган. Уларда яшаган халқлар ўртасида қадимдан бошлаб муносабат ва алоқалар мавжуд бўлган. Лекин Европа билан Шарқий Осиё мамлакатлари ўртасида бевосита алоқалар доимий эмас, тасодифий бўлган ва айрим шахсларнинг камдан-кам саёхатлари билан чекланган. Европаликлар Шимоли-Шарқий Осиё, Африканинг ички қисмлари, жануби тўғрисида ишончли маълумотларни билганлар.

Дунё маданияти ва цивилизацияси шаклланишида Шарқ муҳим роль ўйнаган, Хитойликларнинг европаликларга кам маъқул бўлган Шарқий, Жанубий, Марказий Осиё ва Шарқий Африка билан алоқалар йўлга қўйилган. Қадимда Турон, сўнгра Туркистон ва Мовароуннаҳр номлари билан машҳур бўлган ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида яшаган халқлар Эски дунёнинг кўплаб мамлакатлари билан алоқада бўлганлар ва уларнинг география тасаввурлари кенг ва дунёни билиш даражаси анча юқори бўлган. Қадим замонларда Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган «Буюк Ипак Йўли» Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтганлиги ва бу йўл дунё алоқаларида океанлар тўсиқ бўлган даврда (XV асргача). Эски дунёнинг кўп давлатлари савдо ва маданий алоқаларида муҳим роль ўйнаган.

✓ Буюк география кашфиётлари арафасида Европа, Осиё, Африка биргаликда дунёнинг бошқа қисмларига нисбатан ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши даражаси ва халқаро алоқаларининг ривожланиши бўйича анча устунликка эга бўлган.

Дунёнинг юқорида қисқача таърифланган тарихий-географик хусусиятлари дунё сиёсий харитасининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган.

Қисқача хулосалар

Сиёсий хаританинг аҳамияти ғоят катта бўлиб, у мамлакатларнинг халқаро ўрнини, эгаллаган мавқеини, ички сиёсий-маъмурий тузилиши хусусиятларини ўзида яққол акс эттиради.

Ҳозирги замон дунё сиёсий харитаси кишилик жамиятининг узок давом этган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари ўзгариши, алмашинуви қонуниятларини тўла акс эттиради. Буюк географик кашфиётлар даври дунё сиёсий ва иқтисодий харитасида кучли ўзгаришлар бўлишига олиб келди.

У Европа мустамлакачилар босқичининг бошланиши, дунё хужалик алоқаларининг кенг тарқалиши, аҳоли кўчиш ҳаракатларининг кучайишига сабаб бўлди. СССРнинг парчаланиши, янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши дунё сиёсий харитасида улкан ўзгаришларга олиб келди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Дунё сиёсий харитаси тушунчасига изоҳ беринг; унинг аҳамияти ва ўзига хослиги нимада?
2. Дунё сиёсий харитаси қандай шаклланган?
3. Дунё сиёсий харитасининг асосий босқичлари тарифи.
4. Мамлакатлар типологияси (гуруҳлари) қандай белгиларга қараб аниқланади.
5. Турли гуруҳ мамлакатлар таснифи.
6. Янги мустақил давлатлар таснифи.

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М, 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. – Ростов-на Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. – -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

IV боб

ДУНЁ АҲОЛИСИ ГЕОГРАФИЯСИ

4.1. Дунё аҳолисининг ўсиши

Аҳоли табиат ва жамият ўртасидаги мураккаб боғлиқликни таъминлаб турувчи асосий бўғиндир. XXI аср бошига келиб бу муаммо жаҳоншумул аҳамиятга молик бўлиб турибди. Аҳолининг табиий ўсиши йиллар ўтган сари ортиб бораётганлиги тўғрисида турли маълумотлар бор. Ер шарида бундан 1000 йил муқаддам 300 млн. киши яшаган бўлса, 1900 йилга келиб 1млрд. 600 млн. 1987 йили 5 млрд, ҳозир эса 6 млрд. дан ошиб кетган. “Буюк Британия – 1995” йилномаси, БМТ ва башқа халқаро ташкилотларнинг ҳисоб-китоб ва тахминларига кўра, 2010 йилда аҳоли сони 7 млрд. 176,6 млн.га, 2025 йилда эса 8 млрд. 504,2 млн.га етади. Ҳисоб-китоблардан маълум бўлдики, дунёда ҳар 230 кунда 1 та Туркия аҳолисига баробар нуфуз ортди. Ҳар сонияда 3, дақиқада 155, ҳар соатда 10609, ҳар кунда эса 245-620 чақалоқ рўйхатга олинади.

Жаҳонда аҳоли сонининг озайиб кетиши бўйича Европа малакатлари (Германия, Дания, Финляндия) олдинда туради.

4.2. Дунё аҳолисининг зичлиги ва жойлашуви

Аҳоли Ер қуррасида ниҳоятда нотекис жойлашган. Аҳоли кўп тупланган учта асосий ареални ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчи ареал Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиёни ўз ичига олади. Бу ареалдаги мамлакатларда ўртача зичлик 1 км.кв. 100 кишидан ортади, баъзи жойларда эса, 1000-1500 кишига етади ва ундан ҳам ошади. Аҳолининг бундай зичлигига бу ерда кишиларнинг қадимдан яшashi, кўп меҳнат талаб қилувчи интенсив обикор деҳқончилик типининг тарихий таркиб топганлиги, шунингдек, аҳолининг табиий кўпайиши хусусиятлари сабаб бўлган.

Ер шари аҳолисининг 70%и қуруқликнинг 7 фоизиди мужассамлашган бўлса, 15%да аҳоли умуман яшамайди. Аҳолининг асосий қисми мўътадил, субтропик ва субэкватор иқлим минтақаларида жойлашган, 50% аҳоли денгиз сатҳидан 200 м.гача бўлган ҳудудларда; 30%и денгиз соҳилларидан 50 км.гача узоқ ҳудудларда яшайди.

Ер шари бўйича ҳар км² га ўртача 40 киши тўғри келсада, айрим мамлакатларда аҳоли зиглиги жуда юқори (Бангладешда

хар км² га 800 киши, Манакода 15,5 минг, Сингапурда 4,5минг киши тутри келади) Ер шарида аҳоли энг зич яшайдиган худудлар куйидагилардир:

1. Жанубий Осиё - Ҳиндистон, Бангладеш, Шри-Ланка, Покистон (аҳоли сони 1,5млрдга яқинлашмоқда, зичлиги 300-500 киши/км²);

2. Шарқий Осиё — Хитой, Япония, Корея Республикаси, КХДР (Бу худудда 1,5млрд дан ортик аҳоли яшайди, зичлиги хар км² га 200-300 киши);

3. Жануби-Шарқий Осиё — Индонезия, Филлипин, Тайланд, Малайзия ва бошқалар (аҳоли сони 0,5млрд, зичлик 300 киши км²);

4. Европа (аҳоли сони 0,7млрдга яқин, зичлик 200 киши);

5. Шимолий Американинг Атлантика океани соҳиллари, АҚШнинг шимоли-шарқи. Умуман, дунё аҳолисининг 60%и Осиёда, 12%и Африкада, 9,5%и Европада, 8,5%и Лотин Америкасида, 5,5%дан Шимолий Америка ва собиқ Иттифоқ худудида, 0,5% Австралия ва Океанияда истиқомат қилади.

Зичлиги катта бўлган иккинчи ареал Европада таркиб тошган. Бу ареалда аҳолининг ўртача зичлиги 200 кишидан 400 кишигача бўлган бир қанча мамлакатлар бор. Асосий саноат районларида аҳоли зичлиги хар км.кв.да 500-1500 кишига етади ва ундан ҳам ортади. Учинчи ареал АҚШнинг Шимоли-Шарқий қисмидир. Қуруқлик майдонининг атиги 7%ини эгаллаган аҳоли энг зич районларда ер шаридаги аҳолининг 70%га яқини тўпланган. Шу билан бирга қуруқлик майдонининг ярмига яқинида аҳоли зичлиги 1км²га бир киши ҳам тўғри келмайди. Ўзлаштириш айниқса қийин бўлган доимий совуқ қутбда баланд тоғли ўлкалар, чўллар, иссиқ ва сернам экваториал ўрмонлар аҳоли ниҳоятда кам ва одам бутунлай яшамайдиган худудлардир. Шундай қилиб, табиий шароит аҳолининг жойлашишига катта таъсир кўрсатади. Аҳолининг жойлашишига табиий шароит хусусиятлари эмас, балки иқтисодий ва тарихий шароитлар: аҳолини келиб ўрнашган вақти, хўжалик типи, ташқи ва ички миграциянинг интенсивлиги ва бошқалар ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Ҳар бир мамлакатнинг ривожланиши учун аҳоли сони ва зичлиги муайян миқдорда бўлиши зарур. Аҳолининг жойлашиши кўп жиҳатдан шаҳарлар географиясига боғлиқ. Шаҳарлар жуда қадим замонларда бунёдга келган. Бироқ улар XIX асрда ишлаб чиқаришни машиналаштириш ривожланиши билан айниқса тез ўсди. К.Маркс “шаҳарларни капитализм бунёд этди”, дейди. Ер кurrasи аҳолисининг XIX аср бошида 3%и, XX аср

бошида 13%и ва 1985 йилда эса 41%и шаҳарларда яшаган. Ҳозирги вақтда шаҳар аҳолиси ер шаридаги бутун аҳолига қараганда икки баробар тез кўнаймоқда. 2000 йилга бориб бутун дунё аҳолисининг ярмидан ортиғи шаҳарларда яшайди.

4.3. Урбанизация жараёнининг ривожланиши

Мамлакат ёки район аҳолиси сонида шаҳарликлар салмоғининг ўсиши урбанизация деб аталади. Дунё бўйича урбанизация даражаси XX аср бошидаги 4%дан ҳозирги даврда 41%га ортди. Ҳозир дунё мамлакатларининг 120 тасида урбанизация даражаси ўртача дунё кўрсаткичларидан юқори. Урбанизация даражаси ҳам дунёнинг турли қисмларида турлича. Мисалан, хорижий Осиёда 27%, Африкада 30%, Европада 73%. Шимолий Америкада 75%. Умуман, ривожланган мамлакатларда урбанизация даражаси (72%) ривожланаётган мамлакатлардиган (30%) анча юқори.

Шаҳар агломерациялари ҳам тез ривожланмоқда. АҚШдаги Босваш, Чиплитс, Сансан мегополисларида яқин келажакда АҚШ аҳолисини қарийб 50%и яшаши кутилмоқда. Ер юзасида сони 10 млн.дан кўп бўлган «бахайбат шаҳарлар» анча кўпайди. Янги аср бошларидаёқ Мехикода-31 млн., Сан-Паулу-26 млн., Токиода-24, Нью-Йоркда-23, Калькуттада-20 млн. аҳоли яшаши баъорат қилинмоқда. Аҳолисининг сони 5 млн.дан зиёд шаҳарлар сони 30 тага етадиган бўлса, “миллионер шаҳарлар” сони 250 тага етди. Лекин бу салмоғ урбанизация жараёнида эришилган ҳақиқий даражанинг ташқи белгисидир, холос. Аслида урбанизация шаҳарлар ролининг ортиши ва шаҳарликлар турмуш тарзининг ўзгариши жараёнидан иборат.

Одатда, шаҳар аҳолиси қанча кўп бўлса, шаҳарнинг ўсиш суръати шунча юқори бўлади: кичик ва ўрта шаҳарларда секин, катта шаҳарларда эса анча тез ўсади. XX аср бошида бундай шаҳарлар бутун ер юзиде 360та бўлган, ҳозир улар 2000 дан ортиқ. Катта шаҳарлар саноат концентрациясининг ҳозирги замон шаклига жуда мос келди. Катта шаҳарлар фан билан ишлаб чиқариш алоқаларининг кучайишига ёрдам беради, кишиларнинг маънавий эҳтиёжларини яхшироқ қондиради, уларнинг тез ўсаётганлиги бир қанча мураккаб муаммоларни келтириб чиқаришга қарамай, кичик ва ўрта шаҳарларни ривожлантириш заруратини сира ҳам мустасно қилмайди.

Лекин шаҳарларнинг ўзгариши фақат аҳолиси сонининг ўсиши билангина чекланмайди. Урбанизациянинг ҳозирги босқичи учун шаҳарлар жойлашишининг оддий шакллардан

мураккаброқ шакллариға ўтиши, яъни аҳолининг одатдаги бир катта шаҳарда тўпланишидан шаҳарлар гуруҳида жойлашиши айниқса характерлидир. Шаҳар гуруҳи системасининг олий шакли шаҳарлар агломерациясидир. Бинобарин, шаҳар аҳолисининг кўпайиши жараёни катта шаҳарларда ва шаҳар агломерациялари аҳолининг кўплаб тўплана боришидан ҳам иборатдир.

Мамлакатлар урбанизация даражаси ва суръатлари жиҳатидан бир-биридан катта фарқ қилади. Америка, Австралия ва Европада урбанизация энг юқори даражага етган, бу жиҳатлардаги кўп мамлакатларда шаҳар аҳолисининг ўсиши амалда ниҳоясига етаяпти, бошқаларда эса шаҳар аҳолисининг кўпайиш суръатлари катта эмас. Осиё ва Африканинг кўпчилик мамлакатларида, аксинча, урбанизация даражаси ҳали жуда паст, лекин унинг ўсиш суръатлари жуда юқори.

Урбанизация даражасини таққослаганда, ҳамма мамлакатлар учун ягона бўлган “шаҳар” тушунчаси йўқлигини эътиборга олмоқ керак. Масалан, Данияда аҳолиси 200дан ортиқ бўлган аҳоли пунктлари, Нидерландия эса аҳолиси 20 мингдан ортиқ бўлган аҳоли пунктлари шаҳар дейилади. Африка ва Лотин Америкасининг кўп мамлакатларида аҳолиси сонидан қатъиназар барча маъмурий марказлар шаҳар дейилаверади.

Шаҳарлар жуда тез ўсаётганлигига қарамай, ҳозирча дунё аҳолисининг кўпчилик қисми қишлоқ жойларда яшайди. Европа билан Шимолий Америкада барча қишлоқ аҳолиси қишлоқ хўжалиги билан банд бўлмаган ҳолда Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида қишлоқ аҳолиси билан қишлоқ хўжалик аҳолиси ўртасида фарқ деярли йўқ.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг жойлашиши шакллари ҳар хил бўлади. Қишлоқ аҳоли пунктларининг тўп-тўп бўлиб жойлашиш шакли устун туради. Баъзи мамлакатлар ва районлар қишлоқ аҳоли пунктларининг алоҳида қўрғон шаклида тарқоқ жойлашиши тарқалган.

4.4. Аҳолининг жинсий, диний ва ирқий таркиби

Аҳолининг жинси ва ёши бўйича таркиби. Дунё бўйича ўғил болалар қиз болаларга қараганда бир оз кўпроқ туғилади ва умуман олганда, дунё аҳолисининг жинсий таркибида эркеклар бир оз кўпроқ.

Аҳолининг ёши бўйича таркиби унинг табиий кўпайиши таъсирида таркиб топади. Унга миграция ва урушлар ҳам анча таъсир кўрсатади. Аҳоли кўпайишининг биринчи типига аҳоли ёши структурасининг ўзига хос таркиби тўғри келади, бунда кичик

ёшдагилар салмоғи катта бўлади. Аҳоли кўпайишининг иккинчи тури устун бўлган мамлакатларда кичик ёшдагилар салмоғи жуда юқори (40-45%) ва катта ёшдагилар салмоғи ниҳоятда кичик (одатда 306%) бўлади.

Ер шари аҳолисининг турли динларга мансублигини билиш ҳам муҳимдир. Энг кўп тарқалган динларга уч масхабга эга бўлган христиан дини, ислом дини, ҳинд дини ва буддизм киради. Дин давлатдан ажратилган социалистик мамлакатларда диний сарқитлар ҳозирча сақланиб келаётган бўлсада, лекин диннинг роли катта эмас.

4.5. Меҳнат ресурслари ва бандлик муаммолари

Аҳолининг жисмонан ривожланган ва соғлом, меҳнатга яроқли қисми меҳнат ресурсларини ташкил этади. Меҳнатга яроқли аҳолига, одатда, 15 ёшдан 65 ёшгача бўлган кишилар киради. Меҳнатга яроқли аҳолининг асосий қисмини ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашувчи иқтисодий фаол аҳоли ташкил этади. Аҳолининг меҳнат фаолиятига муносабатига қараб : меҳнатга лаёқатлигача бўлган, меҳнатга лаёқатли ва меҳнатга лаёқатлидан кейинги гуруҳлар ажратилади.

Асосий меҳнат ресурслари меҳнатга лаёқатли ва меҳнат ёшидаги, хусусан, ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқийдиган ва ҳарбий хизматдагиларни ўзида бирлаштиради, қўшимча меҳнат ресурсларига 14-16 ёшдаги ишловчи ўспирин-ёшлар ва хизматини давом эттираётган нафақахўрлар киради.

Ишга лаёқатли ёш турли мамлакатларда турлича белгиланган. Масалан, Россияда 16-59 ёшдаги эркеклар , 16-54 ёшдаги аёллар меҳнат ресурслари ҳисобланади. АҚШ да эркек ва аёллар бир хил – 16-65, Финляндия, Япония, Канада, Германияда 15 ёшдан меҳнатга лаёқатли ҳисобланади. Унинг юқори чегараси аҳолининг ўртача умр кўриш даражаси, мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти асосида белгиланиши мумкин.

Аҳоли бандлиги ҳам турли мамлакатларда турлича. Масалан, моддий бойликлар ишлаб чиқариш соҳасида Россия аҳолисининг (меҳнатда банд аҳолининг) 70%и, АҚШ аҳолисининг 54%и, ноишлаб чиқариш соҳасида эса Россиянинг 30%, АҚШнинг 46% меҳнат ресурслари банд. Бу кўрсаткичлар қишлоқ хўжалиги бўйича Россияда 15%ни, АҚШда 3%ни, саноатда Россияда 37%ни, АҚШда 24%ни, хизмат кўрсатиш соҳасида Россияда 48%ни, АҚШда 70% ни ташкил этади.

Иқтисодий фаол аҳоли салмоғи Ғарбий Европа, Шимолий Америка мамлакатларида, Австралияда 40-45%ни, Осиё, Афри-

қа ва Лотин Америкаси мамлакатларида 30-40%ни ташкил этади. Ишсизликка барҳам бериш кўплаб мамлакатларда энг асосий муаммолардан бирига айланган. Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида эса, ишсизларнинг мавжудлигига, иқтисоднинг умуман, суст ривожланганлиги, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга кам тортилганлиги, кичик ёшдагилар кўпчилигини ташкил этиши сабабдир.

Меҳнатда банд аҳолининг таркибида қишлоқ хўжалиги ва унга яқин бўлган соҳаларда банд аҳоли кўпчилигини ташкил этади. Бу соҳаларда ер шари иқтисодий фаол аҳолисининг ярмидан ортиғи банд.

Қишлоқ хўжалигида банд аҳоли салмоғининг камайиши саноатда ва моддий бойлик ишлаб чиқарувчи бошқа тармоқларда банд аҳоли салмоғининг ошиши билан қопланиб бормоқда. Бироқ фан-техника тараққиёти тезлашиб бораётган даврда моддий бойлик ишлаб чиқармайдиган тармоқларда банд аҳоли салмоғи янада тезроқ ўсиб боради. Умуман, бу прогрессив тенденциядир. Бунинг сабаби шуки, биринчида, моддий бойлик ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги тез ўсади, иккинчидан, ақлий меҳнатнинг роли ортади, илмий ва техник ходимлар сони кўпая боради, шунингдек, бошқариш ва хизмат кўрсатишнинг турли шакллари кенгайди.

Аҳолининг этник таркиби. Ер шари аҳолиси жуда кўп этник бирликлардан иборат. Ана шунда бирликларнинг энг кичиги - қабила, ўртаси элат ва каттаси миллатдир. Бу тўшунчалар билан бирга яна умумлаштирувчи "халқ" деган атама ҳам бор. Совет этнографиясида халқ атамаси орқали этник бирликларнинг ҳаммасини ифодалаш қабул этилган.

Ер юзиде 2000дан ортиқ миллий гуруҳлар бор, лекин уларнинг кўпчилиги жуда кам сонлидир. Аҳолиси сони 50 млн. кишидан ортиқ бўлган энг йирик халқлардан 18таси бутун инсониятнинг ярмига яқинини ташкил этади. Энг йирик тил оилалари (ҳинд, европа, хитой, тибет, малайзий, полинезия, дравид, семит-ҳамит, бунту, олтой тили оилаларидир).

Миллий ва сиёсий чегаралари бир-бирларига тўғри келиб қолганда бир миллатли давлатлар ҳосил бўлади. Польша ёки Япония бир миллатли давлатларга мисол бўлиши мумкин. Баъзи мамлакатлар бир миллатли давлатлар типига яқин бўлиб, уларда аҳолининг жуда оз қисмини кичик миллатлар ташкил этади. Масалан, Финляндия. Икки ва ундан кўп миллатли давлатларга Россия, Ҳиндистон ва бошқалар кирди.

Қисқача хулосалар

Мавзуда дунё аҳолисининг ҳудудий жойлашувидаги қонуниятлар очиб берилган. Муайян тарихий даврлар мобайнида аҳоли сонининг ўсиш динамикаси кўрсатилган. Жаҳон аҳолисининг диний ва ирқий таркибига кенг урин ажратилган. Унда асосий ирқий гуруҳлар, дунё динлари ва уларнинг ҳудудий тарқалиши бўйича маълумот берилган.

Иқтисодий ривожланиш даражаси турлича бўлган мамлакатларда меҳнат ресурсларининг таркиби, улар орасидаги тавофутлар ҳақида батафсил маълумот берилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Аҳолининг табиий ўсишига ва зичлигига қандай омиллар таъсир этади? Уларга тариф беринг.
2. «Демографик портлаш» нима?
3. Ер юзида аҳоли ирқий таркиби бўйича қандай тарқалган?
4. Аҳоли миграциясининг асосий оқимлари нималардан иборат?
5. Ҳрбанизация жараёни юқори бўлган ҳудудларни биласизми?
6. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш муаммолари ҳақида нима дея оласиз?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
5. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
6. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
7. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
8. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М., 2000.
9. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
10. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
11. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ЖАҲОН ХҲЖАЛИГИ ГЕОГРАФИЯСИ

5.1. Дунё хўжалигининг умумий таърифи

✓ Дунё хўжалигининг шаклланиши жуда узоқ давом этган тарихий жараён бўлиб, унда инсоният айрим яшаган ибтидоий одам тўдаларидан бутун дунёни қамраб олган иқтисодий муносабатларгача, тош қуролларидан энг мураккаб электрон-ҳисоблаш машиналаридан фойдаланишгача бўлган мураккаб йўлни босиб ўтди. Дунё хўжалиги (ДХ) шаклланиши энг аввало жамият ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, табиат билан жамият ўртасида модда алмашинувининг тўхтовсиз ошиб бориши, турли мамлакатлар, регионлар ўртасида савдо-молия ва ишлаб чиқариш муносабатларининг мунтазам ўрнатилиши ва шу асосда дунёда ижтимоий-иқтисодий тараққиётга тўсиқ бўлиб келган миллий хўжаликларнинг асрлар давомида бир-бирларидан ажралган ҳолда ва алоҳида ҳаёт кечиришига чек қўйилиши давригача бўлган тарихни тўла акс эттиради.

✓ Жаҳон хўжалиги дунёдаги барча мамлакатлар миллий хўжаликларининг жаҳон иқтисодий алоқалари орқали ўзаро узвий боғланган ва тарихан шаклланган мажмуасидир. У дунё ишлаб чиқариш кучларининг минг йиллик эволюцияси натижасидир. Жаҳон хўжалигининг шаклланиши бир неча босқичга бўлинади: 1) дунё хўжалиги шаклланишининг XVI-асргача бўлган босқичи; 2) жаҳон хўжалигининг пайдо бўлиш даври (XVI-XVII асрлар) асосан Буюк географик кашфиётларга боғлиқ бўлиб, халқаро савдо дунёнинг барча мамлакат ва регионларини қамраб олган пайтга тўғри келади; 3) жаҳон хўжалигининг шаклланиш ва кенгайиш даври (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг боши) транспорт, китъалараро алоқалар, дунё бозорининг тез ривожланиши билан боғлиқдир; 4) жаҳон хўжалигининг чуқурлашув даври (XX асрнинг иккинчи ярмидан ҳозиргача) йирик машина индустрияси, транспорт ва дунё бозорининг биргаликда ривожланиши натижасидир. Сўнгги босқичда кўплаб собиқ мамлакатлар мустақилликка эришдилар ва ўз иқтисодиётини ривожлантириб, дунё хўжалигига қўшилдилар.

✓ Ҳозирги пайтда дунё хўжалигида интеграциянинг янада кучайиши билан боғлиқ бўлган янги босқич бошланаётгани кузатиламоқда. Унинг асосий хусусияти дунё хўжалиги тизимига кирадиган мамлакатлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий алоқалар юқори

даражага кутарилиши жараёнининг тобора кучайиши билан боғлиқдир. Интеграция жараёнида трансмиллий корпорациялар катта ахамиятга эга бўлмоқда, бир нечта мамлакатлар худудларини бирлаштирувчи йирик бозор зоналарини барпо этишга катта эътибор берилмоқда (масалан, Европа Иттифоқи, эркин савдо тўғрисида Шимолий Америка Шартномаси ва бошқалар).

«Дунё хўжалиги» тушунчаси «ижтимоий меҳнат тақсимоти», «хўжалик халқаро иқтисодий интеграция» тушунчалари билан узвий боғлиқдир. Бундан ташқари бу тушунча географик категория бўлиб, уни ўрганиш қўйидаги уч босқични ўз ичига олади:

- 1) дунё хўжалигининг умумий географияси;
- 2) дунё хўжалиги тармоқлари географияси;
- 3) дунёнинг йирик регионлари ва субрегионлари географияси.

Навбатдаги босқич — айрим мамлакатлар — «Иқтисодий география»нинг мамлакатшунослик йўналишига тааллуқлидир.

Дунё хўжалиги тузилиши ўзгариб бормоқда. Шу билан бир қаторда унга хилма — хиллик ва ички зиддиятлар хосдир. Чунки дунё хўжалиги ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш даражаси ва тузилиши ҳар хил бўлган мамлакатлар хўжалигини ўз ичига олади.

↳ Жаҳон бозори дунё мамлакатлари иқтисодий алоқаларининг асосини ташкил этади. Транспортнинг (темир йўл, ҳаво, денгиз, қувур) ва континентлараро алоқаларнинг жуда тез ривожланиши унинг кенгайишига имкон берди. Ҳозирги дунёда ҳар бир мамлакатнинг тараққиёти унинг жаҳон моддий ва номоддий айирбошлашида қатнашуви билан узвий боғлиқдир.

↳ Транспорт ҳар қандай мамлакат иқтисодиётининг энг муҳим тармоқларидан биридир. Илмий-техника инқилоби (ИТИ) даврида барча транспорт турларининг тезлиги ўсди, юк ташиш ҳажми ошди, шунга боғлиқ ҳолда дунёнинг турли бурчакларига бориб-келиш анча осонлашди. Денгизлар тубидан қўлаб нефть ва газ қувурлари, океанлар тубидан эса кабель линиялари (ахборот узатиш воситаси) утказилган. Халқаро меҳнат тақсимоти имкониятларидан фойдаланишда денгиз транспорти етакчи ўринни эгаллайди, унинг ҳиссасига мамлакатлар ўртасидаги барча юк ташишнинг 80% га яқини тўғри келади. Дунё флотининг пешқадамлари қаторига Япония, АҚШ, Либерия, Панама, Греция, Хитой, Кипр киради. Савдо флоти тоннажи бўйича Роттердам (Нидерландия), Янги Орлеан, Нью-Йорк (АҚШ), Тоба, Кобе, Нагоя, Иокогама (Япония), Марсель, Гавр (Франция), Мина-Эль-Ахмади (Кувайт), Антверпен (Бельгия), Гонконг, Сингапур портлари йирик ҳисобланади.

✓ Океан трассаларининг энг куюклашган тугунлари буғозлар ва денгиз каналлари ҳисобланади. Ла-Манш (Англия) буғози орқали суткасига 500, Гибралтар орқали — 140 денгиз кемаси ўтади. Дунёнинг энг йирик денгиз каналлари Сувайш (Миср, 1869 йилдан бошлаб) ва Панама (Панама, 1920) ҳисобланади. Йилига Сувайш каналидан 20 минг кема ўтади, унинг юк ҳажми 350 минг т. (дунё денгиз транспорти юklarининг 14%и). Панама каналида бу кўрсаткичлар 14,6 минг кема ва 170 минг т.га тенг. Киль канали уларга нисбатан кичик бўлиб, у Шарқий Европдан Фарбий Европага ўтадиган йўлда жойлашган муҳим каналдир.

Ҳозирги дунё хўжалигининг асосини халқаро меҳнат тақсимоти (ХМТ) ташкил этади. Меҳнат тақсимотининг энг оддий шакли дастлаб жамият тараққиётининг бошланиш даврида пайдо бўлган бўлиб, у болалар, қариялар ўртасидаги табиий бўлинишга асосланган меҳнат тақсимоти бўлган. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши жараёнида оддий табиий меҳнат тақсимоти аста-секин ижтимоий меҳнат тақсимотига айланади. У жамият ичидаги, мамлакатлар ва регионлар, иқтисодиёт тармоқлари, айрим корхоналар ва ҳатто айрим ишловчилар ўртасида меҳнат тақсимотини ҳам камраб олади.

Географик меҳнат тақсимоти ижтимоий меҳнат тақсимотининг ажралмас таркибий қисми, у худудларнинг ихтисослашиши жараёнини ва худудларнинг ихтисослашган, маҳсулотлар ва хизматларни айирбошлашини ифодалайди. Географик меҳнат тақсимотининг олий шакли халқаро меҳнат тақсимотидир (ХМТ). ХМТ айрим мамлакатлар хўжалигининг маълум маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашишини ва бу маҳсулотларни бошқа мамлакатлар билан айирбошлашини билдиради. У мамлакатлар ўртасида кўп томонлама алоқаларни амалга оширишга олиб келадиган ва айрим мамлакатлар хўжалигининг ўзаро боғлиқ ҳолда жаҳон бозорида сотиш учун маълум маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашиши жараёни натижаси ҳисобланади.

Халқаро географик меҳнат тақсимотини Н.Н.Баранский «Иқтисодий география»нинг асосий тушунчаси, деб атаган. У географик меҳнат тақсимоти шаклланишининг дастлабки шарт-шароитларини асослаб берди. Географик меҳнат тақсимоти фақат товарнинг ишлаб чиқарилган жойдаги баҳоси транспорт харажатларини қўшиб ҳисоблаганда ҳам сотиладиган жойдаги баҳосидан ортиқ бўлган ҳолдагина амалга оширилади. Шу сабабдан транспорт харажатларини пасайтириш халқаро географик меҳнат тақсимотини ривожлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Дунё мамлакатлари халқаро меҳнат тақсимотининг шаклланишида ва ривожланишида иштирок этиши учун

қуйидаги асосий шарт-шароитлар бўлиши лозим:

1) ХМТда иштирок этувчи мамлакатлар маълум маҳсулотларни ишлаб чиқаришда бошқа мамлакатларга нисбатан қандайдир устунлик ва афзалликка эга бўлиши (масалан, табиий ресурсларга бойлиги, табиий шароитнинг қулайлиги);

2) ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи мамлакат ташқарисида бу маҳсулотга эҳтиёжи борлиги ва уни юқорироқ баҳода сотиб олувчи харидор мамлакатларнинг мавжудлиги;

3) маҳсулотни сотиш жойига ташиб бориш харажатлари маҳсулот ишлаб чиқарувчи мамлакат учун зарарли бўлмаслиги ва фойда бериши.

Халқаро меҳнат тақсимоти энг аввало моддий ишлаб чиқариш товарларининг халқаро савдоси билан ифодаланади, лекин у шунингдек, хизматлар айирбошлашини ҳам ўз ичига олади (халқаро туризм, молиявий воситачилик фаолияти, транспорт хизмати, кадрларни ўқитиш ва бошқалар).

Дунё мамлакатларининг ўзаро иқтисодий алоқалари фақат товар савдоси ва хизмат айирбошлаши билан чекланмайди. Ҳозирги дунё хўжалиги капитал оқимлари ва одамларнинг миграция оқимлари мавжудлиги, уларнинг аралашиб кетганлиги билан характерланади. Буларнинг ҳаммаси биргаликда «халқаро меҳнат тақсимоти» тушунчасини ташкил этади.

Дунёнинг кўпчилиги мамлакатлари хўжалик қиёфасини уларнинг халқаро ихтисослашуви белгилаб беради. Масалан, Япония радиоэлектроника ва робототехника, автомобиль, денгиз кемаларининг йирик экспортёри ҳисобланади. Болгария агросаноат маҳсулотлари, кўтарма транспорт жиҳозлари ишлаб чиқаришга, Саудия Арабистони, Қувайт ва Форс кўлтигининг бошқа мамлакатлари нефть экспортига ихтисослашган. Замбия дунёда мис рудаси ва тозаланган миснинг энг йирик экспортёридир. Бурунди ва Уганданинг 80% дан кўпроқ экспортини кофе ташкил этади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Ҳар қандай мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотига жалб этилиши биринчи навбатда ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши даражаси билан белгиланди. Шу сабабдан индустриал ривожланган мамлакатлар қимматбаҳо маҳсулотлар — машина ва жиҳозлар, кимё саноати маҳсулотлари ва бошқаларни ишлаб чиқаришга ихтисослашиб, ҳозирги ХМТ да етакчи ўринни эгаллайдилар. Кўпчилиги ривожланаётган мамлакатлар эса минерал хомашё ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан савдо қилишга ихтисослашишга мажбур бўлмоқдалар.

ХМТга ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасидан ташқари яна қуйидаги географик омиллар ҳам сезиларли

таъсир кўрсатади: иқтисодий-географик ўрнининг қулайлиги ёки ноқулайлиги (масалан, мамлакатнинг асосий денгиз савдо йўлларида ёки континент ичкарасида жойлашиши); турли-туман табиий ресурсларнинг мавжудлиги (қулай иқлим шароити, рудали ва рудасиз фойдали қазилмалар). Шу билан бир қаторда сўнгги йилларда ХМТда ижтимоий-иқтисодий шароит етакчи роль ўйнамоқда. Масалан, кўпчилик тропик малакатларнинг кофе, шакар-қанд, какао сотишга ихтисослашуви биринчи ўринда Жаҳон бозорида ушбу товарларга талабнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Дунё мамлакатларининг ХМТда қандай тармоқларга ихтисосланиши катта аҳамиятга эга. Мамлакатларнинг кам сонли маҳсулотлар етказиб беришга ҳаддан ташқари ихтисослашиши уларнинг хўжалигини жаҳон бозоридаги баҳолар тебранишига кучли даражада боғлаб қўяди, бу эса мамлакатлар иқтисодиёти тармоқлари таркибини қашшоқлаштиради «Монокултура ихтисослашиши», хўжаликнинг экспортга йўналтирилиши. табиий ресурсларни қазиб олишга асосланган тармоқлар катта даромад бериши мумкин, лекин улар оғир жисмоний меҳнатни кўн талаб қилади ва уларнинг ривожланиши алоҳида йўналишда бўлиб, маҳаллий хўжаликнинг бошқа тармоқларини ривожлантиришни рағбатлантирмайди. Бу муаммолар дунёнинг кўпчилиги ривожланаётган мамлакатлари учун хосдир.

Шу билан бир қаторда «учинчи дунё» мамлакатлари орасида ХМТда янги индустриал мамлакатлар (ЯИМ) алоҳида ўринни эгаллайди. Улар қаторига Бразилия, Мексика, Миср, Туркия, «Осиё йўлбарслари» - Гонконг, Сингапур, Тайвань, Жанубий Корея киради (кўп ҳолларда Туркия ва Жанубий Кореяни иқтисодий ривожланган мамлакатлар қаторига қўшадилар). Сўнгги йилларда уларга кўпчилик иқтисодий кўрсаткичлар бўйича Малайзия, Таиланд, Индонезия яқинлашмоқда.

Дунё хўжалигининг ишлаб бериш тармоқлари, айниқса, мураккаб машинасозлик, электроника, электротехника юқори малакали меҳнат билан боғлиқ бўлиб, фақат ҳар томонлама ривожланган хўжаликка асосланиб ривожланади ва бунда улар бугун жаҳоннинг келажакдаги ривожланиши омили бўлиб хизмат қилади.

Кейинги йилларда дунё хўжалигида жиддий ўзгариш содир бўлди. Бу ўзгаришларга сабаб бўлган омиллар қаторига илмий-техника инқилоби (ИТИ), интеграция жараёнлари, шунингдек, хомашё, энергетика ва умумиқтисодий кризислар (буҳронлар), умуминсоний глобал муаммоларнинг кескинлашуви (демографик, экологик ва бошқалар) киради.

Ҳозирги дунё, хусусан, дунё хўжалиги ривожланишининг ғоят муҳим бўғини-мамлакатлар, мамлакатлар гуруҳи, континентлар

Ўртасида иқтисодий ва ноиқтисодий алоқаларнинг ғоят кўчайиши ҳисобланади. Ҳозир бирорта, ҳатто, энг ривожланган мамлакатлар ҳам замонавий маҳсулотларнинг барча турларини бир хил даражада самарали ишлаб чиқара олмайди, бунга ҳожат ҳам йўқ.

Халқаро иқтисодий алоқаларнинг кўп шакллари мавжуд бўлиб, улар қаторига ташқи савдо, капитал чиқариш, илмий-техника ҳамкорлиги, компенсация келишувлари, кредит-молия муносабатлари, турли хизмат кўрсатиш йўналишлари, халқаро туризм, объектларини биргаликда қуриш ва бошқалар киради.

Ҳар бир мамлакат учун халқаро иқтисодий алоқалар турли шаклларининг роли уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражаси, ХМТдаги ҳўжалик ихтисослашиши ва бошқалар билан белгиланади. Дунёнинг кўпчилиги мамлакатлари учун ташқи савдо ташқи иқтисодий алоқаларнинг асосий шаклидир. ХМТда қатнашиш даражасини товар ва хизматлар экспорти ва импорти тузилиши белгилаб беради.

Дунё ҳўжалиги доирасида халқаро савдонинг бир неча асосий географик йўналишлари шаклланган. Масалан, дунёнинг энг катта ҳажмли савдоси иқтисодий ривожланган мамлакатлар (Ғарбий Европа, АҚШ, Япония) ўртасида олиб борилади ва уларнинг дунё товар айланмасидаги салмоғи 70%га тенг. Бу асосан тайёр саноат маҳсулотлари савдосидан иборатдир.

Халқаро савдода ривожланаётган мамлакатларнинг салмоғи ошиб бормоқда. Бу бир томондан, улардан хомашё экспорти (янги индустриал мамлакатлардан тайёр буюмлар ҳам), бошқа томондан, машина ва озиқ-овқатлар импортига боглиқдир. Бу мамлакатлар учун машина ва жиҳозлар баҳоси хомашёга нисбатан тез ошиб бораётганлиги сабабли ноқулай савдо шикоятлари юзага келмоқда. Уларнинг кўпчилиги ривожланаётган давлатлар иқтисодиёти бўлиб қолмоқда.

Ривожланаётган мамлакатлар ўзларининг ташқи савдосини қайта қуришга, ривожланган мамлакатлар билан шаклланган муносабатларни ўзгартиришга ҳаракат қилмоқда. Улар янги дунёвий иқтисодий тартиб ўрнатилиши зарурлиги туғрисидаги талабларни тез-тез кўймоқдалар. Бу талабларга ривожланаётган мамлакатлар ҳудудларида жойлашган трансмиллий корпорациялар фаолиятини назорат қилиш, хомашё ва тайёр буюмларга ҳаққоний баҳолар белгилаш, ҳар қандай ёрдамни сиёсий шартларсиз бериш ва бошқалар киради.

Ривожланаётган мамлакатлар ўртасида савдо-сотик кам ривожланган, уни ривожлантириш эса ривожланган давлатлар бозорларига бормасдан, кўйлаб товарлар айирбошлашини амалга оширишга имкон берган бўлар эди.

ДХ ва ХМТ дунё мамлакатларининг барчасини камраб олиб, кейинги йилларда кенгайиш йўналишида эмас, балки чуқурлашиш йўналишида жадал ривожланмоқда. Иқтисодий муносабатлар мураккаблашиб, янги шаклларга ўтмоқда. Халқаро ихтисослашиш ва айирбошлашнинг чуқурлашиши, айниқса, қатор мамлакатлар миллий хўжалиқларининг бир-бирларига чамбарчас қўшилиб кетишига олиб келди. Оқибатда ХМТ нинг янги, олий босқичи — халқаро иқтисодий интеграция (ХИИ) найдо бўлди. У мамлакатлар гуруҳининг иқтисодиёт ва сиёсат соҳасида давлатлараро келишувига асосланган чуқур ва мунтазам ўзаро алоқалари жараёнининг ривожланишини ифодалайди.

Дунёнинг энг муҳим регионал ва тармоқ иқтисодий гуруҳларидан қуйидагиларни кўрсатиш лозим: Европа Иттифоқи (ЕИ), Жанубий — Шарқий Осиё мамлакатлари ассоциацияси (АСЕАН), Лотин Америкаси интеграцияси ассоциацияси (АЛАДИ), Шимолий Америка эркин савдо шартномаси тўғрисида (НАФТА), нефть экспорти мамлакатлари Ташкилоти (ОПЕК) ва бошқалар. Учинчи дунё мамлакатлари ўртасида узоқ муддатли савдо, валюта, ишлаб чиқариш алоқаларини ривожлантириш иқтисодий ривожланган давлатларнинг ривожланаётган мамлакатлар регионидаги таъсирга қарши маълум шарт-шароитлар яратиши, тенг ҳуқуқли халқаро иқтисодий муносабатларни ўрнатиш асосида уларнинг иқтисодий ривожланишига қўшимча импульс бериши мумкин.

Қуйидаги жадвалда дунёнинг асосий иқтисодий кўрсаткичлари берилган:

1-жадвал

Ҳозирги дунёнинг асосий иқтисодий кўрсаткичлари (%)

Мамлакат тиллари, мамлакатлар гуруҳи	Худуди	Аҳолиси	Саноат ишлаб чиқаришидаги хиссаси	Қишлоқ хўжалиги хиссаси	Ташқи савдо айланмаси	Ялпи миллий даромад
Дунё	100	100	100	100	100	100
Иқтисодий ривожланган мамлакатлар	23,8	15,2	66	40	70,4	59
шу жумладан: Ғарбий Европа	2,7	7,0	23	19	45,8	25
Ривожланаётган мамлакатлар	76,2	59,5	17	30	22,3	14

Жадвал маълумотларини таҳлил этишда қуйидаги ҳолатни ҳисобга олиш лозим: энг йирик халқаро ташкилотлар (Жаҳон Валюта Фонди (ЖВД) ва бошқалар) жадвалда берилган дунё иқтисодиёти тўғрисидаги маълумотларни унча тўғри эмас, деб ҳисоблайдилар. Бир гуруҳ иқтисодий ривожланган мамлакатларда дунё аҳолисининг 20%га яқини яшагани ҳолда, улар дунё бойликларининг 2/3 қисмини ишлаб чиқариши тўғрисидаги тезис ўтмишга хос тушунчалар бўлиб қолаётир. Гап асосий иқтисодий кўрсаткичларни статистик ҳисоблаш усулларининг тубдан ўзгартирилганлиги тўғрисида бормоқда. Янги қабул қилинган усул бўйича дунё мамлакатлари янги маҳсулот миқдори долларни айирбошлаш курси (қиймати) бўйича эмас, балки миллий валюталарнинг харид қуввати курсига асосланиб ҳисобланади.

Шу муносабат билан Жаҳон Валюта Фонди (ЖВФ) ҳисобларига кўра, ривожланаётган мамлакатларнинг дунё иқтисодиётидаги салмоғи 30%дан кўпроқ (илгариги ҳисоблардагидек 18 ёки 14% эмас), индустриал мамлакатлар эса жаҳон бойликларининг ярмидан сал кўпроғини ишлаб чиқаради. Ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари юқорилиги сабабли (айниқса, «янги индустриал мамлакатларда») XX асарнинг охирида ривожланган мамлакатларга дунё ишлаб чиқаришининг ярмидан камроғи тўғри келиб қолди.

Янги ҳисоблаш тизимига кўра валюталарнинг харид қуввати тенглиги (паритети) бўйича ҳар бир ривожланган мамлакатнинг валюта «статуси» пасаяди, Бунда Хитой, Туркия, Мексика, Ҳиндистон, Бразилия, Тайланд каби мамлакатларнинг «салмоғи» ошади. Хитой, ҳатто, дунёнинг учинчи ёки тўртинчи иқтисодий давлати даражасига кўтарилади (Хитойда илгариги ҳисоб тизими бўйича аҳоли жон бошига ички ялпи маҳсулот (ИЯМ) 1992 йилда ҳаммаси бўлиб 370 долларликни ташкил этган, янги ҳисоб бўйича эса-2460 долларлик). Булар, сўзсиз, катта фарқлардир. Ҳозирги пайтда Жаҳон реконструкция ва ривожланиш банки (ёки Жаҳон банки) ҳам ҳисобларни миллий валюталарнинг харид қувватига асосланиб олиб борилмоқда ва кредитларни жуда қаттиқ талабларга асосланиб бермоқда. Энг имтиёзли кредитлар энг кам ривожланган мамлакатларга берилаётир (йилига аҳоли жон бошига 765 доллар), йиллик даромад аҳоли жон бошига 4300 доллардан юқори бўлган мамлакатларга эса, ҳеч қандай кредит берилмаётир. Шундай қилиб, ЖВФ ҳисоблари узоққа борадиган оқибатларга олиб келиши ва дунё иқтисодий геосиёсатини ўзгартириши мумкин. Кишилик жамияти эса ўзининг яшashi ва фаолияти учун зарур бўлган энг яхши, идеал иқтисодий тизимни яратишга доимо ҳаракат қилаверади.

5.2. Фан-техника инқилоби ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш

XX асрнинг ўрталарида бошланган ҳозирги замон фан-техника инқилоби (ФТИ) бутун дунё ҳаётини, шу жумладан, дунё хўжалигининг ривожланишида юз берган кескин сифат ўзгариши ишлаб чиқариш кучларини тубдан қайта ўзгартириб юборди. ФТИ фан, техника, технология, ишлаб чиқариш, бошқаришни, ҳамма тармоқлар ва соҳаларни, меҳнат жараёнини, турмуш шароитини, маданиятини, кишилар руҳиятини ўзгартирди, жамиятнинг моддий ва маънавий имкониятларининг тез ўсишига сабаб бўлди. Буларнинг ҳаммаси фаннинг гуркираб ривожланиши ва жамиятнинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучига айланиши билан узвий боғлиқдир. Биринчидан, замонавий фан кашфиётлар индустриясига, техника ривожланишининг қудратли тезлаштирувчисига айланди. Шунга боғлиқ ҳолда янги «фан — ишлаб чиқариш» ва «таълим — фан — ишлаб чиқариш» пайдо бўлди. Иккинчидан, ФТИ ишлаб чиқаришнинг техника базасини тубдан ўзгартирди. Электрон-ҳисоблаш техникаси ва роботлардан кенг миқёсда фойдаланиш технологиянинг ўзгариши, мутлақ янги кимёвий материалларнинг пайдо бўлиши, энергия турларининг кашф этилиши ва улардан фойдаланиш (атом, термоядро), «микроэлектрон инқилоб» ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш (тез ўзгара оладиган ишлаб чиқариш тизимлари, робот-заводлар («одамсиз» заводлар) ва бошқалар тарихан шаклланган дунё хўжалигининг структурасида туб силжишлар юз беришига, уни ривожлантириш ва жойлаштириш омиллари, принципларининг ўзгаришига олиб келди. Шу муносабат билан асрлар давомида дунёнинг етакчи мамлакатлари қудрати асосини ташкил этган тармоқларнинг роли пасаймоқда, айни пайтда фанталаб маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи юқори технологияли тармоқларнинг этакдиган аҳамияти ортиб, улар ғоят жадал суръатларда ривожланмоқда.

ФТИга боғлиқ ҳолда дунё хўжалигида юз бераётган ўзгаришлар ва силжишлар бир томондан, замонавий таълим тизими муваффақиятлари, бошқа томондан эса, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишланмалари (ИТТКИ) ва фан тараққиёти учун қилинаётган харажатларнинг мутассил ошиб бораётгани билан узвий боғлиқдир. Масалан, sanoatga ФТИ ютуқларини жорий қилиш бўйича эришган ютуқлари дунёда тан олинган Япониянинг муваффақиятлари мамлакатда ғоят намунали йўлга қўйилган таълим тизими ва унга сарфланаётган катта сарф-харажатлар билан тўғридан-тўғри боғлиқдир. Бу мамла-

катда илмий-тадқиқот ва ИТТКИ олиб борадиган 450 университет бор. Ривожланган мамлакатлардан АҚШ, Япония, ГФР, Франция, Буюк Британияда ғоят катта илмий потенциал бўлиб, улар ҳиссасига дунё олимларининг 85%и тўғри келади. АҚШда 2,6 млн. киши фан билан банд ёки мамлакатда ҳар 10 минг кишига 107 илмий ходим тўғри келади. Ривожланаётган мамлакатларда эса мутлақо бошқа ахвол мавжуд: ҳар 10 минг аҳолига 1 илмий ходим тўғри келади, холос. Барча ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига 10% олим ва муҳандислар тўғри келади. Уларнинг ярми 4та мамлакат — Ҳиндистон, Бразилия, Аргентина, Мексикада .

ФТИ даврида ИТТКИ ларга сарфланадиган харажатлар ғоят муҳим иқтисодий кўрсаткичга айланмоқда. Дунё миқёсидаги шундай харажатларнинг 85%и саноати ривожланган асосий мамлакатлар - АҚШ, Япония, ГФР, Франция, Буюк Британия ҳиссасига тўғри келади. Бунда АҚШ нинг харажатлари (140 млрд доллар) тахминан Ғарбий Европа ва Япония мамлакатларининг биргаликдаги ялли харажатларига баробар. АҚШ ва бошқа Ғарб мамлакатларида ўртача бундай харажатлар ички ялли маҳсулотнинг 1,5 дан 3% гачасини ташкил этади. Айрим фантаб тармоқларда бу ҳисса 10-15% ва ундан кўпроққа ҳам этади.

Ривожланаётган мамлакатларда ИТТКИ харажатлари ЯИМ нинг 0,4%ига тенг. Ривожланаётган мамлакатларнинг Ғарб мамлакатларидан анча орқада қолаётганлигини аҳоли жон бошига сарфланаётган харажатлар яққол кўрсатади: 1 доллар ва 110 доллар. Бу кўрсаткичлар Осиёнинг янги индустриал мамлакатларига тааллуқли эмас. Уларда ИТТКИ харажатлари 1,5-2%га этади.

Барча султ ривожланаётган мамлакатларда ИТТКИ харажатларининг камлиги ишлаб чиқариш-техник даражаси пастигининг асосий сабабидир. Шунинг учун мамлакатлар иқтисодиётини ФТИ талаблари даражасига кўтаришда фан ва техникани устун даражада ривожлантириш хал қилувчи аҳамиятга эга.

ФТИ шароитида ишлаб чиқаришнинг техника базасини тубдан қайта қуриш илмий кашфиёт билан уни ишлаб чиқаришга татбиқ қилиш ўртасидаги вақтнинг кескин қисқариши, маҳсулотларнинг жуда тез маънавий эскириб қолиши ва мунтазам янгиланиб туриши, ресурсларни тежаб-тергаб сарфлаш, табиатни муҳофаза қилиш техникаси ва технологиясини кенг жорий этиш, ва ниҳоят, меҳнатнинг мураккаблиги ва самарадорлиги кескин кўтарилиши билан боғлиқ ҳолда юқори малакали меҳнат ресурсларига талабнинг ошиши, меҳнатни ақлийлаштириш жараёни ифодасини топти. Шу муносабат билан дунё хужали-

гининг фанталаб тармоқлари тез ривожланмоқда, уларнинг иқтисодийтадаги салмоғи тез ошмоқда. Шундай тармоқларга прибор-созлик, электротехника машинасозлиги, авиакосмик саноат ва бошқалар киради. Фанталаб маҳсулотларнинг 90%дан кўпроғи АҚШ, Япония, ГФР, Франция, Буюк Британия, Италия хиссасига тўғри келади. Мустақил Ўзбекистоннинг энг муҳим вазифаларидан бири ўз экспортида айнан шундай фанталаб қимматбаҳо маҳсулотлари салмоғини оширишдан иборат.

Янги техника ва технологиядан кенг миқёсларда фойдаланиш дунё ҳўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини, меҳнат унумдорлигини ошириш, ресурсларни иқтисод қилиш ва табиатни муҳафаза қилиш вазифаларини ҳал этишда муҳим ўринни эгалламоқда. Масалан, Буюк Британия ва Италияда пулатнинг, 2/3 АҚШ, ГФР, Японияда 1/2 қисми темир-терсақдан олинади. Ҳалқаро савдода темир-терсақ сотиш ҳажми 25 млн. тоннага етди. Бошқа мисол: Данияда қоғознинг 80%и, Жанубий Кореяда 67%и, Нидерландияда 65%и, Испанияда 64%и, Венгрияда 61%и, Буюк Британияда 60%и, Японияда 52%и, Мисрда 50%и, ГФР 50%и, Францияда 47%и, Польшада 33%и, АҚШ да 28%и макулатурадан олинади. АҚШ ва Японияда алюминийнинг катта қисми иккиламчи алюминийдан олинади.

✓ Ишлаб чиқаришни электронлаштириш ва комплекс автоматлаштириш ФТИ микроэлектрон инқилобининг энг муҳим натижаси бўлиб, Ғарб мамлакатларида замонавий асосларда қайта индустриаллаштиришни амалга оширишга олиб келди. Электрон саноати ғоят тез суръатларда ривожланди. Ҳозирги пайтда бу саноат маҳсулотининг 33%и АҚШ, 26,4%и Япония, 25%и Ғарбий Европа мамлакатлари, 2,7%и бошқа иқтисодий ривожланган мамлакатлар, 7,9%и Осиёнинг янги саноатлашган мамлакатлари, 1,8%и Латин Америкаси, 3%и бошқа мамлакатлар хиссасига тўғри келади (1990 йилларнинг боши). Унинг таркибида асбоб-ускуналар (ҳисоблаш техникаси, алоқа жиҳозлари, радио ва электрон ўлчагич приборлар), уй-рўзғор жиҳозлари, ҳарбий ва космик асбоб-ускуналар, интеграл схемалар ва электрон қисмлар (транзистор, диодлар) ишлаб чиқариш тармоқлари мавжуд. Профессинал ва ҳарбий-космик асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш бўйича дунёда АҚШ биринчи ўринни, уй-рўзғор буюмлари бўйича Япония ва АҚШ етакчи ўринни эгаллайди.

Микроэлектроника билан комплекс автоматлаштиришнинг ривожланиши узвий боғланган бўлиб, унинг янги сифат босқичи 1971 йилда микропроцессор (микроэлектрон мантиқий қурилмаси, у турли механизмларнинг ишини бошқариш учун ўрнатилди) ихтиросидан кейин бошланди. Микропроцессорлар ро-

бот техникани қўлаб ишлаб чиқаришни тезлаштирди. Робот техникани ишлаб чиқаришда Япония дунёда биринчи ўринни (йилига 300 минг дона), АҚШ иккинчи (80 минг дона), ГФР учинчи ўринни (40 минг дона) эгаллайди. 90-йилларининг бошида дунёда 460 минг донагача робот бўлган, ҳозир эса уларнинг сони 1 млн. донадан ошади.

Ҳозирги замон роботларининг кўпи биринчи авлодга мансубдир. Улардан фойдаланишнинг асосий соҳалари — пайванд, кесиш, пресслаш, қошламалар суртиш, тозалаш, сайқаллашдир. Уларнинг ўрнига келаётган иккинчи авлод роботлар атроф-муҳитни фарқлайдиган қурилмалар билан жиҳозланган. Унинг авлодига мансуб робот интеллектуаллар эса кўриши, сезиши ва айтиши мумкин. Япон олимлари ва муҳандислари роботлардан фойдаланишнинг устувор соҳалари атом энергетикаси, космосни ўзлаштириш, транспорт, савдо, омбухоналар, тиббий хизмати, саноат ва уй-рўзғори чиқитларини қайта ишлаш, кўча ва биноларни тозалаш, океан тўби бойликларини ўзлаштириш, йўл ишлари, тоғ-кон саноати, балиқчилик, ўрмон хўжалиги бўлишини таъкидламоқдалар. Микропроцессор ва роботлардан фойдаланишнинг яна бир соҳаси тез ўзгара оладиган ишлаб чиқариш тизимлари бўлиб, улар ишлаб чиқаришни комплекс автоматлаштиришнинг энг самарали воситаси ҳисобланади. Дунёда 1200 шундай тизим ҳаракатда бўлган. Уларнинг 20%и Японияга, 17%и АҚШ, 12%и Буюк Британия, 9%и ГФР, 9%и Францияга, 4,5%и Италия ва 4,5%и Швецияга қарашли бўлган.

ФТИнинг ҳозирги босқичида ишлаб чиқаришни бошқариш ғоят мураккаблашди ва у махсус тайёргарликни талаб қилмоқда. Бошқариш бўйича мутахассислар АҚШ, Япония ва бошқа мамлакатлардаги энг яхши университетлар қошидаги ўқиш қиммат турадиган бизнес мактабларида тайёрланмоқда. Уларни битирувчилар замонавий ишлаб чиқаришнинг раҳбарлари-менежерларидир.

ФТИ шароитида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш омиллари. ФТИ даврида ишлаб чиқаришнинг жойлашиши ва ҳудудий таркибига таъсир кўрсатадиган табиий, ижтимоий-иқтисодий омиллар янги техника ва технология таъсирида илгариги даврдигига нисбатан янги мазмунга эга бўлди. Шу билан бир қаторда ФТИ билан бевосита боғлиқ ҳолда янги омиллар ҳам пайдо бўлди (экологик, фанталаблари, инфратузилма ва бошқалар). Лекин дунё хўжалигининг XX аср охирида шаклланган географик тасвирини табиий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа омилларнинг узоқ давом этган ўзаро таъсирининг тарихий натижаси бўлганлиги сабабли ҳатто ИТИ даврида ҳам уларнинг умумий хусусиятлари аста-секин ўзгармоқда.

ИТИ даврида биринчи қарашда ғайритабiiй кўринадиган шундай ҳолат юзага келдики, бунда айнан ўзларининг хомашё базалари бўлмаган кўнлаб мамлакатлар ва районлар тез ривожланмоқда. Бунинг ёрқин мисоли Япония бўлиб, у 90% хомашё ва ёқилғини импорт қилади, бу ҳолат унинг юқори даражада ривожланган индустриал мамлакатга айланишига халақит бера олмайди. Бошқа давлатларда асосий саноат марказлари илгариги ёқилғи ва хомашё базаларида замонавий индустриал саноат шаклланган янги районларга кўчди. Масалан, АҚШ да шундай силжиш Шимолий-Шарқдан Калифорнияга, Германияда Рур ҳавзасидан мамлакат жанубига томон юз берди. Лекин ривожланган мамлакатларда ундурувчи саноат (тоғ-кон) фақат янги ресурс районларидагина ишлаб чиқаришнинг асосий тармоғи бўлиб қолмоқда. Шундай ҳолат, масалан, Канаданинги шимолий ва ғарбий ҳудудлари, Дунё океанининг шельф зоналарига хосдир.

Ривожланаётган мамлакатларда аҳвол бошқача бўлиб, уларда минерал-хомашё ресурслари индустриаллаштиришнинг энг муҳим омил бўлибгина қолмай, балки ҳўжаликни жойлаштиришга ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Фақат Яқин Шарқнинг нефть қазиб олувчи мамлакатларигина ўзларининг бой ресурс имкониятларидан иқтисодий мустақилликка эришиш мақсадларида оқилона фойдаланишга муваффақ бўлдилар.

Тоғ-кон саноати учун табиий ресурслар омил ҳали ҳам асосий омил бўлиб қолмоқда. Фойдали қазилма конлари улар жойлашишининг табиий манбаи ва асоси бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Бошқача айтганда, ундирувчи саноат тармоқларида у ёки бу ресурс хавзалари ёки конлари уларнинг ривожланиши миқёсларини белгилаб берадиган асосий омил бўлиб қолаверади. Янги ресурс районларини ўзлаштириш дунё ҳўжалигининг ресурс чегараларини кенгайтиришга имкон берадиган омил вазифаси ФТИ даврида ҳам муваффақиятли бажарилмоқда. Бориш ва ўзлаштириш қийин бўлган районлардаги ва Дунё океани экваторияларидаги янги фойдали қазилма манбаларини ўзлаштириш катта транспорт қурилиши, янги йирик оқимларининг шаклланиши билан биргаликда содир бўлмоқда. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Россия ва Канада шимоли, Аляска, шимолий ва шимоли-ғарбий Австралия, Ўзбекистонда Қизилқумнинг ўзлаштирилиши, шунингдек Дунё океани шельфи, нефти ва табиий газининг ўзлаштирилишини кўрсатиш мумкин.

✓ Дунёда ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг энг муҳим омилларидан бири уларнинг фан ва таълим (илм) олиши мар-

казларига интилиши ҳисобланади. Биринчи навбатда бу омил фанталаб тармоқлар географиясини белгилаб беради ва янги илмий ишланмаларни (кашфиётларни) бажарувчи илмий марказлар, кадрлар тайёрлайдиган ва чуқур илмий тадқиқотларни амалга оширадиган етакчи университетлар жойлашган шаҳарларга қараб интилади. Таълим — фан — ишлаб чиқариш занжири ривожланган мамлакатларнинг кўпчилиги етакчи марказлари ва районлари учун одатдаги ҳолатга айланган. ФТИ даврида фаннинг илгари асосан мамлакатлар пойтахтларида ва университет шаҳарларида тўпланиши ўзгариб, фанни ҳудудий ташкил этишнинг янги шакллари пайдо бўлди. Йирик шаҳар агломерациялари чеккаларида ихтисослашган фан шаҳарлари (академ шаҳарчалар) ташкил топди. Бундан ҳам характерли бўлган ҳолат — илмий (илмий-тадқиқот,технологик) марказларнинг пайдо бўлишидир. Бундай марказлар олдиндан махсус ажратилган ва жиҳозланган ҳудудларда ташкил этилган бўлиб, қоида тариқасида, фанталаб саноат тармоқларининг лабораториялари, тажриба ва ишлаб чиқариш корхоналарини қўшиб оладиган илмий саноат комплекси ҳисобланади. У энг янги технологияни яратишга ва уни ишлаб чиқаришга жорий этишга йўналтирилган ва одатда, университет ёки бошқа илмий-тадқиқот маркази яқинида жойлашади.

Илмий марказлар (парклар) АҚШда ўтган асрнинг 50-йилларда пайдо бўлган ва ҳозир мамлакатда уларнинг сони 150 дан кўпроқдир. Уларнинг энг машҳурлари: Стенфорд университети асосида Сан-Франциско атрофида ташкил этилган Силикон-Велли Кремний водийси. Массачусет технология институтига асосланиб, Бостон атрофида ташкил этилган 128-йўл. Сўнгра шундай парклар Фарбий Европада ҳам пайдо бўла бошлади. Уларнинг энг йириклари: ГФРда Мюнхен университети базасида яратилган Изор Валли, Буюк Британияда Кембридж университети базасида ташкил этилган Кембридж парк, Францияда Лазур қирғоқларида ва Греноблда жойлашган парклар. Илмий парклар Бельгия ва Нидерландияда ва Фарбий Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам ташкил этилган. Илмий парkning яна бир варианты технология номини олган бўлиб, улар авиакосмик техника, ЭХМ ишланмалари ва уларни ишлаб чиқариш, робот қурилмаларини ишлаб чиқиш ва бошқа энг фанталаб йўналишларни қамраб олади. Сўнги йилларда шундай парклар Жануби-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатларида ҳам барпо этилмоқда: Корея Республикаси (Сеул яқинида), Тайланд (Тайбей яқинида).

Юқори малакали ишчи кучи омили ФТИ шароитида ғоят

муҳим омиллардан бирига айланди. Ҳозир ҳар қандай мамлакатга оддий меҳнат ресурслари эмас, замонавий мураккаб техникани бошқаришни уддалай оладиган маълумотли, юқори малакали, сифатли ишчи кучи керак. Шу муносабат билан ривожланган мамлакатларда юқори малакали ишчи кадрларга суяниш катта аҳамиятга эга бўлиб, ишчи кучларининг малакаси ва қиймати ўртасидаги фарқ ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга сезиларли таъсир кўрсатаётир. Шу сабабдан Монополиялар ишлаб берувчи саноатнинг биринчи қаватини (кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқлар) арзон ишчидан фойдаланиш мақсадларида кўпроқ ривожланаётган мамлакатларга кўчираяптилар. Масалан, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиёнинг жуда кўп арзон ишчи кучига эга бўлган ҳудудларига Ғарбий Европа, Япония, АҚШ дан саноатнинг кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқлари кириб келмоқда. Шу сабабдан ФТИ шароитида арзон ишчи кучига, шу жумладан, аёллар иш кучидан фойдаланишга интилиш ҳам сезиларли даражада кучаймоқда. Булар иқтисодий омиллар ва ҳисоблар билан узвий боғлиқдир. Мисол учун, Осиё, Африканинг баъзи мамлакатларида 8 соатлик иш куни учун малакасиз ишчига 1 долларга яқин ҳақ тўланади, айнан шу ишчи АҚШ да шундай иш кучи учун 56 доллар, яъни 56 марта қимматроқ ҳақ берилади.

ФТИ инқилоби шароитида «Иқтисодий география»да илгаридан ҳисобга олиниб келинаётган кўйидаги омилларнинг ҳам ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришдаги аҳамияти ошиб, улар янги мазмунга эга бўлмоқда: истемол омили (айниқса кенг истемол товарларни ишлаб чиқаришда); энергетика омили (рангли металлургия, кимё ва энергияни кўп талаб қиладиган бошқа тармоқлар); иқтисодий географик ўрин омили (марказий ва денгиз бўйида жойлашганликнинг қулайлиги, чеккада (материк ичкарасида) жойлашишнинг ривожланишга салбий таъсири); экологик омил (уни ҳисобга олишнинг зарурлиги, экологик қонуният, қоидалар, қонунчилик талабларига риоя қилиш).

Дунё ҳўжалиги ривожланишининг ҳозирги босқичи аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг юқори даражада ҳудудий тўпланишига олиб келди (йирик саноат марказлари, тугунлари, ҳудудлари, транспорт линиялари ва тугунлари, шаҳар агломерацияларида ишлаб чиқаришнинг тўпланиши ва бошқалар). Бу омил бир томондан, ҳаминша маълум манфаат ва фойда берган бўлса (ҳудудларни тежаш, умумий инфратузилмадан фойдаланиш ва корхоналарни кооперациялаш имкониятлари, йирик шаҳарлардаги фан билан боғлиқ самарада фойдаланиш ва бошқалар), бошқа

томондан, ишлаб чиқариш ва аҳоли тушланишининг оқилона чегаралардан ташқарига чиқиши экологик вазиятнинг ёмонлашувиغا, транспорт линиялари қурилишининг ошишига, сув таъминотининг қийинлашишига ва бошқа салбий оқибатларга олиб келади. Дунёнинг йирик шаҳарлари (Мехико, Сан-Паулу, Нью-Йорк ва бошқалар) ва саноат районлари ўсишнинг, аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг юқори даражада тушланишининг кам назорат қилинаётганлиги муаммоси хавотирли тус олмақда. Шу сабабдан кўпчилик мамлакатларда йирик шаҳарлар ва саноат зоналарида ишлаб чиқаришни тушланишдан бўшатиш (деконцентрация), уларни шаҳар атрофида, кичик ва ўрта шаҳарларда жойлаштириш, кичик, ўрта корхоналар ва заводлар қуриш ижобий натижалар бермоқда. МДХ мамлакатларида ҳам деконцентрация жараёнининг бошланиши ишлаб чиқаришни давлат тассаруфидан чиқариш билан кўшиб олиб борилмоқда.

5.3. Моддий ишлаб чиқаришнинг тармоқ тизимида юз бераётган силжишлар ва дунё иқтисодиётининг уч тури - босқичи

Моддий ишлаб чиқаришнинг тармоқ тизимида ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлди. Тармоқ тизимини таҳлил қилиш ва ўрганишда унинг учта бўғини (қават) ажратилади: 1) макротизим; 2) мезотизим; 3) микротизим;

Макротизим энг йирик иқтисодий нисбатларни аёс эттиради ва бунда ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари, саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа, халқаро савдо ўртасидаги нисбатлар аниқланади. Улар у ёки бу мамлакатни иқтисодиётнинг аграр, индустриал ёки постиндустриал турларга ажратишга асос бўлади. 1950-1990 йилларда дунёнинг моддий ишлаб чиқариш тизимида қуйидаги ўзгаришлар ва силжишлар юз берди. Агар 1950 йилда саноат 42%, қишлоқ хўжалиги 21%, халқаро савдо 19%, транспорт ва алоқа 10%, қурилиш 8% ни ташкил этган бўлса, 1990 йилда моддий ишлаб чиқариш тизимида саноат 59%, халқаро савдо 19%, қишлоқ хўжалиги 8%, транспорт ва алоқа 7%, қурилиш 7% салмоққа эга бўлди. Бошқача айтганда, ўтган даврда саноатнинг етакчилик роли кучайди, қишлоқ хўжалигининг салмоғи сезиларли даражада пасайди, бошқа тармоқлар эса ўз ўринларини деярли бир хил даражада сақлаб қолдилар.

Мезотизим (тармоқлараро тизим) саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва бошқаларнинг ичида шаклланадиган нисбатларни кўрсатади. Масалан, дунё саноат тизимида ФТИ таъсирида тоғ-

кон саноатининг солмоғи пасайиб, ишлаб берувчи саноатнинг салмоғи ошиб бормоқда. Агар иккинчи жаҳон урушидан олдин уларнинг нисбати 15:8,5 бўлган бўлса, 1970 йилларда 13:87, 90-йилларнинг бошида эса 8:92 га етди. Бу ўзгаришлар бир томондан, ишлаб чиқаришнинг материал сарфлаш ҳажми камайиши, бошқа томондан эса, минерал хомашёни сунъий хомашё билан алмаштиришнинг ўсиши билан боғлиқ бўлди. Тоғ-кон саноати тизимида эса ҳозирги пайтда 2:3 ёқилғи, айниқса нефть қазиб олишга, 1:3 руда, қурилиш материаллари ва бошқаларни қазиб олишга тўғри келади. Лекин бу ўртача умумжаҳон кўрсаткичлари ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида катта фарқ борлигини ҳам бекитувчи восита бўлмаслиги керак. Гап шундаки Ғарбнинг ривожланган мамлакатларининг кўпчилигида тоғ-кон саноати салмоғини пасайтириши уларнинг фақат ривожланаётган мамлакатлар ёқилғи-хомашё ресурсларига суяниши асосида юз берди. Шу сабабдан тоғ-кон саноати ривожланаётган мамлакатлар саноат ишлаб чиқаришида ўртача 2% ривожланаётган мамлакатларда эса 14% ни ташкил этади (Яқин ва Ўрта Шарқдаги нефть қазиб олувчи мамлакатларда 40-50%). Шу билан бир қаторда, айрим ривожланган мамлакатлар, масалан, Канада, Австралия, тоғ-кон саноати ҳиссасининг юқорилиги билан ажралиб туради. Бу ҳолат узок вақт мобайнида барча социалистик тизим мамлакатлари эҳтиёжларини кенг миқёсда таъминлаб келган собиқ СССР учун ҳам характерли бўлган.

Микротизим (микротармоқ структураси) моддий ишлаб чиқаришнинг айрим турларида, биринчи навбатда, саноат ишлаб чиқаришида юз бераётган ўзгариш ва силжишларни акс эттиради. Бунда фанталаб тармоқлари электрон ҳисоблаш техникаси, атом энергетикаси жиҳозлари, микробиологик препаратлар ишлаб чиқариш биринчи ўринга чиқмоқда. Буларнинг ҳаммаси илмий-техника тараққиётининг катализатори ролини бажараётган АҚШ да ана шундай фанталаб юқори технологик ишлаб чиқаришнинг бутун ишлаб берувчи саноат маҳсулотидаги ҳиссаси 40% дан кўпроқ, ГФР, Франция, Буюк Британия, Италияда эса 30-35% га тенг.

Дунё моддий ишлаб чиқариши тизимида ФТИ таъсирида умумий бир бирига қарама-қарши ҳаракатларга эга бўлган яна иккига силжиш яққол намоён бўлаётир. Улардан биринчиси, микротизим даражасида содир бўлиб, хўжаликнинг тармоқ структурасидаги диверсификацияда (бўлиниш, сочилиш) ўз аксини топаётир. Иккинчиси, тармоқлараро комплекслар - ёқилғи - энергетика, машинасозлик, агросаноат, ҳарбий саноат, аэрокосмик, автомобиль комплексларининг ташкил топишида намоён бўлаётир.

Фанда сўнги йилларда дунё иқтисодиётининг уч хили — аграр, индустриал, постиндустриал типлари тўғрисида тасаввур пайдо бўлди.

XVII-XIX асрлардаги саноат тўнтаришларигача дунё иқтисодиётининг аграр хили ҳукмрон бўлган. Сўнгра у саноатнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда ўз ўрнини индустриал турига бўшатиб берди. Лекин бунда шуни ҳисобга олиш керакки, ҳозир ҳам дунёнинг 47% иқтисодий фаол аҳолиси (2,3 млрд киши) қишлоқ хўжалигида банд. Айниқса, бу кўрсаткич ривожланган мамлакатларга тааллуқли бўлиб, уларда аҳолининг деярли 60% қишлоқ хўжалигида ишлайди. Масалан бу кўрсаткич Монголияда 30, Парагвайда 48, Нигерияда 50, Индонезияда 55, Ҳиндистон ва Хитойда 60, Вьетнамда 73, Эфиопияда 75, Малида 85, Руандада 88, Непалда 92% тенг.

Ғарбнинг ривожланган мамлакатларида қишлоқ хўжалигида банд аҳоли салмоғи ўртача 7,8%, Буюк Британияда 2%, АҚШ, Бельгия ГФРда 3%, Швецияда 4%, Австрияда 5%, Францияда 7%, Японияда 7%, Италияда 8%, Финляндияда 10%, Россияда 13%.

XIX асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг биринчи ярмида энг аввало Европа, Шимолий Америка, Япония ва собиқ СССР да ишлаб чиқаришнинг индустриал типи шаклланди. Унинг учун ИЯМ ва бандлик структурасида саноат ва қурилишларнинг устуворлиги характерли бўлган. Бу икки тармоқ ҳиссасига Ғарб мамлакатларида банд аҳолининг ўртача 32%и (шу жумладан, Ғарбий Европада 38%, Шимолий Америкада 31%ига) тўғри келади. Айниқса, бу кўрсаткич қуйидаги мамлакатларда жуда юқори: Италия- 32, Япония- 34, ГФР- 40, Швецияда- 43 промилль. Шу билан бир қаторда бу мамлакатларда аввалдан саноат ва қурилишнинг салмоғи мутассил пасайиб келмоқда ва уларнинг бирортасида улар биринчи ўринни эгалламайди. Иқтисодиётнинг индустриал тури энг тўлиқ намоён бўлган Шарқий Европа ва МДҲ мамлакатларида бундай ҳолат кузатилмайди. Албатта, бу тасодифий ҳол эмас, балки маълум иқтисодий сиёсат, индустриаллаштириш йўналишининг натижасидир.

5.4. Дунё иқтисодиётида фан-техника тараққиёти натижасида пайдо бўлган янги хўжалик турлари

ФТИнинг кенгайиши ва чуқурлашуви, дунё хўжалигига таъсирининг кучайиши кўпчилик мамлакатларда индустриал турдан кейин шаклланган ва постиндустриал деб ном олган (post — лотинча, «кейин» маъносини билдиради) иқтисодиёт-

нинг мутлақо янги тури пайдо бўлишига олиб келди. У ўз навбатида, индустриалорти жамияти, деб аталаётган ва хизмат кўрсатиш соҳаси, фан ва таълим етакчи ўринни эгаллайдиган, корпорациялар ва профессионал мутахассисларни бўшатиб бераётган ФТИ шароитида ривожланаётган янги жамиятнинг таркибий қисмидир.

Индустриалорти турининг асосий хусусиятларини амалиётда фанталаб ишлаб чиқаришнинг юқори даражаси, қудратли илмий-техника потенциали белгилаб беради. Булар эса, ўз навбатида, моддий ва номоддий ишлаб чиқаришлар ўртасидаги нисбатининг номоддий ишлаб чиқариш фойдасига ўзгарishiга, айниқса, ишбилармонлик ва хизмат кўрсатиш соҳасининг (техник хизмат кўрсатиш корхоналари, ишга тушириш-созлаш комиссиялари, инжинеринг, маркетинг, маслаҳат фирмалар ва бошқалар) тез ривожланишига, моддий ишлаб чиқариш салмогининг қисқаришига, фан, таълим, маданият, саёҳатчилик хизмати, суғурта соҳаларининг ўсишига ва ақлий меҳнат соҳасида банд бўлган ходимларнинг кўпайишига олиб келади.

Индустриалорти турига асосан Ғарб мамлакатлари киради. Ноишлаб чиқариш соҳасида банд аҳолининг ўртача кўрсаткичи 50% бўлган ҳолда кўпчилик мамлакатларда у анча юқори. Бунда биринчи ўринни АҚШ эгаллайди; мамлакатда сўнгги 15 йилда ишлаб чиқариш соҳасида ишлайдиганлар сони ярим миллион кишига қамайгани ҳолда, хизмат кўрсатиш соҳасида эса улар 25 млн. кишига кўпайди. АҚШ да ноишлаб чиқариш соҳасига мамлакатдаги банд аҳолининг 64%и, ЯМД нинг 70%и тўғри келади. Айнан шундай кўрсаткичлар, шунингдек, Буюк Британия, Швеция, Канада, Австрия ва бошқа мамлакатларга ҳам тааллуқлидир. Ноишлаб чиқариш соҳасида Японияда 52%, ГФРда 53%, Францияда 56%, Швеция ва Австралияда 60%, Канадада 62%, Буюк Британияда 63% киши банд.

Ривожланган мамлакатлар ноишлаб чиқариш соҳасида ўртача 22,3% киши машғул. Бу кўрсаткич Непалда атиги 8%, Бангладешда 10%, Нигерияда 10%га тенг. Шу билан бир қаторда айрим ривожланган мамлакатларда ноишлаб чиқаришда банд кишиларнинг салмоғи юқори. Булар ё ижтимоий-иқтисодий ривожланишда анча илгарилаб кетган мамлакатлар (Аргентина 59%, Мексика, Бразилия, Корея Республикаси), ё молиявий фаолият ва ишбилармонлик сервисининг йирик марказларига айланган нефть экспортёри мамлакатлари (Ливия 55%, Жазоир, Саудия Арабистони), ё воситачилик фаолияти ва туризмга ихтисослашган мамлакатлар (масалан, Багам оролларида аҳолининг 80%и хизмат кўрсатиш соҳасида банд) ҳисобланади.

5.5. Дунё хўжалигининг географик модели

Дунё хўжалигининг ривожланиши ва мураккаблашиб боришига мувофиқ унинг географик модели ҳам ўзгариб борди. Дунёда ҳукмдор даврани турли даврда турли мамлакатлар эгаллаган. Ўз вақтида Амир Темур давлати, сўнгра Испания, Голландия, Дания шундай вазифани бажарган. XX асрда АҚШ дунёда ҳукмдор кучга айланди.

Шу билан бир қаторда бу модель тобора мураккаблашиб бормоқда ва у бир марказликдан кўп марказлик (полицентристик) хусусиятга эга бўлмоқда. XVIII аср охиригача дунёда битта марказ — Европа устун турган бўлса, кейинчалик иккинчи марказ - АҚШ пайдо бўлди ва у тез фурсатда асосий марказга айланди. Сўнгра бошқа янги марказлар пайдо бўла бошлади. В.П. Максаковский ҳозирги дунё хўжалигида 10 та асосий марказни ажратиб кўрсатган. Булар АҚШ, Европа, Япония, МДХ, Хитой, Жанубий Шарқий Ҳиндистон, Жануби-Шарқий Осиё, Австралия, Бразилия.

Улардан энг иқтисодий қудратлиси иккита эски марказлар — Европа (дунё ЯИМнинг 28%) ва Америка (26%) ҳисобланади. Ундан кейин иккита ўрта авлод маркази - Япония (10%) ва МДХ туради. Охириги марказнинг ҳиссаси сўнгги йилларда камайиб бориш тенденциясига эга бўлди. Иккинчи жаҳон уришидан кейин пайдо бўлган бошқа марказлар нисбатан унча катта эмас, лекин улар тез ривожланмоқда. Умуман олганда, бу марказлар биргаликда Дунё хўжалиги географик моделининг асосларини ташкил эгади. Ушбу марказлар билан биргаликда, дунё хўжалигининг худудий (тузилишида) янги бошқа блокларини ҳам ажратиш мумкин. Бошқа блок — Осиё — Тинч океани региони мамлакатларига (ОТОР) АҚШ, Канада, Япония, Хитой, Россия, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари, Лотин Америкаси, Австралия киради. Регионнинг ушбу таркибида унинг ҳиссасига дунё саноат маҳсулотининг ярмига яқини, шу жумладан, автомобиллар, кемалар, телевизорлар, синтетик толанинг 70, пластмассанинг 60, алюминий ва пўлатнинг 50%и тўғри келади. Бундан ушбу регион худудидаги мамлакатлар ва худудларнинг дунё иқтисодиётидаги аҳамияти ошиб бормоқда. Бу биринчи ўринда Хитойга тегишли бўлиб, у дунё миқёсида ишлаб чиқариш ўсишининг энг юқори суръатлари билан ажралиб туради. Утган асрнинг 80-йилларда Хитойда йиллик ўсиш 9, 1992-1993 йилларда 11-13% га тенг бўлган. Булар Хитой умумий ишлаб чиқариш ҳажми бўйича дунёда учинчи-тўртинчи ўринга чиқиб олишига олиб келди.

Шуниси характерлики, дунё хўжалиги асосий марказларининг ярми ривожланаётган мамлакатлардadir. Бу 50-90-йилларда Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида ривожланиш стратегиясининг икки бозори типини-импорт ўрнини бостириш ва экспортни кўпайтиришни амалга ошириш натижасидир. Бу стратегияларни амалга ошириш ривожланаётган мамлакатлар саноат потенциалининг сезиларли даражада ўсишига олиб келди. Шунга мос ҳолда уларнинг дунё саноат ишлаб чиқаришидаги салмоғи 90-йиллар бошида 14% гача.

5.6. Дунё хўжалиги ва регионал сиёсат

Ривожланган мамлакатларда шаклланган иқтисодийнинг етуқ ҳудудий структураси мавжудлигига қарамасдан улардан ҳам юқори даражада ривожланган иқтисодий районлар, депрессив (турғунликдаги) районлар, ривожланишдан орқада қолган қолоқ аграр районлар мавжуд бўлиб, улар ўртасида катта тафовутлар сақланиб қолмоқда. Ривожланаётган мамлакатлар хўжалигининг ҳудудий тузилишида эса ўтмиш мустамлака даврининг таъсири ҳанузгача сезилиб туради. Улар учун ҳудудий структура ютуқларининг ниҳоятда паст даражаси, транспорт ва инфратузилманинг кам ривожлангани билан боғлиқ ҳолда районларнинг бир-биридан ажралиб қолганлиги, айна пайтда, аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг катта қисми пойтахт шаҳарларда тўпланганлиги ва кескин ҳудудий номувофиқликнинг сақланиб қолаётганлиги характерлидир. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга хос бўлган хўжаликнинг ўзига хос ҳудудий хусусиятлари турли йўналиш ва мазмундаги регионлар сиёсати амалга оширилишини тақозо этади.

Ривожланган мамлакатларда регионал сиёсат давлат иқтисодийни бошқаришининг таркибий қисми бўлиб, моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим тармоқлари, аҳоли бандлиги, хизмат кўрсатиш соҳасини жойлаштириш, туризмни рабатлантириш ва бошқаларни ўз ичига олади. Регионал сиёсатнинг икки асосий шакли бор: 1) регионал режалаштириш, дастурлаштириш, асосан регионал режа (дастур) тузиш: улар қисқа, ўрта, узоқ муддатли бўлиши мумкин. Бунда баъзи мамлакатлар (Франция, Буюк Британия, Италия, Нидерландия, Швеция, Япония) ўз ҳудудларини тўла қамраб оладиган, бошқа баъзи мамлакатлар (ГФР, Белгия, АҚШ) эса ўз ҳудудларини ноғулиқ қамраб оладиган режалаштиришни амалга оширадilar; 2) регионал башоратлаш (прогнозлаш) регионал сиёсатни амалга оширадиган органлар миллий (маслан, АҚШ) ва мамлакатлар (масалан, Европа Иттифоқи) даражасида бўлиши мумкин.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда регионал сиёсат усуллари ўзгариб борди. Масалан, биринчи навбатда, ижтимоий вазифаларни ҳал этишга, сўнгра иқтисодий масалалар ечимига катта эътибор берилди. Вақт ўтиши билан регионал муаммоларни ечиш учун фақат давлат капиталигина эмас, балки хусусий капитал ҳам жалб қилинди. Кўпинча йирик миқёсдаги дастурлардан локал (маҳаллий) масалалар ечимига ўтилди. Айни пайтда регионал сиёсатнинг асосий мақсади ўзгармасдан қолаверди. Регионал сиёсатнинг асосий мақсади жамиятда кескинлик қучайишига ва меҳнаткашларнинг оммавий чиқишларига сабаб бўладиган мамлакатнинг айрим районлари ўртасидаги энг кескин ижтимоий ва иқтисодий номувофиқликларни бартараф қилишга, одамлар ҳаётининг сифатини белгилаб берадган яшаш даражасини тенглаштиришга қаратилган. Регионал сиёсатда ҳам чекловчи, ҳам рағбарлантирувчи тадбирлар кенг қўлланилмоқда.

Таърифланганларга асосланиб Ғарб мамлакатларида регионал сиёсатнинг қуйидаги тўрт конкрет йўналишини ажратиш мумкин: 1) қолоқ аграр районларни юксалтириш. Бу районларда ФТИ таъсири кам бўлиб, уларда аҳолининг кўчиб кетиши ишсизликнинг юқорилиги, капитал қўйилмаларнинг камлиги характерлидир. Шундай районларга ривожланишда саноатлашган Шимолдан жуда орқада қолган Жанубий Италия, Франциядаги Марказий массив (ясситоғ), Аквитания, Шимоли-Ғарб, Корсика, Испаниядаги Галисия, Жануб ва Марказнинг айрим районлари, Буюк Британияда Шимолий Шотландия, АКШда Озарк Ясситоғи, Аризона, Колорадо, Нью-Мексика ва Юта штатлари туташган «Тўртбурчак» райони мисол бўлади. Бундай районларда нисбатан регионал сиёсатда солиқ имтиёзлари, махсус фондлар ташкил этиш (масалан Италиядаги «Жанубий кассаси»), давлат маблағлари асосида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратизимларни барпо этиш кўзда тутади ва булар кўпинча районнинг иш иқлимини белгилаб беради. Уларда кўпинча ўсиш кутблари ролини ўйнайдиган йирик саноат корхоналари барпо этилади. Италияда биринчи марта регионал сиёсат доирасида 1957 йилда «Ўсиш кутблари» тўғрисида қонун қабул қилинди. Унга биноан Жанубда қатор йирик корхоналар, масалан, Таронтадаги катта металлургия заводи қурилди. Шунингдек, «Ўсиш кутблари» Испания, Франция ва бошқа мамлакатларда ҳам барпо этила бошлади. Сўнги йилларда кам ривожланган районларда индустриалаштириш билан бир қаторда қишлоқ хўжалиги, туризм ва рекреацияни ривожлантиришга ҳам катта аҳамият берилмоқда. 2) депрессив районларни жонлантириш. Булар XVII-XIX асрларда саноат тўнтаришлари даврида пайдо бўлган асосан

кўмир, темир руда, тўқимачилик саноатлари ривожланган эски саноат районларидир. ФТИ даврида энергетиканинг кўмирдан, нефть ва газдан, қора металлургиянинг маҳаллий хомашёдан воз кечиб, денгиз орти мамлакатларининг бой ва арзон темир рудасига, тўқимачилик саноатининг табиий хомашёдан сунъий хомашёга ўтиши ана шундай районларнинг иқтисодий инқирозга, депрессияга тушишига олиб келди. «Депрессив район» атамаси 1929-1933 йиллардаги жаҳон бўҳрони (кризиси) даврида пайдо бўлди. Уларнинг кучли даражада орқада қолиши ФТИ даврида янада яққол намоён бўлди. Аҳолининг кўчиб кетишига қарши, структура бўҳрони, структура ишсизлиги бошланди.

Депрессив районга яққол мисол АҚШ нинг Аппалачи райони бўлиши мумкин. Унинг худуди аҳолиси 20 миллиондан кўп бўлган 13 штатни тўлиқ ва қисман қамраб олади. Бу районда мамлакатнинг асосий тошкўмир ҳавзаси жойлашган бўлиб, у узок йиллар мобайнида иқтисодий турғунликни бошидан кечирди. Структура бўҳрони Европанинг кўпчилик тошкўмир ва темир-руда ҳавзаларини, эски тўқимачилик районларини ҳам шикастлантирди. Депрессия районларида регионал сиёсат, қоида тарикасида, уларнинг иқтисодиётига ФТИ билан узвий боғлиқ янги ва энг янги ишлаб чиқаришни жорий этиш, корхоналар ихтисослаштирилиши қайта ўзгартириш, ишчи касбларни қайта ўзгартириш, трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) филиалларини ташкил этишни ўз ичига олади. Бу тадбирлар махсус мақсадли кримилекс дастур асосида амалга оширилди. 3) Шаҳар агломерациялари, айниқса пойтахтларнинг гипертрофияга дучор бўлишининг (ҳаддан ташқари катталашиб ва кенгайиб кетиши, ўсиши) олдини олиш, уни тўхтатиш. Бундай ўсиш ўтган асрнинг 60-70-йилларида содир бўлиб, унинг оқибатида шаҳарлар бўҳрони (кризиси) деб атала бошлаган анча умумий воқелик рўй берди. У шаҳар муҳитининг хавфли ифлосланиши ва яшашнинг санитария-гигиена шароитлари ёмонлашиши, транспортнинг оргиқча бандлиги, уй-жой фондларининг ёмонлашуви ва бошқа салбий ҳолатларда намоён бўлди. Оқибатда аҳоли бадавлат қатламларининг шаҳарлар марказий қисмларидан шаҳар атрофига оммавий кўчиб ўтиши бошланди. Шу сабабдан регионал сиёсатнинг бу соҳадаги асосий вазифаси шундай «ута катта шаҳарлар»ни жиловлаш бўлиб қолди. Бу Франция, Нидерландия, Япония, АҚШ, Канадада район планировкаси ёрдамида кенг миқёсда амалга оширилди. Буюк Британия, Францияда Лондон ва Парижнинг йўлдош шаҳарларини ва умуман, янги шаҳарларни қуриш катта миқёсларда амалга оширилди. Бу эса шаҳар агломерациялари юқини энгиллаштирди. Шу билан бир қаторда айрим мамлакатларда деагломерация деб аталган ҳам пассив (суст) —

йирик шаҳарларда янги қурилишни чеклаш, ҳам фаол (актив) — шундай шаҳарлардан корхоналарни ташқарига олиб чиқишни амалга оширишнинг айрим мисоллари бор. 4) Экстремал табиий шароитда ресурс районларини ўзлаштириш. Иккинчи жаҳон урушига қадар Ғарбий Европа мамлакатлари, АҚШ, Япония мустамлака ва ярим мустамлакаларининг ёқилғи-хомашё ресурсларига таяниши мумкин эди. Шу сабабдан уларнинг Шимол районларига, Австралияга қизиқишлари онда-сонда бир бўладиган «олтин талваси»сига боғлиқ бўлган ва ўзидан кейин кўпинча фақат одамсиз шарпашаҳарларни қолдирар эди. Мустамлакачилик тизими барбод бўлгач, Ғарб мамлакатларининг янги ўзлаштириладиган районларга қизиқиши кучайди. Бунда оғир саноатни ўз ресурслари билан таъминлашга, ривожланаётган мамлакатлардан хомашё ва ёқилғи импортига боғлиқликни камайтиришга ҳаракат кучайди. Шу муносабат билан 18 млн. кв.км майдонни эгаллайдиган катта ҳудудларнинг Шимолий Аляска, Греция, Гренландия, Скандинавиянинг шимоли, ички Австралияни кенг миқёсда ўзлаштириш бошланди.

Умуман, ривожланган мамлакатларда регионал сиёсатни амалга ошириш сезиларли натижаларга эришишга имкон берди. Шу билан бир қаторда ўз ечимини кутаётган муаммолар ҳам мавжуддир. Районларни юқори даражада ривожланган, қоқоқ, депрессивга бўлиш ва улар ўртасидаги тафовут сақланиб қолмоқда. Регионал дастурлар асосида қоқоқ регионларда барпо этилган оғир саноат ўчоқлари кўпчилик мамлакатларда кўпинча турғунликка учраган ва маҳаллий иқтисодиёт билан ҳам боғланган қора металлургия, нефтни қайта ишлаш каби баъзи тармоқлардан ташкил топган. Янги ресурс районларини ўзлаштиришда ҳарбий — стратегик манфаатларнинг устуворлиги кўп ҳолларда асосий ўринни эгаллайди. Умуман олганда, регионал сиёсат Ғарб мамлакатларда ҳудудий номувофиқларни анча юмшатишга имкон берди. Унинг ибратли тажрибаларидан мустақил Ўзбекистоннинг регионал муаммолари ечимини топишда, масалан, беноён чўллар ва тоғ ҳудудларини ўзлаштиришда фойдаланиш мумкин.

Ривожланаётган мамлакатларда регионал сиёсатнинг йўналиши, мазмун ва моҳияти Ғарб мамлакатларидагидан фарқ қилади. Уларда регионал сиёсат асосан ўтмиш мустамлакачилик даври асоратларини бартараф этишга қаратилган. Бу сиёсатнинг асосий мақсади мамлакат айрим қисмларининг тарқоқлигини бартараф этиш ва уларнинг яхлитлигини таъминлаш, марказ билан чекка жойлар ўртасидаги тафовутларни камайтириш, урбанизация жараёнларини тартибга солиш, ресурсли районларни ўзлаштириш ва бошқалардан иборат. Ички ва чекка

районларнинг бой табиий ресурс имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш мақсадида баъзи мамлакатлар (Бразилия, Аргентина, Нигерия, Танзания, Қозоғистон) ўз пойтахтларини ички районларга кўчирдилар. Лекин амалга оширилаётган тадбирларга қарамасдан кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда ички худудий номувофиқликлар сақланиб қолмоқда. Шундай қилиб, дунё хўжалигининг ФТИ шароитида ривожланиши ва жойлашиши хусусиятлари ўзгариб бормоқда. Ер шарида ўзлаштирилмаган худудлар тобора камайиб бораётир, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга таъсир кўрсатадиган янги омиллар пайдо бўлмоқда, дунё хўжалиги таркибига кирадиган миллий хўжаликлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар тобора кучаймоқда.

Қисқача хулосалар

Жаҳон хўжалиги дунёдаги барча мамлакатлар миллий хўжаликларининг жаҳон иқтисодий алоқалари орқали ўзаро узвий боғланган ва тарихан шаклланган мажмуасидир. Географик меҳнат тақсимоти ҳозирги дунё хўжалигининг асосини ташкил қилади. ФТИ саноатнинг фанталаб соҳалари тез суръатларда ривожланишига олиб келди.

Моддий ишлаб чиқаришнинг тармоқ тизими учта бўғиндан иборат: макротизим (моддий ва номоддий ишлаб чиқариш ўртсидаги нисбатни аке эттиради), мезотизим (саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқлар ичидаги нисбатларни кўрсатади), микротизим (моддий ишлаб чиқаришнинг айрим турларида, биринчи навбатда, саноат ишлаб чиқаришида юз бераётган ўзгаришларни аке эттиради).

ФТИ таъсирида хўжаликни индустриалорти тури вужудга келди ва тез суръатлар билан ривожланмоқда. Бунда хизмат кўрсатиш соҳасида ишлайдиганлар сони кўпчиликни ташкил қилади.

Дунё хўжалиги ҳозирги пайтда кўпмарказлилик хусусиятига эга. Ривожланаётган мамлакатларда регионал сиёсат давлат иқтисодиётни бошқаришининг таркибий қисмига айланган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон хўжалиги нима?
2. Географик меҳнат тақсимоти ва ихтисослашув ҳақида сўзлаб беринг.
3. Макро-, мезо-, микротизимларнинг моҳияти нимадан иборат?
4. Регионал сиёсат деганда нимани тушунасиш?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

VI боб

ДУНЁ САНОАТИ ВА УНИНГ ТАРМОҚЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ

6.1. Саноат ривожланишининг умумий хусусиятлари

Саноат дунё моддий ишлаб чиқаришининг етакчи тармоғи бўлиб, унда 350 млн. дан кўпроқ аҳоли банд. Бу кўрсаткич дунё кишлоқ хўжалигида ишлаётганларга нисбатан 3 марта кам. Саноатда банд бўлганларнинг умумий сони Хитойда 64, АҚШ да 23, Россияда 16,5 млн. кишини ташкил этади. Дунё саноат маҳсулотининг ўртача йиллик ҳажми 7,7 трлн. долларга тенг. Етакчи саноат мамлакати: АҚШнинг дунё кўрсаткичларидаги ҳиссаси 18,9%. Бу борадаги кўрсаткич етакчи мамлакатлар сирасига кирувчи Японияда 10,7, Хитойда 8,5, ГФРда 5,9, Россияда 4, Ҳиндистонда 3,5, Буюк Британияда 3, Францияда 2,8, Италияда 2,8, Бразилия 2,6, Мексикада 2,5, Корея Республикасида 2, Канадада 1,7%.

Саноат асосан ишлаб берувчи ва ундирувчи (тоғ-кон) тармоқлардан иборат. Тармоқлар пайдо бўлиш даврига кўра, 3 гуруҳга бўлинади: 1) эски тармоқлар (кўмир, металлургия, тўқимачилик, озиқ-овқат, кемасозлик, кимё саноатининг айрим тармоқлари); 2) янги тармоқлар (автомобиль, авиация, нефть, ўрмон, кимё, алюминий ишлаб чиқариш, пластмасса, синтетик каучук, сўнъий талолалар ишлаб чиқариш ва бошқалар); 3) энг янги тармоқлар (роботсозлик, аэрокосмика, органик синтез, микробиология саноати ва бошқалар).

Кейинги ўн йилликларда ривожланиш суръатлари ФТИнинг етакчи тармоқлари — машинасозлик ва кимё саноатларида ривожланиш суръатлари бошқа тармоқларга нисбатан анча юқори, тоғ-кон ва базавий тармоқларда эса секин бўлди. Тўқимачилик, пойабзал, озиқ-овқат саноатлари яна ҳам секинроқ ривожланди.

Ривожланган мамлакатлар саноати структурасида ишлаб берувчи саноат 83,4%, ундирувчи саноат — 8,1%, электроэнергия ва газ ишлаб чиқариши 8,5% салмоққа эга. Саноат структурасининг энг характерли хусусияти унда илмий-техника тараққиётини белгилаб берувчи/энг янги фанталаб тармоқларидан кўпчилигини қамраб оладиган машинасозликнинг пешқадамлигидир. Машинасозликнинг устуворлиги иқтисодий ривожланган кўпчилик мамлакатларга хос хусусиятдир. Масалан, машинасозликнинг бутун саноат ишлаб чиқаришидаги салмоғи ГФР ва Швецарияда 38, Венгрияда 33, Буюк Британия ва Италияда 32, Нидерландияда 28, Норвегияда 26, Канадада 25, Австрия ва Данияда 24, Финляндияда 24, Австралияда 23, Испанияда 22% га тенг. Буларга структу-

расида катта ўзгаришлар содир бўлаётган машинасозликни ҳам қўшиш керак. Транспорт машинасозлиги, айниқса, кемасозлик ва темир йўл ҳаракати воситалари ишлаб чиқариш салмоғининг пасайиб бориши, умумий машинасозлик учун муътадил ўсиш, электротехника ва электроника, робот ва идора жиҳозлари ишлаб чиқаришнинг эса тез ўсаётганлиги характерлидир. Иккинчи ўринни кимё саноати эгаллайди. Унинг саноатдаги салмоғи ривожланган мамлакатларда 20-25%га тенг. Кимё саноати структурасида полимер материаллар ишлаб чиқаришнинг салмоғи ошиб бораётир, тоғ-кимё ва асосий кимё саноатининг салмоғи эса пасаймоқда.

6.2. Дунё ёқилғи-энергетика саноати

Ёқилғи-энергетика саноати дунё ҳужалигининг асоси бўлиб, у учта бўғиндан — ёқилғи-энергетика ресурсларини қазиб олиш, ресурсларни энергия ишлаб чиқариш жойларига ташиш, электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқаришдан ташкил топган. XIX асрда ва XX асрнинг бошида энергия ресурсларининг асоси кўмир, XX аср ўрталаридан бошлаб кўмир, нефть, газ, 60-90-йилларда (кўмир, нефть, газдан ташқари) — ядро ва сув ресурслари бўлиб қолди.

Дунёда бирламчи энергия ресурсларини истеъмол қилиш муттасил ошиб бораётир. XX асрнинг бошида (1900 йилда) уларнинг ҳажми 1 млрд. тонна шартли ёқилғига, 2000 йилда (башорат) 14 млрд. тоннага етган. Энергия истеъмолининг ўртача ўсиши XX асрнинг биринчи ярмида йилига 2-3%, 1950 — 1975 йилларда 5% бўлган. Дунёда бирламчи энергия ресурсларини истеъмол қилишнинг/умумий ҳажми турли вариантдаги башоратларга кўра, 2000 йилда 14,5 ва 16,8, млрд. т.ш.ё. га, 2020 йилда эса 19,7 ва 26,7 млрд. т.ш.ё. га тенг бўлади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ривожланган мамлакатлар иқтисодиётининг ўсиши уларнинг арзон нефть ресурсларидан оммавий фойдаланиши билан боғлиқ бўлди. Яқин Шарқдаги дунёнинг энг бой нефть конларини ҳалқаро нефть монополиялари тула назорат қиларди. Бу даврда дунё бозорида нефтнинг боҳоси кўмирнинг боҳосидан ҳам паст эди.

1960 йиллардан бошлаб ёқилғи ва энергия истеъмоли асосан нефть ва газ қазиб олиш суръатининг жадал ошиши ва уларни дунёнинг турли қисмларига ташиш ҳисобига ўсди. Бу даврни, одатда, арзон нефть даври, деб аташади (1970 йилларда 1т нефтнинг нархи 20 доллар бўлган). Лекин 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб дунё энергетикасида катта ўзгаришлар юз берди: 1) ёқилғи қазиб олишнинг кон-геологик шароитлари ёмонлашуви ва уларнинг экстремал районларда (Шимол, Саҳрои Кабир), жойлашгани, континентал шельфга кўчиши, табиат муҳофазасига талабнинг ошиши; 2) дунё ҳужалигида зиддиятларнинг кучайиши, ривожланаётган мамлакатларнинг

Ўз нефть ресурсларини юқори нархда сотиш учун курашиши оқибатида 1 тонна нефть баҳосининг 250-300 долларга кўтарилиши (илгариги баҳоларга нисбатан 12-15 марта ошиши). Оқибатда арзон ёқилғи (нефть) даври тугаб, энергетика бўҳрони бошланди.

Дастлаб АҚШ, Япония, Ғарбий Европа мамлакатлари фавқулодда чораларни кўришга мажбур бўлдилар (Кино театрларда сеанслар, телевизион кўрсатувлар вақти қисқартирилди, автомобиль ва самалётларнинг тезлиги пасайтирилди, кўплаб авиарейслар бекор қилинди, автобензин қўйиш шохобчаларининг сони камайтирилди, автопойгалар бекор қилинди, квартираларни иситиш, иссиқ сув бериш қисқартирилди, реклама ёриткичлари ўчирилди в.х.лар.

Янги энергетика сиёсати дунё энергия истеъмоли структурасида ҳам ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Бу структурада нефтнинг салмоғи пасайди. Унинг бозордаги нархи тахминан 100 долларга камайди.

Дунё ёқилғи ва энергия ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш бўйича ўз географик хусусиятига эга. Ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқарилаётган энергетика ресурсларининг катта қисми АҚШ, Ғарбий Европа, Японияга олиб кетилади.

Дунё энергетикасининг асосини учта тармоқ - нефть, газ, кўмир саноатлари ташкил этади.

Дунё нефть саноати. Нефть саноати дунё ёқилғи-энергетикасининг етакчи тармоғи бўлиб у дунё хўжалигига катта таъсир кўрсатади. Асосий маҳсулотидан энергетика мақсадларида фойдаланганлиги учун у энергетика тармоқлари гуруҳига киради. Нефть ва нефть маҳсулотларининг бир қисми нефть кимё саноатида қайта ишланади.

Нефть қаттиқ ёқилғидан маълум табиий хусусиятларига кўра устун туради: ҳажм ва оғирлик бирлиги бўйича катта самара беради; суyoқлиги, oқувчанлиги ва тез ёниш хоссалари қазиб олишни механизациялаш ва автоматлаштириш, ташишни, ортиб туширишни, қайта ишлашни осонлаштиради; тўлиқ ёнади; юк ташувчи катта кемаларда ташиш нисбатан арзон. Аммо бу афзалликлар уни қазиб олишнинг кўпайишига сабаб бўлмаган. Асосий сабаб — нефть маҳсулотларига саноатнинг, хўжаликнинг кўплаб тармоқлари ва кўролли кучлар талаб ва эҳтиёжи тез ўсиб бориши, кўмирга нисбатан нефть қазиб олиш ва ташиш харажатларининг нисбатан камлиги, энг йирик захиралари энг арзон ишчи кучларига эга бўлган, иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган мамлакатларда туланганлигидир. Буларнинг ҳаммаси нефть саноатини энг сердорамад тармоқлардан бирига айлантирди.

Нефть саноати энг юқори даражада монополиялашган тармоқдир. Энг йирик нефть корпорациялари қудратли халқаро монополистик гуруҳларга киради. Дунё нефть саноатининг асосий кўрсаткичлари 2-жадвалда берилган.

Дунёнинг аниқланган нефть захиралари ва уни қазиб олиш
(1998 йил)

Регион (мамлакатлар)	Нефть захиралари (млн.) т	Дунё захирасида- ги ҳиссаси (%)	Нефть қазиб олиш (1994й) (млн.)	Дунёда қазиб олиш бўйича салмоғи (%)	Дунёда қазиб олиш бўйича эгаллаган ўрни
Дунё	136094	100,0	3000,0	100,0	
Яқин ва Ўрта Шарқ шу жумладан:	84440	65,7	921,7	30,7	
Саудия Арабистони	32255	25,9	388,9	12,9	1
Эрон	12110	8,9	176,9	5,9	4
Қувайт	12946	9,5	92,7	3,1	11
Осиёнинг қолган қисми, Австралия ва Океания	6021	4,4	329,5	11,0	
Шу жумладан:					
Хитой	3288	2,4	147,5	4,9	5
Индонезия	786	0,6	66,0	2,2	14
Америка	22026	16,2	804,0	26,8	
Шу жумладан:					
АҚШ	3095	2,3	326,7	10,9	3
Мексика	7151	5,3	137,9	4,6	6
Венесуэла	9204	6,8	128,4	4,3	7
Канада	678	0,5	857	2,9	12
Африка	8301	6,1	306,1	10,6	
Шу жумладан:					
Нигерия	2415	1,8	95,0	3,2	10
Ливия	2594	2,2	65,5	2,2	13
Ғарбий Европа	2254	1,7	277,6	9,2	
Шу жумладан:					
Буюк Британия	621	0,5	125,7	4,2	8
Норвегия	1265	0,9	122,6	4,1	9
МДҲ Шарқий Европа	8052	5,9	361,1	12,0	
Шу жумладан:					
МДҲ	7755	5,7	347,1	11,6	7

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, дунёда 10 млрд. тоннадан ортиқ нефть захираларига фақат Форс қўлтигининг 5 мамлакати (Саудия Арабистони, Эрон, БАА, Ироқ, Қувайт) эга. МДХ мамлакатларидан Россияда собиқ СССР нефть захираларининг (8-10 млрд. т) 85, Қозоғистонда 9, Озарбайжонда 2,3, Туркманистонда 2 фоиз жойлашган.

Дунёда нефть қазиб олувчи мамлакатлар сони 1900 йилда 20, 1940 йилда 40, 1970 йилида 60 та бўлган. Ҳар йили дунёда 3-3,5 млрд. т нефть қазиб олинади. Энг йирик нефть қазиб олувчи мамлакатлар — Саудия Арабистони, АҚШ, Россия, Эрон, Мексика, Хитой, Венесуэла. Форс қўлтигининг 5 мамлакати дунё нефтининг 25, ОПЕК мамлакатлари 40, саноати ривожланган мамлакатлар (АҚШ ни ҳам қўшиб) 25%ини қазиб олади. Шуни айтиш керакки, сўнгги йилларда ривожланган мамлакатлардан АҚШ да (захираларнинг кўплигига қарамай АҚШ истеъмол қилинадиган нефтнинг 52%ини импорт қилади) ва Буюк Британияда (нефть асосан Шимолий денгиз акваториясидан қазиб олинади, у 130 млн. тоннадан 90 млн. тоннага камайди) нефть импорти қазиб олиш камайишига боғлиқ ҳолда қисқарди. Нефть экспертларининг фикрича Шимолий денгизда нефть қазиб олиш максимум даражага етган (250 млн. тоннага яқин) ва истиқболда аста-секин камайиб боради. Нефтнинг аниқланган захираларидан 22,5%и денгиз конларига туғри келади. Денгизларда қидирув ишлари қирғоқдан 200-500 км узоқликдаги 800 метргача чуқурликда олиб борилмоқда. Ҳозир континентал шельфда 50 мамлакат нефть қазиб олаётир, денгиз нефтининг умумий ҳажми 1995 йилда 950 млн. тоннага етган (дунё умумий ҳажмидаги салмоғи 28%). Европа ва Австралияда нефтнинг 90%, Лотин Америкасида 50%дан кўпроғи денгиздан қазиб олинади. Денгиз нефтини қазиб олишда (1992 й.) қўйидаги мамлакатлар алоҳида ажралиб туради (млн. т.): Буюк Британия (89), Норвегия (84), Мексика (79), Саудия Арабистони (74), Венесуэла (46), АҚШ (42), БАА (35), Ҳиндистон (33), Бразилия (31), Малайзия (30), Миср (27), Нигерия (26), Австралия (23), Индонезия (23), Ангола (20), Эрон (17) ва бошқалар. Айрим мамлакатларда нефтнинг 95-100 (Буюк Британия, Норвегия, Дания, Испания, БАА, Заир, Конго, Австралия) ва 80 фоизи (Венесуэла, Габон) денгиз конларидан олинади. Континентал шельфдаги асосий денгиз нефть конлари шимолий денгиз, Форс қўлтиғи, Мексика қўлтиғи, Кариб денгизида жойлашган. Сўнгги йилларда Беренц ва Қора денгиз, Сахалин, Каспий денгизи шельфларида нефтнинг катта захиралари борлиги аниқланган.

Денгизда нефтни қазиб олиш чуқурлик ошган сари ва юқори (шимолий) географик кенгликларда тобора қимматга тушади. Масалан, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлардаги нефтни қайта ишловчи (НҚИ) 700 заводнинг умумий қуввати 3,6 млрд. тоннадан кўпроқ бўлиб, ундан АҚШ га 780, Фарбий Европага 720, Японияга 200, Латин Америкасига 300, Яқин ва Урта Шарққа 250, Африкага 150 млн. тонна тўғри келади. НҚИ саноатини жойлаштиришда бир-бирига қарама-қарши икки тенденция таъсир кўрсатади: бири — бозор тенденцияси (НҚИ нинг қазиб олинган жойлардан узоқдалиги ва НҚИ заводларини истеъмолчи мамлакатларда қуриш), бошқаси — хомашё тенденцияси — НҚИ ни нефть қазиб олинган жойларга яқинлаштириш. Сўнги йилларгача биринчи тенденция устун эди ва у арзон хом нефтни сотиб олиб, ундан олинган маҳсулотларни бир неча баробар қиммат сотиш билан боғлиқ эди. Кейинги йилларда НҚИ заводларини айрим ривожланаётган мамлакатларда, айниқса, транспорт коммуникациялари тугунида, муҳим денгиз йўлларида қуриш тенденцияси кучайди. Дунёдаги қуввати 15 млн. тоннадан ортиқ бўлган қудратли 15та НҚИ заводларининг ярми Сингапур, Саудия Арабистони, Венесуэла, Багам оролларида жойлашган. Қуввати 30 млн. тонна бўлган энг йирик НҚИ заводи АҚШ га қарашли. У Кариб денгизидаги Виргин оролларида жойлашган.

Ривожланаётган мамлакатларда НҚИ заводларини қуриш, шунингдек, иқтисодий ривожланган мамлакатларда табиатни муҳофаза қилиш талаблари кучайтирилганлиги билан ҳам боғлиқ (экологик ифлос ишлаб чиқаришни ташқарига чиқариши). Нефть қазиб олувчи ва экспорт қилувчи мамлакатларнинг ўз НҚИ ва нефть-кимё саноатини барпо этишга интилишлари ҳам ривожланаётган мамлакатларда ушбу тенденциянинг кучайишига олиб келди.

Қазиб олинаётган нефтнинг ярми экспорт қилинади. Асосий экспортёрлар: ОПЕК мамлакатлари, Россия, Хитой, Саудия Арабистони, Венесуэла, Қувайт ва бошқалар. Нефтни сотиб олувчи асосий давлатлар Япония, Фарбий Европа мамлакатлари, Корея Республикаси.

Нефтни қазиб олиш ва истеъмол қилиш районлари ўрта-сидаги ҳудудий узилиш уни ташишнинг катта миқёсда бўлишига сабаб бўлган. У денгиз транспортида (танкер) ташиладиган энг асосий юкдир. Шунингдек, нефть темир йўлда ва нефть қувурлари орқали ҳам кўп миқдорда ташилади.

Асосий нефть юклари оқими Форс қўлтигининг энг йирик нефть портларидан Фарбий Европа ва Японияга жўнатилади.

Энг йирик танкерлар Африкани айланиб ўтадиган узоқ йўлдан, унча катта бўлмаганлари – Сувайш каналидан ўтади. Кичик юк оқимлари Лотин Америкаси мамлакатларидан (Мексика, Венесуэла) АҚШ ва Ғарбий Европага боради. АҚШ, Канада орқали ўтадиган Аляска нефть қузури орқали нефть билан таъминланади. Шарқий Европа мамлакатларини нефть билан таъминлашда Россия асосий роль ўйнайди.

Дунё газ саноати. Газ саноати XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ривожлана бошлади. Дунё ёқилғи истеъмоли структурасида нефть ва кўмирдан кейин учинчи ўринни эгаллайди (20%). Газ экологик энг тоза энергия ресурсидир. Дунё газ саноатининг асосий маълумотлари 3-жадвалда берилган.

3-жадвал

Дунёда табиий газнинг аниқланган захиралари, қазиб олиниши ва истеъмоли

Регион (мамлакатлар)	Дунё захираларидаги содмони (%)	Қазиб олин (млрд. м ³)	Истеъмол (млрд м ³)
Дунё	100,0	2215	2215
Шимолӣ Америка	4,9	658	654
Лотин Америкаси	5,1	97	101
Ғарбий Европа	3,8	244	335
Шарқий Европа	40,2	795	720
Шу жумладан:			
Россия	39,2	606	497
Африка	6,9	87	46
Яқин ва Урта Шарк	32,0	136	130
Австралия ва Океания	7,0	198	229

Газнинг аниқланган захиралари бўйича айниқса, МДХ ва Жануби - Ғарбий Осиё (трлн. м³), Россия (40), Эрон (16), Саудия Арабистони (6), БАА (5,7), АҚШ (5,4), Жазоир (4), Канада (2,6), Венесуэла (3,1), Мексика (2), Индонезия (2,5), Норвегия (2,3), Малайзия (2), Хитой (2), Нидерландия (1,7), Туркменистон, Ўзбекистон ва бошқалар ажралиб туради.

Дунёда газ қазиб м³ олишнинг умумий ҳажми 1990 йилда 2,1 трлн. м³, 1995 йилда 2,2 трлн. м³, 2000 йилда 2,5 – 2,6 трлн. м³ бўлган. Газ 60дан ортиқ мамлакатда қазиб олинади. Газ қазиб олувчи биринчи ўнлик мамлакатларига Россия, АҚШ, Канада, Нидерландия, Туркменистон, Ўзбекистон, Буюк Британия, Индонезия,

Жазоир, Саудия Арабистони киради. Кўп мамлакатлар денгиз тубидан кўп миқдорда газ казиб олмақдалар. (млрд. м³) : АҚШ (120), Буюк Британия (48), Норвегия (31), Малайзия (18), Нидерландия (17), Австралия (12), Бруней (8). Қазиб олинаётган газнинг 15%и экспортга чиқарилади. Асосий нефть экспорт килувчи давлатлар Россия, Турманистон, Ўзбекистон, Канада, Нидерландия, Норвегия, Жазоир, Индонезия. Асосий импортерлар – ГФР, Япония, АҚШ, Франция, Италия. Газнинг 75%и газ қувурлари орқали, 25%и суюлтирилган ҳолда метан ташувчи танкерларда ташилади. Газни континентлараро ташишнинг мураккаблиги унинг 85%и газ казиб олувчи мамлакатларда тўпланишига сабаб бўлган.

Газ қувурларини қуриш жадал ривожланмоқда. Уларнинг ҳозирги пайтдаги узунлиги дунёда 900 минг км га етади. Энг йирик газ қувурлари Шимолий Америкада. (Канаданинг Альберта провинцияси ва АҚШ ўртасида), Фарбий Евронада (Голландиядаги энг йирик Гронинген конидан, Германия ва Швейцария худуди орқали Италияга, Норвегиянинг Шимолий денгиз секторидан Германия, Белгия ва Францияга) ишлаб турибди. 1982 йилдан буюн Жазоирдан Тунисга ва ундан кейин Ўрта ер денгизи тубидан Италиягача ўтказилган газ қувурлари ишламоқда. Россиядан Шарқий Европанинг деярли барча мамлакатларига (Албаниядан ташқари), шунингдек, қатор Фарбий Европа мамлакатларига (Германия, Австрия, Италия, Франция, Финландия) газ қувурлари орқали газ келтирилади.

Давлатлараро денгизда суюлтирилган газни газ ташувчи махсус кемаларда ташиш ривожланиб бормоқда. У экспорт қилинадиган портларда қимматга тушадиган газ суюлтиручи, импорт портларида уни яна нормал ҳолатга келтирадиган қурилмалар қуришни тақозо этади. Шу сабабдан газни шундай усулда денгизда ташишнинг барқарор занжирлари Яқин Шарқ – Япония, Австралия – Япония ўртасида шаклланган.

Дунё кўмир саноати. Дунёда энергетик вазиятнинг кескинлашишига боғлиқ ҳолда сўнгги йилларда кўмир саноати тез ривожланди. У дунё энергетикасининг етакчи тармоқларидан бири бўлиб қолмоқда. Бу ҳолат электроэнергетика ва қора металлургия каби йирик кўмир истеъмолчи тармоқларининг мавжудлиги ҳамда нефть саноатига нисбатан ресурслар билан жуда яхши таъминланганлиги билан изоҳланади.

Дунёнинг умумий кўмир захиралари 1,2 трлн. т га тенг (52% тошкўмир, 48% қунғир кўмир). Унинг 66%и иқтисодий ривожланган мамлакатларга тўғри келади. Дунёда кўмир захиралари бўйича қуйидаги мамлакатлар етакчи ўрин эгаллайди (млрд. т): АҚШ (400), МДХ мамлакатлари (280), Хитой (105),

ГФР (90), Буюк Британия (90), Канада (15). Булардан ташқари Индонезия, Ботсвана, Зимбабве, Мазамбик, Колумбия, Венесуэла ва бошқалар кўмир захиралари билан ажралиб туради.

1950-1995 йилларда кўмир қазиб олиш муттасил кўпайиб борди: 1950й-1,3, 1960й-2,6, 1970й-2,9, 1980й-3,7, 1985й-4,3, 1990-4,9, 1995й-5,2 млрд. тонна. Шу билан бир қаторда сўнги йилларда ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида асосий анъанавий кўмир (эски саноат) районларида (ГФРда РУР хавзаси, Шимолий Франция, АҚШда Аппалачи) кўмир қазиб олиш камайди. Австралия, ЖАР, Канадада экспортга асосланиб кўмир қазиб олиш кўпайди. Австралия ёки ЖАР дан Фарбий Европага олиб борилаётган кўмир маҳаллий кўмирдан уч марта арзонга тушади. Бу Фарбий Европа кўмир хавзалари инкирозининг сабабидир.

Дунёнинг 70 дан кўпроқ мамлакатада кўмир саноати ривожланган. Кўнғир кўмир қазиб олишда Германия дунёда биринчи ўринни эгалайди ва бу ерда ундан электростанцияларда кимё саноатида, уй рўзғорда (брикет) кенг фойдаланилади.

Нефть ва газдан фарқ қилиб, кўмирнинг атиги 8%и экспортга чиқарилади, асосий қисми эса қазиб олинган мамлакатда истеъмол қилинади. Кўмир экспорт қилувчи асосий давлатлар (млн. т): Австралия (110), АҚШ (95), ЖАР (50), МДХ (40), Польша (30), Канада (25), Хитой (75), Намибия (15), асосий кўмирни импорт қилувчи давлатлар — Япония (400), Корея Республикаси (30), Италия (20), Канада (20), Франция (15), Нидерландия (15) ш.ё. Ҳалқаро савдода кўмирнинг 90% денгиз транспортида ташилади.

6.3. Дунё электроэнергетика саноати

Электроэнергетика саноатининг ривожланиши ишлаб чиқариш ва турмуш — уй-рўзғор соҳаларини электрлаштириш билан узвий боғлиқ. Дунёда истеъмол қилинадиган энергиянинг 1/3 дан кўпроғи (15 млрд. тонна ш.ё.) электр энергиясига айлантирилади. 2000 йилда барча бирламчи энергия ресурсларининг 40%и электроэнергия ишлаб чиқаришга сарфланди. Шу сабабдан электроэнергия ишлаб чиқариш барламчи энергия ресурслари ишлаб чиқарилиши ва истеъмолига нисбатан тезроқ ўсаяпти. Утган асрнинг 50-70-йилларда у ҳар ўн йилда икки марта кўпайиб борди. Масалан, дунёда 1950 йилда — 950, 1960 йилда — 2300, 1970 йилда — 5000, 1980 йилда — 8250, 1990 йилда — 11550, 2000 йилда — 13,2 млрд. квт:соат электрэнергияси ишлаб чиқарилди. Дунёдаги барча электр-станцияларнинг умумий

қуввати ҳам тез суръатларда ўсмоқда: у 1970 йилда 1,1 млрд. квт га тенг бўлса, 1995 йилда 2,6 млрд. квт га етди.

Дунёда электр энергия ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми бўйича ўринлар қуйидагича тақсимланган: 1) Шимолий Америка (32,3%), 2) Ғарбий Европа (26%), 3) Хорижий Осиё (18,2%), 4) МДХ (14,4%), 5) Лотин Америкаси (5,2%) 6) Африка (2,2%), 7) Австралия (1,7%). Дунё электр энергиясининг 80% дан/қўп-роғи ривожланган мамлакатлар, 20%дан камроғи эса ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Дунёда энг кўп электр энергия ишлаб чиқарувчи мамлакатлар қуйидагилар: 1) АҚШ – 3,2 трлн. квт:с, (дунёнинг 27,8% электр энергияси); 2) Россия – 1,1 трлн. квт:с (9,5%); 3) Япония – 835 млн. квт:с (7,2%); 4) Хитой - 620 млн. квт:с, (5,4%); 5) ГФР - 560 млн. квт:с (4,8%); 6) Канада - 520 млн. квт:с (4,5%); 7) Франция - 420 млн. квт:с (3,6%); 8) Буюк Британия - 320 млн. квт:с (2,8%); 9) Украина - 300 млн. квт:с (2,6%); 10) Ҳиндистон - 280 млн. квт:с (2,4%). Аҳоли жон бошига электр энергия ишлаб чиқаришда (дунёда ўртача 2140 квт) мамлакатлар бир-бирларидан катта фарқ қиладилар. Масалан, бу кўрсаткич бўйича биринчи ўринларда Норвегия (28660 квт), Канада (19600квт), Швеция (17100квт), АҚШ (12860квт), Финляндия (10950квт) туради, энг охириги ўринларни эса Африка мамлакатлари (ўртача 81 квт), Ҳиндистон (340квт), Хитой (550 квт), Туркия (970квт) эгаллайди.

Дунёда электр энергия ишлаб чиқариш структурасининг айрим регионлар бўйича фарқи 4-жадвалда берилган.

4-жадвал

Дунёда электр энергия ишлаб чиқариш структураси

Дунё бўйича, регионлар	НСЭ ларда ишлаб чиқариш (%)	ГЭС ларда ишлаб чиқариш (%)	АЭС ларда ишлаб чиқариш (%)	Ҳами
Дунё	63	20	17	100
МДХ	75	13	12	100
Хорижий Европа	55	15	27	100
Хорижий Осиё	69	18	13	100
Африка	81	17	2	100
Шимолий Америка	66	18	18	-
Лотин Америкаси	23	75	2	-
Австралия ва Океания	79	21	-	-

Дунёда электр энергия ишлаб чиқариш структурасида асосий ўринни иссиқлик электр станциялари (ИЭС — 63%), иккинчи ўринни гидроэлектр станциялари (ГЭС — 20%), учинчи ўринни эса, атом электр станциялари (АЭС— 17%) эгаллайди. Бундай нисбат кўп регионлар учун ҳам характерлидир, лекин айрим фарқлар ҳам мавжуд. Масалан, Лотин Америкасида электр энергиянинг кўпи ГЭС ларда ишлаб чиқарилади.

Бу мазкур регионнинг гидроструктураларга бойлиги, кўмир, кўпчилик мамлакатларда эса нефть конларининг камлиги билан изоҳланади. АЭС салмоғи Ғарбий Европада ўртача кўрсаткичдан анча юқоридир.

Кўмирнинг салмоғи баъзи мамлакатлар ИЭСда жуда катта (масалан, ЖАРда деярли 100%, Австралияда 75%, Германия ва АҚШда— 50% дан ортиқ). Бунда кўмир ёқилғи-энергетика циклининг экологик хавф-хатарли эканлигини ҳисобга олиш ва уларни экологик тоза энергия турларига алмаштириш (куёш, шамол ва бошқалар) зарурати кўндаланг туради.

Учинчи гуруҳга ГЭС ларнинг электр энергия ишлаб чиқаришдаги салмоғи юқори бўлган мамлакатлар киради. Буларга Норвегия (99,5%), Бразилия (92%), Гондурас, Непал, Шри Ланка, Парагвай (90% дан кўпроқ), Эфиопия, Габон (80%дан ортиқ), Австралия, Колумбия, Перу, Кения, Мадагаскар, Янги Зеландия (70% дан ортиқ), Канада (62%), Швеция (50%) ҳамда Тожикистон, Қирғизистон мисол бўлади. Уларнинг ҳаммасида минерал ёқилғи ресурслари чекланган. Улар гидроресурсларга бой тоғ ва дарёлар кўп мамлакатларидир. ГЭС ларда электроэнергия ишлаб чиқаришнинг кўпи АҚШ, Канада, Европа мамлакатлари ҳиссасига тўғри келади.

Ер шарининг гидроэнергетика қуввати назарий жиҳатдан 33-49 трлн. квт/соат, ҳозирги техника ривожланиши шароитига кўра эса, 15 трлн. квт/соатга тенг. Уни ўзлаштириш даражаси дунё бўйича 14% га баробар. Баъзи мамлакатлар Швеция, ГФРда гидроэнергетика қуввати деярли тўла ўзлаштирилган бошқаларида ўзлаштириш эндиликда бошланмоқда. Японияда гидроресурсларнинг 2/3, АҚШ ва Канада 3/2, Лотин Америкасида 1/10, Африкада 1/20 дан фойдаланилмоқда.

Дунёда қуввати 1 млн. квт.дан кўп бўлган, ишлаб турган 110 та ГЭС бор. Уларнинг 50% дан кўпроғи ривожланган мамлакатларда (Канадада 17, АҚШда 16таси) жойлашган. Дунёнинг энг йирик ГЭС лари қуйидагилар (қуввати млн. квт/с): Италия (Бразилия — Парагвай, Парана дарёсида) — 12,6; Гранд — Кули (АҚШ) — 10,8; Гури (Венесуэла, Карони дарёси) — 10,3; Тукурум (Бразилия) — 8,0; Саян — Шушенск (Россия)

— 6,4; Корпус — Посадос (Аргентина — Парагвай) — 6,0; Красноярск (Россия) — 6,0; Ла — Гранд — 21 (Канада) — 5,3; Чергилл — Фалз (Канада) — 5,2; Ксиндо (Бразилия) — 5,0; хозирги пайтда кўпчилик мамлакатларда кичик ГЭСларни кўп-лаб қуриш тез ривожланмоқда. Дунёда ҳозир 100 мингдан ортиқ кичик ГЭСлар ишлаб турибди.

ГЭСларни қуришда уларнинг афзаллик (эксплуатация даврининг давомийлиги, эксплуатация харажатларининг камлиги, энергияни тўплаш имкониятлари, экологик тозаллиги ва сарфланган маблағларни қоплашнинг узоқ муддатга қўзилиши, кўп қишлоқ хўжалик ерларини йўқотиш, ер ости сувларининг ер юзасига кўтарилиши, дарё қирғоқларининг емирилиши ва бошқаларни ҳисобга олиш зарур.

Тўртинчи гуруҳга атом энергиясининг салмоғи юқори бўлган мамлакатлар киради. Булар Франция (72,9%), Бельгия (59,9%), Корея Республикаси (43,2%), Швеция (43,2%).

Дунё атом энергияси муаммолари. Атом энергияси тизими ривожланишининг нисбатан қисқа даври учун кўтарилиш ва пасайиш бўйича ҳисоблар ва башоратларни қайта боҳолаш ҳаракатларидир. Уни жадал ривожлантиришнинг дастлабки дастурлари ўтган асрнинг 50-60-йилларда АҚШ, Буюк Британия, собиқ СССРда, сўнгра ГФР ва Японияда ишлаб чиқилган эди. Уларнинг кўпчилиги ўша даврда АЭСларнинг ИЭСлар билан етарли рақобатбардош бўла олмаганлиги сабабли амалга ошмай қолди. Сўнгра дунё энергетика бўҳрони бошланиши, нефть нархининг кескин кўтарилиши энергия билан таъминлашни мустақамлаш масаласини янгича йўлга қўйишга олиб келди ва атом энергиясининг акциялари нархи тез кўтарилди. Бу биринчи навбатда, ГФР, Бельгия, Швеция, Финляндия, Япония, Корея Республикасига тааллуқли эди. Шу билан бир қаторда минерал ёқилғига бой бўлган АҚШ ва собиқ СССР каби мамлакатлар ҳам атом энергиясини ривожлантиришнинг йирик дастурларини қабул қилиб, амалга ошира бошладилар. Натижада 70-йилларнинг охирига келиб, кўпчилик Фарб экспертлари XX асрнинг охиридаги АЭС қувватлари 1300-1600 млн. квт.га ёки барча типдаги электр станциялар қуввати йиғиндисининг тахминан ярмига тенг бўлади, АЭСлар дунёнинг 50 мамлакатда пайдо бўлади, деб ҳисобладилар. 2020 йилда дунё ёқилғи ва энергия истеъмолида атом энергетикаси салмоғи 30%га етиши башорат қилинган эди. Лекин ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб, атом энергиясининг ўсиши яна секинлашди, кўпчилик мамлакатларда АЭС қуриш режалари ва башоратлари қайта қўриб чиқилди. Бунга энергияни тежаш мақсадидаги ютуқлар, нефтнинг аста-секин арзонлашиб бориши, айниқса, АЭСлар қуришнинг экологик

оқибатларини қайта баҳолаш ва бошқалар сабаб бўлди. Бундай қайта баҳолаш АҚШ нинг Три Майкл Айленд АЭСи ва айниқса, 1986 йилда Украинадаги Чернобиль АЭСида содир бўлган дахшатли авариялардан кейин янада кўчайди. Чернобиль ҳалокати Украина, Белоруссия, Россиянинг 17 млн. аҳоли яшайдиган 11 вилоятини қамраб олди ва Чернобилдан 2 минг км. радиусдаги 20 мамлакатда радиация даражасининг ошишига сабаб бўлди. Радиация ёғинлари шимолий-ғарбда Норвегиянинг шимолига, Ғарбда Рейн дарёсига, жанубда ФОРС қўлигига етиб борди.

Айнан шу даврда кўп мамлакатлар атом энергиясидан тўлиқ ёки аста-секин воз кечиш тўғрисида қарор қабул қилдилар. Масалан, Австрияда Вена яқинида ишлашга тайёр АЭС тўхта-тиб қўйилди. Италияда 1987 йилдаги референдумдан кейин учта АЭС ёпилди, қуриб тугалланган тўртинчи АЭС қайта жи-ҳозланиб, ИЭСга айлантирилди. Польша Жарновицеда АЭС кўрилишини тўхтатди. Швеция, Нидерландиянинг ядро дастур-лари амалий жиҳатдан тўхтатилди. Швецияда референдумдан кейин ишлаб турган 12та атом реакторларининг барчасини 2010 йилгача ёпиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Маълумки, бу мамлакатда АЭСлар ишлаб чиқарилаётган электр энергиянинг деярли ярмини беради. Мамлакат аҳоли жон бошига атом электр энергияси ишлаб чиқаришда биринчи ўринни эгаллайди.

Баъзи мамлакатлар ўз АЭСларини демонтаж қилмадилар, уларнинг янгисини кўришдан ҳам воз кечмадилар, лекин атом энергетика дастурларини сезиларли даражада қисқартирдилар. Бу ҳолат АҚШга тааллуқли бўлиб, у ерда сўнгги йилларда янги АЭС қуришга деярли рухсат берилмади. Шунингдек, собиқ СССРда ҳам Чернобиль авариясидан кейин бу соҳадаги катта тадбирлар дастури амалда деярли тўхтатилди.

Аммо сўнгги йилларда содир бўлган энергетика бўҳрони атом энергетикаси имкониятларини яна янгидан қайта баҳо-лашни кун тартибига қўйди. 1993 йилда Россияда 2010 йилгача мўжаланган янги АЭСларни қуриш дастури қабул қилинди (8та янги қўшимча энергия блоклари Узок Шарқда, учта янги АЭС қуриш). Литвада мамлакатнинг 80% электр энергиясини ишлаб чиқарадиган Игналин АЭСи фаолиятини тўхтатиш тўғ-рисидаги талабларга чек қўйилди. Арманистонда Ереван АЭС қайта ишга тушди.

Ҳозирги пайтда дунёнинг 33 мамлакатида умумий қуввати 350 млн. кВт га тенг атом реакторлари ишламоқда, яна 70 млн. кВт.га тенг реакторлари қурилмоқда (Японияда 16 млн., АҚШ да 9 млн., Францияда 9 млн. кВт.). Дунё мамлакатларидан айримларининг ядро қувватлари 5-жадвалда берилган.

Дунёдаги айрим мамлакатларнинг ядро қуввати

Мамлакатлар	Ишлаётган реакторлар		Қурилаётган реакторлар		Атом энергиясининг умумий электр энергия ишлаб чиқаришдаги салмоғи
	блоклар сон	қуввати (MW)	блоклар сон	қуввати (MW)	
Дунё бўйича	434	330651	72	59720	17
1. АҚШ	111	99757	3	3480	21,7
2. Франция	56	57688	5	7125	72,9
3. Япония	44	34238	9	8129	27,7
4. Буюк Британия	37	12066	1	1188	23,2
5. Россия	28	18893	18	14175	11,8
6. Канада	21	14874	1	881	15,2
7. Германия	21	22559		-	30,1
8. Украина	15	13020	6	5700	25,0
9. Швеция	12	10002		-	43,2
10. Корей Рес.	9	7220	3	2550	43,2
11. Непал	9	7101		-	36,4
12. Бельгия	7	5484		-	59,9

Изоҳ: 2002 йил бошида дунёнинг 29 мамлакатида 425 реактор ишлаб турган ва 16 мамлакатда яна 60 реактор қурилиш босқичида бўлган.

Дунё атом энергиясининг умумий электр энергия ишлаб чиқаришдаги салмоғи (%), қувватларининг ошиб бориши (млн. квт.) 1970-2000 йилларда қуйидагича ўзгарган: 1970 йилда 2% (25 млн. квт.), 1975 йилда 6% (80 млн. квт.), 1980 йилда 8% (150 млн. квт.), 1985 йилда 13% (250 млн. квт.), 1999 йилда 17% (330 млн. квт.), 1995 йилда 18% (380 млн. квт.), 2000 йилда 19% (450 млн. квт.). АЭСларда йилига 2 трлн. квт/с электр энергия ишлаб чиқарилмоқда. Дунё АЭС лари қувватининг учдан икки қисми АҚШ, Франция, Япония, Германия, Буюк Британия, Россияда тупланган. Бунда АҚШнинг салмоғи 40% га тенг. Энг йирик Фукусима атом энергетика комплекси Япониянинг Хонсю оролида жойлашган. Унинг қуввати 9 млн. квт бўлиб, 10 энергия блокидан иборат.

Хорижий мамлакатларда уран концентратлари (V3O8) ишлаб чиқариш 1980 йилда 45 минг тоннадан 1990 йилда 39 минг тоннагача камайди. Унинг асосий ишлаб чиқарувчи мамлакатлари: Канада (10 минг т.), АҚШ (4,6 минг т.), Австралия (4,1 минг т.), ЖАР (3,6 минг т.), Намибия (3,5 минг т.), Франция (3,4 минг т.), Нигерия (3,1 минг т.), Габон (1 минг т.). Қазиб олинган ураннын 80 фоизи халқаро савдога чиқарилади.

Асосий экспортёрлар Канада (9,5), Австралия (4,3), Намибия (3,5), АҚШ (3,2), Нигерия (3,1), Жар (1,7), Габон (1,0). Уларнинг асосий истеъмолчилари фақат АҚШ, Ғарбий Европа мамлакатларидир. Уран очиқ ва шахта усулида қазиб олинади. Бойитилган урани йирик ишлаб чиқарувчи ва экспортёрлари қатарога Россия, МДХнинг айрим мамлакатлари (Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон), шунингдек, Хитой ҳам киради.

6.4. Дунё металлургия саноати

Қора металлургия. Қора металлургия — саноатнинг асосий тармоқларидан бири бўлиб, машинасозлик ва қурилишни ривожлантириш асоси, халқ хўжалиги барча тармоқларини техник жиҳозлашнинг зарурий шарт-шароити ҳисобланади. Унинг таркибига рудали ва рудасиз хомашёни қазиб олиш ва бойитиш, чуян, пўлат, прокат, ферро қотишмалар ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлашдан олинadиган буюмлар ишлаб чиқариш тармоқлари киради. Аллюминий ва пластмасса рақобатчанлигига қарамай пўлат асосий конструктор материал бўлиб қолмоқда. Қора металлургиянинг аҳамияти аввало шу билан белгиланади.

Қора металлургиянинг жойлашиш хусусиятлари тармоқнинг ривожланиши давомида ўзгариб борди. Масалан, тарихан металлургия географияси икки хилдаги йўналиш таъсирида шаклланади:

- тошқўмир ҳавзаларига (АҚШ, Европа, Россия, Украина, Хитой металлургия базалари ана шундай асосда пайдо бўлган) интилиш;

- темир руда ҳавзаларига (Россия, Украина, Хитой, АҚШ, Европа) интилиш.

Лекин ФТИ даврида аввалги ёқилги хомашёга ориентациянинг умумий сусайиши, коксланадиган тошқўмир ва темир руда юк оқимларига интилиш (оқибатда Япония, Ғарбий Европа мамлакатлари қора металлургия саноатининг жойлашишида денгиз портларига томон интилиш бошланди) ҳамда истеъмолчиларга интилишнинг кучайиши юз бермоқда. Шу сабабдан қурилаётган комбинатларнинг ўлчами қисқариши, кичик заводлар (минизаводлар) пайдо бўлиши ва уларнинг эркинроқ жойлашиши кузатишмоқда. Шундай истеъмолчига мўлжалланган митти заводлар, айниқса, АҚШ, Япония, Италия, Испанияда кўп, шунингдек, Бразилия, Мексика, Корея Республикаси, Тайванда, айрим араб мамлакатларида бор.

Темир руданинг дунёдаги умумий геологик захиралари 394 млрд. т бўлиб, унинг ҳажми бўйича (млрд. т.) биринчи ўринда

МДХ (Россия, Украина, Қозоғистон, 111), иккинчи ўринда Хорижий Осиё (айниқса, Хитой, Ҳиндистон, 67,5), учинчи Лотин Америкаси (Бразилия, 61,7), ундан кейин Африка (ЖАР, Жазоир, Ливия, Мавритания, Либерия, 59,4), Шимолий Америка (АҚШ, Канада, 50,7), Австралия (23,4), Хорижий Европа (Франция, Швеция, Буюк Британия, ГФР, 20,3) туради.

6-жадвал

Дунёнинг энг йирик темир руда ҳавзалари ва районлари

Ҳавзалар ва районлар	Мамлакат	Аниқланган захиралари, млрд. т	Рудадаги темир миқдори, %	Руда қазиб олиш 1988 й, млн. т
Хеммерсли ҳавзаси	Австралия	11,7	62	75
«Темир руда учбурчаги» райони	Бразилия	6,0	62	105
Каражас райони	Бразилия	5,0	67	29
Месаби-Рейндж райони	АҚШ	5,0	37-62	29
Кэрол-Лейк ҳавзаси	Канада	2,7	38	15
Спінбум райони	Ҳиндистон	2,0	60	19
Симен ҳавзаси	ЖАР	1,3	64	15
Лотарингия ҳавзаси	Франция	2,1	31-32	10
Пестери-Дидейль райони	Австралия	1,4	57	20
Кирунавсара райони	Швеция	1,8	49	13
Уркум райони	Бразилия	4,0	55-56	-

Дунёда темир руда қазиб олишнинг 1950-1990 йиллардаги динамикаси қуйидаги рақамлар билан/характерланади (млн. т): 1950й. - 250, 1960й. - 500, 1970й. - 750, 1980й. - 900, 1985й. - 850, 1990й. - 1000. Иккинчи жаҳон урушигача чет элларда деярли барча темир рудани қазиб олиш АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатлари ҳиссасига туғри келган. Урушдан кейинги йилларда бу мамлакатларда конлардаги ресурсларнинг камайиши, руда сифатининг пасайиши, юқори фосфоритли рудаларга талабнинг камайиши билан боғлиқ ҳолда темир руда қазиб олиш тез қисқара бошлади. Айни пайтда темир руда қазиб олиш собиқ СССР, Канада, Австралия, ЖАР, кўпчилик ривожланмаётган мамлакатларда кўпайди. Ҳозирги пайтда дунёда энг кўп темир руда қазиб оладиган мамлакатлар қуйидагилар: МДХ (236, шу жумладан, Россия 107, Украина 104, Қозоғистон 24), Хитой (170), Бразилия (162), Австралия (112), АҚШ (58), Ҳиндистон (50), Канада (42), ЖАР (33), Швеция (23) ва б.

Дунёда қазиб олинаётган темир руданинг 2/3 қисми фақат МДХ, Хитой, Бразилия, Австралия ҳиссасига туғри келади. Халқаро савдога ҳар йили 430-440 млн. т темир руда чиқарилади. Унинг 80 %и денгиз орқали юк ташилади. Темир рудаси-

ни экспорт қилувчи давлатларга Бразилия (125 млн. т), Австралия (100 млн. т), Канада (30 млн. т), Ҳиндистон (33 млн. т) киради. Улар ҳиссасига дунё экспортининг 2/3 қисми тўғри келади, шу жумладан, Бразилия - 28,4%, Австралия - 22,7%, Ҳиндистон - 7,5%. Асосий импортёрлар - Европа Иттифоқи (34%), Япония (28%), Корея Республикаси (5%), АҚШ (4%). Япония йилига 150 млн. т гача темир руда сотиб олади.

Темир руда халқаро савдосида бойитилган руда ва темир-терсақ сотиш ҳажмининг кўпайиб бориши муҳим йўналишга айланади.

Кўпчилик металлларни ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш жараёни қуйидаги босқичлардан тапқил топади: руда хомашёсини қазиб олиш, рудани бойитиш, қуйиш, прокат ва қотишмаларни тайёрлаш. Руданинг барча қимматли қўшимчалари ва қора металлургия чиқитларидан фойдаланиш мақсадида корхоналар таркибига қора металллар, таёрлайдиган цех ва заводлар ҳам киради. Бундай корхоналар кўпчилик бўлиб, улар металлургия комбинатлари деб аталади.

Дунёда ўтган асрнинг 90-йилларнинг бошида йилига 550 млн. т чўян қуйилган, 760 млн. т пўлат эритилган. Чўян қуйиш бўйича дунёда биринчи «ўнлик» ўринни Япония (80 млн. т), Хитой (62), Россия (59), АҚШ (50), Украина (40), ГФР (30), Бразилия (25), Жанубий Корея (15), Франция (14), Ҳиндистон (13) эгаллайди.

Дунёда пўлат эритиш 1950 йилдан 70-йилларнинг охиригача тез ўсди, сўнгги ўн йилликларда секин ривожланди. Масалан, 1950 йилда - 200, 1960 йилда - 350, 1970 йилда - 800 млн. т пўлат ишлаб чиқарилган. Бу аҳвол бир томондан ФТИ даврида тайёр маҳсулот бирлигига сарфланадиган металлнинг камайиши, металл сифатига талабнинг ошиши, бошқа томондан эса иқтисодий қийинчилик сабабли қора металлга талабнинг камайиши билан боғлиқдир.

Пўлат ишлаб чиқариш бўйича (млн. т) Япония (111), Россия (90), АҚШ (89), Хитой (66), Украина (53), ГФР (43), Италия (26), Корея Республикаси (23), Бразилия (21), Франция (19) биринчи «ўнликка» киради ва улар биргаликда дунёнинг 2/3 пўлатини беради.

Пўлат ишлаб чиқаришда ривожланаётган мамлакатларнинг салмоғи ошиб бормоқда (1950 йилда - 2%, 1995 йилда - 15%). Бу юқори сифатли руда қазиб оладиган мамлакатларда табиат муҳофазасига талаб ошиши билан экологик «ифлос» ишлаб чиқаришдан (металлургия) холос бўлиш ва уни ривожланаётган мамлакатларда жойлаштириш билан боғлиқ.

Шу билан бир каторда қора металлнинг катта қисми биринчи навбатда юқори сифатли пулат ишлаб чиқаришнинг деярли ҳаммаси илгаригидек ривожланаётган мамлакатларда тупланган. Ривожланаётган мамлакатлар эса асосан оддий металл ишлаб чиқаришга ихтисослашган.

Сўнги йилларда қора металлургия Хитой, Бразилия, Жанубий Кореяда тез суръатларда ривожланмоқда. Хитойда пулат қуйиш 1949-1992 йилларда 1,6 млн. т дан 78 млн. т гача, яъни 40 марта кўпайди. Пулат қуйишнинг ҳажми бўйича Бразилия, Буюк Британия ва Франциядан, Жанубий Корея эса Италиядан ўзиб кетмоқда.

Қора металлургия маҳсулотларини структурасига мамлакатлар хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари катта таъсир кўрсатади. Масалан, АҚШда юпка листли (қатламли) прокат ишлаб чиқариш салмоғи катта бўлиб, у автомобиль саноати ва уй-рузгор ашхарадилари ишлаб чиқаришининг (мўзлатгич, кондиционер ва б.) юқори даражада ривожланиши билан бевоста боғлиқ. Японияда кўп миқдорда кemasозликда ишлатиладиган ўрта ва қалин прокат листлари, ГФР ва Италияда эса сув қувурлар ва қувур тайёрланмалари ва маҳсулотлари катта салмоққа эга.

Рангли металлургия саноати

Рангли металлургия. Рангли металлургия ҳам саноатнинг эски тармоқларидан бири бўлиб, ФТИ таъсирида унинг структурасида катта ўзгаришлар ва янгиланишлар содир бўлди. Масалан, иккинчи жаҳон урушигача оғир металллар — мис, қўрғошин, рух, қалай эритиш устун бўлган бўлса, 60-70-йилларда биринчи ўринга алюминий чиқди, шунингдек, «XX аср металлари» - кобальт, титан бериллий ва бошқаларни ишлаб чиқариш доираси кенгайди. Ҳозир рангли металлургия тахминан 70та турли металлга эҳтиёжни таъминламоқда. Лекин ишлаб чиқаришнинг ҳажми бўйича (40 млн.т.) у қора металлургия ишлаб чиқариш ҳажмидан 30 марта камроқдир.

Рангли металлургия технологик жараёнининг босқичлари бўйича хомашёни қазиб олиш ва бойитиш, шунингдек, металл ва қотишмаларни эритишни бирлаштиради. Рудада металлнинг жуда кам миқдори уни, албатта, бойитишни такозо этади. Рангли металл рудаларида турли қимматли компонентлар кўп бўлиб, ҳар бири бирин-кетин алоҳида-алоҳида ажратиб олинади. Бойитилган руда махсус печларда эритилади ва тўла тозаланмаган металлга айлантирилади, ўз навбатида, у зарарли аралашмалардан тозаланади.

Рангли металлургия корхоналарини жойлаштиришга кўлаб табиий ва иқтисодий омиллар таъсир кўрсатади.

Илгари рангли металлургия корхоналари ишлаб чиқаришида оғир металллар устун турганлиги сабабли улар хомашё қазиб олинadиган районлар яқинида жойлаштирилган. Оғир металл рудаларида соф металл миқдори жуда кам (0,5-3,5%) бўлади (1т мис олиш учун 100т га яқин, қалай учун - 300т дан кўпроқ руда сарфланади). Бундан ташқари, қайта ишлашда тобора кўпроқ таркиби камбағал рудалар ишлатилмоқда.

XX аср ўрталарида енгил рангли металллар (айниқса, алюминий) металлургияси тез ривожланди. У авиация, ракета техникаси, автомобилсозлик, енгил конструктив материаллар ишлаб чиқариш ва хўжаликнинг бошқа тармоқларида кенг миқёсда қўлланила бошлади. Енгил рангли металллар (алюминий, титан, магний) ишлаб чиқариши эса кўп миқдорда электр энергия талаб қилади. Шу сабабдан тармоқни жойлаштиришда энергетика манбаларига интилиш кучайди ва улар арзон энергия манбалари яқинида жойлаштирилади. Бундан ташқари енгил рангли металл рудалари (айниқса, алюминий) оғир металл рудаларидан фарқ қилиб, фойдали компонентлари миқдори бўйича темир рудасига ўхшайди, уларни бемалол узоққа ташиш мумкин. Масалан, бокситнинг 1/3 қисми экспортга чиқарилади, уларни денгизда ташишнинг ўртача масофаси 7 минг км.дан ошиб кетади. Бунинг сабаби шуки, дунёдаги боксит захираларининг 85%га яқини ўз келиб чиқиши бўйича тропик ва субтропиклардаги ер пусти емирилиши билан боғлиқ. Шунинг учун Ғарбий Европа мамлакатларининг кўпчилиги, Япония, Канада, АҚШда боксит захиралари унча катта эмас ёки умуман йўқ. Уларнинг ҳаммаси энг аввало, импорт хомашёга таянадилар. Боксит қазиб олишда Австралия, Гвинея, Ямайка, Бразилия, Хитой, Суринам ажралиб туради.

1970 йиллардан бошлаб иккиламчи хомашёнинг аҳамияти ошиб борди (қалайнинг 1/5, алюминий ва рухнинг 1/4, миснинг 2/5, қўрғошиннинг 1/2 қисми ломни қайта эритиш ҳисобига ишлаб чиқарилади), шунингдек, истеъмолчи/ориентация кучаймоқда.

XX аср ўрталаридан бошлаб Ғарб мамлакатлари кўпроқ ривожланаётган мамлакатлар хомашёсига асосланиши корхоналарнинг денгиз қирғоқларига кўчишига олиб келди. 70-йиллардаги бухрондан кейин Ғарб мамлакатларида рангли металлларни эритиш хажми қисқариб, иккиламчи хомашё катта

роль ўйнай бошлади. Тармоқнинг истеъмолчига интилиши кучайди. Бу экологик «ифлос ишлаб чиқариш» нинг янги ишлаб чиқариш қувватлари асосан ривожланаётган мамлакатларда пайдо бўлмоқда. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг истеъмоли ўртасида ҳудудий узилиш сақланиб қолмоқда. Чунки Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида ишлаб чиқарилаётган оғир металлларнинг катта қисми Фарб мамлакатларида истеъмол қилинади.

Ҳам бирламчи, ҳам иккиламчи рангли металлургия атроф-муҳитни кучли даражада ифлослантиради, шу сабабдан ва Фарбнинг иқтисодий ривожланган мамлакатларида табиат муҳофазаси сиёсати кучайишига боғлиқ ҳолда сўнги ўн йилликларда корхоналарни ривожланаётган мамлакатларга кўчириш тенденцияси кучайиб борди.

Ривожланган мамлакатлар рангли металлургиясининг қуйидаги характерли хусусиятларини кўрсатиш мумкин: хомашё билан таъминлаш даражасининг пастлиги; металл ишлаб чиқаришда иккиламчи хомашёнинг катта аҳамияти ва унинг тез ўсиб бориши; тармоқ структурасининг тўлаллиги (шу жумладан, нодир ва сратегик муҳим металллар ишлаб чиқариш - титан, кобальт, тантал, германий), ишлаб чиқариш цикли структурасида ўрта ва юқори босқичнинг устунлиги (тозаланмаган мис эритишниги камлиги); корхоналарни жойлаштиришда хомашё омили аҳамиятининг камлиги, транспорт - энергетика ва истеъмол омилининг юқорилиги. Бу мамлакатлар ўртасида ресурслар ва хомашё концентрацияси бўйича Канада, Австралия, ЖАР асосий ўринни эгаллайди. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар рангли металлургияси импорт хомашёга асосланиб ривожланади.

Ривожланаётган мамлакатларда эса, аксинча, дунё рангли металл рудалари захираларининг катта қисми тўпланган. Лекин уларнинг рангли металл ишлаб чиқариш ва истеъмолдаги салмоғи жуда кам. Масалан, ривожланган мамлакатларда капиталистик дунё боксид захираларининг $3/4$ қисми жойлашган, лекин уларнинг қазиб олишдаги салмоғи $1/2$, эритишда - $1/5$, истеъмолда $1/10$ га тенг. Шунга ўхшаш ҳолат бошқа металлларга ҳам хос. Улар фақат қалай ишлаб чиқаришда катта салмоққа эга ($4/5$ дан кўпроғи). Қалайнинг асосий захиралари Малайзия, Бразилия, Индонезия, Таиланд, Боливияда жойлашган.

Мисрнинг катта захиралари Чили, Зимбабве, Замбия, Заир, Перуда (ривожланган мамлакатлардан АҚШ, МДХ, Канада) тўпланган. Тозаланмаган мис ишлаб чиқариш бўйича АҚШ, Чили,

Япония, Замбия, Заир, Канада дунёда етакчи ўрин эгаллайди.

Боксит қазиб олишда дунёнинг етакчи мамлакатлари Австралия, Гвинея, Ямайка, Россия, Бразилия, глинозем ишлаб чиқаришда АҚШ, МДХ, Япония, Чили, Канада, Бельгия ҳисобланади.

Алюминий ишлаб чиқариш хусусиятларига кўра, дунё мамлакатларини қуйидаги 4 гуруҳга ажратиш мумкин: 1) алюминий ишлаб чиқариш тўла ўз хомашёсига асосланган мамлакатлар (Бразилия, Гана, Австралия); 2) алюминий ишлаб чиқариш асосан ўз хомашёси, қисман, импортга асосланган мамлакатлар (Россия, Франция, Италия, Греция, Венгрия, Руминия, собиқ Югославия, Хитой, Ҳиндистон); 3) алюминийни кўп ишлаб чиқарадиган ва кўп истеъмол қиладиган, хомашёни тўлиқ ёки деярли тўлиқ импорт қиладиган мамлакатлар (АҚШ, Канада, Япония, Буюк Британия, ГФР, Испания, Нидерландия, Норвегия, Швеция, Исландия, Швейцария, Австрия, ЖАР, Янги Зеландия, Туркия, Миср, Бахрайн, БАА); 4) боксит қазиб оладиган, уни экспорт қиладиган, лекин алюминий ишлаб чиқармайдиган қолоқ мамлакатлар (Гвинея. Сьерра - Леоне, Ямайка, Гаити, Доминика Республикаси, Гайана, Суринам).

Алюминий ишлаб чиқаришдаги мавжуд ҳудудий тавофутларни тўғри тушуниш учун унинг қуйидаги хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш керак: Матълумки, алюминий металлнинг электролиз жараёни ёрдамида эритиш энергияни энг кўп талаб қиладигани ишлаб чиқариш қаторига кирилади. 1т алюминий ишлаб чиқариш учун 17 минг квт/соат электр энергия сарфланади. Бу кўрсаткич ҳатто энг замоиавий мукамал заводларда ҳам 14-15 минг квт га тенг. Шунинг учун айрим мамлакатлар миқёсида алюминий заводлари, одатда, энг йирик электр энергия манбаларига яқин жойлаштирилади. Лекин бундай интилиш тури айрим корхоналаргагина эмас, балки кўплаб мамлакатларга ҳам хос. Бунга мутлақо ўз бокситига эга бўлмаган, алюминийни эса фақат импорт хомашёси асосида ишлаб чиқарадиган, сўнгра уни деярли тўлиқ экспорт қиладиган Канада, Норвегия, Исландия, Австрия, Швейцария, Бахрейн, БАА мисол бўлади. Бирламчи алюминий экспорт қилувчи мамлакатлар орасида Канада биринчи, Норвегия учинчи ўринни эгаллайди. Канада алюминийси дунёда энг қиммат туради (1 тоннаси 750 доллар).

Ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталаридаги энергетика ва хомашё бухрони алюминий санотига ҳам таъсир кўрсатди. Кўпчилик иқтисодий ривожланган мамлакатларда унинг ривожланиш суръатлари пасайди. Масалан, Япония алюминийни Австралия,

Бразилия, Бахрайндан олиб келишни афзал кўриб, сўнгги йилларда уни ўзида ишлаб чиқаришни тўхтатди. Венгрия электр энергия ишлаб чиқаришнинг кескин танқислиги сабабли алюминий эритишни тубдан камайтирди. Шу билан бир қаторда ривожланган мамлакатларда бу тармоқ ривожланиши секинлашуви унинг ривожланган мамлакатларда тез ривожланиши билан «қопланмоқда». Ривожланаётган мамлакатлар 1950 йилда жаҳон алюминий ишлаб чиқаришида фақат 0.5% салмоққа эга бўлган бўлса, бу кўрсаткич 1970 йилда 7%, 1980 йилда 14% 1990 йилда 30%га кўтарилди. Ҳозирги пайтда улар ўз эҳтиёжларини таъминлабгина қолмай, балки кўп миқдорда алюминий металини экспорт қилмоқдалар. Бу, биринчи навбатда, Бразилия, Венесуэлага, маълум даражада Ҳиндистон ва Хитойга тааллуқлидир. Жануби - Ғарбий Осиё эса энг йирик алюминий эритадиган районга айланмоқда. Бу ерда Туркия, БАА, Бахрейн, Саудия Арабистони, Катарда алюминий заводлари ишлаб турибди. Улар 2 млн. т га яқин бирламчи алюминий ишлаб чиқармоқдалар.

6.5. Дунё машинасозлик саноати

Машинасозлик дунё ишлаб берувчи саноатининг асосий тармоғи бўлиб, кўп жиҳатдан унинг тармоқ структураси ва жойлашиши хусусиятларини белгилаб боради. Машинасозлик комплекс хўжаликнинг барча тармоқлар учун жиҳозлар, шунингдек, кўплаб истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари мажмуасидир. У дастлаб тармоқ сифатида бундан 200 йил аввал Англияда пайдо бўлган. Ҳозир у ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг қиймати ($1/3$) ва унда ишлаётганлар сони (80 млн. кишидан кўпроқ) бўйича дунё саноатида биринчи ўринни эгаллайди. Хўжаликнинг барча тармоқларида меҳнат унумдорлиги ва илмий техника тараққиётини машинасозликнинг ривожланиш даражаси кўп даражада белгилаб беради. Машинасозлик саноат тармоқлари структурасинигина эмас, балки унинг жойлашиш хусусиятларини ҳам белгилайди.

У мамлакатларнинг илмий техника тараққиёти ва мудофаа қобилияти даражасини ифодалайди ҳамда хўжаликнинг бошқа тармоқлари ривожланишини белгилайди. Замонавий машинасозлик кўп тармоқ ва ишлаб чиқаришдан ташкил топган. Унинг корхоналари ўзаро ва хўжаликнинг бошқа тармоқлари корхоналари билан ўзвий боғланган, машинасозлик учун ихтисослашувнинг чуқурлашуви ва унинг миқёслари кенгайиб бориши харак-

герлидир. ФТИ даврида дунё хўжалигининг бирорта тармоғи кенг тарқалиш жихатдан машинасозликка тенглаша олмайди.

Машинасозлик саноатнинг бошқа тармоқларидан ўзининг қатор хусусиятлари билан фарқ қилиб, улар ўз навбатида, унинг жойлашишига таъсир кўрсатади. Биринчидан, ФТИ даврида машинасозлик илмий ишланмалари кенг жорий этилмасдан ривожлантирилишини тасаввур этиш мумкин эмас. Шу сабабдан машинасозликни фанталаб тармоқларининг маҳсулотларини ишлаб чиқариш юқори даражада ривожланган илмий базаларга тобора кўпроқ яқинлаштирилмоқда. Иккинчидан, машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бошқа тармоқларга нисбатан ғоят кўп иш вақти сарфини тақозо этади ва у меҳнатни кўп сарфлайдиган тармоқ ҳисобланади (ускунасозлик, радиоэлектроника, аниқ машиналар ишлаб чиқариш). Учинчидан, тармоқ етарли даражада кўп металл сарфлайди. Шунинг учун машинасозлик корхоналари қора ва рангли металлургия марказларига яқинроқ жойлашади (оғир машинасозлик). Лекин ФТИ даврида машинасозликнинг меҳнат ва фанталаблиги даражаси ошиши ҳисобига унинг металлга интилиши анча пасайди. Машинасозлик нисбатан эркин ва ҳамма жойда жойлашадиган тармоққа айланмоқда. Тўртинчидан, машинасозликда ихтисослашиш ва кооперациянинг роли ғоят катта бўлиб, машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш айрим ихтисослашган корхоналарда амалга оширилади. Шунинг учун транспорт омили алоҳида аҳамиятга эга. Бешинчидан, машинасозликнинг кўпчилик корхоналари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, истеъмолчиларга яқин жойлаштиришни талаб қилади (масалан, қишлоқ хўжалик машиналари, тоғ-кон саноати учун жиҳозларни ташин қийин). Уй-рўзгор буюмларини ишлаб чиқариш бундай буюмлар истеъмоли ва харид қуввати мавжуд жойларда жойлаштирилади.

Машинасозликнинг ривожланиш даражаси бўйича давлатлар бир-бирларидан тубдан фарқ қилади. Буни қуйидаги 7-жадвал маълумотлари яққол кўрсатади.

Муваффақиятларга эришаётган ривожланаётган мамлакатлардан Ҳиндистон, Мексика, Корея Республикаси, Шарқий Европа Мамлакатларидан Польша, Чехия киради.

Ривожланган мамлакатларда машинасозликнинг ишлаб боровчи салмоғи 30-35%, ривожланаётган мамлакатларда эса кўпинча 20% дан камроқни ташкил этади.

Хорижий мамлакатларда ўтган асрнинг 80-йиллари охирида
 машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш
 (МДХ ва Шарқий Европа мамлакатларидан бошқалари)

Мамлакатлар	Маҳсулот қиймати, млрд. доллар	Машинасозликнинг ишлаб берувчи саноат маҳсулотлари қийматидаги салмоғи, %	Машинасозликнинг мамлакат экспортдаги салмоғи, %
АҚШ	289,1	36	48
Япония	146,2	37	64
ГФР	76,6	38	48
Франция	40,9	33	35
Буюк Британия	32,5	32	36
Италия	30,1	32	34
Хитой	24,7	26	16
Канада	14,7	25	42
Бразилия	13,9	24	15
Испания	9,9	22	31
Ҳиндистон	9,3	26	10
Швецария	8,7	38	38
Швеция	7,3	35	44
Австралия	7,1	23	6
Нидерландия	6,5	28	19

Машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми бўйича дунё регионлари орасида Шимолий Америка (АҚШ, Канада, Мексика) дунёда биринчи ўринда туради. Унинг ҳиссасига, дунё машинасозлик маҳсулотининг 30%и тўғри келади. У асосан ЭҲМ, самолётлар, ракета-космик техникаси ишлаб чиқариш билан алоҳида ажралиб туради. АҚШ машинасозлик маҳсулотининг ярмига яқинини экспорт қилади. Дунё машинасозлигининг иккинчи маркази Ғарбий Европа бўлиб, ишлаб чиқариш ҳажми бўйича у деярли Шимолий Америкага тенглашади. Бу регионнинг етакчи мамлакатлари – ГФР, Франция, Буюк Британия, Италия, Испания бўлиб, улар асосан машинасозликка ихтисослашган (станоксозлик, автомобилсозлик ва б.). Учинчи машинасозлик региони – Шарқий ва Жанубий Осиё мамлакатлари бўлиб, унинг дунёдаги ҳиссасига 1/5 га тенг. Регионнинг асосий мамлакати Япония машинасозликнинг ривожланиш суръатлари бўйича АҚШ ва Ғарбий Европадан ўзиб кетди. Япония экспортида машинасозликнинг салмоғи дунё мамлакатлари ўртасида энг юқоридир. Шунингдек, регион таркибига Корея Республикаси, Сингапур, Хитой киради. Регион асосан энг юқори технологияга асослаган оммавий машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Тур-

тинчи регион — МДХ мамлакатлари машинасозлик маҳсулотининг катта ҳажми билан ажралиб турсада, лекин уларда фанта-лаб тармоқларнинг ривожланиши орқада қолган.

Ривожланган мамлакатлар машинасозлиги ривожланаётган мамлакатлардан ишлаб чиқариш структурасининг тўлиқлиги, электротехника салмоғи ва маҳсулот сифатининг юқорилиги ҳамда рақобатбардошлиги, юқори экспортлик даражаси билан ажралиб туради.

Машинасозлик структурасига кўра, дунё саноатининг энг мураккаб ва тармоқлари кўп соҳасидир. У машиналар ва жиҳозлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган асбоблар ва инструментлардан ташқари турли-туман уй-рўзгор ва маданий буюмларни ҳам ишлаб чиқаради. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга кўра, у энергетика, транспорт, қишлоқ хўжалиги, станоксозлик саноатининг кўп тармоқлари учун технологик жиҳозлар ишлаб чиқариш машинасозлиги ва бошқаларга бўлинади.

«Катта еттилик» мамлакатлари, Россия, Хитой «игнадан самолётгача» - амалий жиҳатдан барча турдаги металл буюмлар, машина ва жиҳозлар ишлаб чиқаради. Ғарбий Европа ва Шарқий Европа мамлакатлари, баъзи ривожланаётган мамлакатлар (Бразилия, Ҳиндистон, Сингапур ва б.) одатда, маълум машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда машинасозлик эмас, тўғрироғи, транспорт, тоғ-кон саноати, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатадиган таъмирлаш устахоналари ва оддий инвентарларни тайёрлайдиган металлни қайта ишлаш корхоналари мавжуд.

Транспорт машинасозлиги дунё машинасозлиги ва саноатининг етакчи тармоғидир. Унинг структурасида муҳим ўзгаришлар юз берди. Кемасозлик ва автомобилсозлик тез ривожланди. Бунда кемасозлик ва темир йўл ҳаракат воситаларини ишлаб чиқариш сезиларли даражада ривожланаётган мамлакатларга «кўчди». Ҳиндистон, Бразилия, Аргентина, Туркия локомотивлар ишлаб чиқараётгир. Вагон ишлаб чиқарувчи мамлакатлар орасида Мексика, Миср, Эрон, Таиланд, Чили, Колумбия ажралиб туради. Дунё кемасозлигининг 20 етакчи мамлакатларидан деярли 1/3 қисми ривожланётган мамлакатлардир. Жанубий Корея ўтган асрнинг 60-йиллари охиригача денгиз кемалари ишлаб чиқармаган ва 80-йиллар охирига келиб Германиядан ўзиб кетиб, дунёда иккинчи ўринга чиқди (Япониядан кейин). Ундан кейинги ўринларни Бразилия, Тайвань, Ҳиндистон, Аргентина, Мексика эгаллайди. Меҳнатнинг арзонлиги ҳозирги пайтда кемасозликнинг жойлашишини белгиламоқда. Айни пайтда «кечаги» етакчилар (АҚШ, Буюк Британия, ГФР ва б.), моҳиятига кўра, ўз кемасоз-

лигини деярли ёпиб қўйиб, асосан кема таъмирлашга ўтдилар. Япония ва Корея денгиз кемалари ишлаб чиқарувчи энг йирик мамлакатлар бўлибгина қолмай, унинг йирик экспортёри ҳамдир: Япония ҳиссасига дунё денгиз кемалари экспортининг 40% и, Кореяга эса 33% и туғри келади.

Автомобилсозлик машинасозлик комплексининг энг йирик тармоқларидан бири. У энг йирик мамлакатлар иқтисодиётининг аҳволини белгилаб беради. Чунки автомобилсозлик, биринчидан, энг муҳим экспорт тармоғи ҳисобланади, иккинчидан, унга пластмасса, ойна, резина ва бошқа кўп маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар «боғлангандир». Автомобиллар ишлаб чиқариш тез суръатда кўпаймоқда. Иккинчи жаҳон урушидан олдин дунёнинг барча мамлакатлари тахминан 4 млн. автомобиль ишлаб чиқарилган бўлса, 1950 йилда - 10 млн., 70-йилларда - 30 млн., 80-йилларда - 40 млн., 90-йиллар бошида 50 млн. автомобиль ишлаб чиқарилди (АҚШ ва Япония ҳар йили 10 млн.дан кўпроқ автомобиль ишлаб чиқаради). Бу миқдорнинг 70%дан кўпроғи энгил автомобиллар, қолган қисми - юк автомобили ва автобуслардир. Энгил автомобиллар ишлаб чиқаришда «биринчи» ўнлик мамлакатлари қаторига қуйидагилар киради (1998й.): Япония (9,7 млн.), АҚШ (5,7), ГФР (4,4), Франция (2,6), Испания (1,8), Италия (1,5), Буюк Британия (1,2), Корея Республикаси (1,2), Россия (0,9), Канада (0,9).

Иккинчи «ўнлик мамлакатлар» қуйидагилардир:

Бразилия, Мексика, Бельгия, Австралия, Туркия, Аргентина, Польша, Чехия, ЖАР, Украина. Ҳисобларга кўра, 2000 йилда дунёда энгил автомобиллар ишлаб чиқариш 40 млн.тага етди. Хитойда автомобиль саноати «эркин иқтисодий зона» сиёсати асосида рағбатлантирилиб, тез ривожланмоқда.

Дунёнинг энг йирик автомобиль фирмалари қаторига «Форд», «Дженерал Мотор», «Крейслер» (АҚШ), «Ниссан», «Хонда», «Тойота» (Япония), «Фольксваген», «Дайтлер-Бенц» (ГФР), «Фиат» (Италия), «Рено», «Пижо-Сетроён» (Франция) киради.

Йирик автомобиль заводлари жойлашиши, одатда, «шоҳобчали бўлиб, унинг марказида бош завод, атрофида эса ихтисослашган, шу жумладан, резина, ойна, пластмасса, бўёқлар етказиб берадиган корхоналар бўлади. Шундай «шоҳобчали» корхоналар Детройт (АҚШ), Вольфсбург (ГФР), Нижний Новгород (Россия) ва бошқа шаҳарларда бор.

Автомобиль экспортдаги етакчи мамлакатлар асосан қуйидагилар): (млн. дона): Япония (6,3), ГФР (2,6), Франция (1,9), Канада (1,3), АҚШ (0,9), Испания (0,3), Буюк Британия (0,3), Россия (0,3).

Умумий машинасозлик ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ҳар хил характерга эга. Биринчи гуруҳ мамлакатларда станоксозлик, оғир машинасозлик, жиҳозлар ишлаб чиқариш, иккинчи гуруҳда эса, қишлоқ хўжалик машинасозлиги устун туради. Станоксозликнинг етакчи мамлакатлари ГФР, Япония, АҚШ, Италия, Швейцария ҳисобланади. Ривожланаётган мамлакатларнинг барчаси ҳиссасига Жанубий Корея, Ҳиндистон, Бразилияни қўшганда ҳам станоксозлик маҳсулотининг атига 6%и тўғри келади (қиймати бўйича). Оғир машинасозлик маҳсулотлари асосан АҚШ, МДҲ, Япония, Буюк Британияда ишлаб чиқарилади.

Электротехника саноатида электрон индустрия етакчи ўринга кўтарилди. Унинг таркибида ҳарбий саноат ва уй-рўзгор электроникаси ажралиб туради. Биринчиси асосан ривожланган мамлакатлар, иккинчиси эса (кўп, арзон меҳнат кучларини талаб қиладиган) ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Гонконг, Жанубий Корея, Тайвань, Маврикий уй-рўзгор техникасини ҳатто ривожланган мамлакатларга ҳам экспорт қилади.

Шунга ўхшаш вазият дунё соат ишлаб чиқаришида ҳам содир бўлди. Бу соҳада 70-йилларининг бошигача Швейцария ҳамма тан олган лидер мамлакат эди. Кварц соатлари ихтиро қилинган, бу мамлакатнинг соат саноати инқирозга юз тутди, биринчи ўринни Япония эгаллади. Сўнгра Гонконг энг содда ва арзон электрон соатларни ишлаб чиқариб, Япониядан ўтиб кетди ва ҳозир «биринчи ўнликнинг» бештаси Осиё мамлакатларидир.

Лекин бунда шуни ҳисобга олиш керакки, бу мамлакатлардаги корхоналарнинг кўпчилиги япон ва швейцар фирмалари филиали бўлиб, уларнинг ўзлари эса мураккаб ва қимматбаҳо соатларни ишлаб чиқаришни ўз қўлларида сақлаб қолганлар. Шунингдек, фотоаппарат ишлаб чиқарувчи «биринчи ўнлик» мамлакатларининг бештаси ҳам Осиё мамлакатлари.

Сўнги йилларда машинасозликнинг ўзида ишлаб чиқаришни байналминаллаштириш жараёни ривожланмоқда (трансмиллий корпорациялар доирасида, давлатлараро ва фирмалар ўртасидаги шартномалар асосида). Бу жараён асосан машинасозлик қувватлари ва илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларининг 90%и га эга бўлган ривожланган мамлакатлар ўртасида амалга оширилаётир. Машинасозликка рақамли дастур бошқарувчи, ЭҲМ ва махсус тизими компонентларига асосланган ўзгарувчан автоматлашган ишлаб чиқариш ва автоматлашган лойихалаш тизимлари жорий қилинаётир. Бу тизимларга жиҳозлар ишлаб чиқаришда Япония ва АҚШ

асосий роль ўйнайди, яқин ўтмишда машинасозлик заводлари учун ишлаб чиқариш жиҳозлари бўйича асосий ўринни эгаллаб келган Ғарбий Европа мамлакатлари позицияси анча пастроқдир. Утган асрнинг 90-йилларнинг бошида саноат роботларининг 50-60%и Японияда ишлаб чиқарилди. Айни пайтда АҚШ автоматлаштирилган лойиҳа ва ишлаб чиқаришни бошқариш тизимларининг дунёдаги энг йирик ишлаб чиқарувчиси ва таъминотчисига айланди. Унинг ҳиссасига бундай тизимларнинг 80% тўғри келади. Ғарбий Европада микроэлектроника бозори учун курашда машҳур «Филипс» (Голландия) ва «Симинс» (ГФР) фирмалари биргаликда ҳаракат қилмоқдалар.

Умуман, дунё машинасозлигида маҳсулотнинг асосий қисмини илгаригидек ривожлаган мамлакатлар ишлаб чиқармоқда. Ривожланаётган мамлакатларнинг салмоғи эса пастлигича қолаётир ва бу соҳада дунё машинасозлигида туб ўзгаришлар юз бераётир, деб бўлмайди. Машинасозликнинг мураккаблашиш даражаси тобора тез ошиб бораётир, ва бу мамлакатлар янги ишлаб чиқаришнинг ривожланиши орқасидан етиб олишга улгурмаётирлар. Дунёдаги икки етакчи регион — Шимолий Америка ва Ғарбий Европанинг жаҳон машинасозлигидаги роли пасайиши давом этмоқда, Япония ва «янги индустриал» мамлакатларнинг аҳамияти ошади. Лекин сўнги гуруҳ мамлакатлари «ўзларининг бозорига эга бўлмаган ишлаб чиқарувчилар бўлиб, улар экспортсиз яшай олмайдилар. Шунинг учун Япония ва Жанубий Шарқий Осиёда маълум силжиш бўлишини, лекин Япониянинг дунёдаги биринчи машинасозлик мамлакатига айланиш эҳтимоли камлигини башорат қилиш мумкини.

6.6. Дунё кимё саноати

Кимё саноати машинасозлик билан бир қаторда замонавий индустриянинг етакчи ва энг тез ўзгарувчан тармоғидир.

Кимё саноатининг таркибида қуйидаги тармоқлар алоҳида ажралиб туради: 1) тоғ-кимё (минерал хомашё қазиб олиш); 2) асосий кимё (туз, кислота, минерал ўғитлар тайёрлаш); 3) органик синтез кимёси (углеводород хомашёси, яримфабрикатлар ишлаб чиқариш); 4) полимерлар ашёси (пластмасса, каучук, турли тоғалар олиш); 5) полимер материалларни қайта ишлаш.

Бу тармоқ ғоят катта ва хилма-хил хомашё базаларига — тоғ-кимё хомашёси, нефть ва табиий газ, металлургия ишлаб чиқариши чиқитлари, ёғоч, қишлоқ хўжалик хомашёлари ва бошқаларга эга. Кимё саноати ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар (кислота, ўғит, лак, бўёвчи моддалар, захарли химикатлар, тола, каучук,

пластмасса в.б.) хўжаликнинг кўп тармоқлари технологик жараёнларида ишлатилади. Масалан, машинасозликка пластмасса, резина, кислота (деталлар ишлаш учун), тоғ-кон саноатига - портлатувчи моддалар, тўқимачиликка - тола ва бўёқлар, қишлоқ хўжалигига - ўғитлар, заҳарли химикатлар етказиб беради.

Кимё саноатининг жойлашиши мураккаб жараён бўлиб, у табиий, иқтисодий, тарихий ва бошқа кўп омилларга боғлиқдир. Унинг айрим тармоқлари у ёки бу даражада эркин жойлашади (лак, бўёқ, химикатлар, дори-дармонлар, ўғитларнинг айрим турларини ишлаб чиқарадиган кичик корхоналар). Бундай корхоналар қўшимча технологик мустақил «нуқталар» бўлиб, ривожланган мамлакатларда уларни амалиётда ҳамма жойда ташкил этиш мумкин. Шу билан бир қаторда кимё саноати таркибда корхоналарнинг ўзаро узвий боғлиқлиги орқали бирлашган ишлаб чиқариш тармоқлари кенг ички ва тармоқлараро алоқаларга асосланади (масалан, йирик нефть-кимё комплекслари). Улар асосан хомашё ва энергетика базаларига яқин жойлаштирилади. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг бундай шакллари дунёнинг кўпчилиги кимё районлари ва марказларига хосдир. Бунга АҚШда Техас, Питтсбург, Россияда Волгабўйи, Украинада Донбасс, Германияда Рур ва Лейпциг-Галле, Руминияда Карпат олди ва бошқалар мисол бўлади.

/ Кимё саноати географияси умумий хусусиятлари машинасозликка географияси умумий хусусиятларига ўхшаб кетади: дунё кимё саноатининг 4 асосий региони шаклланган. Улардан энг йириги - Ғарбий Европа дунё кимё саноати умумий маҳсулотининг 2/5 қисмини ишлаб чиқаради. Биринчи жаҳон урушигача дунёнинг асосий кимё давлати Германия эди. Иккинчи жаҳон урушигача регионнинг бошқа мамлакатларида ҳам кимё саноати тез ривожланди. Айниқса, урушдан кейинги даврда четдан келтириладиган хомашёга асосланиб, нефть-кимё саноати тез ривожланди ва биринчи ўринга чиқди. Оқибатда нефть-кимё ва нефтни қайта ишлаш саноатлари денгиз портларига (Роттердам, Марсель в.б) ёки магистрал нефть қувурлари трасаси яқинига кўчди.

Иккинчи регион — АҚШ, унинг кимё саноати ҳажми бўйича хорижий Европадан кам фарқ қилиб, хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Айнан шу ерда ўтган асрнинг 40-йилларида биринчи нефть-кимё корхоналари вужудга келди ва улар дунё нефть-кимё саноати ривожланишининг янги босқичига асос бўлди. Урушдан кейинги дастлабки йилларда АҚШ ушбу саноат маҳсулотининг ярмига яқинини ишлаб чиқарар эди. Корхоналар жойлашишининг асосий омили хомашё бўлиб, у кимё

саноатининг худудий тупланишига олиб келди. Масалан, Мексика қўлтиғи қирғоқларидаги нефть-газ ҳавзаси базасида дунёнинг энг йирик нефть-кимё комплекси шаклланди.

Учинчи регион — Шарқий ва Жамуби-Шарқий Осиё бўлиб, унинг асосини Япония ташкил этади. Японияда четдан ташиб келинадиган нефть асосида денгиз портларида қудратли нефть-кимё саноати вужудга келган. Регион таркибига асосий кимё маҳсулотларини ишлаб чиқариш устун бўлган Хитой ҳамда синтетик маҳсулот ва яримфабрикатлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган янги индустриал мамлакатлар ҳам киради. Сўнгги мамлакатларда ушбу тармоқлар тараққиётига уларнинг энг муҳим океан йўлларидаги қулай иқтисодий-географик ўрни имконият туғдирган.

Тўртинчи регион — МДХ хилма-хил кимё саноатига эга. Бу ерда тармоқнинг жойлашишига ҳам хомашё, ҳам энергетика ва истеъмол омиллари таъсир кўрсатган.

Утган асрнинг 70-йиллари ўрталаридаги хомашё ва энергетика бухрони кимё саноатига кучли таъсир кўрсатди. У ишлаб чиқаришнинг тупланиш жараёни янада кучайишига, қўлаб кичик корхоналарнинг ёпилиши ва йирик корхоналар қувватининг ошишига олиб келди. Янги кимё комплекслари, энг аввало, нефть ва газга бой бўлган ривожланаётган мамлакатларда шаклланди. Бу, биринчи навбатда, Форс қўлтиғи мамлакатларига тааллуқли бўлиб, бу ерда сўнгги ўн йилликда дунё аҳамиятига эга бўлган янги нефть кимё райони пайдо бўлди. Саудия Арабистони, Катар, Қувайтда органик синтез ва азот ўғитлари, Ироқ ва Эронда пластмасса ишлаб чиқарадиган комбинатлар қурилди. Шу типдаги комплекслар Ливия, Жазоир, Бразилия, Венесуэла, Мексикада ҳам пайдо бўлди.

Бу ўзгаришлар 80-йилларда АҚШ, хорижий Европа, Япониянинг дунё кимё саноатидаги салмоғи аста-секин пасайишига, ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасининг ошишига сабаб бўлди. Лекин юксак фанталаб кимё маҳсулотларини ишлаб чиқариш (энг янги фармацевтика препаратлари, электрон ва бошқа энг янги саноат тармоқлари учун махсус химикатлар, юқори сифатли конструкцион пластмассалар) ривожланган мамлакатлар ихтиёридаги имтиёзли соҳа бўлиб қолмоқда. Шунини ҳам ҳисобга олиш керакки, ривожланаётган нефть қазиб олувчи мамлакатларда пайдо бўлган «ифлос» нефть-кимё ишлаб чиқариши маҳсулотлари (органик синтез, полимер материаллари) асосан Фарб мамлакатларига экспорт қилишга мўлжалланган.

Ушбу тендециялар айрим кимё маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳам ўз аксини топган. Буни сульфат кислота ва минерал ўғит ишлаб чиқаришда яққол куриш мумкин. (8-жадвал).

Дунёда олтингургурт кислотаси ва минерал ўғитлар
ишлаб чиқариш (ўтган асрнинг 90-йиллари бошида)

Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлари	Сульфат кислотаси, млн. т	Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлари	Минерал ўғитлар, млн. т (100% озик модда ҳисобида)
Дунё бўйича	150	Дунё бўйича	160
АҚШ	40	АҚШ	23
Хитой	12	Хитой	20
Россия	8,5	Канада	11
Япония	7	Россия	8,5
Украина	5	Ҳиндистон	8,5
Франция	4	Беларус	5
ГФР	4	Украина	4,3
Канада	3,5	Франция	3,5
Испания	3,5	ГФР	3,2
Бразилия	3	Индонезия	3,1

Сульфат кислота ишлаб чиқарувчи «биринчи ўнлик» мамлакатларга 8 ривожланган мамлакат ва Хитой, Бразилия киради. Уни ишлаб чиқаришда ишлатиладиган олтингургурт икки хил йўл билан олинади. Тахминан унинг ярмиси табиий олтингургуртдан олинади ва бунда айниқса, АҚШ, Мексика, Польша, Ироқ, Туркменистон ажралиб туради. Лекин табиий олтингургуртнинг салмоғи пасайиб, нефтдан (АҚШ, Япония), айниқса, табиий газдан (Канада, Франция) олинadиган олтингургуртнинг аҳамияти ошиб бормоқда. Нефть ва табиий газни қайта ишлаш жараёнида олтингургуртни утилизация қилиш иқтисодий самарали, технологик жиҳатдан оддий бўлибгина қолмай, у табиат муҳофазасида ҳам катта аҳамиятга эга.

Минерал ўғитлар ишлаб чиқарувчи «биринчи ўнлик» мамлакатлар таркибига ҳам асосан иқтисодий ривожланган мамлакатлар киради, лекин у Хитой ва Ҳиндистонда ҳам катта миқдорларга кўтарилган. Дунёда ишлаб чиқарилаётган ўғитнинг 1/2 қисмидан кўпроғини азот, 1/4 қисмини фосфорли, 1/5 қисмини калий ўғитлари ташкил этади. Азот ўғити ишлаб чиқаришда дунёда Хитой, АҚШ, МДҲ мамлакатлари етакчи ўринни эгаллайди, лекин кейинчалик, улар қаторига шунингдек, Ҳиндистон, Мексика, Форс қўлтиги мамлакатлари ҳам кўшилди. Фосфат хомашёси захиралари ва уларни қазиб олиш 30 дан кўпроқ мамлакатда мавжуд. Улар ўртасида Россия, АҚШ, Марокаш, Иордания, Исроил, Тунис, Қозоғистон алоҳида ажралиб туради. Фосфор ўғитларини ишлаб чиқарувчи дунёнинг асосий мамлакатлари Россия, АҚШ, Хитой ҳисобланади. Калий тузлари дунё-

нинг 14 мамлакатида қазиб олинади. Сўнгги йилларгача асосий калий тузи қазиб олувчилар Россия, ГФР, Франция, АҚШ, Беларусь бўлган. Сўнгра уларга Канада қўшилди, бу мамлакатда дунёдаги энг йирик Саскечеван калий хавзаси очилди. Шунингдек, Канада калий хомашёсининг энг йирик экспортёрига ҳам айланди. Ўзбекистоннинг жанубида ҳам дунёнинг энг йирик конлари қаторига кирадиган калий хомашёси захираларини ўзлаштириш бошланди.

Дунёда пластмасса, кимёвий тола, синтетик каучук ишлаб чиқариш тўғрисидаги маълумотлар 9-жадвалда берилган.

9-жадвал

Дунёда пластмасса, кимёвий тола, синтетик каучук ишлаб чиқариш (ўтган асрнинг 90-йилларнинг бошида)

Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Пластмасса, млн.т.	Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Кимёвий тола, млн. т	Дунё ва «биринчи ўлик» мамлакатлар	Синтетик каучук, млн.т
Дунё бўйича	100	Дунё бўйича	20	Дунё бўйича	10
АҚШ	30	АҚШ	3,8	АҚШ	2,3
Япония	13	Япония	1,9	Япония	1,3
ГФР	9	Тайвань	1,8	Франция	0,6
Франция	4,4	Хитой	1,8	ГФР	0,5
Нидерландия	3,8	Корея Респ.	1,4	Буюк Британия	0,3
Италия	3,4	ГФР	1	Бразилия	0,3
Россия	3	Италия	0,7	Италия	0,3
Бельгия	3	Ҳиндистон	0,6	Хитой	0,3
Канада	2,6	Россия	0,5	Нидерландия	0,2
Хитой	2,6	Буюк Британия	0,4	Канада	0,2

Дунёда пластмасса ишлаб чиқариш 1950 йилдаги 1,5 млн. тоннадан 90-йиллар бошида 100 млн. тоннагача кўпайди. У регионлар бўйича қуйидагича тақсимланади: Хорижий Европа - 40 млн. т., Шимолий Америка - 30, Хорижий Осиё -18, МДХ - 4,5, Лотин Америкаси - 4, Африка ва Яқин Шарқ - 2, Австралия - 1млн. т. «биринчи ўлик» мамлакатлар асосан иқтисодий ривожланган мамлакатлар, Хитой ва Корея Республикаси ҳисобланади. Дунё бўйича аҳоли жон бошига ўртача 19-20кг. пластмасса ишлаб чиқарилади. Унинг энг юқори даражасига Бельгия (300 кг.), Нидерландия (255 кг.), ГФР (135 кг.), АҚШ (120 кг.) эришган. МДХ мамлакатларида у дунёнинг ўртача кўрсаткичидан паст (16 кг), ривожланаётган мамлакатларда эса яна ҳам камроқдир (2,5 кг).

Дунёда кимёвий тола ишлаб чиқариш 1950 йилдаги 2 млн. тоннадан 90-йиллар бошида 20 млн. тоннага кўпайди.

«биринчи ўнлик»ка ҳам иқтисодий ривожланган, ҳам ривожланаётган мамлакатлар, биринчи навбатда Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакат киради. Сўнги мамлакатларда кимёвий тола ишлаб чиқариш энг муҳим халқаро ихтисослашган тармоқ бўлиб қолди. Дунё бўйича аҳоли жон бошига 4 кг., Фарб мамлакатларида 10-15 кг, МДХ да 4 кг Хитойда 1,6 кг кимёвий тола ишлаб чиқарилади.

Кимёвий тола табиий нолимерлардан олинадиган сунъий (целлюлозали) ва углеводород хомашёси асосида ишлаб чиқариладиган синтетик толага бўлинади. Ўтган асрнинг 60-йилларгача тола ишлаб чиқариш синтетик толадан кўп бўлган, ҳозир эса улар ўртасидаги нисбат 18:82 га тенг. Барча иқтисодий ривожланган мамлакатлар, Хитой, Хорижий Осиёнинг ЯИМ да синтетик толага барча ишлаб чиқаришнинг 4/5 қисми тўғри келади. Лекин МДХ мамлакатларида ишлаб чиқарилаётган сунъий толанинг салмоғи жуда кам.

Синтетик каучук ишлаб чиқариш дунёда биринчи марта ўтган асрнинг 30-йилларида собиқ СССР да ўсимликлардан олинган спиртни қайта ишлашга асосланиб амалга оширилган эди. Ҳозир у углеводород хомашёсига асосланади. Синтетик каучук ишлаб чиқариш табиий каучукка нисбатан икки марта кўпроқдир. «Биринчи ўнликка» иқтисодий ривожланган мамлакатлар, Бразилия, Хитой киради.

6.7. Дунёнинг ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати

Ўрмон саноати конструкторион материаллар ишлаб чиқариладиган тармоқлар орасида энг эски тармоқдир. У ёғоч тайёрловчи, ёғочни қайта ишлайдиган, целлюлоза-қоғоз ва ўрмон-кимё корхоналарини бирлаштиради ва ёғоч, тахта, ёғоч буюмлари, қоғоз ва ўрмон-кимё маҳсулотларини ишлаб чиқаради.

Дунёнинг ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати географияси кўп жиҳатдан ўрмон ресурсларининг жойлашиши билан белгиланади. Ер шарида иккита ўрмон минтақаси шаклланган: 1) Шимолий ўрмон минтақаси асосан Евросиё ва Шимолий Американинг игнабаргли ўрмон (тайга) районларини эгаллайди. Бу ерда игнабаргли дарахтлардан ёғоч тайёрланади, уни қайта ишлаб, ёғоч, ёғоч плиталар, целлюлоза, қоғоз, картон олинади. Айрим мамлакатлар учун (Россия, Канада, Швеция, Финляндия) ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати халқаро ихтисослашувининг муҳим тармоғи ҳисобланади; 2) Жанубий ўрмон минтақаси, унда кенг баргли ўрмон дарахтларидан ёғоч тайёрланади. Бу ерда ўрмон саноатининг учта асосий райони таркиб топ-

ган: Бразилия, Тропик Африка, Жануби-Шарқий Осиё. Ёғочнинг энг хилма-хил ва бой захиралари Жанубий Америкада жойлашган. Кўрсатилган районларда тайёрланадиган ёғоч асосан денгиз йўллари орқали Япония, Ғарбий Европага жўнатилади, шунингдек, ўтинга сарфланади. Булардан ташқари Жанубий минтақа мамлакатлари ёғоч бўлмаган хомашёдан кўп фойдаланадилар, масалан, қоғоз тайёрлашда бамбук (Ҳиндистон), богасса (Перу), сизель (Бразилия, Танзания), жут (Бангладеш) ишлатилади.

Сўнгги ўн йилликларда шимолий ва жанубий ўрмон минтақалари ўртасидаги нисбатнинг ўзгаришига боғлиқ ҳолда ўрмон саноати географиясида катта ўзгаришлар содир бўлди. Дунёда ёғоч тайёрлаш ҳажми 1965 йилда 2 млрд. куб м, 90-йилларнинг бошида 3,5 млрд., куб м га етди. Лекин XX асрнинг ўрталарида биринчи минтақа мамлакатлари иккинчи минтақа мамлакатларидан анча олдинда бўлган бўлса, ҳозирги пайтда бу фарқ сезиларли даражада қисқарди. Тармоқнинг асосий кўрсаткичлари 10-жадвалда берилган.

10-жадвал

Дунёда ёғоч тайёрлаш ва ўрмон, ёғочни қайта ишлаш саноатининг айрим маҳсулотларини ишлаб чиқариш (ўтган асрнинг 90-йиллари бошида)

Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлар	Ёғоч тайёрлаш, млн. м ³	Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлар	Тахти материалари, млн. м ³	Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлар	Целлюлоза ишлаб чиқариш, млн. м ³	Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлар	Қоғоз ишлаб чиқариш, млн. т
Дунё бўйича	3350	Дунё бўйича	500	Дунё бўйича	160	Дунё бўйича	180
АҚШ	310	АҚШ	100	АҚШ	57	АҚШ	35
Россия	300	Россия	75	Канада	23	Япония	17
Ҳиндистон	280	Канада	60	Япония	11	Канада	14
Бразилия	260	Япония	30	Швеция	10	Хитой	13
Канада	190	Бразилия	18	Финляндия	9	ГФР	11
Индонезия	180	Индонезия	18	Хитой	9	Финляндия	7
Нигерия	115	ГФР	12	Россия	8	Франция	7
Украина	100	Франция	11	Бразилия	5	Швеция	6
Хитой	55	Швеция	11	Франция	2	Россия	5
Швеция	55	Финляндия	7	ГФР	2	Италия	5

Ёғоч тайёрлашда «биринчи ўнлик»га кирадиган мамлакатларнинг кўпи шимолий минтақада жойлашган. «Иккинчи ўнликда» шимолий минтақадан Франция, Финляндия, ГФР, Польша, Руминия, Испания, Япония, жанубий минтақадан Таиланд, Филиппин, Корея бор. Тайёрланадиган ёғочдан олинадиган ёғочтахтанинг салмоғи шимолий минтақада 80-100% га (Россия ва АҚШда 80%, Канада – 90%, Швеция – 90%), жанубий минтақада эса 10-20% га (Ҳиндистон – 10%, Бразилия – 25%) га тенг.

Ёғочни механик қайта ишлаш, энг аввало, ёғоч-тахта материаллари тайёрлашдан иборат бўлиб, бунда АҚШ, Россия, Канада, Япония, Бразилия, Ҳиндистон, ГФР, Франция, Швеция, Финляндия дунёнинг энг йирик ишлаб чиқарувчилари ҳисобланади.

Ёғочни кимёвий қайта ишлашда (асосий маҳсулот целлюлоза) дунёда АҚШ (ҳиссаси 1/3), Канада (1/4), Япония, Швеция, Финляндия (3/4) етакчи ўринни эгаллайди.

Жанубий минтақадан Бразилия дунё целлюлоза ишлаб чиқаришида сезиларли ўринга эга (4%).

«Маданият нони» деб аталадиган қоғоз ишлаб чиқариш дунёда 1970 йилдаги 80 млн. т дан 90-йиллар бошига келиб 180 млн. т га етди. Уни ишлаб чиқарувчи етакчи мамлакатлар АҚШ, Япония, Канада, сўнгра Хитой, ГФР, Финляндия, Россиядир. Барча ишлаб чиқарилаётган қоғоз маҳсулотлари газета (умумий ишлаб чиқаришнинг 1/4), ёзув ва босма, ўраш ва ўраб жойланадиган (упаковка) ва бошқа турларга бўлинади. Газета қоғози ишлаб чиқаришда рақобатсиз биринчи ўринни Канада, ундан кейинги ўринларни АҚШ, Япония, Швеция, Финляндия, Россия, ГФР, Норвегия, Буюк Британия, Хитой эгаллайди. Дунё бўйича аҳоли жон бошига ўртача 45 кг қоғоз ишлаб чиқарилади. Лекин мамлакатлар бу борада бир-биридан тубдан фарқ қилади. Дунёда қоғоз ишлаб чиқариш бўйича биринчи ўринни Финляндия (1400 кг) эгаллайди, ундан кейин Швеция (670 кг), Канада (530 кг), Норвегия (400 кг), АҚШ, Япония ва кўпчилик Ғарбий Европа мамлакатлари (100-150 кг), Шарқий Европа мамлакатлари (30-60 кг), Россия (35" кг) туради.

Ривожланаётган давлатларда (Ҳиндистонда 1,7кг) қоғоз миқдори жуда кам.

Дунёда ўрмон ва ёғоч-қоғоз маҳсулотларининг асосий экспорт ва импорт қиладиган давлатлар илгаригидек ҳозир ҳам иқтисодий ривожланган мамлакатлар ҳисобланади. Ёғоч маҳсулотини экспорт қилувчи давлатлар - Канада, АҚШ, Россия, Скандинавия мамлакатлари, ёғоч маҳсулотини импорт қилувчи давлатлар - Хорижий Европа, Япония, қисман АҚШ. Сўнгги йилларда жаҳон баозорига кўп миқдорда тропик ёғоч (ёғоч-тахта, фанера) материалларини ривожланаётган мамлакатлар (Малайзия, Бразилия, Индонезия, Филиппин, Папуа-Янги Гвинея, Кот-д'ивуар, Габон, Камерун) сотишга чиқармоқда.

6.8. Дунё енгил саноати

Енгил саноат дунё саноатининг энг қадимги тармоқларидан бири. У 30 га яқин йирик тармоқларни қамраб олади. Уни ривожлантиришнинг географик муаммолари енгил саноатнинг қуйидаги

хусусиятларига боғлиқ. Биринчидан, унинг маҳсулотлари кишилар яшаш даражасига бевосита таъсир кўрсатади. Иккинчидан, у меҳнатни кўп талаб қиладиган тармоқ бўлиб, унда асосан аёллар ишлайди. Учинчидан, корхоналар кўпинча кичик ўлчамга эга. Енгил саноатда бошқа тармоқларга нисбатан худудий ихтисослашиш намоён бўлади.

Енгил саноатнинг жойлашишига кўп омиллар таъсир кўрсатади. Уларнинг энг муҳимлари қуйидагилар: 1) хомашё омили, асосан хомашёни бирламчи қайта ишлайдиган корхоналарни жойлашишига катта таъсир кўрсатади. Масалан, пахта тозалаш заводлари пахта етиштириладиган районларда, зиғирни қайта ишловчи фабрикалар - зиғир ишлаб чиқарувчи районларда, жун тозалаш корхоналари - қўйчилик районларида, териға дастлабки ишлов берувчи корхоналар - йирик гўшт комбинатлари яқинида жойлашади; 2) аҳоли, яъни истеъмол омили; 3) меҳнат ресурслари омили. Енгил саноат кўп миқдорда ва малакали меҳнат ресурсларини/талаб қилади, унинг барча тармоқлари аёллар меҳнатида кўп фойдаланади.

Тўқимачилик саноати. Енгил саноатда юз бераётган географик силжишлар унинг етакчи тармоғи ҳисобланган тўқимачилик саноатида яққол ўз аксини топди. У саноатнинг типик эски тармоғи бўлишига қарамай, ФТИ даврида тўқимачилик толаларини ишлаб чиқариш доимий ўсиб бориш тенденциясига эга. Лекин бир вақтнинг ўзида толалар ишлаб чиқариш структурасида туб ўзгаришлар содир бўлиб, табиий (натурал) толанинг салмоғи пасайиб, кимёвий толанинг салмоғи ошиб бормоқда. Утган асрнинг 90-йиллари бошига келиб, уларни ишлаб чиқариш ҳажми деярли тенглашди. Лекин табиий толалардан тайёрланадиган газлама ва тайёр буюмларга «қайтиш» тенденцияси ҳам юз бермоқда.

90-йилларнинг бошида дунёда табиий ва кимёвий толалардан тайёрланган 115 млрд. м² газламалар ишлаб чиқарилган. 1950 йилда «биринчи ўнлик» мамлакатларига АҚШ, Ҳиндистон, Хитой, СССР, Япония, Буюк Британия, Франция, ГФР, Италия, Польша кирган. 90-йилларнинг бошида унинг таркибида қуйидаги мамлакатлар бўлган: Россия (85 млрд. м²), АҚШ (24), Хитой (21), Ҳиндистон (13), Япония (8), ГФР (4), Корея Республикаси (3), Италия (3), Франция (2), Бразилия (2). Бундан кўриниб турибдики, «биринчи ўнликдан» 2 та давлат — Бразилия, Корея Республикаси ўрин олган (Буюк Британия ва Польша ундан чиқиб кетган). Булар ривожланаётган мамлакатлар салмоғининг ошиб бориши тенденциясини аёс эттиради. Уларда арзон ишчи кучларининг мавжудлиги тўқимачилик саноати тез ривожланишида муҳим омилларидан биридир. Бу тармоқ Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Сурия, Туркия, Эрон, Миср, Марокаш, Мексика, Колумбия, Бразилия, Аргентинада иккинчи Жаҳон урушидан олдин шаклланган бўлиб, анъанавий тармоқ ҳисобла-

нади. «Янги индустриал мамлакатларда» у яқиндагина пайдо бўлди, лекин янги замонавий техника асосида ривожланди.

Ҳозирги пайтда дунё тўқимачилик саноатининг бешта асосий региони шаклланган: Шарқий Осиё, Жанубий Осиё, МДХ, Хорижий Европа, АҚШ. Уларнинг ҳар бирида ип-газлама ва кимёвий толадан тайёрланган газлама ишлаб чиқариш устун туради, бошқа тармоқлар эса (жун, зиғир тола, шойи газламалар) камроқ аҳамиятга эга. Лекин улар ўртасидаги нисбат, юқорида қайд қилинганидек, сўнгги ўн йилликларда ўзгармоқда. Масалан, ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб ғарб мамлакатларининг дунёда газлама ва кийимлар ишлаб чиқаришдаги салмоғи доимий равишда пасайиб бормоқда. Уларда ўтмишда саноат инқилобининг кашшофлари (пионери) бўлган кўпчилик эски саноат районлари инқирозга учради. Ривожланаётган мамлакатларда эса, аксинча, арзон ишчи кучи мавжудлигига боғлиқ ҳолда тўқимачилик саноатининг тез ривожланиши кузатилаётир.

Газламалар ишлаб чиқариш структурасида ип-газлама ишлаб чиқариш биринчи ўринни эгаллайди, илгари ҳам шундай бўлган ва уни ишлаб чиқаришнинг ҳажми 1950 йилдаги 35 млрд. м² дан 90-йилларнинг бошида 65 млрд. м² га ошган. «Биринчи ўнликда» ҳам ривожланган, ҳам ривожланаётган мамлакатлар ўрин олган, лекин ишлаб чиқариш миқёслари бўйича ривожланаётган мамлакатлар анча олдинда туради. Иккинчи ўринни кимёвий тола газламалари эгаллайди ва бунда ривожланган мамлакатлар устун туради. Учинчи ўринни - шойи газлама, тўртинчи ўринни - жун газлама ишлаб чиқариш эгаллайди ва ҳар иккала ҳолатда ривожланган мамлакатлар биринчиликни эгаллайди.

Дунё тўқимачилик маҳсулоти (газлама, кийим) бозорида ривожланаётган мамлакатларнинг салмоғи катта (бутун экспортнинг 2/3, ҳатто 3/4 қисми). Шунинг учун ип-газлама экспортида Гонконг, Покистон, Ҳиндистон, Хитой, Миср, Тайвань, Корея Республикаси, Бразилия мамлакатлари, ҳозирги пайтда ГФР, Франция, Бельгия, Японияни, кимёвий тола газламалари экспортида эса Корея Республикаси, Тайвань, Гонконг мамлакатлари Япония, Италия, ГФР, Франция, Нидерландия, АҚШни кучли даражада сиқиб чиқардилар.

Дунё тикувчилик саноатида ўз «модаларини расм қилувчи» марказлари - Нью Йорк, Париж, Рим ва айрим бошқа марказлар шаклланди. Бу тармоқда ҳам оғир ва енгил саноатнинг кўпчилик тармоқларидаги каби ривожланган мамлакатларда энг йирик компанияларнинг филиаллари барпо этилаётир. Бунга сабаб — иш кучларининг кўплиги ва арзонлигидир. Тайёр кийимларнинг асосий қисми ривожланаётган мамлакатлардан ғарб мамлакатларига экспорт қилинади.

Қисқача хулосалар

Саноат жаҳон моддий ишлаб чиқаришининг асосий тармоғи бўлиб, унда 350 млн. дан кўпроқ аҳоли банд. Саноатга хос бўлган хусусият машинасозликнинг пешқадамлигидир. Машинасозлик, айниқса, ривожланган давлатларда юксак даражада ривожланган.

Жаҳон ёқилғи-энергия саноати ёқилғини қазиб олиш, энергия ишлаб чиқариш ва уни узатишдан, ёқилғи саноати кўмир, нефть, газ қазиб олишдан, энергетика саноати эса, ИЭС, ГЭС ва АЭСларда электроэнергия ишлаб чиқариш ва уни узатишдан иборат. Дунёда нефть қазиб олиш бўйича Саудия Арабистони (388 млн. т) биринчи ўринда туради. Газ қазиб олувчи «биринчи ўнлик» мамлакатларига Россия, АҚШ, Канада, Нидерландия, ва бошқалар кирди. Газни экспорт қилуви давлатлар Россия, Туркменистон, Ўзбекистон, Канада, Нидерландия, Жазоир ва бошқалар. Кўмирнинг фақат 8%и сотувга чиқарилади. Кўмирни Австралия, ЖАР, Россия ва бошқа давлатлар сотади, Япония, Корея Республикаси ва бошқа давлатлар сотиб олади. Дунёда электрэнергия ИЭСларда (63%), ГЭСларда (20%) ва АЭСларда (17%) ишлаб чиқарилади.

Металлургия саноати илгари фақат ривожланган давлатларда мавжуд эди, ҳозир эса ривожланаётган давлатларда ҳам ривожланмоқда. Пулат ишлаб чиқариш бўйича Япония дунёда биринчи ўринда туради. Рангли металлургия ишлаб чиқариши саноати ҳозирги пайтда кўпроқ ривожланаётган мамлакатларга кўчирилмоқда.

Машинасозлик асосан ривожланган мамлакатларда юксак даражага кўтарилган. Кимё саноати ҳам асосан ривожланган мамлакатларда мавжуд. Ривожланаётган мамлакатларда эса унинг айрим тармоқларигина ривожланган. Масалан, нефть қазиб олувчи давлатларда нефть-кимё, ўрмонга бой давлатларда ўрмон-кимё саноати тараққий этган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Дунёда саноати ривожланиши бўйича қандай гуруҳларга бўлинади?
2. Дунё саноати қандай тармоқлардан иборат?
3. Авиа-ракета ва самолётсозлик қайси давлатларда ривожланган?
4. Қайси давлатларда автомобилсозлик яхши ривожланган?
5. Дунёда енгил саноат яхши ривожланган мамлакатларни айтинг.
6. Саноати энг кам тараққий этган мамлакатларни санаб беринг ва унинг сабабларини кўрсатинг.
7. Қайси давлатларда тоғ-кон саноати ривожланган.
8. Ёқилги саноати ривожланган мамлакатларни сананг.

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ГЕОГРАФИЯСИ

7.1. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг умумий таърифи

Қишлоқ хўжалиги жаҳон аҳолисига асосий озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб бериш билан биргалликда енгил саноат учун маълум миқдорда хомашё ҳам етказиб беради. Бироқ қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ўсаётган бўлсада, аҳолининг маълум қисми ҳатто ўнлаб, айрим ҳолларда юз миллионлаб аҳоли тўйиб овқат емайди.

Буларга ривожланаётган мамлакатлар ва иқтисодий жиҳатдан кам таъминланган мамлакатларнинг аҳолиси киради. Шунга боғлиқ ҳолда озиқ-овқат билан таъминланишнинг ўсиш даражасини аҳоли ўсиш даражасига нисбатан (2%) эмас, балки 3,5–4%га етказиш зарур.

Ер шари иқтисодий фаол аҳолисининг 60%дан ортиғи қишлоқ хўжалигида банд, агар қишлоқ хўжалигига ёрдам берувчи ёш ва кексаларни ҳисобга олсак, унда жаҳон аҳолисининг 2/3 қисми қишлоқ хўжалигида машғул. Ҳозирги вақтда ҳам Африка ва Осиёнинг кўпгина давлатларида аҳолининг 70%дан ортиғи қишлоқ хўжалигида банд. Айрим давлатларда, масалан, Буркина-Фасода (Ғарбий Африка) бу кўрсаткич 95%ни ташкил этади.

Саноатлашган ва иқтисодий ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалигида банд аҳоли камайиб бормоқда.

АҚШда ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалигида 5% аҳоли банд, Буюк Британияда эса 2%дан камроқ аҳоли қишлоқ хўжалигида ишлайди.

Қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат маҳсулотлари, шунингдек, озиқ-овқат, туқимачилик ва бошқа саноат тармоқларига хомашё етказиб беради. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалиги турли хил қишлоқ хўжалик машиналарини ва минерал ўғитларни истеъмол қилиш бозори ҳамдир.

Ҳозирги замон қишлоқ хўжалик геграфияси кўпгина омиллар таъсирига боғлиқ: иқтисодий, табиий ва сиёсий.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг географик жойлашишига асосий таъсир кўрсатувчи у ёки бу давлатнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари ҳисобланади. АҚШ, Канада, Англия, Ғарбий Европа мамлакатлари қишлоқ хўжалиги охириги ўн йилликда капиталистик ривожланиш умумий оқимининг ва ҳозирги замон саноат иқтисодиётининг ажралмас қисми бўлиб қолди.

Қишлоқ хўжалигининг жойлашишига табиий шароит катта

таъсир кўрсатади. Унинг ривожланиши учун ёруғлик, иссиқлик, намлик ва тупроқда озуқа моддалари бўлиши зарур. Қулай агроиқлим, сув, тупроқ ресурслари қуруқликнинг ҳамма жойида ҳам учрамайди. Тупроқ, масалан, бир турдаги қишлоқ хўжалик экини учун қулай бўлса, бошқаси учун эса ноқулай бўлиши мумкин.

Қутбий минтақалар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун унчалик қулай эмас. Субтрошик ва тропикларда эса иссиқлик ва ёруғлик кўп бўлсада намлик, денгиз иқлимига хос мамлакатлар, яъни мўътадил минтақалар жойлашган мамлакатларда намлик етарли, аммо иссиқлик етишмайди.

Қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигига ҳали ҳам иқлим шароити етарли таъсир кўрсатиб келмоқда. Табиат инжиқликлари деҳқончиликка катта зарар етказмоқда. Ер шарининг айрим қисмларида ноқулай қиш, совуқ урушлар, об-ҳавонинг кескин ўзгариши, қуруқчилик, дўл, сел, кучли шамоллар ва бошқалар дунё халқ хўжалиги ишлаб чиқариши маҳсулот ҳажмига таъсир кўрсатади.

Микроиқлим хусусиятлари ҳам фарқланади. Ҳатто районларнинг об-ҳаво хусусиятлари фарқланганлиги учун ҳам, буни экинларни танлашда инobatга олиш ва агротехника қоидаларига риоя қилиш керак. Қишлоқ хўжалиги жойлашишига унинг тармоқлари ихтисослашиши ҳам таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, булар ўз навбатида, мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишини ҳам аниқлаб беради.

Баъзи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини турли районларда етиштириш уларнинг транспорт-географик ҳолатига, истеъмолчига яқинлигига ҳам боғлиқ.

Жумладан, кофе, какао плантациялари, одатда, денгиз соҳилларига, дарё ва темир йўл яқинларида жойлаштирилади. Ваҳоланки бу маҳсулотлар экспортга мўлжалланган. Техника тараққиётига қарамасдан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш даражаси ривожланган мамлакатларда ҳозир ҳам бир хилда эмас. Ривожланаётган мамлакатларда эса қониқарсиз ҳолатда. Бу ҳосилкам бўлган йилларда ёмон оқибатларга олиб келади (нархларни ўсиши, захираларни камайиши ва бошқалар). Буларни бартараф қилиш эса кўп вақтни талаб қилади.

Ривожланаётган мамлакатларда маҳсулот ишлаб чиқариш суръати аҳолининг ўсиш суръати билан баробар, жумладан, бу мамлакатларда озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш ўз ишлаб чиқаришлари ҳисобига кўпайтирилмаяпти. Шунинг учун ҳам уларда очлик ва тўйиб овқат емаслик даражаси пастлигича қолмоқда. Аҳоли зич жойлашган районларда бўш ерлар танқислиги туфайли кам капитал маблағлар сарф қилиш ҳисобига экстенсив дунё қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш чекланган,

айрим ҳолларда эса йирик ер эгалари томонидан ерларни ўзлаштириш сунъий равишда ер ресурслари танқислигини юзага келтириш мақсадида тўхтатилади, ижара ҳақини оширади.

Лотин Америкаси, тропик Африка мамлакатларида ва бошқа районларда мавжуд бўлган йирик бўш ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш учун кўплаб маблағлар талаб қилинади, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ва унга яқин ҳисобланган — транспорт, аҳолини жойлаштириш, сув таъминоти, мелиорация ва ҳ.к.ларни ҳам инобатга олиш зарур. Бундай кенг миқёсдаги ишларни амалга оширишга фақат ривожланаётган мамлакатларнинг биргаликдаги сазй ҳаракати туфайлигина эришиш, шунингдек, анъанавий йўл—ўзлаштирилган районларда қишлоқ хўжалигини интенсифлаштириш ҳисобига муваффақ бўлиш мумкин. Афсуси, кўпгина давлатларда, жумладан иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган давлатларда бу йўналишдаги ишлар ўта суст, аграр муносабатлар эскичасига давом эттирилмоқда, ишлаб чиқариш воситаларини жалб қилиш қийин кечмоқда, ҳақ тўлаш оғирлигича қолмоқда.

Ривожланаётган давлатлар ҳукуматлари йирик хўжаликларга иқтисодий кўмак бериш (имтиёзли банк кредитлари бериш, техникани такомиллаштириш, давлат ҳисобига ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва ҳ.к) мақсадида қишлоқ хўжалик ерларини йириклаштириш ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини марказлаштириш билан бирга майда хўжаликларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини чекламоқдалар. Бундай хўжалик юритиш тадбирлари (кичик ва ўрта дехқонларни синдириш). йирик хўжаликларни барпо қилиш, техникавий жиҳозланган хўжаликлар ва товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиришга йўналтирилган.

Европа мамлакатларида аграр саноат комплексларининг барпо бўлиши қишлоқ хўжалиги соҳасида халқаро миллий сиёсат кучайишига олиб келди. Масалан, ЕИХ (“умумий бозори”) нархлари шаклланиши ва бошқа иқтисодий механизмларга таянган ҳолда ЕИХлиги чегарасида ғалла етиштириш бўйича Франциянинг салмоғини кўтарди.

Ривожланаётган кўпгина мамлакатларда иқтисодий ривожланиш ва мавжуд аграр муносабатларни қайта ўзгартириш бўйича турлича ҳолатларни, хусусан, бошқариш қийин кечаётган ҳолатларни кўриш мумкин. Бу, шунингдек, аграр муносабатларнинг мураккаблиги, маблағларнинг етишмаслиги, мавжуд маблағларни соҳага киритмаслик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ривожланишини сустлаштирмоқда.

Бу ўринда шунини эслатиб ўтиш керакки, шу гуруҳга кирувчи айрим мамлакатларда иқтисодий ривожланиш даражаси нисбатан юқори бўлган (масалан, Аргентина) йирик ер эгаллиги

хисобига (маҳаллий маҳсулотлар ва чет эл капитали хисобига) товар маҳсулоти ишлаб чиқариш шаклланди.

Саноати ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги фан-техника ютуқларига таянмоқда. Шу боис улар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳажмини оширишга, импортни қисқартириш ёки батамом тўхтатишга эришибгина қолмай, ўзлари экспорт қила бошладилар. Масалан, АҚШ—соя; Франция—буғдой ва шоли; ГФР, Франция — қуруқ суг; Япония — шоли ва ҳ.к.ларни четга сотмоқда. Натижада охириги 15-20 йил ичида ривожланган мамлакатларнинг озиқ-овқат маҳсулотлари экспортидаги улуши ўсди, ривожланаётган малакатларники эса, аксинча, қисқарди.

Ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятига хос бўлган хусусиятлардан бири бу — тўйиб овқат емаслик ва очарчиликни кенг тарқалганлигидир. Бунга сабаб фақат табиий шароитнинг ноқулайлиги ёки янги маълумчилик тушунчаси, аҳолини “юқори” табиий ўсишигина эмас, балки уларнинг умумий иқтисоди қолоқлик даражаси, маҳаллий ноқулай табиий шароитларни яхшилаш имкониятларининг чегараланганлиги ва ҳ.к.лардир.

Қолоқликнинг асосий илдизи ўтмишда бу мамлакатларнинг ривожланган мамлакатларга қарам бўлганлигига тақалади.

II-жадвал

Дунёнинг ер фонди тузилмаси (таркиби)

Минтақалар	Умумий майдон		Қишлоқ хўжалиги ерлари		Ер фондининг таркиби		% ларда кам ҳосилдор ва ҳосил бермайдиган ерлар
	млн. км ²	жон бошига (га)	ишлоқ берилган	Табиий ўтлоқ ва яйловлар	ўрмонли ерлар	аҳоли пунктлари саноати ва транспорт ерлари	
МДХ	22,5	8,1	10	17	36	1	36
Европа	5,1	1,0	29	18	32	5	16
Хорижий Осиё	27,7	1,1	17	20	20	2	39
Африка	30,3	6,4	11	26	23	1	39
Шимолий Америка	22,5	6,1	12	16	31	3	38
Жанубий Америка	17,8	7,3	7	20	52	1	20
Австралия ва Океани	8,5	7,0	5	54	18	1	22
Бўғи дунё	134	3,0	11	23	30	2	34

Дунё ер фондининг умумий майдони—134 млн.км² (13,4 млрд.га) бўлиб унинг асосий қисми Африка, МДХ, Хорижий Осиё, Шимолий ва Жанубий Америкада жойлашган. Жон бошига оладиган бўлсак, аҳолиси нисбатан кам бўлган Австралия би-

ринчи, аҳолиси энг кўп бўлган Хорижий Осиё эса охирги ўрин-ни эгаллаган.

Ишлов берилган ерлар майдони бўйича АҚШ (190 млн.га), Хиндистон (160 млн.га), Россия (134 млн.га), Хитой (95 млн.га), Канада (46 млн.га), Қозоғистон (36 млн.га), Украина (34 млн.га) ажралиб туради. Европадан ташқари жаҳоннинг барча минтақаларида табиий ўтлоқ ва яйловлар ишлов берилган ерларга нисбатан кўпроқ. Бу борада Австралия ўн маротабадан юқорироқ. Ўз навбатида, МДХ, Хорижий Европа, Шимолий Америкада ўрмонлар майдонининг салмоғи ўтлоқ ва яйловлар майдонига нисбатан анча салмоқли, Жанубий Америкада эса уларнинг умумий майдоннинг ярмидан кўпини эгаллайди. Дунё бўйича ҳам ва аксарият минтақалар бўйича аҳоли пунктлари, саноати ва транспорт тизимлари жойлашган ерлар улуши 1-2% ни ташкил қилади, фақат Хорижий Европа ва Шимолий Америкада бундан бироз юқорироқ. Кам ҳосилдор ерлар бўйича ўртача кўрсаткич асосан МДХ, Хорижий Осиё, Африка, Шимолий Америкага тўғри келади.

Дунё ер фондининг асосий муаммоларидан бири тупроқ ҳосилдорлигининг камайиши, тупроқ эрозияси, унинг ифлосланиши, табиий ўтлоқлар биологик ҳосилдорлигининг йўқолиши, суғориладиган майдонларнинг шўрланиши ва ботқоқланиши, ерларнинг, турар жой, саноат корхоналари ва транспорт тизимлари қуришга берилиши ва ҳ.к.лар ҳисобланади. Баъзи ҳисоб-китобларга қараганда инсоният ҳозиргача 2 млрд. гектар ҳосилдор ерларни йўқотиб бўлди. Биргина эрозия натижасида дунё бўйича ҳар йили қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлардан 6-7 млн. гектари оборотдан чиқиб кетади. Шўрланиш ва ботқоқланиш натижасида 1,5 млн. гектар ер ишдан чиқади. Бу нохуш кўринишларнинг яққол натижаси аҳоли жон бошига тўғри келади, ишлов бериладиган ерлар кескин камайиб кетаётганлигидир.

12-жадвал

Дунё минтақалари бўйича ҳайдалган ер билан таъминланганлик даражаси (аҳоли жон бошига)

Минтақалар	Таъминланганлиги (га)
МДХ	0,81
Европа	0,28
Хорижий Осиё	0,15
Африка	0,30
Шимолий Америка	0,65
Жанубий Америка	0,49
Австралия ва Океания	1,87

Кўпгина мамлакатларда ер фондини сақлаб қолишга ва унинг тизимини яхшилашга ҳаракат қилиняпти. Бу масала минтақавий ва дунё миқёсида БМТнинг махсус ташкилотлари. ЮНЕСКО (БМТнинг маориф, фан ва маданият ишлари бўйича ташкилоти), ФАО (БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги масалалари бўйича ташкилоти) томонидан назоратга олинган. Дунё тупроқ харитасининг яратилиши, яъни тупроқ агротабий қувватини аниқлаш бу жараёндаги тадбиркорлар натижасидир.

7.2. Ўсимликшунослик

Ўсимликшунослик — қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи бўлиб, у ўз ичига дехқончилик — дон, техника экинлари, полиз маҳсулотлари етиштириш ва бошқа қатор тармоқларни олади.

Донли экинлар кишилиқ маданияти тарихининг барча даврларида бўлган. Археологик изланишлар гувоҳлик берадики, бугдой Олд Осиёда эрамиздан 5-6 минг йил, Мисрда 4 минг йил, Хитойда 3 минг йил, Болқонда 2-3 минг йил аввал экилган. Қадимги дунёда Скифия ўз бугдойи билан машҳур бўлган. Буюк географик кашфиётлардан сўнг бугдой янги очилган ҳудудларда ҳам экила бошлади, хусусан, Жанубий Америкага 1528 йил, АҚШга 1602 йил, Австралияга 1788 йилда кириб борди.

Шоли-қадимги экинлардан бири бўлиб, Хитойда эрамиздан 5 минг йил аввал экилган. Ҳиндистон ва Шимолий Африкада эрамиздан 2 минг йил аввал, Европада эса эрамизнинг VIII-асрида экила бошлаган. Америкага географик кашфиётлар даврида кириб келган. Маккажўхори эса аксинча бу даврда Америкадан Европага олиб келинган. Бутун Россия ўсимликшунослик институтида бугдойнинг 60 минг нави коллекцияси (тўплами) аниқланган. Филиппиндаги халқаро шолчилик институтида шолининг тахминан шунча тўпланган.

Ҳозирги вақтда донли экинлар уч кўрсаткичи бўйича таҳлил қилиши лозим: 1) экин майдони; 2) ялпи ҳосили; 3) халқаро савдоси бўйича.

✓ Дунё бўйича 720 млн. гектар ерга донли экинлар экилмоқда. Улар жами экин майдонининг Буюк Британия, Франция, Италияда 50-60%ини, Россия, Польша, Венгрия, Руминия, Японияда 60-65, ГФРда — 70, Вьетнам ва Монголияда — 80 фоизини эгаллаган.

✓ Жаҳонда жами экин майдонининг асосий қисмини 3 та экин-бугдой (230 млн.га), шоли (140 млн.га), маккажўхори (180 млн.га) эгаллайди.

Дунёда кенг тарқалиши бўйича бугдойга етадигани йўқ. У

Шимолий Америка, Хорижий Европа, Россия, Украина, Жануби-Ғарбий, Жанубий ва Шарқий Осиёда энг кўп экилади. Жанубий минтақа – Аргентина, Жанубий Африка ва Австралия. Жаҳондаги буғдой экин майдонларидан йил 12 ой давомида ҳосил йиғилади. Дунё бўйича шолнинг тарқалишини муҳим ҳусусияти шундан иборатки, у асосан муссон иқлим шароити мавжуд минтақаларга хосдир. Шолчилик Шарқий, Жануби-Шарқий ва Жанубий Осиёда ўта кенг тарқалган. Шолзорлар жуда кўп бўлган Ҳиндистон, Хитой, Индонезияда иккинчи ҳосил қуруқ мавсумда сунъий суғориш усули қўлланиб олинади.

Маккажўхори ҳам деярли буғдой экиладиган ҳудудларда етиштирилади.

Донли экинларнинг ялпи ҳосили дунё бўйича узоқ вақт давомида жуда секин суръатлар билан ўсди. Масалан, 1900 йилда 500 млн.т, 1920 йил –600млн.т, 1940 йил–700млн.т дон етиштирилди. XX асрнинг иккинчи ярмида ФТИ таъсирида донли экинлар ҳосил ўсиш суръати сезиларли даражада ошди. Бу турдаги экинлардан олинаётган ялпи ҳосил бўйича дунё мамлакатларини қуйидаги гуруҳга бўлиш мумкин (13-жадвал).

13-жадвал

2000 йиллар бошида донли экинларнинг ялпи ҳосили

Мамлакатлар	Млн. тонна	Ашולי жон бошига дон етиштириш, кг
Жаҳон быйича	1987	367
Хитой	361	375
А+Ш	323	1283
Россия	117	790
Франция	60	1050
Канада	57	2125
Украина	52	980
Индонезия	54	240
Бразилия	40	320
Туркия	32	340
Польша	28	730
+озо/истон	27	1650
ГФР	29	480
Мамлакатлар	Млн. тонна	Ашולי жон бошига дон етиштириш, кг
Австралия	26	1320
Тайланд	24	240
Мексика	29	275
Буюк Британия	25	400
Аргентина	21	640
Покистон	23	200
Вьетнам	20	330
Испания	20	543
Япония	19	126

Донли экинлар тизимида ялпи ҳосили ва экин майдони бўйича ҳам буғдой, шоли, маккажўхори етакчилик қилади. Уларнинг маҳсулотлари аҳолининг озиқ-овқат рационининг 95%ни ташкил этади. Жумладан, бу рационнинг 21% шоли, 20% буғдой. Маккажўхори иқтисодий ривожланган мамлакатларда асосан чорва молларига омихта ем сифатида бериш учун етиштирилади.

✓ Галла ялпи ҳосили бўйича дунё мамлакатлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Энг кўп дон етиштирувчилар (Хитой, АҚШ, Ҳиндистон ва Россия);

2. Жуда кўп дон етиштирувчилар (Франция, Канада, Украина, Индонезия, Бразилия);

3. Қолган мамлакатлар—кўп дон етиштирувчилар.

Биринчи гуруҳ мамлакатлари дунёда етиштирилган доннинг ярмини беради.

Аҳоли жон бошига дон етиштириш бўйича мамлакатлар бир-бирларидан кескин фарқланадилар. Дунё бўйича бу борадаги ўртача кўрсаткич (350 кг) жуда паст. Бунга асосан Хитой, Ҳиндистон, Индонезия, Бразилия ва бошқа ривожланаётган мамлакатлар таъсир қилади. Нисбатан юқори бўлмаган кўрсаткичларга эга мамлакатлар қаторига Италия, Буюк Британия, ГФР ва айниқса, Япония киради. Аҳолининг ўсиши жон бошига дон етиштириш кўрсаткичларининг пасайишига олиб келади. Дунё бўйича ўртача кўрсаткичдан анча кўп дон етиштирувчи мамлакатларга Россия, Руминия, Польша киради. Венгрия, Қозоғистон, Австралия, Канада, АҚШ ва Францияда бу борадаги кўрсаткич жуда юқори (1000 кг дан ортиқ).

Умуман, дунёда донли экинлар 55 фоизи аҳоли учун озиқ-овқат, 45 фоизи эса чорва озуқаси сифатида ишлатилади. Жаҳон бозорига ҳар йили тахминан 200 млн.т дон, жумладан, 90-100 млн.т буғдой ва 60-70 млн.т маккажўхори чиқарилади.

Шоли охириги йилларда дунё бўйича 10-15 млн.т атрофида сотилаяпти. Уни асосий экспорт қилувчилар Тайланд, АҚШ ҳисобланади.

Дон импорт қилувчи мамлакатларнинг ярмига яқини ривожланаётган мамлакатлардир. Улар озиқ-овқат учун донли маҳсулотларни асосан четдан оладилар. Миср (10 млн.т), Бразилия (5 млн.т) ҳам шундай мамлакатлар сирасига киради. Иқтисодий ривожланган мамлакатлар орасида Япония (30 млн.т.га яқин) йirik импортёр ҳисобланади.

Бошқа турдаги озиқа экинлари. Бу турдаги экинларга мойли, илдиз-мевалилар, қандли, хушбўй сабзовот ва боғдорчилик ўсимликлари киради.

✓ Дунё бўйича мойли уруғлар ишлаб чиқариш йилга уртача 220 млн. т. га етди. Жумладан, соя—100 млн. т, пахта чигити—35 млн. т, рапе—25 млн. т, кунгабоқар—20 млн. т, ер ёнғоқ—20 млн. т. етиштирилади.

Мойли экинлар дунё бўйича турларига қараб ўзига хос тарзда жойлаштирилган. Соянинг ватани Шарқий Осиё (Хитой, Корея) бўлсада, ҳозирги кунда асосан: АҚШ (55 млн. т.), Бразилия (20 млн. т.) ва Аргентинада (10 млн. т) етиштирилади. Хитойда соя (йилига 10-15 млн. т) етиштирилади, ҳам озуқа, ҳам озиқ-овқат (соя ёғи) мақсадида ишлатилади.

✓ Кунгабоқарнинг ватани Шимолий Американинг жанубий қисми бўлиб, у Европага XVI асрда олиб келинди. Кунгабоқар асосан — Россия, Украина, Жанубий Европа, АҚШ, Аргентина, Хитойда, ғўза уруғи (чигит), асосан Ҳиндистон, Покистон, Хитой, АҚШ, Ўзбекистонда олинади. Рапе Европа, Хитой, Канадада кўп тарқалган.

✓ Ер ёнғоқнинг ватани Бразилиядир. У ердан дастлаб Ҳиндистон, Хитой, Филиппинга, кейинроқ Европага тарқалиб, “Хитой ёнғоғи” номини олган. Африкага у XV асрда Европадан келтирилган. Ҳозирги вақтда ер ёнғоқ тропик ва субтропик минтақаларда (Жанубий ва Шарқий Осиё, Ғарбий Африка, АҚШ, Бразилия, Аргентина) катта майдонларни эгаллаган.

Зигир асосан мўътадил иқлим минтақаларида кўп экилади.

Зайтун дарахти Ўрта ер денгизи атрофи, пальма эса ғарбий Африка ва Малайзияда кўп тарқалган. Корпу (кокос ёнғоғининг қуритилгани) асосан Жанубий, Жануби-Шарқий Осиё ва Океанияда етиштирилади.

Картошқа—озиқ-овқат, озуқа ва техник жиҳатдан қайта ишланиб турли мақсадларда фойдаланилади. Ватани — Жанубий Америка-Перу-Эквадор, Боливия. Европага 1536 йилда дастлаб Испания ва Португалияга олиб келинган. У ердан Италия, Голландия, Ирландия, Англия ва бошқа мамлакатларга тарқалган. Италияда “тартуфоль” номини олди ва кейин “картофель”-га айланди. XVIII асрда Петр I Россияга 1 қопини Голландиядан олиб келиб, мамлакатнинг турли вилоятларига тарқатган. Ҳозирги вақтда картошқа дунёда 18 млн. га ерга экилмоқда. 2000 йилда дунё бўйича картошқадан 280 млн. т. дан ортиқ ҳосил олинди. Картошқа Европадан ташқари Хитой ва Шимолий Америкада кўп тарқалган. Жон бошига картошқа етиштиришда Белорусия ва Польша олдинда. Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда ширин картошқа (батат) етиштирилади.

Дунёнинг айрим мамлакатларида картошка етиштириш

Дунё ва айрим мамлакатлар	Яли ҳосил, млн т	Аҳоли жон бошига, кг	Ҳосилдорлик, ц/га
Дунёда	280	55	150
Польша	36	910	200
Россия	35	230	100
Хитой	27	25	100
Украина	12	330	120
ГФР	17	230	300
АҚШ	17	65	320
Ҳиндистон	15	18	160
Белорусия	9	870	135
Нидерландия	7	470	435
Буюк Британия	6,5	110	350
Франция	4,7	110	280
Испания	4,5	115	200
Туркия	4,1	70	220
Япония	3,1	30	300
Руминия	3,4	140	120
Канада	2,8	100	245
Италия	2,5	40	200

Шакарқамиш — қадимий қандли экинлардан бири. Ватани — Бенгалия. Урта денгиз мамлакатларига уни VIII-IX асрларда араблар келтирган. Буюк географик кашфиётлардан сўнг у янги дунёга тарқалиб, “иккинчи ватани”га эга бўлди. Аммо, XVIII асрнинг охириларидагина қанд лавлаги қанд хомашёсига айланди. Лавлагидан шакар олувчи дастлабки завод Германияда бунёд этилган. Шу вақтдан бошлаб бу икки қандли экин муайян маънода ўзаро рақобатлаша бошладилар. XX аср бошларида лавлаги қанди халқаро талабнинг 2/3 қисмини қондирди, лекин унинг салмоғи пасайиб борди. Бугунги кунда ҳам мазкур экинлар ўртасидаги мутаносиблик 40:60 бўлиб, бунда шакарқамиш устувор аҳамиятга эга.

Шакарқамиш—иссиқсевар, кўп йиллик экин бўлиб, 7-8 ой давомида ўртача ҳарорат 15°С дан пасаймайдиган, вегетация давридаги йиллик ижобий ҳарорат йиғиндиси 5000-6000°Сга тенг келувчи шароитда ўсади. Айни пайтда у сезиларли намликни ҳам талаб этади. Шу туфайли ҳам шакарқамиш фақатгина тропик, субтропик ҳамда муссон иқлимли мамлакатларда иқлимлаштирилади. Унинг деярли барча ҳосили (1 млрд. т атрофида) ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига туғри келади.

Қанд лавлаги—типик бир йиллик мўътадил минтақа ўсимлиги, шу билан бир қаторда агроиқлим шароитларига юқори даражада талабчан қўювчи экиндр. У асосан аҳоли зич жой-

лашган интенсив қишлоқ хўжалигига эга бўлган районларда экилади. Унинг яли ҳосили дунё бўйича 300 млн.т.ни ташкил этиб, асосан иқтисодий ривожланган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Ушбу икки экин тури фақатгина АҚШ ҳамда Хитойда сезиларли миқдорда етиштирилади.

Жаҳонда қанд ишлаб чиқариш йилига ўртача 110 млн.т.га етди. Жаҳон бозорига ҳар йили тахминан 30 млн.т қанд етказиб берилади. Бу асосан шакарқамиш қанди бўлиб, Бразилия, Куба, Австралия, Маврикия каби давлатлардан хорижий Европага, АҚШ, МДХ давлатларига, Хитойга, Японияга, Осиёнинг “янги индустриал” мамлакатларига, яъни унинг қадоқланиши-ни амалга оширувчи мамлакатларга жўнатилади. Лавлаги қанди халқаро савдода жуда оз миқдорда иштирок этади.

15-жадвал

Жаҳонда ва «биринчи ўнлик» мамлакатларида қанд ишлаб чиқариш

Шакарқамиш қанди		Қанд лавлаги	
бўтун жаҳон ва мамлакатлар	млн. т.	бўтун жаҳон ва мамлакатлар	млн.т.
бўтун жаҳон	70,0	бўтун жаҳон	40,0
Ҳиндистон	9,9	Украина	7,0
Куба	7,6	Франция	4,1
Бразилия	7,3	Россия	4,0
Таиланд	4,3	АҚШ	3,6
Хитой	3,7	ГФР	3,1
Мексика	3,6	Польша	1,8
Австралия	3,5	Туркия	1,8
Индонезия	2,3	Италия	1,7
АҚШ	2,2	Буюк Британия	1,3
ЖАР	2,2	Нидерландия	1,1

Қувват берувчи экинларга чой, кофе ҳамда какао киради. Чойнинг ватани – Хитой. Бу мамлакатда чой VII-X асрлардаёқ кенг тарқалган эди. Тахминан шу даврларда чой Хитойдан Японияга ўтди. Европада, аввало, Англияда чой асосан Осиё мамлакатлари, лекин Ост-Ҳинд савдо алоқалари компанияси бошланганидан сўнг XVII асрдагина маълум бўлди. Россияда ҳам чой XVII асрда истеъмол қилина бошланди. Узоқ вақт уни “мустамлака маҳсулоти” деб аталди. Европага келибоқ мазкур ичимлик оммавийлашиб кетди, бу эса XIX асрда чой плантацияларининг, аввало, Ҳиндистонда, сўнггра Цейлонда (Шри-Ланка) ҳамда Кенияда пайдо бўлишига олиб келди.

Кофенинг ватани Эфиопия тоғликлари бўлиб, бу ерларда мазкур экин тури тахминан минг йиллар илгари етиштириб бош-

ланган. Унинг номланиши ҳам Эфиопия провинцияси ҳисобланган Каффа номидан олинган. XI асрда кофе Йаманга келтирилиб, ундан Моха порти орқали Европага олиб кетилган. Урта аср охирларига келиб кофени Италияда, Францияда, Англия Нидерландиясида, шунингдек, Европанинг бошқа мамлакатларида истеъмол қила бошлаганлар. Усиб бораётган талабни қондириш мақсадида уни махсус плантацияларда етиштира бошладилар. Шундай плантациялардан дастлабкисига Ява оролида XVII асрда голландияликлар томонидан асос солинган. XVIII аср бошларида бир қанча кофе дони Француз Гвианасига ва у ердан Бразилияга келтирилди. Бу ерда мазкур экин тури иккинчи ватанини топади.

Н. И. Вавилов какао ватани деб Мексика тоғларини ҳисоблайди. XIX аср бошларида ушбу экин ва ундан олинадиган шоколад, аввало, Испанияда, сўнгра эса Европанинг бошқа мамлакатларида маълум бўлди. Какао плантациялари Гвинея бўғозининг қирғоқларида ташкил этилди.

Жаҳонда кофе ҳозирги даврда йилига ишлаб чиқарилади. Чой ҳамда какао ишлаб чиқариш ҳажми эса 2,5 млн.т.ни ташкил этади. Шуниси қизиқки, ўнта ўта “чойли” мамлакатнинг саккизтаси Осиёда, ўнта ўта “кофели” мамлакатнинг бештаси Америкада, учтаси Африкада ва иккитаси Осиёда, ўнта асосий какао ишлаб чиқарувчи мамлакатнинг тўрттаси Африкада, тўрттаси Америкада ва иккитаси Осиёда жойлашган. Харитада қувват берувчи экинларнинг асосий халқаро юк оқимлари кўрсатилган. Айни пайтда чойни энг кўп Ҳиндистон, кофени Бразилия, какаои Кот-д Ивуар экспорт қилади. Лекин уларнинг асосий истеъмолчилари АҚШ, Европа мамлакатлари ва Япония ҳисобланади. АҚШ кофе ва какао импорти бўйича биринчи ўринда туради, МДХ мамлакатлари ҳам ўзининг кофе ва какаога бўлган эҳтиёжини ривожланаётган мамлакатлар импорти ҳисобига, чойга бўлган эҳтиёжининг 2/3 қисмини Грузия ва 1/3 қисмини ривожланаётган мамлакатлар ҳисобига қондиради.

3 Техника экинлари

Техника экинларига пахта, табиий каучук ҳамда тамаки қиради. Пахта майдонлари 35 млн.га ни ташкил этади. Улар асосан шимолий ярим шарнинг 20° ва 40° шимолий кенгликлари оралиғида мужассамланган. Пахта толаси ишлаб чиқариш жаҳонда аста-секин ўсиб бориб, 18млн. т.га етди. Ўз навбатида халқаро пахтачиликни районлаштириш қуйидаги ўта йирик районни ажратиш имкониятини берди:

Биринчидан, Шарқий, Жануби-Шарқий ва Жанубий Осиё бўлиб, бунда Хитой (4,5млн.т) Ҳиндистон ҳамда Покистон (1,5млн.т.дан), Таиланд асосий ишлаб чиқарувчилар сифатида намоён бўлади. Иккинчидан, МДҲ доирасида Ўрта Осиё ва Кавказ орти мамлакатлари. Бу ерда йирик ишлаб чиқарувчи—Ўзбекистон (1,5млн.т) ҳисобланади. Учинчидан, Жануби-Ғарбий Осиё, бунда Туркия (0,7млн.т), Эрон, Ироқ, Сурия, Афғонистон алоҳида ўрин тутади. Тўртинчидан, бу Шимолий ва Шарқий Африка, Миср, Сурия, Эфиопия, Уганда, Танзания. Бешинчидан, Ғарбий ва Марказий Африка—Нигерия, Камерун, Заир. Олтинчидан, Жанубий Африка, Мазамбик, Мадагаскар. Еттинчидан, Шимолий ва Марказий Америка, аввало АҚШ (3,4млн.т) ҳамда Мексика. Саккинчидан, Жанубий Америка—Бразилия (0,7млн.т), Аргентина, Венесуэла, Перу. Тўққизинчидан, Австралия.

Жаҳон савдо бозорига ҳар йили 5-6 млн.т, асосан ўрта толали пахта толаси чиқарилади. Асосий экспортчилар—АҚШ (1,7млн.т), сўнгра Ўзбекистон, Хитой, Покистон, Ҳиндистон, Африка мамлакатлари, Парагвай, Австралия. Импорт географиясини асосан икки регион белгилаб беради:

1. Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё (Япония, Тайван, Корея Республикаси, Гонгконг, Таиланд, Индонезия).

2. Европа (Италия, ФРГ, Франция, Польша, Чехия, Словакия ва бошқалар).

1991 йилда жаҳонда табиий каучук етиштириш 5,5 млн.т.га етган бўлса, унинг 90 фоизи Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари: Малайзия (1,3млн.), Индонезия ва Таиланд (1,2 млн.т.дан), шунингдек, Ҳиндистон, Шри-Ланка, Филлипин ҳиссасига тўғри келади. Гевеянинг йирик плантациялари, шунингдек, Либерияда ҳам мавжуд. Мазкур мамлакатлар айни пайтда каучук экспорт қилувчи асосий мамлакатлар ҳам ҳисобланади.

Тамаки етиштириш билан дунёда 30-35 млн. киши шуғулланади. Уни тарқатишдан келадиган даромаддан эса 100 млн. киши тирикчилик қилади. Жаҳонда тамаки етиштириш йилига 7 млн.т.га етди. Уни энг кўп етиштирувчи мамлакатларга Хитой (2,7млн.т.), АҚШ, Ҳиндистон, Бразилия ва МДҲ мамлакатлари киради. Италия, Греция, Болгария, Туркия, Индонезия, Япония ва Кубада тамаки оз миқдорда етиштирилади. Сигарета ишлаб чиқариш бўйича дунёда АҚШ биринчи (700 млрд.дона), МДҲ мамлакатлари иккинчи ўринда туради. АҚШ тамаки саноати асосан ўз хомашёси ҳисобига, Европа тамаки саноати эса Хитой, Ҳиндистон, Бразилия, шунингдек, ривожланаётган бошқа мамлакатлардан келтириладиган хомашё ҳисобига фаолият кўрсатади. Тамаки маҳсулоти ишлаб чиқариш ва истеъ-

мол қилиш каби чекишга қарши оммавий ҳаракат кенгайиб бораётган Европа ва Шимолий Америка мамлакатларига нисбатан ривожланаётган давлатларда тезроқ ўсмоқда.

Кейинги даврларда наркотик моддалар ишлаб чиқариш сезиларли даражада ортди. Уларни ишлаб чиқарувчи мамлакатлар таркибида “олтин ярим ой” (Покистон, Афғонистон, Эрон) ҳамда “олтин учбурчак” (Таиланд, Лаос, Мьянма) мамлакатлари, шунингдек, Лотин Америкасининг айрим давлатлари, асосан Колумбия алоҳида ўрин тутди.

1.3. Жаҳон чорвачилиги географияси

✓ Жаҳондаги сут йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик кўпинча аҳоли зич жойлашган Европа, Шимолий Америка районлари учун хосдир. Гўшт-сут йўналишидаги қорамолчилик интенсив қишлоқ хўжалигига эга бўлган мўътадил минтақа районларида, шунингдек, қурғоқчил ва меҳнат ресурслари билан ёмон таъминланган районларда тарқалган. Гўшт чорвачилиги экстенсив (Аргентина, Австралиянинг катта қисми) ва интенсив (АҚШ) бўлиши мумкин. Аммо айти пайтда у ҳолатда ҳам, бу ҳолатда ҳам юқори даражада товар хусусиятига эга бўлинади.

↪ Чўққачилик билан турли табиий шароитлардаги интенсив ва экстенсив қишлоқ хўжалигига эга бўлган мамлакатлар шуғулланади. Одатда, бу тармоқ аҳоли зич жойлашган картошка, лавлаги етиштириладиган районларда кенг ривожланади. Қўйчилик кенг яйлов майдонларига эга бўлган мамлакат ва районларда устунлик қилади. Айти пайтда майин жунли қўйчилик қуруқ иқлимли районларда кўпроқ тарқалган бўлиб, дашт ҳамда дала чўл яйловлари шароитида олиб борилади. Сернам ва юмшоқ иқлимли ҳудудларда ярим майин жунли, гўшт-жун йўналишидаги қўйчилик ривожланади.

16-жадвал

Дунё ва унинг алоҳида минтақаларида чорва моллари сони
(млн. бош ҳисобида)

Қорамол тури	Жаҳондаги сони	Шу жумладан						
		МДХ	Европа	Хорижий Осиё	Африка	Шимолий Америка	Лотин Америкаси	Австралия ва Океания
Йирик шохли қорамол	1300	120	150	400	190	115	290	35
Чўққачлар	850	80	200	400	10	65	90	5
БҚЧлар	1200	140	140	380	240	10	125	105
Ичкилар	65	6	5	17	4	14	18	1

М.Б.Вольф ва Ю.Д.Дмитриевскийлар тўрт турдаги чорвачилик районларини ажратганлар. Улар интенсивлик даражасига кўра, қуйидагича тақсимланиши мумкин:

Биринчи турга аҳолиси жуда зич жойлашган ва қорамол юқори даражада зич бўлган (100 га қишлоқ хўжалиги майдонига 100-200 бош ва ундан кўп) районлар киради. Бу турга мансуб районларда мазкур тармоқ юқори маҳсулдорликка эга бўлиб, интенсив сут чорвачилиги, чўчқачилик, паррандачиликка ихтисослашгандир. Европада биринчи турдаги район Дания, Нидерландия, Буюк Британия, Швейцария каби мамлакатларни, Шимолий Америкада—АҚШнинг шимоли-шарқини камраб олади. Бу мамлакатлардаги чорвачилик ялпи қишлоқ хўжалик товар маҳсулотининг 60-80%ини етказиб беради.

Иккинчи турга интенсивлик ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулдорлиги ўртача даражада бўлган районлар мансубдир. Унга чорванинг ўртача зичлиги ҳам (30-60 бош) тааллуқли. Бу турга мисол тариқасида Жанубий ва Шарқий Европа, АҚШнинг жанубий ва марказий штатлари, Лотин Америкасининг айрим районлари киради.

Учинчи турга аҳоли зичлиги ҳамда чорва боши зичлиги (5-10 бош) паст бўлган, кам интенсивлашган чорвачилик тармоқлари ва йўналишлари, кенг табиий яйловларда қорамоллар экстенсив ҳолатда сақланувчи ва маҳсулдорлиги нисбатан паст бўлган районлар киради. Бундай районларга мисол тариқасида Австралиянинг катта қисмини, Аргентинадаги Патагонияни, Ангола, Фарбий ва Шимолий Африканинг айрим мамлакатларини (Мавритания, Чад, Алжир) келтириш мумкин. Одатда, мазкур мамлакатларда чорвачилик деҳқончиликдан устун бўлиб, хўжаликнинг асосий тармоғи ҳисобланади.

Тўртинчи турга аҳолиси жуда зич жойлашган, чорва моллари зич (60-200 бош), аммо маҳсулдорлиги паст ва кам интенсив тармоққа эга ҳамда муайян йўналишлар устун бўлган районлар киради. Чорвачилик ёрдамчи аҳамият касб этувчи бундай районлар оз миқдорда товар маҳсулоти етказиб беради. Бундай районларга мисол тариқасида Ҳиндистон, Шри-Ланка, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларини кўрсатиш мумкин. Ривожланаётган мамлакатларда кам маҳсулдор чорвачилик марказлари аксарият ҳолларда истеъмол ва товар деҳқончилигидан ҳудудий жиҳатдан ажралган ҳолда олиб борилади.

17-жадвал

Дунё мамлакатларида чорвачилик маҳсулотларини етиштириш (бир йилда ўртача)

Бутун жаҳон, алоҳида мамлакатлар	Ўғит етиштириш				
	Жами, млн.т	Аҳоли жон бошига, кг	Бутун жаҳон, алоҳида мамлакатлар	Жами, млн.т	Аҳоли жон бошига, кг
Бутун жаҳон	170	35	Буюк Британия	3,8	65
АҚШ	31	125	Япония	3,8	30
Хитой	28	25	Италия	3,7	65
Россия	10	60	Австралия	3,6	180
ГФР	8	110	Мексика	3,5	30
Франция	6	110	Испания	3,4	70
Бразилия	6	45	Польша	3,1	80
Аргентина	4	125	Нидерландия	3,0	200
Украина	4	75			

18-жадвал

Дунё мамлакатларида сут етиштириш (бир йилда ўртача)

Бутун дунё, алоҳида давлатлар	Жами, млн.т	Аҳоли жон бошига, кг	Бутун дунё, алоҳида давлатлар	Жами, млн.т	Аҳоли жон бошига, кг
Бутун ДУНЕ	550	110	Буюк Британия	15	265
АҚШ	67	270	Нидерландия	13	900
Хиндистон	55	65	Бразилия	13	90
Россия	52	350	Италия	11	195
ГФР	32	450	Канада	8	315
Франция	28	490	Янги Зеландия	8	2400
Украина	24	460	Япония	8	65
Польша	16	430	Беларусь	7	700
Аргентина	6	200	Мексика		70
Австралия	6	370			

Осиё, Африка, Латин Америкаси давлатларида чорвачилик маҳсулдорлиги пастлиги туфайли жаҳонда етиштирилган гўштининг 25, сутнинг 14 фоизи тайёрланади.

Аҳоли жон бошига чорвачилик маҳсулотлари иқтисодий ривожланган мамлакатларда юқори. Бу борада айниқса, чорвачилик интенсив ривожланган Янги Зеландия, Нидерландияга ўхшаш мамлакатлар устунлик қилади.

Ўғит ишлаб чиқариш тизимида мол ва бузоқ гўшти етиштириш сальмоғи 32%, чўчка гўшти етиштириш—39, парранда гўш-

ти—20%, от ва қўй гўшти салмоғи 9%га тўғри келади.

Жаҳон бўйича унинг сони 10 млрддан ошиб кетди. Айниқса, қизиқарли ҳар бир бош сигирдан сут соғиб олиш, иқтисодий ривожланган давлатларда Фарбда 3-5 минг кг, бироқ Дания, Нидерландия 5,8 минг кг, Швецияда 6минг кг, АҚШда 6,5 минг кг.

Охирги йилларда бройлер хўжалигининг Шимолий Америка, Европада интенсив ривожланиши парранда гўшти етиштириш кўпайишига олиб келди.

Ҳалқаро чорвачилик маҳсулотлари билан савдо қилишда етакчи ўринни иқтисодий ривожланган давлатлар эгаллаб турибди. Булар гўшт маҳсулотлари ва жун экспорт ҳамда импортида етакчи. Фақатгина тирик моллар савдосида ривожланаётган давлатлар юқори ўринни эгаллайди.

19-жадвал

Чорвачилик маҳсулотлари ва тирик мол экспорт қилувчи асосий давлатлар

Чорвачилик маҳсулотлари ва тирик мол	Экспорт қилувчи етакчи давлатлар
Мол ва буюқ	Австралия, ГФР, Франция, Янги Зеландия, Ирландия, Нидерландия, АҚШ, Венгрия
Чўчка, қўй ва қўзи, парранда гўшти, жун	Нидерландия, Бельгия, Дания, Канада, Венгрия, Янги Зеландия, Австралия, Буюк Британия, Франция, АҚШ, Бразилия, Австралия, Аргентина, Уругвай, ЮАР
Ишик шохли қорамол, чўчкалар, қўй ва эчкилар	Бразилия, Аргентина, Мексика, Эфиопия, Хитой, Нидерландия, Канада, Австралия, Туркия, Сомали, Эфиопия

7.4. Дунёда балиқ овлаш ва балиқчилик

Бу тармоқнинг аҳамияти шу билан белгиладаники, балиқ ва унинг маҳсулотлари қимматли оқсил манбаи, тўлақонли овқатланишнинг энг муҳим элементиدير. Шу сабабдан дунёда овладаниган балиқнинг 75—80 фоизи одамлар овқатланиши учун сарфланади, қолган 20—25 фоизи эса қайта ишланиб, балиқ уни, қўшимча озуқага, балиқ мойига айлантирилади ва чорва озукаси ёки фармацевтика саноатида ишлатилади. Ҳозир йиллик овладаниган балиқ 100 млн. т га етади. Дунёда аҳоли жон бошига 17—18 кг балиқ тўғри келади. Японияда бу кўрсаткич 60—70 кг, Россия ва АҚШ да 17—18 кг, Непалда 0,2 кг.

Денгиздан овланган маҳсулотнинг 87—88 фоизи балиқ; 7—8 фоизи моллюска, 4—5 фоизи раксимонлар, 0,5 фоизи бошқа турлар. Овланган балиқ структурасида сўнгги ўн йилликларда

илгари кўп овланган селд ва треска, ангоус балиқлари салмоғи пасайди, камрок, қимматга эга бўлган мойва, минтай, хек кабиларнинг салмоғи ошди. Бундай ҳол қимматли балиқларни кўп овлаш оқибатида содир бўлди. Уларга боғлиқ ҳолда денгиз балиқларини овлаш географиясида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди.

Чунончи 1) континенталь шельф ва Дунё океани чуқур сувли районларида балиқ овлаш нисбатлари ўзгарди. Сунгги районларнинг салмоғи ошди, лекин улар унчалик катта салмоққа эга эмас (10%). Континенталь шельфда 90% балиқ ва денгиз маҳсулотлари овланади;

2) доимий равишда Дунё океанининг учта асосий зонаси — шимолий (30° ш.к. дан шимолда), тропик ва жанубий минтақалар (30° ж.к. дан жанубда) ўртасидаги нисбат ўзгариб турибди. 1948 йилда уларнинг биринчиси 85%, иккинчиси — 13%, учинчиси — 2% овланган балиқни берган бўлса, ҳозирча улар ўртасидаги нисбат 52:30:18 га тенг. Демак, балиқ овлаш шимол-жануб йўналишида ўзгарган;

3) океанлар ўртасидаги нисбат ҳам ўзгаришга учрамоқда. 1950 йилда Атлантика океани ҳиссасига 54%, Тинч океанига 40%, Хинд океанига 6% овланган балиқ - денгиз маҳсулотлари тўғри келган бўлса, 1990 йилда бу кўрсаткичлар 27:67:6 нисбатда бўлган. Атлантика океани кўп асрлар мобайнида дунё денгиз балиқчилигининг асосий акваторияси бўлган эди. У ҳозир иккинчи ўринга тушиб, Тинч океани биринчи ўринга кўтарилди;

4) океанларнинг асосий балиқ овладиган районлари ўртасидаги нисбат ҳам ўзгаришга учрамоқда. Атлантика океанида иккита ана шундай район — Европа қирғоқларидаги Шимоли-Шарқий ва Америка қирғоқларидаги Шимоли-Ғарбий район қадимдан машхур. Биринчиси ўтган асрнинг 50-йилларида овладиган балиқнинг ярмини берар эди. Лекин кейинчалик кўп овлаш, нефть саноати «рақобати» туфайли овлаш кескин қисқарди. Масалан, илгари балиққа бой шимолий денгиз эндиликда дунёнинг атиги 2,5% балиғини беради.

Шимоли-Ғарбда (Канада ва АҚШ) ҳам балиқ овлаш сезиларли камайди. Тинч океанида учта асосий овлаш райони бор: а) Осиё қирғоқларидаги Шимоли-Ғарбий район. Бу ерда Россия, Япония, Хитой, Корея Республикаси балиқ овлайди. У балиқ ва бошқа денгиз маҳсулотларини овлаш бўйича дунёда биринчи ўринда; б) Шимолий-Америка қирғоқларидаги Шимоли-Шарқий район. У иккинчи ўринда; в) Перу ва Чили қирғоқларидаги Тинч океанининг Жануби-Шарқий қисми райони. Бу ерда асосан Перу анчоус балиғи овланади. Бу бешта дунёнинг асосий балиқ овлаш районларида кўп овлаш таъсирида балиқ

захиралари камайиб бораётганлиги сабабли уларни тиклаш бўйича катта тадбирлар ўтказилмоқда (АҚШ, Япония, Россия, Норвегия в.б.);

5) Сўнгги йилларда овлашда «биринчи ўнликка» кирувчи мамлакатлар таркибида ўзгаришлар юз берди. Ўтган асрнинг 50-йилларда «ўнликка» Япония, АҚШ, СССР, Хитой, Норвегия, Буюк Британия., Ҳиндистон, Канада, ГФР кирган бўлса, ҳозирги пайтда унипг таркибига «янги» аъзолар — Чили, Перу, Корея Республикаси, Таиланд қўшилди, ундан Буюк Британия, Канада, ГФР, Дания чиқиб кетди. «Биринчи ўнлик»дан кейинги ўринларда ривожланаётган мамлакатлар — Филиппин, Мексика, Бразилия туради. Хитойда ҳам балиқ овлаш тез ривожланмоқда. Шу билан бир қаторда анъанавий балиқ овловчи мамлакатлар — Норвегия, Дания, Исландия ҳозирга қадар Европанинг кўп мамлакатларига балиқ ва балиқ маҳсулотлари етказиб берувчи асосий мамлакат бўлиб қолаётир.

Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлар кўрсаткичлари 20-жадвалда берилган.

20-жадвал

Дунё ва айрим мамлакатларда балиқ овлаш ва денгиз маҳсулотлари (90-йиллар бошида)

Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлари	Овлаш, млн. т	Дунё ва «биринчи ўнлик» мамлакатлари	Овлаш, млн. т
Дунё бўйича	100,0	Россия	4,2
Япония	11,9	Ҳиндистон	3,0
Хитой	11,3	Корея Республикаси	2,5
АҚШ	6,0	Норвегия	2,5
Чили	5,5	Таиланд	2,5
Перу	5,5		2,0

Кейинги йилларда сув организмларини табиий қайта тиклаш жараёнларини тартибга солишда кўзда тутилган тадбирлар тизими — аква культура (лотинча аква — сув, cultura — етиштириш) балиқ овлаш ва балиқчиликда тобора катта ролъ ўйнамоқда. У сув ҳавзаларида балиқ, маллюскалар, қисқичбақасимонлар ва сув ўтлари етиштириш, баликларни акклиматизациялаш, сувости «фермаларини» ташкил этиш ва бошқа тадбирлар ўтказишни ўз ичига олади.

Денгиз муҳитида тирик организмларни кўпайтириш марикультура деб аталади. Ўтган асрнинг 90-йиллари бошида

дунёда аквакультура маҳсулоти 15 млн. т. га етди. Унинг 85%ини Осиё мамлакатлари — Хитой (5,5 млн. т), Япония, Корея Республикаси, Ҳиндистон, Филиппин, Индонезия, Вьетнам берган. Бу ерда чучук сувли ҳавзаларда асосан карп балиғи, денгиз «фермалари» ва «плантацияларида» эса балиқ, моллюска, креветка, қисқичбака, мидий, сув ўтлари етиштирилади. Аквакультура Европа ва Шимолий-Америкада катта ривожланган. Денгиз «фермалари» Италия, Франция, Испания, Португалия, Нидерландия, Дания, Буюк Британия, АКШда бор. Дунё марикультура маҳсулоти 9 млн. тоннага етиб қолди. Башоратларга кўра, у анча кўпаяди, аквакультурапинг умумий маҳсулоти ҳажми 20 млн. тоннадан ошиб кетди.

Кит овлашнинг ривожланиш тарихи Дунё океани биологик ресурсларига нисбатан эҳтиёткорлик билан ёндашиш зарурлигини исботлайди.

Кит овлаш Норвегияда 1868 йилда вужудга келди, Шимолий Атлантикада бошланган. Бу район XX асрнинг бошларигача ягона кит овлаш райони бўлган, сўнгра у Антарктида атрофидаги сувларига кўчган ва тез орада Антарктида атрофи кўп мамлакатлар кит овлаш флотилиясининг асосий районига айланди. Кейинчалик Тинч океаннинг шимолий қисмида, Жанубий Америка, Африка, Австралия қирғоқларида кит овлана бошланган. Оқибатда XX асрнинг 60-йилида дунё кит овлаш қасб-кори доимий равишда ривожланиб, ўсиб борди. Масалан, кит овлаш 1920 йилда 11 минг бош, 1939 йилда — 46 минг, 1962 йилда рекорд даража — 66 минг бошга етган. Лекин кейинчалик кит овлаш суръатлари тез камайди, 1975 йилга келиб 27 минг бошни ташкил этди. 1903 йилдан 70-йилларгача фақат Дунё океанининг жанубий қисмида 1,5 млн. бош кит овланган. Оқибатда баъзи кит турларининг 90 фоизи, энг йирик китлар эса деярли бутунлай қириб юборилди. Шу сабабдан кит овлашни тартибга солувчи халқаро ташкилот — Халқаро Кит Овлаш Комиссияси (ХКОК) тузилди (1946 й). У дастлаб Антарктидада қатъий кит овлаш квотасини белгилади, сўнгра бу тадбир Тинч ва Атлантика океанида ҳам қўлланилди. 1982 йилда ХКОК қарорига асосан 10 йиллик мараторий эълон қилинди, кит овлашга лицензия бериш қатъий тартибга солинди. 80-йилларда китлар фақат илмий мақсадлар учун овланди (тахминан йилига 1,5 минг бош). Ҳозирги пайтда китлар сони кўпаймоқда, лекин бу жараён секин бормоқда ва китлар сони йилига бир неча фоизгагина ўсмоқда. 1993 йилда ХКОК мараторийни давом эттириш тўғрисида қарор қабул қилди. 1994 йилда Дунё океанининг жанубий қисмида узоқ муддатли китлар қўриқхонаси (40° ж.к. дан жанубда) ташкил этилди.

Қисқача хулосалар

Ер шари иқтисодий фаол аҳолисининг 60%дан ортиги қишлоқ хўжалигида банд. Ҳозирги пайтда Осиё ва Африканинг кўпгина давлатларида аҳолининг 70%дан ортиги қишлоқ хўжалигида машғул. Ривожланган давлатларда эса қишлоқ хўжалигида банд аҳолининг салмоғи камайиб бормоқда. Масалан, АҚШда қишлоқ хўжалигида 5% аҳоли банд.

Қишлоқ хўжалигини ривожланиш ва жойланиши табиий омилларга боғлиқ. Дунё ер фондининг асосий қисми Африка, Осиё ва Жанубий Америкада жойлашган. Жаҳон қишлоқ хўжалигида дон ва гўшт етиштириш асосий ўринни эгаллайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ва жойлашишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
2. Жаҳон ер фонди қандай қисмлардан иборат?
3. Жаҳон қишлоқ хўжалиги муҳим тармоқларининг жойлашиш хусусиятларини таърифланг?
4. Донли экинлар жойлашишини тушунтириб беринг.
5. Техника экинларининг жойлашиш хусусиятларини нималардан иборат?
6. Дунё чоррвачилик тармоқларининг жойлашишини тушунтириб беринг?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ДУНЁ ТРАНСПОРТИ ГЕОГРАФИЯСИ

8.1. Қуруқлик транспорти

Жаҳон транспорти қуруқлик, сув ва ҳаво транспортига бўлинади.

Қуруқлик транспортига темир, автомобиль ва от-улов, қувур транспорти киради.

Темир йўл транспорти. Юк ва йўловчиларни паравоз, тепловоз ва электравозлар билан темир йўлда ташувчи транспорт тури.

Биринчи темир йўл транспорти (паравоз) Буюк Британияда 1825 йилда қурилган. Россияда паравозли темир йўл транспорти 1837-38 йилларда (Петербург-Павлоск) ишга тушурилди. Ўзбекистон темир йўл қурилиши 1890 йилдан бошланди, 1899 йили Самарқанд-Андижон, 1906 йилда Оренбург-Тошкент темир йўли қуриб битказилди.

Темир йўл транспортининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: тепловозлар, электравозлар ва вагонлар депоси; вокзаллар, темир йўллар.

Темир йўл транспорти иқлимий шароитлар ва йил фасллари қандай келишига қарамай ҳамма вақт фаолият кўрсатаверади. Унинг тезлиги катта, юк ташиш таннархи паст.

Илмий техник тараққиёт темир йўл транспортига жуда катта таъсир кўрсатди. Масалан, Францияда поездлар тезлиги бўйича рекордлар ўрнатилган. Бу ерда поезд тезлигини 1955 йилда 331 км/соатга, 1991 йилда 380 км/соатга, 80-йилларнинг охирида эса 515 км/соатга етказилган. Оддий тезюрар поездларнинг тезлиги соатига 200-300 км/соат.

Париж-Бардо темир йўлида қатнайдиغان энг тезюрар поезднинг тезлиги 350 км/соат. Жаҳонда темир йўлларнинг умумий узунлиги тахминан 1,2 млн. км, аммо унинг 50%и олтига катта давлатга (АҚШ, Россия, Канада, Хиндистон, Хитой, Австралия) тўғри келади. АҚШ темир йўлларнинг умумий узунлиги бўйича жаҳонда биринчи ўринда туради.

Темир йўлларнинг зичлиги бўйича Ғарбий Европа давлатлари ва АҚШ етакчи. Темир йўлларни зичлиги деганда 100 км² майдонга тўғри келувчи темир йўл узунлиги тушунилади. Бу кўрсаткич Ғарбий Европада 10 км²га тенг. Ривожланган давлатлар темир йўлларининг деярли ҳаммаси электрлаштирилган ва улар икки йўлли ҳисобланади.

Автомобиль транспорти.

Автомобиль (грекча autos-узи, лотинча mobilis-ҳаракатланадиган, юрадиган) транспорти юк ва йўловчи ташишда муҳим аҳамиятга эга. Автомобиль транспорти қуйидагиларни ўз ичига олади: ҳаракатдаги автомобиллар, автомобиль йўллари, ёқилғи билан таъминлаш корхоналари, таъмирлаш корхоналари, автовокзаллар ва ҳ.к.лар.

Ҳозирги пайтда автомобилларнинг турли хиллари моддий ва номоддий ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларида ва турмушда ишлатилади. Моддий ишлаб чиқаришда оғир юк қутарадиган автомобиллар, автопоездлар, йўловчи ташишда эса автобуслар, енгил машиналар ишлатилмоқда. Бундан ташқари махсус автомобиль транспорти ҳам бор (тиббий, озиқ-овқат, ҳарбий, илмий ва бошқа мақсадларда ишлатиладиган). Йўллар автомобиль транспортининг асосий таркибий қисмидир. Йўллар қаттиқ қопламли ва грунтли бўлади. Икки томонлама автомобиль ҳаракати учун яроқли бўлган кенг йўлга автострада деб аталади. Бу йўлларнинг муайян бир жойларда ён кўчалардан қўшилидиган кириш ва чиқиш жойлари бўлади. Кўндаланг ўтиш жойлари виадукларда ёки тунелларда бўлади ва автострада тракт деб аталади. Жуда катта масофага қўзилган автострада тракт деб аталади. Масалан, Ўзбекистон тракти Тошкентни Термиз билан боғлайди. Қаттиқ қопламли йўлларни шоссе деб аталади, тор техник маънода шоссе тош йўлни англатади. Қаттиқ қопламли бўлмаган, автомобиль ва от-арава юриши учун яроқли бўлган йўллар грунт йўллари деб аталади. Иқлим шароитига қараб улар мавсумий бўлиши мумкин. Улар табиий (қишлоқ, ўрмон йўллари, қарвон йўллари ва тоғ йўллари) ва яхшиланган йўлларга бўлинади.

Автомобиль транспорти юк айланмасининг деярли ярми саноат корхоналари ва қурилиш ташкилотлари ҳиссасига туғри келади. Автомобиль транспортининг юк айланмаси бўйича АҚШ биринчи, Россия иккинчи ўринда туради.

Автомобиль транспортининг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

а) саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналарини магистраль транспорт йўллари ва воситалари билан боғлайди;

б) шаҳарлардаги ва шаҳар атрофидаги юкларнинг асосий қисмини ташийди;

в) қисқа (100 км) ва узоқ масофаларга юк ташишда қулай;

г) юкларни йўлларда тушириб-ортмай, бевосита истеъмолчига етказиб бера олади.

8.2. Сув транспорти

Сув транспорти денгиз ва дарё транспортидан иборат.

Денгиз транспорти — дунё транспорт тизимининг жуда муҳим таркибий қисми бўлиб, усиз дунё ҳўжалиги нормал ривожлана олмаган бўлур эди. Унинг ҳиссасига дунё юк айланмасининг 62 фоизи тўғри келади ва у халқаро савдонинг 4/5 қисмига хизмат кўрсатади. Айни денгиз транспортининг ривожланиши туфайли океанлар илгаригидек континентлар ва қўшни мамлакатларни ажратмайди, балки бирлаштиради. Денгиз транспортининг умумий узунлиги миллионлаб км ни ташқил этади. Денгиз кемалари асосан оммавий юкларни — қўйиб ташиладиган, суюқ (нефть ва нефть маҳсулотлари), уйиб (қопламасдан) ва тўкиб ортिलाдиган (кўмир, руда, дон, фосфорит в.б.) юкларни ташийти. Одатда, бу юклар 8—10 минг км мософага ташилади. Денгиз транспортида «контейнер инқилоби» асосий юклар — тайёр буюмлар, яримфабрикат, озик-овкатларни ташишининг тез кўпайишига олиб келди.

Уз навбатида дунё ҳўжалиги денгиз транспорти ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Буни қўйидаги маълумотлар тасдиқлайди: дунё денгиз кема транспортида юк ташиш ҳажми 1960 йилда — 1110 млн. т, 1970 йилда — 2600 ми. т, 1980 йилда — 3600 млн. т, 1985 йилда 3330 млн. т, 1990 йилда — 3700 млн. т, 90-йиллар бошида эса 3,8 млрд. т атрофида эди. Шу билан бир қаторда юк ташиш структурасида ҳам катта ўзгаришлар содир бўлди. 1950—1970 йилларда, яъни энергетика бўҳронидан олдинги даврда қўйиб ташиладиган (суюқ) юклар салмоғи 41% дан 55%га кўпайди. Бўҳрондан кейин унинг салмоғи пасайиб, қуруқ ва асосий юклар салмоғи ошди. 90-йилларнинг бошида денгиз транспорти юк айланмаси структураси қўйидагича бўлган: қўйиб ташиладиган (суюқ) юклар — 37%, асосий юклар — 25%, қуруқ юклар — 24%, бошқа юклар — 14%. Бу юк айланмасида қуруқ юклар салмоғининг ошишидан далолат беради. Денгиз транспорти юк айланмасида бир неча ўн йил мобайнида Япония дунёда биринчи ўринни эгаллаб келмоқда, ундан кейинги ўринларни Ғарбий Европа, Хитой, Россия эгаллаган.

Географик нуқтаи назардан дунё денгиз трассаси қуруқлик транспортидан тубдан фарқ қилиб, унда асосий ўринни йўл тури ва узунлиги эмас, балки денгиз кемалари бориб ва чиқиб кета оладиган портлар, денгиз каналлари, бўғизлар турлари, тармоқларининг мавжудлиги, йирик дарёлар қўйи оқимларининг (эстуарий) қулайлиги каби шарт-шароитлар ҳал қилувчи роль ўйнайти. Булар денгиз йўли трассаси географиясининг асосий

хусусиятларини белгилаб беради. Шу сабабдан географик меҳнат тақсимоти таъсирида кўпчилик йирик денгиз портлари узоқ йиллар мобайнида ўз мавқеини сақлаб келмоқдалар.

Хозирги денгиз кемачилигида юк ташишни ташкил этишининг трамп ва мунтазам (линияли) шакллари мавжуд. Трамп (инглизча tramp — дайди) кемачилигида кемалар юк борлигига қараб турли йўналишларда ишлайди ва юк ташиш баҳоси фрахт ставкаси кўринишида бўлади. Мунтазам (линияли) кемачиликда эса кемалар маълум доимий линияларда жадвал бўйича портларга боради ва кетади, юкларни ортади-туширади. Бунда юк ташиш баҳоси тариф билан белгиланади. Трамп кемаларида асосан оммавий, рейсли (мунтазам) кемаларда эса асосий юклар ташилади. Шу сабабдан трамп кемасозлигида юк ташиш ҳажми мунтазам юк ташиш шаклидагидан анча кўпдир.

Дунёнинг мунтазам трамп кемачилигида беш аср мобайнида (Буюк географик кашфиётлар бошланишидан буён) биринчи ўринни (2/3) Атлантика океани эгаллаб келмоқда. Бунинг асосий сабаблари кўплаб табиий, тарихий, иқтисодий омилларга боғлиқдир. Булар қаторига қуйидагилар киради:

1) денгиз қирғоқлари морфологияси, уларнинг парчаланганлиги (эгри-бугри, кинғир-қийшиқлиги) ва кемачилик учун ғоят қулайлиги;

2) денгиз бўйи районларининг кўпчилигида юқори аҳоли зичлиги ва урбанизация даражасининг юқорилиги ва уларнинг эса бу ердаги ўнлаб мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси юқорилиги билан узвий боғлиқлиги;

3) Атлантика океани сувларидан эски ва янги дунёни боғлаб турувчи энг қисқа йўлнинг ўтганлиги ва буюк океан қирғоқларида дунёнинг кўпчилик портлари пайдо бўлганлиги.

Атлантика океанида денгиз кемачилигининг бир нечта йўналишлари шаклланган:

1) Шимолий Атлантика асосий йўналиш бўлиб, Европани Шимолий Америка билан боғлайди ва 40° ва 50° ш.к. ўртасидан ўтади. Бу ерда мунтазам кемачилик ўстун туради. Яқин ўтмишларгача у дунёда энг катта денгиз йўловчилари йўналиши бўлган. Мамлакатлар юз йил мобайнида кемалар тезлигини ошириш ва йўлга сарфланадиган вақтни қисқартириш учун тинмай курашдилар. XIX асрнинг биринчи ярмида елканли кемалар Атлантикани ғарбий йўналишида энг камида 30 суткада ва шарқий йўналишда эса 20 суткада кесиб ўтганлар. Параходлар аста-секин сузиш вақтини 15, 10, 5 суткагача, лайнер-рекордчилар эса 3,5-4 суткагача қисқартирдилар.

Аммо кемалар ҳаво транспорти билан рақобатда ютиб

чиқолмадилар. 1958 йилда денгиз ва ҳаво транспорти биринчи марта йўловчилар ташишда тенглашди. Лекин ҳозирги пайтда Европа билан Шимолий Америка ўртасидаги йўловчилар оқимига ҳаво транспорти деярли тўлиқ хизмат кўрсатмоқда;

2) Жанубий Атлантика (Европа-Жанубий Америка) йўналиши;

3) Ғарбий-Атлантика (Африка-Европа) йўналиши. Шулар билан бир қаторда Атлантика орқали Осиёдан Европага ва АҚШга нефть ва бошқа оммавий юклар ташиладиган юк оқимлари ўтади. Лекин кейинги ун йилликларда дунё кемачилигида Атлантика океанининг роли пасайди.

Тинч океани денгиз юкларини ташиш бўйича иккинчи ўринни (1/4) эгаллайди, лекин Атлантика океанидан кўп даражада орқада туради. Аммо бу океanning потенциали жуда катта ва унинг қирғоқларига 2,5 млрд.дан ортиқ аҳоли яшайдиган 50 мамлакат чиқади. Бу ерда дунёнинг энг йирик портлари бор ва кўплаб оммавий, сунгги йилларда эса асосий юклар оқимлари шаклланмоқда. Уларнинг энг муҳимлари Осиё ва Америка қирғоқлари бўйлаб ўтади ва янги трансокеан оқимлари ҳам бор. Осиё-Тинч океани региони мамлакатларининг, биринчи навбатда, ЯИМларнинг тез ривожланаётганлиги, уларнинг жаҳон савдоси билан интеграцияси муҳим юк оқимларининг Атлантикадан секин-аста Тинч океанига ўтишига олиб келмоқда.

Ҳинд океани денгиз юкларини ташиш ҳажми бўйича учинчи ўринни (1/10дан кўпроқ) эгаллайди. Унинг қирғоқларига аҳолиси 1 млрд. дан кўп бўлган 30 мамлакат чиқади. Бу океанда кудратли юк оқимлари Форс қўлтиғида шаклланади.

Денгиз юклари дунё денгиз флоти орқали ташилади. Унинг таркибида 80минг кема, шу жумладан, Японияда 10 минг, МДХ да — 7,4 минг, АҚШ да — 6,4 минг кема бор. Дунё денгиз флотининг умумий ҳажми (тоннажи) 420 млн. т. дан ортиқроқдир. 70-йилларнинг ўрталаригача унинг катта қисми танкерга тўғри келган, ҳозир эса уларнинг салмоғи пасайди. 90-йилларнинг бошида умумий тоннажи 30% танкерларга (нефть ташувчи), 27% балкерга (ихтисослашган руда, кўмир, ёғоч, банан, автомобиль ташувчи кемалар), 12%и асосий юкларни, 7%и контейнер ташувчи кемаларга тўғри келади. Дунё денгиз флоти таркибида аралаш юк ташувчи комбинациялашган кемалар (танкер-руда ташувчи, танкер-дон ташувчи, дон-автомобиль ташувчи в.б.), — сиқилган табиий газни — 161° С ҳароратда ташийдиган танкер-метан ташувчи кемалар бор.

Асосий байроқлар бўйича дунё денгиз флоти тониражининг тақсимланиши (90-йиллар бошида)

Мамлакат байроғи ёки ҳудудлар	Ялли сифими, млн.бр.рег.т.	Дедвейт, млн.т.	Мамлакат байроғи ёки ҳудудлар	Ялли сифими, млн.бр.рег.т.	Дедвейт, млн.т.
Либерия	54,7	99,2	Руминия	4,0	6,1
Панама	39,3	62,2	Франция	3,8	5,6
Япония	27,1	40,8	Югославия	3,8	6,0
Норвегия	23,4	41,2	Испания	3,8	6,2
АҚШ	21,3	31,2	Нидерландия	3,8	4,7
Греция	20,5	37,2	Туркия	3,7	6,3
Кипр	18,3	33,0	Польша	3,4	4,4
Россия	14,9		Швеция	2,8	2,9
Хитой	13,9	20,8	Канада	2,7	3,0
Боғам	13,6	22,4	Австралия	2,5	3,7
Филиппин	8,5	14,2	Индонезия	2,2	2,9
Италия	8,0	11,8	Ванауату	2,2	3,3
Сингапур	7,9	13,0	Гибралтар	2,0	3,3
Корея	7,8	12,5	Бельгия	1,9	3,1
Украина	6,9		СентВинсент	1,9	3,0
Буёк	6,7	8,6	Аргентина	1,9	2,9
Гонконг	6,6	11,2	Кувайт	1,9	2,9
Хиндистон	4,3	10,5	Малайзия	1,7	2,5
Тайвань	6,5	8,7	Саудия	1,7	2,7
Бразилия	5,8	10,0	Болгария	1,4	2,0
ГФР	6,0	7,0	Мексика	1,3	1,8
Дания	5,7	7,2	Миср	1,3	1,8
Эрон	5,2	8,7	Финляндия	1,1	1,0
Мальта	4,7	7,8	Прок	1,0	1,8
Бермуд	4,5	7,0			

Э с л а т. м а : 1) Ялли сифим — кемаларининг юк кўтарини сифими бирлиги. Ялли (тўла) сифими брутто-регистр тоннада ўлчанади. 1 бр. -рег. т. қ куб фут ёки 2,83 м³. 2) Дедвейт - юк кўтарини тоннаси; кема белгиланган катталиккида сувга туширилганда соф юк ва захирадаги юкни кўтарини оғирлиги. Улар тонна дед-вейтда ўлчанади.

Жадвалда дунёда денгиз флотига эга бўлган ҳамма мамлакатлар (улар 49 та) бўйича маълумотлар берилган. Уларнинг умумий денгиз флоти сифими 1 млн. бр. -рег. т. дан ортиқроқдир. Бу соҳада ривожланаётган мамлакатлар дунё хўжалигининг бошқа тармоқларида хос бўлган одатдаги «охирги» ўринларини эмас, балки биринчи ва иккинчи ўринларни эслайди, шунингдек, «биринчи-бешинчи ўнликда» ҳам ривожланган мамлакатлар билан деярли бир хил мавқега эгадир. Шу билан бир қаторда ривожланиш жараёни динамикаси шундайки,

унда ривожланган мамлакатларнинг денгиз флот-тоннажи (айниқса, Греция, Япония, Буюк Британия, ГФР, Франция, Дания, Швеция) сўнги йилларда тез қисқармоқда, айна пайтда ривожланаётган мамлакатлар флоти тез ривожланмоқда. Бундай ўсиш Хитой, Ҳиндистон, Бразилия ва бошқа баъзи Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида улар иқтисодиётининг ривожланишини акс эттиради ҳамда уларнинг халқаро географик меҳнат тақсимоли, дунё трамп ва мунтазам кемачилигига қўшилиб кетаётганлигини билдиради. Лекин кўп ҳолларда бу ҳолат ривожланаётган мамлакатлар томонидан «арзон» (ёки «қалбаки») байроқ бериш ёки «очиқ рўйхатга олиш (регистрация)» деб аталадиган жараён билан боғлиқ.

✓ Дунёда Либерия ва Панама энг катта флотга эга, улар ҳиссасига дунё тоннажининг қарийб 1/4 қисми тўғри келади. Улар биринчи бўлиб «очиқ рўйхатга олиш»га ўтган эдилар. Либериянинг ҳозирги флоти Греция, Буюк Британия, Дания, ГФР, Нидерландия ва Швеция каби анъанавий денгиз давлатларининг биргаликдаги флотига тахминан тенгдир. Кейинчалик Кипр, Бермуд, Бегам ороллари, Мальта, энг сўнги йилларда Ванауту, Сант-Винсент, Гибралтар ҳам шу йўлга ўтдилар. Ҳозир «арзон байроқ» остида сузаётган кемалар сони 10 мингдан ошиб кетди. Лекин амалда уларнинг кўпчилиги АҚШ, Греция, Буюк Британия, ГФР, Япония ва бошқа Ғарб мамлакатларининг кема эгалари ва кемачилик компанияларига қарашлидир. Масалан, АҚШ «арзон байроқ» да сузаётган дунё денгиз флотининг 1/4 қисмига эгалик қилади (айниқса, Либерияда). Ғарбдан ривожланаётган мамлакатларга денгиз флоти тоннажининг бундай «қочиши» сабаблари «очиқ рўйхатга олиш» мамлакатларида меҳнат қонунчилиги арзон ишчи кучидан фойдаланишга ва денгизчилар иш ҳақи ва кемалар хавфсизлиги харажатларини анча тежашга, юқори солиқ тулашдан қочишга имкон беради.

✓ Дунёда 3 мингга яқин порт бор, йиллик юк айланмаси 50 млн. т. дан ортиқ гигант-портларнинг («дунё портлари») сони эса 30 тага яқин. Маҳаллий ва халқаро каботажда иштирок этадиган катта портлар 2,2 мингга, шулардан 900 таси Европада, 500 дан кўпроги Америкада, 400-га яқини Осиёда, қолганлари бошқа қитъаларда типларга бўлинади.

Универсал портлар ҳар хил юкларни қабул қилади ва жўнатади. Шу сабабдан портнинг айрим участкалари контейнер, нефть, кўмир, руда, дон, ёғоч-тахта ва бошқаларни юклаш ва юкни туширишга мослаштирилган. Бундай портлар кўп тармоқли иқтисодиётга эга бўлган ривожланган мамлакатларда кўпчиликни ташкил этади.

Дунёнинг энг йирик универсал портлари юк айланмаси 22-жадвалда берилган.

Дунёнинг юк айланмаси 50 млн. т. дан ортиқ бўлган
универсал портлари

Порт	Мамлакат	Юк айланмаси	Порт	Мамлакат	Юк айланмаси
Роттердам	Нидерландия	290	Токио	Япония	80
Сингапур	Сингапур	190	Кура	Япония	80
Иги Орлеан	АҚШ	175	Гонконг	Сенгай (Хитой)	80
Кобе	Япония	170	Ватон Руж	АҚШ	80
Нью-Йорк	АҚШ	155	Гамбург	ГФР	65
Тиба	Япония	135	Лондон	Буюк Британия	60
Нагоя	Япония	130	Корнус-Кристи	АҚШ	60
Хьюстон	АҚШ	125	Генуя	Италия	55
Покагама	Япония	125	Филадельфия	АҚШ	55
Шанхай	Хитой	115	Ванкувер	Канада	55
Марсель	Франция	95	Гаосюн	Тайвань	55
Осака	Япония	95	Тампа	АҚШ	50
Кавасаки	Япония	90			
Гавр	Франция	85			
Антверпен	Бельгия	85			

«Биринчи ўнлик» портлар ҳиссасига дунёдаги барча портлар юк айланмасининг 1/1 қисми тўғри келади. Уларнинг 6 таси Осиёда, 3 таси Европада 1 таси Америкада жойлашган. Бу эса Осиё Тинч океани регионининг аҳамияти ошиб бораётганлигини кўрсатади. Шундай портларнинг 8 таси Японияда, 7 таси АҚШ да, 2 таси Францияда, 1 тадан бошқа мамлакатларда жойлашган.

Юк обороти 20 дан 50 млн. т. гача бўлган портлар 50 тага яқин бўлиб, уларнинг энг кўпи АҚШ (6) ва Италиядан (6), сўнгра Буюк Британия (3), Франция (3), Японияда (3) жойлашган. Бу тоифадаги портларга, шунингдек, Европада Амстердам, Гданьск — Гдиня, Бремен, Гетеборг, Осиёда — Бомбей, Бангкок, Далянь, Циндао, Африкада — Александрия, Америкадаги Монреаль, Буэнос-Айрес, Рио-де-Жанейро, Австралияда — Сидней, Россияда — Новороссийск (45 млн. т) киради.

Ихтисослашган портлар айниқса, ривожланаётган мамлакатлар учун характерлидир. Уларнинг энг йириклари нефть экспортига боғлиқ ҳолда пайдо бўлди ва Форс қўлтиғида жойлашган. Булар Рос — Тоннура (Саудия Арабистони), Мин-Эль-Ахмади (Қувайт), Харк (Эрон) бўлиб, энг йирик супертанкерларни қабул қилади ва уларнинг юк айланмаси нефть қазиб олиш ва экспорти максимал даражага етганда Роттердамдан кўпроқ бўлади. Энг йирик нефть экспорти портлари қаторига,

шунингдек, Нигериядаги Бонни, Мексикадаги Тампико, Ливиядаги Эс-Сидер, Индонезиядаги Думай, Аляскадаги (АҚШ) Валдиз киради. Сўнги йилларда эга бўлган, руда ташувчи кемаларни қабул қила оладиган Бразилиянинг Тубаран порти дунёнинг энг йирик портига айланди.

✓ Дунё денгиз транспорти географиясига халқаро денгиз каналлари ва денгиз бўғизлари катта таъсир кўрсатади. Дунёнинг энг йирик кемалари қатнайдиغان денгиз каналлари Сувайш, Панама, Киль (ГФР), Буюк (Хитой), Қирғоқ (АҚШ), Окденгиз — Балтики ва Волга Дон (Россия). Сувайш канали (Миср) 1858—1869 йилларда қурилган. У шимолдан жанубга — Порт Саиддан Қизил денгиздаги Сувайшгача давом этади. Узунлиги 161 км, чуқурлиги 12,5—13 м, эни 120—130 м, шлюзларсиз ишлайди. Кемалар шимолдан ва жанубдан карвон-карвон бўлиб сузади ва бу карвонларни бир-бирларидан ажратиб туриш учун катта Тузли кўлдан фойдаланилади. 1896 йилда капал кеманинг ботиши (кеманинг сувга ботиб туриш даражаси) жами 8 м гача бўлган денгиз кемаларини ўтказган, лекин сўнгра бир неча марта чуқурлаштирилган ва кенгайтирилган. Булар юк ва кема айланмасининг доимий ўсиб боришига мос бўлган. XX асрнинг бошида каналдан ҳар йили 4 минг кема ўтган ва юк ҳажми 20—30 млн. т бўлган бўлса, 60-йилларнинг бошига келиб кема айланмаси 20 мингдан ошган, юк ҳажми эса 250 млн. т.га етган. Осиёни боғлаб турадиган асосий денгиз йўли 23-жадвал маълумотларида аке эттирилган.

23-жадвал

Сувайш каналидан фойдаланганда йўлнинг қисқариши

Йўнатувчи ва қабул қилувчи портлар	Узунлиги денгиз милясида		Йўлнинг қисқариши	
	канал орқали	Африкадан айланиб ўтганда	Денгиз Миляси	%
Одесса — Бомбей	4198	11878	7980	65
Генуя — Бомбей	4478	10576	6098	53
Марсель — Бомбей	4573	9824	5251	54
Лондон — Бомбей	6260	10721	4461	41
Гамбург — Бомбей	6567	11038	4461	40
Пондичерри — Калькутта	7945	11597	3652	33
Ливерпуль — Нокагама	11113	14436	3323	24

Каналдан асосан форс қўлтиғидан Европага нефть ташилади. Шу сабабдан каналда жанубдан шимолга ташиладиган юк тескари йўналишдагидан тўрт марта кўп. Лекин 50 — 70-йилларда каналда юк ташини икки марта тўхтаб қолди. Бирин-

чи марта бу 1956 — 1957 йилларда Миср каналини национализация қилганда (канал Франция ва Англияга қарашли бўлган), унга қарши бу мамлакатлар агрессия (уруш) қилганда, канал вақтинча ишламаган. 1967 — 1975 йилларда араб-исроил уруш туфайли Сувайш канали иккинчи марта узоқ вақт ишламади. 1975 йил 5 июнда канал очилгач, унда юк ва кема айланмаси яна қайтадан тез ривожланди. 90-йилларнинг бошида каналдан 20 минг кема ўтган ва 350 млн. т. юк ташилган. Канал кенгайтирилди ва 20 м гача чуқурлаштирилди. Ҳозир каналдан илгаригига нисбатан каттароқ кемалар ўтишига имконият яратилган. Шунга қарамасдан яқин шарқдан Европага нефть ташийдиган супертанкерларнинг кўпчилиги Сувайш каналидан эмас, балки Африкани айланиб ўтмоқдалар. Шунинг учун каналда нефть ташиш салмоғи кўп миқдорда қисқарди, шимолдан ва жанубдан ташиладиган юк оқимлари ҳажми деярли тенглашди. Бунда 1979 йилда қурилган икки қаторли Сувайш-Александрия нефть қувурининг (115 млн. т нефть ҳайдайди) таъсири ҳам катта бўлган. Умуман, ҳозир ҳам Сувайш канали дунё денгиз кемачилигининг энг асосий участкаси бўлиб қолмоқда ва унинг хиссасига дунё денгиз транспортида ташиладиган юкларнинг 14 фоизи тўғри келади (350 млн. т).

Панама канали Панама бўйнининг энг паст жойидан Панама мамлакати худудида қурилган. У Бальбао шаҳри яқинида Тинч океанини Атлантика океани билан Кристобль шаҳри яқинида боғлайди. XIX асрнинг ўрталарида Буюк Британия ва АҚШ канал қуриш ҳақ-хуқуқи учун курашишди. Зиддиятдан Франция фойдаланиб, канал қурилишини 1879 йилда бошлаб юборди, лекин француз компанияси инқирозга учради ва канал қуриш ҳуқуқи 1901 йилда АҚШ га ўтди (инглиз-америка шартномасига биноан). 1904—1914 йилларда АҚШ канални қуриб битказди. Каналнинг узунлиги 82 км, эни 150—305 м, чуқурлиги — 12,5 м, шлюзлар сони — 12, ўтадиган кемалар тоннажи — 65—70 минг т, йиллик юк айланмаси — 170 млн. т, кемалар айланмаси — 1 сўткада 40 кема, кемаларнинг сузиб ўтадиган вақти — 8 соат. Канал трассасининг ярми Гатун қўли орқали ўтади. Асосан каналда нефть, руда, кўмир, фосфорит ва бошқа оммавий юклар ташилади.

1903 йилда АҚШ ва Панама ўртасида тузилган шартномага мувофиқ майдони 1,4 минг кв. км бўлган Панама канали зонаси тўлиқ АҚШ юрисдикциясига ўтган. Панамаликлар узоқ вақт мобайнида канал зонасини қайтариб олиш учун курашдилар. 1977 йилда 1903 йилдаги шартномани Панамага бериш тўғрисида янги шартнома туздилар.

Панама канали халқаро аҳамиятта эга, лекин у биринчи навбатда АҚШ учун энг катта транспорт аҳамиятига молик. (24-жадвал).

24-жадвал

Панама каналидан фойдаланганда йўлнинг қисқариши

Йўнатовчи ва қабул қилувчи портлар	Масофа, миляда		Йўлнинг қисқариши	
	Панама канали орқали	Бошқа йўл билан	Миля	%
Нью-Йорк — Сан-Франциско	5263	13107 Милел.	7844	60
Нью-Йорк — Ванкувер	6050	13907 Милел.	7857	56
Нью-Йорк — Вальпараисо	4627	8337 Милел.	3710	45
Ливерпуль — Сан-Франциско	7930	13507 Милел.	5577	41
Ливерпуль — Ванкувер	8717	14317 Милел.	5600	39
Нью-Йорк — Иокагама	9700	13042 Милел.	3342	26
Нью-Йорк — Сидней	9692	13051 Милел.	3359	26
Нью-Йорк — Шанхай	10584	12324 Сувайш.	1740	14
Нью-Йорк — Сингапур	8885	10141 Сувайш.	1256	12

Панама канали АҚШнинг шарқий ва ғарбий қирғоқлари ва АҚШ нинг шарқий қирғоқлари билан Латин Америкасининг Тинч океани қирғоқлари ўртасидаги масофани кўпроқ, шунингдек, Осиё ва Австралия портларига борадиган йўлни нисбатан камроқ қисқартиради. Шу сабабдан АҚШ Панама каналининг асосий фойдаланувчиси бўлиб, каналдан Атлантика ва Тинч океанига ташиладиган юкнинг 70 фоизи АҚШ ҳиссасига тўғри келади.

Шуни ҳам қўшимча қилиш керакки, Марказий Америкада бошқа трансокеан каналларини қуриш лойиҳалари ҳам ишлаб чиқилмоқда. Улардан бирининг тахмин қилинаётган трассаси Мексикадаги Теуантепек бўйнидан, иккинчисиники — Колумбиядаги Отрето чўкмаси орқали, учинчиси — Никарагуа кўли акваториясидан фойдаланиб, Никарагуа худудидан ўтадиган кемалар лойиҳалари тузилган.

ГФРдаги Киль канали учинчи халқаро канал бўлиб, Болтиқ денгиздаги Киль қўлтиғини Эмба дарёси қуйи оқими, биринчи навбатда Киль ва Гамбург портлари билан боғлайди. У XIX асрнинг охирида (1895 й.) қурилган бўлиб, кўпчилик Европа мамлакатлари учун катта аҳамиятта эга. Асосий юк оқимлари Болтиқ денгиздан Шимолий денгизга ва орқага, шу канал орқали Голландия ярим оролини четлаб ўтади. Узунлиги 98,7 км, чуқурлиги 11,3 м, эни 104 м, икки жуфт бош шлюзлари бор.

Ҳозирги замон денгиз кемачилигининг миқёси жуда катта бўлиб, у кўп денгизларни қамраб олади. Масалан, Ўрта ер ден-

гизиди бир вақтнинг ўзиди 2,5 минг савдо кемалари (қобатаж кемалари бу ҳисобга кирмайди), Болтиқ денгизиди — 800, Жанубий-Хитой денгизиди — 700 дан кўпроқ кемалар юради. Айниқса, кемалар ҳаракати интенсивлиги денгиз каналлари, бўғизлари, портлари борадиган жойларда ғоят катта бўлади. Бу шароитда улар кемачиликни чекловчи омилга айланади. Баъзи бўғизлар супертанкерлар кириши учун яроқсиздир. Масалан, 100 минг т. дедвейтга эга бўлган супертанкер сувга 14 м, 200 минг тонналиги — 17,8 м, 300 минг тонналиги — 22 м, 500 минг тонналиги — 30 м ботиб туради. Буни таққослаш учун қуйидаги маълумотларни бериш мумкин: Кичик Бельт бўғозининг кафолатланган чуқурлиги — 70 м, катта Бельт бўғозиники — 14м, Зунд бўғозиники — 8 м, Каттегатники — 26 м, Ла-Маншники — 35 м, Малакканики — 25, Зонд ва макассар бўғозлариники — 50 м. Шундай қилиб, энг катта супертанкерлар Европа қирғоқларига Ла-Манш орқали ёки Японияга энг қисқа йўл Малакка бўғози орқали ўта олмайдилар. Биринчи ҳолатда улар чуқур сувли портларга (масалан, Буюк Британиянинг ғарбий қирғоқлари) ёки махсус аванпортларда (масалан, Гавр) юк туширишга мажбур бўладилар, иккинчи ҳолатда эса катта айланма йўл — Макассар ёки Зонд бўғозлари орқали ўтадилар.

Океан трассаларининг энг «Қуюқ» тугунлари қаторига каналлардан ташқари яна бўғизлар ҳам киради. Масалан, Ла-Манш орқали (уни инглизлар Канал деб аташади) суткасига 500 кема, Зундан — 175, Гибралтар бўғизларидан 140 кема ўтади.

ФТИ шароитида дунё транспортига, юқорида қайд этилганидек, контейнерлаштириш ва у билан боғлиқ бўлган «контейнер инқилоби» катта таъсир кўрсатди. Улардан фойдаланиш юк ташишнинг эски усулларига нисбатан меҳнат унумдорлигини бир неча марта оширишга, юкларни яхши сақлашга имкон беради.

Денгизда контейнерлардан фойдаланиш биринчи марта 1956 йилда АҚШда қўлланилган. Сўнгра 60-йилларнинг ўрталарига келиб Шимолий Атлантика линиясида контейнер ташувчи кемалар флоти юзага келди. 80-йилларнинг охирида эса 5—6 млн. контейнерни ташувчи бир мингдан кўпроқ ана шундай кемалар қатнай бошлади. АҚШ, Буюк Британия, Япония, ГФРда энг катта контейнер ташувчи кемалар флоти пайдо бўлди. Дунёнинг 200 портида контейнер терминаллар қурилди. Бундан бир неча йил аввал улар ўртасида биринчи ўринни Роттердам эгаллаган бўлса, сўнгра ундан Сингапур (йилига 4 млн. контейнер) ва Гонконг ўтиб кетди. Бу «катта учлигдан» кейин

Кобе, Пусан, Гаосан, Лос-Анжелес, Нью-Йорк, Гамбург, Антверпен, Иокагама, Токио туради. Бундан кўриниб турибдики, денгиз транспортини контейнерлаштириш гоаят катта капитал маблағ талаб қилишига қарамай, у АҚШ, Ғарбий Европа, Япониядан ташқари Осиёнинг ишлаб берувчи саноати маҳсулотини экспорт қилишга йўналтирилган «янги индустриал мамлакатларда» ҳам кенг қулоч очган.

Шунга мос ҳолда денгиз контейнерлар линиялари тармоғи ҳам ривожланиб борди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб денгиз контейнер юк ташишида янги босқич бошланди: «Юнайтед Стейтс Лайнз» (АҚШ) ва «Эвергрин Лайн» (Тайвань) кема компаниялари Ғарбий Европа, АҚШ, Шарқий Осиё база портларига 7-8 кун оралиғида (интервалида) кирадиган дунё бўйича контейнер линияларини эксплуатация қилишни бошладилар. Бу линияларда энг янги катта тоннажли тезюрар контейнер ташувчи кемалар ишлай бошлади. Улардан кейин бошқа кема компаниялари ҳам ана шундай дунё бўйича сервисни таклиф эта бошладилар.

Турли транспорт турларини контейнерлаштириш ва улардан юк ташишда аралаш фойдаланишни кенгайтириш географик нуқтаи назардан яна бир қизиқ ҳодиса — «транспорт кўприги» деб аталадиган жараённинг шаклланишига олиб келди. Уни кўпинча яна «қуруқлик кўприги» («ленд бридж») деб ҳам аташади. Уларни эксплуатация қилишда контейнер ташувчи кемалар (баъзан балкер-кемалар), маршрутли тезюрар темир йўл состави ва автопоездлар билан бирга қўшиб қўлланилади. Ҳозирги пайтда Ғарбий Европа ва Япония ўртасидаги ҳамда Япония ва АҚШ нинг шарқий қирғоқлари ўртасидаги иккита «кўприк» дунёда машҳур ҳисобланади.

Биринчиси — Транссибир «транспорт кўприги» 1970 йилдан ишлай бошлади. Унинг энг чекка нуқталари Роттердам ва Иокагама бўлиб, улар ўртасидаги масофа (Россия ва Украина темир йўлларида фойдаланганда) 13770 км га тенг. Бу йўл уч қисмдан иборат. Биринчи қисмида Ғарбий Европа юклари қуруқлик транспорти орқали чегара бўйи тугунлари ёки МДХдаги Қора денгиз ва Болтиқ денгизлари портларига олиб келинади. Иккинчи қисмида улар экспресс поездлар ёки олий составда МДХ Европа қисми темир йўллари ва Транссибирь магистрали орқали Тинч океани қирғоқларидаги портларга (Находка, Шарқий) жўнатилади. Учинчи қисмида улар яна денгиз орқали Япониянинг Иокагама ёки бошқа портлари, шунингдек, Гонконг ва Манилага етказиб берилади. Япониядан Ғарбий Европага жўнатиладиган юклар тескари йўналишда шу йўллар орқали та-

пилади. Юк ташишга тахминан 35 сутка вақт сарфланади. Ушбу «Транспорт кўпригидан» фойдаланиш денгизда шу йўналишда юк ташишга нисбатан тахминан 20% га арзон тушади ва бунда юкларни Сувайш канали орқали ташиш масофани 20,1 минг км га узайтиради. 90-йилларинг бошида бу «транспорт кўприги» орқали ҳар йили 100-120 минг контейнер ташилган.

Иккинчи ана шундай «кўприк» Япония ва АҚШнинг шарқий қирғоқлари ўртасида «қурилган» ва у Япониядан денгиз орқали АҚШнинг Тинч океани қирғоқларидаги портларга, сўнгра ундан қуруқлик йўллари орқали бутун АҚШ худудини кесиб ўтиб, Атлантика қирғоқларига давом этади. Бу аралаш транспорт йўлларида Панама каналидан ўтадиган денгиз йўлига баробар келадиган контейнер ташиш мумкин ва бунда баҳо тахминан бир хил бўлади. Лекин Сиэтл орқали Йокагамадан Нью-Йоркка борадиган йўл масофани 3,5 минг км га қисқартиради.

Дунёнинг бошқа қисмларида, масалан, АҚШ худудидан транзит орқали Фарбий Европа ва Япония ўртасида, шунингдек, Осиё, Лотин Америкаси мамлакатлари ўртасида «транспорт кўприклари» нинг шаклланиши турли босқичда турибди.

Дарё транспорти. Ички сув йўллари транспорти кемалар қатнайидиган дарёлар, каналлар, ва ички сув ҳавзаларидан фойдаланади ва у ушбу объектларнинг табиий хусусиятларига кўп даражада боғлиқдир. Масалан, Амазонка, Панама, Миссисипи, Обь, Енисей, Янцзи, Конго дарёлари дунёнинг энг қудратли темир йўл магистралларига нисбатан ҳам анча катта ўтказиш қобилиятига эга. Лекин бу имкониятлардан фойдаланиш умумий иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқ. Шу сабабдан дунёда сув транспортга юк айланмаси бўйича АҚШ, Россия, ГФР, Нидерландия, Бельгия, шунингдек, Хитой ажралиб туради. Баъзи мамлакатларда сунъий сув йўллари ва қўл кемачилиги ривожланган. Умуман, ички сув транспорти айрим мамлакатларнинг ички эҳтиёжларига хизмат қилади, лекин у халқаро юк ташишда ҳам иштирок этади. Айрим мамлакатларда, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда, масалан, Амазонка, Панама, Конго каби буюк дарёлар имкониятларидан фойдаланиш жуда паст даражада.

Дунё сув йўлларининг умумий узунлиги 550 минг км бўлиб, унда асосий ўринни МДХ (123 минг км), Хитой (110), АҚШ (41), Бразилия (31), кейинги ўринларни Венесуэла, Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Зоир, Франция, ГФР, Нигерия, Финляндия эгаллайди. Лекин ички сув транспортининг ривожланиш даражасини юк айланмаси ҳажми ва ушбу транспорт турининг умумий транспорт юк айланмасидаги салмоғи белгилаб беради. Юк айланмаси бўйича ўринлар куйидаги тартибда тақсимлана-

ди: АҚШ, Хитой, Россия, Канада, Нидерландия, Франция, Бельгия. Кўриниб турибдики, бу рўйхат ундан олдин берилган рўйхатдан фарқ қилиб, унинг таркибида иқтисодий ривожланган мамлакатлар бор, холос. Бошқа кўрсаткич — ички сув транспортининг умумий транспорт юк айланмасидаги салмоғи буйича кўрсаткичлар жуда юқори (52%). Бу кўрсаткичлар ГФРда 25, Бельгияда 17, АҚШда 10, Россияда 5,5 фоизни ташкил этади. Шу билан бир қаторда бу транспорт тури амалий жиҳатдан ривожланмаган (Япония, Монголия, Куба, Ўрта Осиё мамлакатлари) ёки кам ривожланган (Буюк Британия, Италия).

Ички сув транспортининг ривожланишига ички сув йўллари аҳволи ва флотининг катта-кичиклиги катта таъсир кўрсатади. Масалан, АҚШдаги 41 минг км сув йўлидан 31 минг км каналлар ва шлюзланган дарё участкаларига тўғри келади. Бу мамлакат 20 млн. т. дан кўпроқ тоннажга эга бўлган дунёдаги энг катта дарё ва кўл флотига эга. МДХ, Хитой, ГФР, Францияда ҳам катта каналлар ва сув йўллари барно этилган. (25-жадвал).

25-жадвал

Дунёнинг кемалар қатнайдигаи энг муҳим каналлари ва сув йўллари¹

Номи	Мамлакатлар	Узунлиги, км	Кенглиги	Шлюзлар сони
1. Кирёк канал шу жумладан, сувий участкалар	АҚШ	5580 1800	40-60	
2. Буюк канал	Хитой	1782	40-350	
3. Волга-Болтиқ сув йўли шу жумладан, Волга-Болтиқ канали	Россия	1100 372	25-120	
4. Рейн-Майн-Дунай сув йўли шу жумладан, сувий участкалар	ГФР	677 171	52	18
5. Эри-канал	АҚШ	540	50	35
6. Гета-канал шу жумладан, сувий участкалар	Швеция	420 190	24-60	95
7. Ўрта Герман канали	ГФР	325	30-40	3
8. Рена-рейн сув йўли	Франция	320	25-100	150
9. Оқ денга- Болтиқ сув йўли шу жумладан, сувий участкалар	Россия	227 37		19
10. Москва помидигаи канал шу жумладан, сувий участкалар	Россия	128 109	86	114
11. Волга-Дон канали шу жумладан, сувий участкалар	Россия	101 56	60-80	13

¹ Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. -М.: Сов. энцикл., 1988, с.409.

Дунёда халқаро дарёлар ёки халқаро дарё хавзалари (ХДХ) сони 2140 та бўлиб, улар энг йирик дарёларнинг ярмини ташкил этади. Масалан, Рейн, Амазонка, Замбези хавзаларида 7 мамлакат, Нил, Конго, Нигер хавзаларида 9 мамлакат, Дунай хавзасида эса 12 мамлакат жойлашган. Дунёнинг дарё хавзалари майдони 1 млн. кв. км дан ортиқ бўлган 13 та энг йирик дарёдан фақатгина 4 таси — Волга, Лена, Янцзи, Маккензи бир мамлакат ҳудудида жойлашган, ҳолос. Тажрибалар шундан далолат берадики, иқтисодий ривожланган мамлакатларда дарёларнинг халқаро характери бўлиш ўрнига, маълум даражада уни рабатлантирган. Лекин булар ривожланаган мамлакатларга таалуқди эмас.

Европада Рейн, Дунай, Одер, Эльба энг йирик дарё артериялари ҳисобланади. АҚШда асосий дарё транспорти юклари Миссисипи — Буюк кўллар тизимида ташилади. Американинг Буюк кўллар тизими ва Авлиё Лаврентий дарёсининг чуқур сув йўлидан денгиз кемалари ҳам фойдаланади.

Ички сув транспортида кемалар қуввати ва юк кўтариш имкониятини кўпайтириш, шатакка олиш усуллари тақомиллаштириш, сувости қанотли кемаларни кенг қўллашни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидир.

8.3. Ҳаво транспорти

Ҳаво транспорти — энг тез, лекин етарли даражада қимматга тушадиган транспорт тури бўлиб, халқаро йўловчилар ташишида муҳим роль ўйнайди. Авиация — транспортнинг энг ёш ва тез ривожланаётган туридир. Унинг афзаллиги тезликдан ташқари, ташиш сифати, трассани осон кенгайтириш ва ўзгартиришга имкон берадиган географик ҳаракатчанлигидир. Мунтазам авиалиниялар тармоғи 8 млн. км бўлиб, у ер шарининг ҳамма қисмини қамраб олган, йилига 1,2 млрд. йўловчини ташийди.

Дунёнинг энг йирик ҳаво транспорти АҚШ бўлиб, унинг ҳиссасига хорижда ташиладиган (МДХдан ташқари) йўловчиларнинг ярми тўғри келади. «Биринчи ўнликка» яна Россия, Япония, Буюк Британия, Канада, Франция, ГФР, Австралия, Нидерландия, Испания киради. Авиаташишнинг тахминан 45% ички ва 55% и халқаро линияга тўғри келади. Унинг таянч нуқталари — 5 минг аэропорт бўлиб, 1 мингдан кўпроғи халқаро тоифага киради. Йилига 15 млн. йўловчи ташиш имкониятига эга бўлган аэропортлар 26-жадвалда кўрсатилган.

Дунёнинг энг йирик аэропортлари

Аэропорт	Йиллик йўловчи, млн. киши	Аэропорт	Йиллик йўловчи, млн. киши
Чикаго	60	Лондон (Гатвик)	21
Даллас	58	Париж (Шарль де Голл)	21
Лос-Анжелес	45	Финикс	21
Лигшта	43	Сент-Луис	20
Лондон (Хитро)	40	Сингапур	20
Токио (Хедеда)	37	Торонто	20
Нью-Йорк (Кенеди Номидаги)	30	Миннеаполис-Сент-Пол	19
		Токио (Нарито)	17
Сан-Франциско	30	Гонконг	17
Денвер	28	Ниттсбург	17
Франкфурт-Майн	26	Орландо	17
Париж (Орли)	24	Лас-Вегас	17
Аэропорт	Йиллик йўловчи, млн. киши	Аэропорт	Йиллик йўловчи, млн. киши
Майами	23	Рим (Фьюмичини)	16
Нью-Йорк (Ла-Гардиа)	23	Амстердам (Шинхол)	16
Гондлулу	23	Хьюстон	16
Бостон	23	Вашингтон (Нэнси)	15
Детроит	22	Стокгольм	15
Осака	22		

Кўриниб турибдики, дунёдаги энг йирик 34 аэропортнинг ярмига яқини АҚШда, 8 таси Европада, қолганлари Япония, Канада, Сингапур, Гонконгда жойлашган. Бунда баъзи энг йирик шаҳарларда, масалан, Москвада 5, Нью-Йоркда 3, Париж, Лондон, Токиода — 2 тадан аэропорт бор. Демак, Лондон ҳар йили 60 млн., Париж — 45 млн. йўловчи қабул қилади. Дунё авиаташишларининг асосий йўналишлари Европа ва Шимолий Америка, Европа ва Жанубий Америка, Европа ва Яқин Шарқ, Европа ва Жанубий, Жанубий Шарқий, Шарқий Осиё ва Австралия ўртасида Европа ва Африка, АҚШ ва Шарқий, Жануби-Шарқий Осиё, АҚШ ва Жанубий Америка, АҚШ ва Австралия ўртасида амалга оширилади. Европа ва Шимолий Америка ўртасида ҳар йили 30 — 35 млн. йўловчи ташилади.

Ҳаво транспортида эски поршенли самолётларни турбовингли ва реактив самолётларга алмаштириш (ўтган асрнинг 50-йилларнинг охири ва 60-йиллари бошида) фуқаролик авиалини-ясида янги даврни бошлаб берди. Булар «ТУ-104» (1956 й.), «Боинг-707» (1957 й.), «Каравелла» (1959 й). Шундан буён

фуқаролик авиациясининг ривожланиши иккита асосий йўналиш — тезликни ошириш ва йўловчи (юк) жойларини кўпайтириш йўлидан бормоқда. Замонавий фуқаро самолётлари ўртача крейсер тезлиги соатига 800—900 км.га тенг. 70-йилларда товушдан тез учадиган самолётларнинг биринчи моделлари яратилди: «ТУ-144», (СССР), «Конкорд» (Буюк Британия ва Франция), «Джумбо-джет» (АҚШ). Масалан, «ТУ-144» самолётининг тезлиги 2500 км/соат, учиш узоқлиги 6400 км, учиш баландлиги 20 км, йўловчилар сони 121 киши. Лекин бу самолётларни қисқа муддатларда эксплуатация қилишнинг ўзиёқ уларнинг рентабеллиги пастлигини кўрсатди ва бу моделлар ишлаб чиқаришдан олиб ташланди. Кейинги йилларда биринчи кенг фюзеляжли 300—400 йўловчи ва 15—20 т. юк ташийдиган самолётлар — «Боинг-177» (АҚШ), «Аэробус» (Франция-ГФР-Буюк Британия), ИЛ-86 (Россия) ишлаб чиқарилди. Шунингдек, рекорд юк кўтарадиган самолётлар — АН-124 «Руслан» (150 т) ва Ан-225 «Мария» («Орзу» 250 т) Россия ва Украина, 440 йўловчини бортга оладиган «Боинг-777» (АҚШ) самолётлари ишлаб чиқарилмоқда. 600—800 йўловчи ташийдиган янги аэробусларни ишлаб чиқаришга Европада («Эйрбос индастри» консорциуми, Франция, Нидерландия, Буюк Британия биргаликда) ва АҚШда («Боинг») тайёргарлик кўрилмоқда.

Шундай қилиб, транспорт — иқгисодиётининг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, у ҳудудий меҳнат тақсимоти ва моддий боғланишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Қисқача хулосалар

Жаҳон транспорт географияси куруклик, сув ва ҳаво транспортига бўлинади.

Куруклик транспорти автомобиль ва темир йўл транспортдан иборат. Автомобиль транспорти юк ва йўловчи ташишда муҳим аҳамиятга эга. Автомобиль транспорти юк айланмасининг деярли ярми саноат корхоналари ва қурилиш ташкилотлари ҳиссасига тўғри келади. Автомобиль транспортининг юк айланмаси бўйича АҚШ биринчи, Россия иккинчи ўринда туради.

Биринчи темир йўл транспорти Буюк Британияда 1825 йилда қурилган. Ўзбекистонда темир йўл қурилиши 1890 йилдан бошланди. Жаҳонда темир йўлларнинг умумий узунлиги 1,2 млн. км атрофида, аммо унинг 50%и катта давлатларга тўғри келади (АҚШ, Россия, Канада, Ҳиндистон, Хитой, Австралия). Темир йўлларнинг узунлиги бўйича АҚШ дунёда биринчи ўринда туради.

Денгиз транспорти ҳиссасига дунё юк айланмасининг 62%и тўғри келади. Денгиз кемачилигида трамп (вақтинчалик ва мунтазам юк ташиш) мавжуд. Денгиз транспортда портлар, бўғизлар ва каналлар муҳим аҳамиятга эга.

Дуённинг энг йирик ҳаво транспорти АҚШда бўлиб, унинг ҳиссасига хорижда ташиладиган йўловчиларнинг ярми тўғри келади (МДХдан ташқари).

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Транспорт қандай қисмларга бўлинади?
2. Қайси транспорт турида юк қўп ташилади?
3. Автомобиль транспортида юк ташиш бўйича қайси давлат биринчи ўринда туради?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М, 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.

IX боб

АМЕРИКА ҚҰШМА ШТАТЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

9.1. Географик жойланиши

Америка Қўшма Штатлари Шимолий Америка китъасида жойлашган бўлиб, майдонининг катталиги буйича дунёда Россия, Канада ва Хитойдан кейин тўртинчи ўринни эгаллайди. Унинг майдони 9,4 млн. км² га яқин бўлиб, худудий жиҳатдан 3 қисмдан иборат:

1. Асосий қисм. Бутун худуднинг 84%ини эгаллайди. Шарқдан Ғарбга 4,5 минг, шимолдан жанубга салкам 3 минг км. га чўзилган. Шимолдан Канада, жанубдан Мексика, шарқдан Атлантика ва Ғарбдан Тинч океани билан ўралган.

2. Аляска ҳамда Алеут ороллари (1,5 млн. км²). Мамлакат худудининг 16%ини ташкил этади. Аляска Канаданинг шимоли-ғарбий қисми билан чегарадош.

3. Гавайи ороллари (16,7 минг км²). У Тинч океанида, қирғоқдан 3200 км узоқликда жойлашган 24 оролдан иборат архепелаг бўлиб, мамлакат худудининг 0,2% ини ташкил этади.

АҚШ худуди беш соат минтақасида жойлашган бўлиб, улар Ғарбдан шарққа Тинч океани, Марказий, Шарқий ва Атлантика номлари билан аталувчи соат минтақаларига ажратилади. Самолётнинг бутун мамлакат худуди бўйлаб Ғарб-Шарқ йўналишида Тинч океанидан Атлантика океанигача учиб ўтиши учун 5-5,5 соат вақт кетади.

АҚШнинг географик ўрни тарихнинг барча босқичларида мамлакатнинг ривожланишига қулайлик яратган. Бу, аввало, денгиз чегараларида (12 минг км) ажойиб табиий бандаргоҳларнинг мавжудлиги, айниқса мамлакат худудининг Атлантика ва Тинч океанлари орасида жойлашганлиги билан боғлиқ. Канада билан қуруқлик чегаралари ҳам табиий чегаралар, яъни дарё ва кўллар орқали ўтади ва савдо-иқтисодий алоқаларнинг ривожланишига қулайликлар туғдиради.

9.2. Давлат тузуми

Давлат тузумига кўра, АҚШ 50 штат ҳамда алоҳида федерал округдан иборат федератив республикадир. Ҳар бир штат ўз конституциясига, қонун чиқарувчи ва ижрочи ҳокимият органларига, сайлаб қўйиладиган губернаторига, шунинг-

дек, ўз рамзий белгисига эга. Колумбия федерал округи худудида мамлакат пойтахти — Вашингтон шаҳри жойлашган бўлиб, унда 600 минг аҳоли яшайди.

АҚШ Конституцияси бундан 2 аср олдин қабул қилинган. Ўтган давр мобайнидан унга атиги 26 қўшимча киритилган, холос.

Федерал ҳукумат 3 соҳага бўлинади:

1. Президент бошқаруви остидаги ижроя ҳокимияти. У 3 млн.дан ортиқ федерал хизматчиларга раҳбарлик қилади. Президент халқ томонидан 4 йилга сайланади ва икки муддат билан чекланади. Мамлакатда қонун чиқарувчи ҳокимият гарчи парламент (конгресс) ихтиёрида бўлсада, у қабул қилган барча қонунларни Президент тасдиқлайди ва вазирларни тайинлайди. У қуролли кучларнинг бош қўмондони ҳисобланади. Давлатнинг расмий тили - инглиз тили.

2. Қонун чиқарувчи орган - Конгресс икки палатадан иборат. Улардан биринчиси Сенат (сенаторлар 6 йиллик ваколатга эга) бўлиб, иккинчиси - Вакиллар палатаси (конгрессменлар 2 йиллик ваколатга эга).

3. Олий суд бошчилигида адлия соҳаси. Олий суд Конституцияга хилоф деб топилган федерал ва штат ҳокимиятлари томонидан чиқарилган қонунларни бекор қилиш ҳуқуқига эга.

АҚШ Конституцияси ҳукумат ваколатини атайин чеклаб, ҳеч бир соҳанинг устун кучайиб кетишига йўл қўймайди. Масалан, фақат Вакиллар палатаси солиқлар борасида таклифлар киритиш ҳуқуқига эга. Олий суд аъзолигига Президент таклиф этган номзодларни эса Сенат тасдиқлаши шарт. Президент эса Конгресс чиқарган қонунларни маълум даражада таъқиқлаш ҳуқуқига эга.

АҚШда икки асосий партия - Республика ва Демократик партиялар билан бир қаторда яна бир неча иккинчи даражали партиялар ҳам фаолият юритади.

АҚШ аҳолисининг сонига кўра (280 миллион киши) дунёда Хитой ва Ҳиндистондан кейин учинчи ўринни эгаллайди. У аҳолисининг сони жиҳатидан ГФР, Франция, Буюк Британия ва Италия аҳолисини кўтииб ҳисоблаганда ҳам улардан олдиндadir.

Мамлакатда аҳоли сони узоқ вақт давомида кўпроқ иммигрантлар ҳисобига ўсди. 1821-1921 йиллар давомида АҚШга 35 млн. иммигрант кўчиб келди. Ўтган асрнинг 70-йилларигача кўчиб келганлар орасида инглизлар, шотландияликлар ва ирландияликлар кўпчилигини ташкил этган. Шу сабабли АҚШ давлат тили - инглиз тилидир. Кейинчалик Европанинг бошқа

мамлакатларидан кўчиб келувчилар сони орта борди. II жаҳон урушидан сўнг эса Латин Америкаси мамлакатларидан (айниқса, мексикаликлар ва пуэрториколиклар) кўплаб кўчиб келди. XVIII аср давомида ва XIX аср бошларида жанубий штатларга Африкадан негр куллар келтирилди.

Умуман, АҚШ аҳолиси сонининг ўсишида иммиграциянинг роли доимо катта бўлиб келган. Бир катор каттиқ чеклашларга қарамай, ҳозирги пайтда ҳам йилига 1 млн.дан ортиқ киши шу мамлакатга кўчиб келмоқда.

АҚШда юздан ортиқ этник гуруҳлар яшасада, этнограф олимлар уларни уч асосий гуруҳга ажратадилар: 1) АҚШ америкаликлари, улар турли миллатларга мансуб, турли даврларда кўчиб келган кишиларнинг авлодлари бўлиб, инглиз тилини ўз она тиллари деб биладилар; 2) оралиқ иммигрант гуруҳлар, бу гуруҳ АҚШга нисбатан яқинда кўчиб келган кишилардан иборат; 3) туб жой халқлари (ҳиндулар, эскимослар ва б.). Улар мамлакат аҳолисининг 1%дан ҳам камроғини ташкил этади.

Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²да - 30 киши. Лекин ҳудуд бўйлаб зичлик низоҳатда нотекис. Аҳолининг деярли 70%и ҳудуднинг 12% қисмини эгаллаган шимоли-шарқий штатларида яшайди. Агар Гавайи оролларида ўртача зичлик 1 км²да 46 кишини ташкил этса, Аляскада 1 кишига 5 км² тўғри келади.

АҚШ аҳолисининг жойлашуви аввало шаҳарлар географияси билан боғлиқ. Мамлакатда 9000 дан ортиқ шаҳарлар мавжуд. Аҳолининг 77 %и шаҳарларда яшайди.

Қишлоқ аҳолиси кўпинча алоҳида жойлашган фермаларда яшайди. Бироқ турмуш тарзига кўра, қишлоқ аҳли шаҳарликлардан унча фарқ қилмайди. Бинобарин, бутун мамлакат бўйлаб бир хил шаҳар турмуш тарзи ҳукмрондир.

9.3. Хўжалигининг умумий тавсифи

Хўжалигининг умумий тавсифи. Америка Қушма Штатлари XIX асрнинг охиридаёқ саноат маҳсулотлари ҳажми бўйича Буюк Британиядан ўтиб, дунёда 1-ўринни эгаллади. Ҳозирги пайтда, Фарбий дунё мамлакатлари авиаракета-космос техникасининг 3/4 қисми, ЭХМнинг 2/3 қисми, кўмир қазиб чиқариш ҳажмининг ва АЭСлар қувватининг ярмидан ортиги, галла экинлари яшн ҳосилининг 1/3 қисми АҚШ ҳиссасига тўғри келади. Мамлакат яшн ички маҳсулоти ҳажми 8,8 трил. ташкил этиб, унинг йиллик ўсиши 4.1 % дан ортиқ.

АҚШнинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни

Кўрсаткичлар номи	Ўлчов бирлиги	Сонли кўрсаткичлар	Йиллар	Дунёда тутган ўрни
Худуди	минг км ²	9364	1995	4
Аҳолиси	млн. киши	260	1995	3 *
ЯММ	млрд. \$	7100,7	1995	1
ЯММ жон бошига	минг, \$	27	1995	
<i>Ташқи иқтисодий алоқалари</i>				
Экспорт	млрд. \$	583,9	1995	1
Импорт	млрд. \$	771,8	1995	1
Туристар сон	млн. киши	43,7	1994	4
<i>Халқаро молия</i>				
Олтин захираси	Мдн. унция	261,7	1995	1
Ялпи валюта захираси	млрд. \$	163,6	1994	1
<i>Озиқ-овқат саноати</i>				
Ўсимлик ёғи	млн. тонна	8,61	1994	1
Маргарин	млн. тонна	3,88	1994	1
Сариёғ	млн. тонна	0,6	1994	3
Пшеница	млн. тонна	3,38	1994	1
Кўрсаткичлар номи	Ўлчов бирлиги	Сонли кўрсаткичлар	Йиллар	Дунёда тутган ўрни
<i>Спиртлиқ ичимликлар ва тамаки маҳсулотлари</i>				
Вино	млн. Гкл	16,6	1994	4
Пиво	млн. Гкл	2380	1994	1
Сигарета	млрд. дона	687,2	1994	2
<i>Енгил ва оғир саноати</i>				
Ип-газлама	млн. и. м.	2	1994	2
Енгил автомашина	млн. дона	6,6	1994	2
Олтин	тонна	238,7	1994	2
<i>Ёқилги-энергетика саноати</i>				
Газ	млрд. м ³	5398	1995	2
Кўмир	млн. тонна	937,6	1994	2
Уран	млн. тонна	1,29	1994	9
Нефть	млн. тонна	389,2	1995	2
Электр энергия	кВт соат	3348,6	1994	1
<i>Қурилиш материаллари</i>				
Пўлат	млн. тонна	95,5	1995	2
Еғоч материаллари	млн. м ³	95,4	1994	1
Цемент	млн. тонна	77,1	1994	3
Фанг	млрд. дона	7,1	1995	4
<i>Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари</i>				
Бўёқ	млн. тонна	63,1	1995	2
Шоли	млн. тонна	9	1995	3
Маккажухори	млн. тонна	256,6	1995	1
Арпа	млн. тонна	8,2	1995	5
<i>Сабзавот ва полиз маҳсулотлари</i>				
Умумий ҳисобда	млн. тонна	36,4	1995	3
Карам	млн. тонна	1,65	1995	7
Помидор	млн. тонна	12,08	1995	1

✓ Саноати. Ишлаб чиқариш АҚШ ҳужалигида энг катта сектор ҳисобланиб, у ялпи ички маҳсулотнинг чорак қисми, миллий фойданинг чорак қисмини ва ишчи кучининг бирдан беш қисмини эгаллайди. АҚШнинг ишлаб чиқариш саноати дунёда энг катта бўлиб, у иккинчи ўринда турган Япониядан 3 марта йирик.

АҚШнинг ишлаб чиқариш саноати экспорти дунё бўйича шу соҳадаги экспортнинг бирдан беш қисмини эгаллайди.

Қўшма Штатлар саноати юксак даражаси, ишлаб чиқариш ва ҳудудий концентрацияси билан ажралиб туради. У ҳам оммавий, серияли, ҳам ўрта мураккаб, уникал маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Мамлакат саноатида ҳозирги пайтда фаолият кўрсатаётган ишлаб чиқаришларнинг барча тармоқлари, тармоқчалари ва турлари мавжуд. Шу билан бирга, шундай тармоқлар ҳам борки, улар мамлакатнинг жаҳон ҳужалигидаги мавқеини белгилайди. Булар жумласига автомобил-созлик, авиаракета-космик саноати, электроника, нефть кимёси саноати киради. Бу тармоқлар нафақат мамлакат иктисодий қудратини белгилайди, шу билан бирга, унинг харбий ва сиёсий ҳаётида ҳам етакчи роль ўйнайди.

✓ АҚШда саноат корхоналари нотекис жойлашган. Саноатнинг энг ривожланган региони Марказий Шимол (айниқса Иллинойс, Огайо, Мичиган) бўлиб, у умумий ишлаб чиқаришнинг 25%ини беради. Урта Атлантика региони (Нью-Йорк, Пенсильвания, Нью-Джерси) иккинчи ўринни эгаллаб, мамлакат ишлаб чиқаришнинг 20% фоизини ташкил этади. Бир регион асосан кимё ва машинасозликка ихтисослашган. Тинч океани соҳил бўйи региони (Калифорния) умумий саноатнинг 15%ини ташкил этиб, 3-ўринда туради. Бу регион транспорт жиҳозлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, электрик ва электроник жиҳозларга кўпроқ ихтисослашган. Жанубий Атлантика региони тўқимачилик, кимё ва тамаки маҳсулотларига ихтисослашган-умумий ишлаб чиқаришнинг 10%ини ташкил этиб, ишлаб чиқаришга 4-ўринни эгаллайди. Ғарбий-Жанубий-Марказий ва Шарқий-Жанубий-Марказий регионлар биргаликда бундай маҳсулотларнинг 15%ини етказиб беради ва буларга Техас ва Тенесси штатлари киради. Қолган 15%ни Ғарбий-Шимолий-Марказий регион, Нью-Ингланд ва тоғли штатлар чиқаради.

✓ Қишлоқ ҳужалиги. Қишлоқ ҳужалиги миллий фойданинг 2%ини бериб, унда ишчи кучининг 3%и банд бўлса ҳам мамлакатда муҳим тармоқлардан ҳисобланади. АҚШ қишлоқ ҳужалиги маҳсулотларини экспорт қилувчилар орасида дунёда 1-ўринни эгаллайди. Бунинг сабаби, фермер иш кучининг жуда юқори маҳсулдорлигидадир. АҚШдаги қишлоқ ҳужалиги ишчи-

лари дунё кишлоқ хўжалиги ишчиларининг 0,5%ини ташкил этсада сут, гўшт, пахта, соя, тамаки ишлаб чиқаришда 1,2-ўринларни эгаллайди.

Агробизнес шароитида босқичма-босқич ихтисослашув юксак ривожланган. Бундай ихтисослашувга биноан бир бутун ишлаб чиқариш жараёни босқичларга бўлиб амалга оширилади. Масалан, помидор кўчатларини жануби-шарқий штатлар фермерлари етиштирадilar. Сўнгра бу кўчатлар Калифорнияга келтирилиб, улардан серҳосил маҳсулот олинади. Техас штатида эса бу помидордан шарбат тайёрланади. Фермерларнинг бундай ихтисослашуви табиий шароитдан энг самарали фойдаланишга, маҳсулот сифатини оширишга ва унинг таннархини арзонлашувига имкон яратади. Текисликдаги штатлар буғдой; Ўрта-Ғарбдагилар дон ва соя; Канзас, Техас, Небраска ва Миссури сорга; Миннесота, Дакота, Айова ва Висконсин сули экишга ихтисослашган. Техас, Калифорния, Миссисипи ва Аризона пахтага; Джорджия, Техас, Алабама ва Шимолий Каролина ер ёнғоққа; Шимолий Каролина ва Кентукки тамакига; Калифорния, Миннесота, Шимолий Дакота ва Айдахо қанд лавлагига; Арканзас, Техас, Калифорния ва Луизиана шолига кўпроқ ихтисослашган. Калифорния мева ва сабзавотлар ва Флорида цитрус мевалари; Вашингтон ва Нью-Йорк олма етиштиришга ихтисослашган. Йиллик балиқ овлаш миқдори бўйича АҚШ дунёда 5-ўринни эгаллайди.

✓ Транспорт. АҚШ барча транспорт турларининг ривожланганлик даражаси бўйича ҳам дунёнинг исталган мамлакатидан устун туради. Автомобиль транспорти мамлакатда алоҳида мавқега эга. Утган асрнинг 90-йиллар бошига келиб, АҚШ автомобиль парки эга бўлган машинадан 200 млн.дан ошди.

АҚШ транспорт тармоқларининг асосини кенглик ва меридионал йўналишдаги трансконтинентал магистраллар ташкил этади. Улар фониди меридионал йўналишда ўтган «Америка-Волгаси» ҳисобланмиш Миссисипи сув йўли катта аҳамиятга эга.

✓ АҚШдаги энг йирик транспорт тугуни — Чикаго. Бу ерда ўнлаб темир ва автомобиль йўллари ўзаро тугашган бўлиб, турли хил юклар бир йўлдан иккинчисига олиб ортिलाди. Чикагода дунёда энг катта О'Хэйр аэропорти бор. Мамлакатда юзга яқин порт мавжуд. Порт саноат мажмуаларининг энг йириклари Атлантика бўйининг шимолий қисмида ва Мексика қўлиги соҳилида жойлашган.

Кўшма Штатларда номоддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаси жуда тараққий этган бўлиб, эндиликда ўзида банд аҳолининг 2/3 қисмини тўплаган. Ҳозирга қадар АҚШ

хўжалигининг худудий структурасига табиий шароит ва ресурслар, транспорт, меҳнат ресурслари, концентрация каби омиллар катта таъсир кўрсатиб келди. Фан-техника инқилоби даврида фанталаб тармоқлар, иқтисодий-географик ўрин ва экологик омиллар катта аҳамият касб эта бошлади.

Хорижий Европадан фарқли уларок, АҚШ хўжалигининг ҳозирги “қиёфаси” учун иқтисодий ҳаётнинг чекка океанбўйи ва кўлбўйи районларида тўпланганлиги хосдир. Бу хусусият шаҳар аҳолисининг гўж тўпланганлиги билан бевосита боғлиқ. Учта мегаполисда мамлакат жами саноат маҳсулотининг 3/5 қисми ишлаб чиқарилади.

АҚШда ҳам иқтисодий тараққий этган бошқа мамлакатлардаги каби кескин худудий номутаносибликлар мавжуд. Кўпинча юксак ривожланган худудлар билан қолоқ районлар ёнма-ён жойлашган. Бундай номутаносибликларни юмпатиш мақсадида олиб борилаётган минтақавий сиёсат муайян натижалар бермоқда. Чунончи, ҳозирги пайтда ишлаб чиқариш кучларини шимолий штатлардан жанубий ва ғарбий штатларга силжиш жараёни аниқ намоён бўлмоқда.

9.4. АҚШнинг ички тафовутлари

Яқин-яқинларгача АҚШни 3 асосий иқтисодий районга бўлишар эди. Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ривожланишинига кўра у бир-биридан фарқ қилувчи қуйидаги 4 микрорайонга — Шимолий-Шарқ, Урта-Ғарб, Жануб ва Ғарбга ажратилади.

Шимоли-Шарқ миллатнинг устахонаси. Шимоли-Шарқ майдонига кўра, энг кичик микрорайон бўлиб, АҚШнинг саноат худуди минтақаси шу ерда вужудга келди. У миллатнинг устахонасига айланди. Бу ердаги Шимолий-Шарқий мегаполисни мамлакатнинг «бош кўчаси» (Main Street) деб атайдилар. Унда мамлакатнинг иқтисодий пойтахти Нью-Йорк ва сиёсий пойтахти Вашингтон жойлашган.

Урта-Ғарб йирик саноат ва қишлоқ хўжалиги райони. Урта-Ғарб минтақаси, худуди тобора Ғарбга сурилиб, баъзан «Америка Урта денгиз бўйи» деб аталадиган Кўл бўйини қамраб олди. Бу ерда ёқилги ва хомашёнинг катта ресурслари ва районнинг қулай ИГУ базасида Чикаго, Детройт, Кливленд каби йирик саноат марказлари шаклланди, Кўл бўйи мегаполиси танил топди.

Чикагони Ўрта-Ғарбнинг пойтахти дейишади. У АҚШдаги энг катта транспорт тугунидир. Чикаго субурбанизацияга яққол мисолдир. Унинг агломерацияларига ўнлаб йўлдаги ша-

харлар, «туташ» шахарлар киради. У мамлакатнинг озик-овқат (ғалла) маконига айланган. У АҚШ худудининг 0,2 қисмини эгаллагани ҳолда мамлакат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ярим қисмига яқинини беради. Бу микрорайон сут, макка-жўхори минтақасида жойлашган.

Жануб катта ўзгаришлар микрорайони. Жануб узоқ вақт суст ривожланди. Бунга асосий сабаб қулдорликка асосланган плантация хўжалигининг кенг тарқалганлиги эди. Район нефть, табиий газ, кўмир, фосфоритлар қазиб олиш, электростанциялари ва нефть заводларининг қуввати жиҳатидан мамлакатда биринчи ўринни эгаллайди. Бу ерда газмол ва тамаки маҳсулотларининг 9/10 қисми тўплаган, пахта минтақасининг майдони қисқарган. Жануб микрорайонида дунёга машҳур Майами (Флорида штати) жойлашган, унга йилига 50 млн. турист келади.

Ғарб АҚШнинг энг ёш ва ўсаётган макрорайони. Ғарб буюк текисликлардаги прерияларни кенг яйловлари, йирик қорамол ва қўйлар ўлкаси, ранчо, ковбойлар, мис, молибден, уран, олтин ва кўмир конлари, обикор деҳқончилик, миллий парклар ўлкасидир. Ғарб таркибига шунингдек, АҚШ даги янги ўзлаштирилаётган бош ресурс райони Аляска билан ананаслар ва туризм ороли- Гавайи ороллари ҳам киради.

9.5. Ташқи иқтисодий алоқалари

АҚШ иқтисодиётида ташқи иқтисодий алоқалар катта роль ўйнайди. Ишлаб чиқариш соҳаси кўпроқ чет эл билан товар ва катта капитал алмашувига қаратилган, чет эл билан ишлаб чиқариш борасида кооперация ривожланган. Ташқи савдо айланмасининг 60 фоизи ривожланган мамлакатларга, 39 фоизи ривожланаётган мамлакатларга тўғри келади.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсатида АҚШ билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш ва тобора чуқурлаштириш алоҳида ўрин тутади. 1992 йил 15-16 февраль кунлари АҚШ давлат котиби Джеймс Бейкер Ўзбекистонга расмий ташриф буюрди ва икки давлат ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилди. Тошкентда биринчи бор АҚШ элчихонаси очилди. Ўзбекистон президенти И.А.Каримов бошлиқ давлат делегациясининг 1996 йил 23-28 июнь куулариди АҚШда бўлиши Ўзбекистон ва Америка муносабатларини янги поғонага қўтарди. И.А.Каримов АҚШ президенти Билл Клинтон билан учрашди. Икки мамлакат ўртасидаги муносабатлар, иқтисодий хавфсизлик масалалари соҳасида ҳамкорлик ривожлантирилмоқда.

Қисқача хулосалар

АҚШ - иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган давлат. Унинг худуди уч қисмдан иборат: материк, ярим орол, ва орол.

АҚШнинг географик жойланиши (уч океан сувлари билан ювилиб туриши, табиий шароити ва табиий бойликлари) унинг ривожланиши учун жуда қулай имконият яратган.

АҚШ саноати юксак даражада ривожланган. Саноатнинг энг янги тармоқлари тез суръатлар билан ривожланган ва ривожланмоқда.

АҚШ қишлоқ хўжалиги ҳам юқори даражада ривожланган. АҚШ аҳолисининг 3-5%и қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспорти бўйича жаҳонда етакчи ҳисобланади.

Назорат ва мулоҳоқама учун саволлар

1. АҚШ географик ўрнининг қулайлиги нимадан иборат?
2. АҚШ қандай табиий ресурсларга бой?
3. АҚШда давлат тузуми қандай?
4. АҚШ аҳолиси ўсиш ва жойлашишининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
5. АҚШ саноатининг етакчи тармоқлари нималардан иборат?
6. АҚШ асосий қишлоқ хўжалиги тармоқлари географияси-чи?
7. АҚШ транспорт тармоқлари ривожланиш ва жойлашишига кўра қандай хусусиятларга эга?
8. АҚШ ташқи иқтисодий алоқалари ривожланиши бўйича қайси хусусиятлари билан ажралиб туради?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ЯПОНИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

10.1. Ривожланиш хусусиятлари

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги давр Осиё-Тинч океани худудидаги мамлакатлар иқтисодиёти учун ўзига хос «сакраш» йиллари бўлди. Кўп йиллар ўртача ва қолоқ бўлиб келган давлатлар тарихан қисқа вақт ичида улкан ютуқларга эришди. Иккинчи жаҳон урушида қаттиқ сиёсий ва иқтисодий талофот кўрган, ҳатто таслим бўлишдек оғир мусибатни бошидан кечирган бу давлат бир авлод умри давомида саноат ҳамда илмий-техника ривожда дунёда энг тараққий этган мамлакат даражасига кўтарилди олдики, «Япония мўъжизаси» жаҳондаги барча олимлар, иқтисодчилар, социалогларни ҳайратга солди. Япониянинг ривожланиш «сир»лари ҳаммани, шу жумладан, бизни ҳам қизиқтириши табиий. Айниқса, саноатнинг ва хизмат, яъни сервис соҳаларининг ниҳоятда тез ўсиш суръатлари, жаҳонда бўлаётган ўзгаришларга тезлик билан мослашувчанлик, ҳориждаги илғор тажрибаларни ниҳоятда усталик билан ижодий қабул қилиш ва янада ривожлантириш борасидаги нодир қобилият японияликларга хос хусусиятдир. Айнан шу боис у қисқа вақт ичида жаҳондаги (АҚШдан кейин) иккинчи давлатга айланди. Шу ўринда савол туғилиши табиий.

Япониядаги иқтисодий мўъжиза тасодифийми ёки уни юзага чиқарган омиллар мавжудми? Агар шундай бўлса бу омиллар нимадан иборат?

Ушбу мамлакат иқтисодий тадқиқотлар институти ходимларининг маълумотларига кўра, эришилган барча ютуқлар ҳукумат томонидан олиб борилган туғри иқтисодий сиёсат натижасидир.

Япония иқтисодиёти қўйидаги босқичма-босқич усуллар асосида ривожланди:

1946-1949 йиллар мамлакатда аграр ислоҳот ўтказилиб, қишлоқ хўжалигидаги эски феодал қолдиқларнинг барчаси тугатилди, бозор муносабатлари тўла ўрнатилди.

Иқтисодиётни қайта қуришни кўп йиллар мобайнида давлат ўз назоратига олди, унинг илҳомчиси ва бошқарувчиси бўлди, натижада иқтисодиётда демилитаризация (ҳарбий йўлдан тинчлик йўлига ўтиш) йўлига ўтиш турли йўллар билан ишлаб чиқариш кучларини жонлантириш, ташқи савдони либерализация (эркин) қилишга кенг имкон берилди.

Тушқунликдаги (гиперинфляция, ишлаб чиқаришнинг пастлиги) иқтисодиётни аввало, барқарорлик ҳолатига ўтказиш, иккинчидан, либераллаш, учинчидан, структуравий қайта қуриш, тўртинчидан, реал тараққиётга эришишдек муҳим вазифалар бош масала қилиб қўйилди.

Хўш, бу вазифалар амалда қандай рўёбга чиқарилди? Урушдан кейин бутунлай издан чиққан иқтисодиётни турли йўллар билан тўғри изга солиш учун, юқорида айтганимиздек, давлат назорати сақланди. 1946 йилнинг февралда карточкалар тизими жорий этилди. Шу йили илгариги ниҳоятда йирик концернлар — дзайбацу (оила асосига қурилган корхоналар) ўрнига янги тишдаги корхоналар («Мицубиси», «Мицуи», «Сумимото» ва бошқалар) юзага келди. Саноатни децентрализациялаш учун антимонопол қонунлар чиқарилди. Шу тариқа Японияда ўзига хос уч ислохот амалга оширилди: трестлар тарқатилди, аграр ўзгаришлар рўй берди ва ишчи кучини ёллашнинг янги (бутун умрга ёллаш) усули жорий этилди. Шу даврда (1947 йил 3 майда) амалдаги Конституция қабул қилинди. 1949 йилдан бошлаб ишлаб чиқаришни ривожлантириш бош вазифа қилиб қўйилди, баҳолар эркинлиги жорий этилиб, давлатнинг бутун иқтисодиётдаги назорати анча сусайди. Иқтисодиётда устувор йўналиш тоғ-кон саноатига берилди. Орадан бир йил ўтгач, Японияда урушдан аввалги кўрсаткичнинг 70 фоизи миқдоридан маҳсулот ишлаб чиқарила бошланди.

Айни чоғда иқтисодиётни рационализациялаш ва модернизациялашга ўтилди. Саноат корхоналари учун 5 йил муддатга имтиёзлар (кредит, солиқ сиёсати, инвестиция бўйича) берилди. Шу даврда анъанавий саноат тармоқлари билан бирга янги корхоналар юзага келди: соҳада структуравий ўзгаришлар рўй берди (синтетика ва электроника), айрим тармоқлар (кема-созлик) ривожини пасайди.

1960 йилдан эътиборан халқаро савдода эркинликка қараб йўл олинди, (ваҳоланки мамлакатда ташқи савдо вазирлиги 1949 йилнинг майида тузилганди). Япония шу даврда жаҳондаги барча иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлди. 1967 йилдан эса мамлакатда товар ва капиталнинг эркин ҳолати бошланди. Натижада 1952-1990 йиллар давомида Япония иқтисодиёти ҳажми 65 марта ўсди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, тўла бозорга аввалдан белгиланган режа ва муддатларда ўтилди. Бу жараёнда шомма-шомарликка йўл қўйилмади. 1949 йилдан бошлаб иш ҳақи устидан давлат назорати ўрнатилди. Бозор иқтисодиётига ўтишда илғор давлат - АҚШ тажрибаси қўлланди, лекин бошқа давлатлар тажрибаси ҳам инкор этилмади.

И. А. Каримов «Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» номли китобида: «Америкача андозада» эркин бозор муносабатлари айниқса, кучли роль ўйнайди, «Япон» ва «Француз» андозаларида эса хўжалик фаолиятини ташкил қилишда давлатнинг иштироки анчагина каттадир», - дея бежиз таъкидлагани йўқ. Айнан шу туфайли Япониянинг ялпи миллий маҳсулоти 4.4 триллиондан ортиқ бўлиб, бу борадаги йиллик ўртача ўсиши 1,4% га етади. Япония саноат ишлаб чиқариш ҳажми ва бошқа кўрсаткичлар бўйича фақат АҚШ дан ортда холос. Бу давлат ўтган асрнинг 80-йиллари ўртасида капиталистик мамлакатларда ишлаб чиқариладиган барча маҳсулотнинг 15%и ни етказиб берди. Жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича эса АҚШдан ўзиб кетди ва жаҳонда (Швейцариядан кейин) иккинчи ўринга чиқиб олди. Қиёс учун, бу кўрсаткич Буюк Британияда - 11.6 минг доллар, АҚШда - 18.2, ГФРда - 18.3 бўлса, Японияда - 19.5 минг долларни ташкил этади.

Япония ишлаб чиқариши экспортга ҳам йўналтирилган. Бу ердан четга тайёр, рақобатлаша оладиган, нисбатан арзон ва сифати юқори қўп турдаги маҳсулотлар чиқарилса, хориждан (импорт) энергиянинг 81%и, нефть 99,7%, темир рудаси, боксит, никель рангли металлларнинг ҳаммаси олиб келинади. Озиқ-овқат билан ички таъминот 75% га тенг. Мамлакат ички имкониятлари ҳисобига фақат гўруч билан тўла таъминланади, уни қисман экспорт қилади. Демак бу давлат бошқа мамлакатлар билан ҳамкорликка «махкум этилган».

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни қулай (экспорт) ва четдан керакли ва арзон хомашёларни (импорт) олиб келиш туфайли тараққиёт бор фойда фаол савдо баланси ҳисобига юзага келди.

Японияда илмий-тадқиқот ва конструкторлик ишларига эътибор тобора ортиб бормоқда, фан-техника ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғлиқ, бу соҳага капитал сарфлаш (ЯМФ – 4%), энг самарали ҳисобланган экспортда технология кашфиётлари ҳиссаси тобора ўсиб бормоқда. Шу сабабли бу ерда олимлар алоҳида эътиборда.

10.2. Географик жойлашиши, табиий шароити ва бойликлари

Япония (японча Ниппон Нихон) Тинч океанидаги оролларда Шарқий Осиё соҳили яқинида жойлашган давлат. Худудида 4 мингга яқин оролни қамраб олган, шимоли-шарқдан жануби-ғарбга қарийб 3 минг км га чўзилган; янги йирик ороллари: Хок-

кайдо, Хонсю, Сикоку, Кюсю. Мамлакатнинг асосий ороллари улкан муҳандислик иншоотлари (сув ости тунеллари, кўприклар) орқали ўзаро боғланган. Майдони — 370 минг км. Аҳолиси — 123 млн. нафар. Пойтахти — Токио. Япония матмурий жихатдан 46 префектура ва Хоккайдо губернаторлигига бўлинган.

Япония муътадил субтропик ва тропик иқлим минтақаларида жойлашган. Қирғоқ чизигининг умумий узунлиги 30 минг км, чамасида. Хонсю оролининг жанубий соҳили, Сикаку ва Кюсю оролларида қирғоқларида қўлтиқ кўп; бу ерда мураккаб қирғоқ чизигига эга бўлган Ички Япон денгизи жойлашган. Рюкюнинг жанубий ороллари маржон рифлари билан ўралган.

✓ **Рельефи.** Япония худудининг 3/4 қисми қир ва тоғлардан иборат: паст текисликлар соҳил бўйлаб айрим-айрим жойлашган. Хоккайдо оролидаги тизмаларнинг баъзи чўққилари баландлиги 2000 метрдан ошади. (Асахи чўққиси - 2290 метр). Хонсю оролининг шимолий қисмида 3 та бўйлама тоғ тизмалари бўлиб, улар водий ва сойликлар билан бўлинган: оролнинг ўрта қисмидан ўтган Фосса-Магна синиқлар зонаси (узунлиги 250 км.) бўйлаб қатор вулқонлар, жумладан, Япониядаги энг катта вулқон — Фудзияма (баландлиги 3776 метр) қад кўтарган. Хонсю ороли марказий қисмидаги тизмаларнинг чўққилари альп рельефи ва йилнинг кўп қисмида қор билан қопланиб туради. Японияда баландлиги 3000 метрдан юқори 16 та чўққи бор.

Сикоку оролининг энг баланд жойи 1981 метр (Исидзуги чўққиси), Кюсю оролиники-1788 метр (Кудзю вулқони).

✓ — Геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари: Япон ороллари ёни ғарбий Тинч океан геосинклиналь минтақаси таркибига киради. Фосса-Магна кундаланг синиқлар зонаси Япония худудини тузилиши жихатидан ўзаро фарқ қилувчи икки бўлакка бўлиб туради. Хоккайдо ороли ва Хонсю оролининг шимолий қисми палеозой-мезозой қатламларидан тузилган.

✓ Япония худуди кучли сейсмик зонада жойлашган (1855, 1891, 1897 ва 1923 йилларда фалокатли zilзилалар бўлган). Япониядаги 150 та вулқондан 40 тачаси сўнмаган. Вулқонли районларда минерал ва термал булоқлар кўп. Фойдали қазилмалардан кўмир, темир рудаси, олтингугурт, марганец, қўрғошин, рух, мис рудалари, нефть, хромит, олтин, қумуш ва симоб конлари бор.

✓ — Иқлими муссонли, шимолида муътадил, жанубида субтропик, РЮКЮ оролларида асосан тропик. Хоккайдо оролида, Саппорода январнинг ўртача ҳарорати — 5°C, июлники 22°C, Окинавада январнинг ўртача ҳарорати 16°C, июлники 28°C. Материкдан эсан қишқи муссон Япония худудига совуқ ҳаво ва кўп ёғин келтиради. Йилига 30 мартагача тайфун бўлади. Бу вақ-

тда кучли шамол эсиб, жала ёғади. Уртача йиллик ёғин 1800 мм. Хоккайдо оролининг шаркида йиллик ёғин 800-1200 мм, Сикоку ва Кюсю оролларида 3000 мм.гача.

Ички сувлари. Дарёлари қисқа, аммо серсув. Мамлакат гидроэнергия ресурслари 52,7 млн. квт. Шундан 21,8 млн. квт ўзлаштирилган (1975). Тайфун вақтида дарёлар тошади. Кўпгина дарёларнинг суви суғоришга сарфланади. Майда қўллар кўп. Япониядаги энг катта қўл Бива (майдони 716 км²).

Тупроқлари. Шимолида ўтлоқи-ботқоқ, жанубда қўнғир, ўрмон субтропик ва тропикларда сариқ ва кизил, текисликларда аллювиаль тупроқлар тарқалган.

Ўсимликлари. Япония ҳудудининг 2/3 қисми ўрмон ва бутазорлардан иборат: ўрмонларнинг 1/3 қисми экиб ўстириш орқали яратилган. Ёғоч захираси 1,9 млрд метр (1974). Японияда жами 700 тур дарахт, бута ҳамда 3000 тур ўт ўсимлиги ўсади. Япония флорасида эндемик турлар кўп. Ўрмонлар асосан игна баргли ва кенг баргли дарахтлардан иборат.

Хайвонот дунёси. Японияда сут эмизувчиларнинг 270, қушларнинг тахминан 800, судралиб юрувчиларнинг 110 тури мавжуд. Япония қирғоқларига туташ денгиз сувларида балиқларнинг 600 дан зиёд, моллюскаларнинг 1000 дан ортиқ тури яшайди. Фаунасида эндемик ва реликт турлари кўп.

Японияда 10 млн. гектар ерда (мамлакат ҳудудининг 1/4 қисми) табиат қўриқланади. Шунинг ярмини 23 та миллий боғ ва давлатга қарашли қўриқхоналар ташкил этган (1977 й.). 1970 йилдан денгиз сув ости миллий боғлари (1976 йилда 40 та) мавжуд бўлган. Япония куйидаги табиий районларга бўлинган: Шимолий, Шимолий-шарқий, Марказий, Жанубий-ғарбий.

10.3. Аҳолиси ва унинг жойлашиши

Япония — бир миллатли мамлакат. Аҳолисининг 90%дан ортиги японлардир. *127 млн нафар*

Яқин вақтгача Япония учун туғилишнинг кўпчилиги ва аҳоли табиий ўсишнинг катталиги хос эди. Эндиликда туғилиш кескин камайди ва Япония аҳолисининг кўпайиш типини жиҳатидан бошқа ривожланган мамлакатларга яқинлашди. Бунга урбанизация суръатининг тезлашуви ва давлатнинг туғилишни назорат қилиш сиёсати сабаб бўлди.

Япония — аҳоли зич жойлашган мамлакат. Аҳолисининг ўртача зичлиги 1 км га 300 нафардан ортади.

Урбанизациянинг юқори даражадалиги фақат шаҳарликлар сони кўпчилигида эмас, балки уларнинг асосий қисмини кенг

шаҳар агломерацияларида тўпланганлигида ҳам акс этади. Токиодан Осака шаҳригача бўлган шаҳарлар минтақаси худди АҚШ-даги АТЛАНТИКА бўйи мегалаполисига ўхшаган япон мегалаполисига айланган. Аҳоли жойлашишининг шаҳар типи шаҳар таърифини ўзгартиришга сабаб бўлди: Японияда яқин вақтларгача аҳолиси 30 минг кишидан кам бўлмаган аҳоли пунктлари шаҳарлар қаторига киритилар эди, эндиликда эса аҳолиси 50 минг кишидан ортиқ бўлган аҳоли зич яшайдиган ҳамда одамларнинг кўпчилиги шаҳарларга хос меҳнатда банд бўлган аҳоли районлари шаҳарлар деб аталадиган бўлди. Япониянинг чекка тоғли районларида кичик-кичик тарқоқ шаҳарлар кўпчиликни ташкил этади. Қишлоқ аҳолиси кўпинча кичик посёлкаларда яшайди. Аҳолининг ихтисослашиш тарқибى кейинги вақтларда жуда ўзгарди. Иккинчи жаҳон уруши арафасида иқтисодий фаол аҳолининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги ва балиқ овлаш билан банд бўлган, эндиликда эса саноатда қишлоқ хўжалиги билан балиқ овлашдагига қараганда икки баробар кўп киши ишламоқда. Моддий бойлик ишлаб чиқармайдиган соҳаларда ишловчи ходимлар, хизматчилар, илмий ходимлар, меҳмонхона хизматчилари ва бошқаларнинг сони тез кўпайиб бормоқда.

Аҳолининг синфий таркибида майда ва ўрта буржуазиянинг салмоғи АҚШ дагига қараганда бир оз катта, ишчи ва хизматчиларнинг салмоғи эса кичикроқдир. Бироқ, Япония хўжалигида монополистик буржуазиянинг роли АҚШ дагидан кам эмас.

Хоккайдо оролида мамлакатнинг энг қадимги аҳолиси - айнлар (20 минг нафар чамасида) сақланиб қолган. Шупингдек, корейс (700 минг нафардан зиёд) ва хитойлар ҳам бор. Расмий тил - япон тили. Асосий динлари - синтоизм (1945 йилгача давлат дини бўлган) ва буддизм.

Япония аҳолиси сони жиҳатидан дунёда 6-ўринда туради. Жами иқтисодий фаол иш билан банд аҳоли (52,2 млн. нафар) нинг 27 фоизи саноатда, 22 фоизи савдода, 12,6 фоизи қишлоқ хўжалигида ишлайди (1975й.). Аҳолисининг ўрта зичлиги 1 км.га 298 нафар. (1975й.) тўғри келади. Жами аҳолисининг 75%и шаҳарларда яшайди. Энг йирик шаҳарлари: Токио, Иокоҳама, Осака, Нагоя.

10.4. Давлат тизими

Япония — конституцион монархия давлатдир. Амалдаги конституцияси 1947 йил 3 майда кучга кирган. Япониянинг меросий императори конституцияга кўра «Давлат ва халқ бирлиги рамзи» ҳисобланади. У парламент тавсиясига кўра, бош

вазирни ҳукумат тавсиясига кўра, Олий суд раиси ва аъзоларини тайинлайди, шунингдек, ҳукумат аъзоларини вазифаларига тайинлайди, истеъфоларини қабул қилади, парламентни чиқаради ва ҳоказо. Конституцияга кўра, императорнинг давлат ишларига алоқадор бўлган ҳар қандай фаолияти ҳукуматнинг маслаҳати ва маъқуллаши билан амалга оширилади, чунки ҳукумат императорнинг фаолияти учун масъул ҳисобланади.

Олий ҳокимият органи 2 палатали парламент (Вакиллар палатаси 4 йилга, Маслаҳатчилар палатаси 6 йилга сайланади), 20 ёшга етганларга сайлов ҳуқуқи берилган. Конституцияга кўра, парламент ҳукумат фаолиятини назорат қилиб туради, халқаро шартномаларни тасдиқлайди. Олий ижроия ҳокимият органи - ҳукумат (Айзорлар маҳкамаси).

Префектураларда маҳаллий бошқарувни сайлаб қўйилган префектура мажлиси амалга оширади. Шаҳарлар посёлка ва қишлоқларда ҳам сайлаб қўйилган мажлислар бор. Маҳаллий бошқарув органларидаги бош мансабдорлар (префектураларда губернаторлар, шаҳарларда — мэрлар, посёлка ва қишлоқларда - оқсоқоллар) аҳоли томонидан 4 йилга сайланади.

Суд тизимини бош судья ва 14 судьядан иборат бўлган Олий суд бошқаради. Олий суд конституцион суд вазифасини ҳам бажаради. Апелляцион судлар, маҳаллий судлар, оила судлари, интизом (бошланғич) судлари бор. Судьяларни Олий суд тавсияси билан Вазирлар маҳкамаси тайинлайди.

Конституциянинг махсус моддасида Япония урушдан абадий воз кечди ва армия тутмайди деб ёзиб қўйилган. Бироқ, ҳукумат реакцион кучлар тазйиқи остида "Ўзини мудофаа қилиш кучини" қўпайтириб, ҳарбий саноатнинг ривожланишини рағбатлантирмоқда.

10.5. Хўжалигининг умумий таърифи

Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейин Америка оккупацияси Япония хўжалигига оғир зарар етказди. Бироқ, ўтган асрнинг 50-йилларида мамлакат иқтисодиёти тезлик билан ривожлана бошлади ва Япония ўз саноатининг юксалиш суръатлари жиҳатидан барча капиталистик мамлакатлардан ўзиб кетди. Мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан бундай тез ўсиши кўп омилларга боғлиқ. Биринчидан, уруш йилларида эскирган ва ишдан чиққан завод жиҳозлари бутунлай янгиланди, улар фан-техника инқилобининг энг янги ютуқлари асосида ишланган жиҳозлар билан алмаштирилди. Япон монополиялари чет эл патентларини сотиб олиб, саноатга жаҳон ихтироларини тад-

биқ этдилар, уларни муттасил такомиллаштириб бордилар. Шундай қилиб, ҳозир Япония саноати жиҳозларининг 2/3 қисми энг янги техникага тўғри келади.

Кейинги йилларда мамлакат фан-техника йўналишидаги тадқиқотларни кенгайтирмоқда. Япон ишчилари ўта саводли бўлганликлари туфайли ҳозирги замон ишлаб чиқариш техникасини тез ўзлаштирдилар. Учинчидан, давлат-монополистик капитализми Япония саноатини қайта қуришга ҳар томонлама ёрдам берди: давлат корхоналарини реконструкция қилиш ва янги қурилишлар учун сарфланадиган маблағнинг анчагина қисмини ўз зиммасига олди монополияларга солиқ тўлаш юзасидан енгиликлар ва катта қарз берди. Тўртинчидан, яқин вақтларгача мамлакатнинг ҳарбий харажатлари кўп бўлмади, бу ҳол хўжалик учун ажратиладиган давлат маблағини кўпайтиришга имкон берди.

✓ Ҳозирги вақтда Япония саноатининг ривожланиш даражаси жиҳатидан жаҳон капиталистик мамлакатлари ўртасида иккинчи ўринда, баъзи ишлаб чиқариш соҳалари (кемасозлик, транзисторли радиоприёмниклар, целлюлоза толаси, автомобиллар ишлаб чиқариш) да эса биринчи ўринни эгаллайди.

Иқтисодиётининг структураси жиҳатидан Япония АҚШ дан бирмунча фарқ қилади: Японияда саноат билан қишлоқ хўжалиги ўртасида узилиш камроқ. Бу тармоқлар билан бир каторда транспорт, савдо-сотиқ ва хизмат кўрсатиш соҳалари ҳам кенг ривожланган, «Фанга талабчан тармоқлар» тобора ривожланмоқда.

Япония саноатида ишлаб чиқаришнинг марказлашуви юқори даражага етди, бироқ, бошқа кўпчилик ривожланган мамлакатлардан фарқли ўлароқ, бу ерда анчагина майда, кўпгина ярим кустарь корхоналар сақланиб қолган. Улар монополияларга қарашли йирик корхоналар билан шартнома асосида ишлайдилар. Масалан, автомобиллар учун керакли деталлар ва эҳтиёт қисмларнинг кўпини кичик корхоналар ишлаб беради, кузов, моторлар ва машинани йиғиш ишларини йирик заводлар бажаради.

Ўтган асрнинг 50-йиллари бошигача енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари етакчи ўринда турар эди, энди эса оғир индустрия маҳсулоти жами саноат маҳсулоти қийматининг 3/4 қисмини ташкил этмоқда. Ундирувчи саноатнинг ҳиссаси тобора камайиб бормоқда. Мамлакат хомашё бўйича ҳам, тайёр молларни сотиш жиҳатидан ҳам жаҳон бозорига тобора кўпроқ боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Иқтисодиётнинг яқин ўтмишдаги тезлик билан ривожланиши хўжаликнинг нотекис жойлашганлик муаммосини кес-

кинлаштириб юборди. Шарқий денгиз бўйи районларида аҳоли ва саноат тобора кўпроқ тўпланиб бормоқда, айни вақтда бир қанча худудлар (Хонсю оролининг шимолий қисми. Хоккайдонинг чекка районлари) суст ривожни сустигиб қолмоқда.

Саноати. Япониянинг ёқилғи хомашё базаси жуда чекланган. Кумир ресурси мамлакат эҳтиёжининг ярмига яқини таъминлайди, коксланувчи яхши кумир жуда оз. Япония бир йилда казиб оладиган нефть АҚШда ярим кунда қазиб чиқарилади, темир ва марганец рудалари кам, боксит ва кўпгина бошқа минерал хомашёлар бутунлай йўқ.

Энергиянинг 4/5 қисми четдан келтириладиган хомашёдан ишлаб чиқарилишига қарамай, мамлакатда юқори даражада ривожланган энергетика хўжалиги бор. Четдан келтириладиган нефть асосида нефтни қайта ишловчи ва нефть-кимёси саноати ўсиб чиқди. Бу саноат корхоналари Хонсю ва Кюсю ороллариининг урбанизациялашган полосасидаги шаҳарларда жойлашган. Электр энергияси ишлаб чиқариш тез ўсмоқда. Яқин вақтларгача электр энергиясининг асосий қисмини Хонсю оролидаги тоғ дарёларида қурилган кўпдан-кўп ГЭСлар берар эди. Кейинги вақтларда шарқий соҳилдаги шаҳарларда четдан келтириладиган ёқилғи билан ишлайдиган қудратли ИЭСлар қурилди. Ҳозир ҳам бу станциялар Японияда ишлаб чиқариладиган электр энергиясининг деярли 4/5 қисмини бермоқда. АЭСлари тобора катта аҳамият касб этмоқда.

Кейинги вақтларда металлургияда катта ўзгаришлар юз берди, у тула реконструкция қилинди. Эскирган кўпдан-кўп заводлар ўрнига энг янги техника билан жиҳозланган жуда катта комбинатлар қурилди. Японияда дунёдаги энг катта домна печлари ишлаб турибди, пўлатнинг 3/4 қисмидан кўпроғи конвертерларда кислород ёрдамида эритилади. Қора металлургия йўналишида ишлаб чиқаришнинг йириклашуви ва техникавий жиҳозланганлик даражаси жиҳатидан Япония барча ривожланган мамлакатлардан ўзиб кетди. Бу тармоқнинг географияси ҳам ўзгарди. Иккинчи жаҳон урушига қадар энг катта корхоналар кумир қазиб олинадиган районда, Кюсю оролининг шимолида эди. Янги комбинатлар Марказий Хонсюнинг четдан темир рудаси, темир-терсақлар ва коксланувчи кумир келтириладиган порт шаҳарларида қурилди. Четдан келтириладиган боксит ва бошқа хомашёларга мўлжалланган рангдор металлургия корхоналари ҳам шу ерда бунёд этилди.

Япония оғир саноатининг етакчи тармоғи машинасозлик. Транспорт машинасозлиги, станоксозлик, электротехника буюмлари, электрон машиналар, тиббиёт аппаратуралари ҳамда

тўқимачилик ва озик-овқат саноатлари учун жихозлар ишлаб чиқариш, айниқса, кенг ривожланган. Япония кемасозлиги жуда хилма-хил: Иокогама, Осака, Кобе, Нагасаки ва бошқа кўп марказларининг кемасозлик корхоналарида дунёда энг йирик супертанкерлар, кит овлайдиган ҳар хил кемалар, юк ташиш учун белгиланган кичик кемалар ишлаб чиқарилади. Иккинчи жаҳон урушига қадар мамлакатда автомобилсозлик бўлмаган, эндиликда Токио, Осака Нагоя, Кавасаки ва соҳил бўйидаги бошқа шаҳарларнинг заводлари туфайли Япония (АҚШ билан бир қаторда) автомобиль ишлаб чиқаришда биринчи ўринга чиқиб олди. Саноатнинг энг янги тармоғи бўлган электрон саноати ҳам тез ривожланди. Япониянинг транзисторли радиоприёмниклари, кинокамералари, фотоаппаратлари, телевизорлари жаҳон бозорида кенг танилган. Турли ихтисосдаги машинасозлик корхоналари Хонсю ва Шимолий Кюсю оролларидаги аҳоли зич яшайдиган полоса шаҳарларида тўпланган.

✓ Тез ривожланиб бораётган кимё саноати ҳам турли-туман маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Соҳа саноати қисман ўз хомашёси - ёғоч, кокс чиқиндиси ва бошқаларга нисбатан четдан келтириладиган нефть ва суюлтирилган газдан кўпроқ фойдаланади. Органик синтез кимёсининг кенг қўламда ривожланганлиги Японияга саноатни хомашё билан таъминлаш муаммосини ҳал этишда ёрдам бермоқда. Металл деталлар аста-секин пластмасса деталлар билан алмаштирилмоқда, синтетик тола ҳозирги вақтда мамлакатда ишлаб чиқариладиган тўқимачилик толасининг 9/10 қисмини ташкил этмоқда. Кимё заводлари ҳам машинасозлик корхоналари каби Хонсю оролининг шарқий соҳилидаги ва Шимолий Кюсюдаги порт шаҳарларда ва нефтни қайта ишлаш ҳамда металлургия марказлари яқинида жойлашган.

Енгил саноатнинг асосий тармоқлари бўлган ип-газлама саноати ва ипак газлама саноати ўсмаянти, маҳсулот ишлаб чиқаришда улар ҳамон урушдан аввалги даражага етгани йўқ. Пойабзал саноати жадал ривожланмоқда. Бунга янонлар ҳаёт тарзининг европалашуви сабаб бўлмоқда. Шаҳарликлар оёғида эскидан расм бўлиб келаётган гэта (ёғоч ковуш) тобора камайиб, чарм пойабзал эса кўпайиб бормоқда.

✓ Шимолий Хонсю ва Хоккайдо оролларидаги анчагина ўрмон массивлари Япониянинг ёғочсозлик саноатини хомашё билан қисман таъминлайди, ўрмон хомашёсининг кўп қисми четдан келтирилади.

Қишлоқ хўжалиги, Япониянинг табиий шароити қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун умуман қулай. Ўртача баландлиқдаги тоғларнинг ён бағирлари яхши ривожланган подзол

тупроқлар ва ўрмон қўнғир тупроқлари билан қопланган. Етарли даражада ўғитланса, бу тупроқлар юқори ҳосил беради. Сохиллардаги аллювиал тупроқли текисликларни деҳқонлар азалдан ўзлаштирганлар. Қўриқ ерлар фақат Хоккайдо оролида сақланиб қолган: бошқа оролларда японлар ботқоқларнинг қирғоққа яқин сохиллари ва дарё дельталарини куригиб, кўрфазлар ҳамда денгизнинг саёз жойларини тупроқ билан тўлдириб, шулар ҳисобига шаҳарларни ва шаҳар атрофи хўжалиklarини кенгайтирмоқдалар. Ороллар меридиан бўйлаб чўзилиб кетганлигидан уларнинг иқлим шароити турлича. Хоккайдо оролида ва Хонсюнинг шимолида вегетация даври 120-140 кун давом этади: деҳқончиликда баъзи бир экинларнинг махсус яратилган навлари (масалан, совуққа чидамли шoли) етиштирилади. Хонсюнинг марказий қисмида қишнинг илиқ келиши кўзги экинлар экишга имкон беради, узоқ давом этадиган ёз шoли етиштириш учун жуда қулай. Хонсюнинг жанубида ва Кюсю ҳамда Сижоку оролларида хилма-хил иссиқсевар ўсимликлар, шу жумладан, цитрус ўсимликларини етиштириш мумкин.

Ҳозирги Япониянинг аграр тизими иккинчи жаҳон урушидан сўнг ўтказилган ислохот билан белгиланади. Ислохот йирик мулкдорларнинг ҳайдаладиган ерларини камайтирди: давлат помещиклардан ортиқча ерларни сотиб олиб, деҳқонларга сотди. Ўрмон ва ўтлоқлар илгариги хусусий мулкдорлар қўлида қолди. Ерни ижарага олувчилар сони камайди, хусусий ер эгаларининг сони кўпайди. Бироқ ер эгаларининг деярли 2/3 қисмига чек ери 1 гектардан кам. Шунга қарамай, ислохот помещик ер эгаллигини тугатди. Япония қишлоқ хўжалиги типик капиталистик хўжаликка айланди.

Қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви жиҳатидан Япония бошқа ривожланган капиталистик мамлакатлардан анча фарқ қилади. Бу мамлакат деҳқончилик мамлакати: деҳқончилик маҳсулотининг қиймати чорвачилик маҳсулотининг қийматидан икки баробар ортиқ. Бироқ чорвачилик (айниқса, шаҳар атрофида сут чорвачилиги тез ривожланмоқда).

Интенсив деҳқончилик юқори ҳосил беради. Ҳар йили олинадиган ҳосил гарчи экин майдони ўзгармаган бўлсада, кейинги йилларда анча ошди. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши юқори даражада механизациялашган. Шу билан бирга Япония саноати табиий шароитнинг ўзига ҳос хусусиятини ҳисобга олиб, махсус кичик ҳажмли машиналар ("Кичик механизация") ишлаб чиқармоқда.

✓ Япониянинг асосий экини — шoли. Шoли барча экин майдонининг ярмидан ортигини банд қилган. Шoли ҳамма ерда

асосан суғориладиган ерларда, бироқ товар маҳсулотининг катта қисми Хонсю оролининг марказий ҳамда жанубий районларида етиштирилади. Хонсюнинг шимолида ва Хоккайдода буғдой, жавдар ва ариа экилади, бироқ етиштириладиган дон мамлакат эҳтиёжини қондира олмайди. Шаҳарлар атрофида сабзавот ва мевалар етиштирилади. Техника экинлари - қанд лавлаги, соя, тамаки, чой ҳам катта аҳамиятга эга.

✓ Японлар азалдан гулчилик билан шуғулланиб келадилар. Кўп гуларнинг япон диний (синтоизм) маросимларида аҳамияти катта. Японларда гулдаста яшаш, гулларни ва дарахт новдаларини вазаларга чиройли (икэбана) қилиб солиб қўйиш анъанавий санъат ҳисобланади. Иккинчи жаҳон урушига қадар Япония ўз ипакчилиги билан донг чиқарган эди. Эндиликда инакчилик тушкунликка юз тутди, ипак қурти боқиш билан кўпинча деҳқонликда қўшимча тармоқ сифатида шуғулланилади.

✓ Балиқ овлаш — Япония хўжалигининг муҳим тармоғи. Балиқ соҳил бўйидаги сувларда ҳам, узоқ денгизларда ҳам тутилади. Қирғоқ яқинида балиқ овлаш билан соҳилдаги қишлоқ аҳолиси, узоқ денгизларда (асосан Тинч океанининг гарбий қисмида) эса, техника жиҳатидан мукамал балиқ овлайдиган флоти бўлган йирик монополиялар шуғулланади. Ички денгиз соҳилларида балиқчилик хўжаликлари жойлашган. Балиқ овлаш жиҳатидан Япония дунёда биринчи ўринда туради. Японлар овқатида балиқ, бошқа денгиз ҳайвонлари маҳсулотлари катта ўрин тутди.

Транспорти. Японияда қуруқликдаги транспорт ҳам, денгиз транспорти ҳам бирдай ривожланган. Мамлакат ичкарасидаги юклар автомобилларда, темир йўл транспорти ва каботаж кемаларда ташилади. Темир йўлларининг катта қисми давлатга қарайди. Бу йўлларнинг ярми электрлаштирилган. Энг муҳим темир йўллар соҳилдаги паст текисликлардан ўтади. Тинч океани қирғоғи бўйлаб кетган йўл Хонсю оролидан Кюсю оролига Симоносёки қўлтиғи тагидаги туннель орқали ўтади. Цугару буғози остида дунёдаги энг узун (54 км) туннель қуриляпти. У Хоккайдо оролини Хонсю ороли билан боғлайди.

Денгиз флоти тоннажининг катталигига қарамай тез ўсиб бораётган ташқи савдо юкларини ташиб беришга улгура олмайди ва мамлакатга чет эл кемаларини кира қилишига тўғри келади. Бўш рейс бўлмаслиги учун Японияда турли юкларни ташишга мослаштирилган кемалар қурилган: уларнинг махсус жиҳозланган палубаларида Япониянинг четга чиқариладиган саноат моллари (масалан, автомобиллар), орқага қайтишда эса, трюмга қўмир, темир рудаси ёки бошқа моллар ортилади. Кабо-

таж флотида hozirgi zamон kemalari bilan bir katorда ел-канли kemalar ҳам saqlanib қолган. Улар ички денгизда ташил-ладиган юкларнинг анчагина қисмини ташийди.

10.6. Иқтисодий-географик тафовутлари

Аҳолисининг зичлиги ва ҳужалигининг ривожланиш даражаси жиҳатидан Янониянинг бошқа қисмлари орасида Хонсю оролининг марказий қисми алоҳида ажралиб туради. Янониядаги энг баланд (шу жумладан, японлар ифтихори — баландлиги 3776 м бўлган Фудзияма вулкони) ва мамлакатдаги энг йирик пасттекисликлар ҳам шу ердадир. Хонсю соҳилидаги пасттекисликлар бир замонларда Япония дехқончилик маданиятининг қадимги маркази бўлган, кейинчалик бу ерда дастлабки шаҳарлар пайдо бўлган.

Урбанизациялашган соҳил бўйлари (Япония мегаланолиси) Янониянинг саноати энг ривожланган қисмидир. Шу билан бирга Марказий Хонсюда интенсиив ва хилма-хил қишлоқ ҳужалиги кенг ривожланган. Бу ерда шол, тоғ ён бағирларида чой, тамаки етиштирилади. Шаҳар атрофи ҳужалиги яхши ривожланган. Қорамоллар ва чўчқаларнинг қўпчилиги ҳам шу ерда тўпланган.

Япония пойтахти — Токио дунёдаги энг йирик шаҳарлардан бири, энг муҳим саноат, транспорт, савдо ва маданият марказидир. Унинг саноат корхоналари орасида ҳар хил машинасозлик заводлари (айниқса, автомобиллар, саноат асбоб-ускуналари, электрон машиналар ва аппаратлар ишлаб чиқарадиган заводлар), нефть кимёси комбинатлари, шунингдек, полиграфия, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари қўп. Токиода қўпгина йирик илмий-тадқиқот институтлари, олий ўқув юрглари, музейлар ва театрлар бор. Шаҳарнинг ташқи қиёфасида Европа ва Япония архитектурасининг қўшилиб кетган шакли акс этади. Марказий районлари Европадаги йирик марказларни эслатади, ишчи кварталлари қишлоқларга ўхшайди.

Токиодан Токио қўлтиги соҳили бўйлаб шаҳарлар бир-бирига тутшиб кетган. Уларда металлургия, машинасозлик ва нефть кимёси корхоналари бор. Қўлтиқдан чиқаверишда бу саноатлашган худуднинг иккинчи энг йирик маркази миллионер шаҳар Токионинг аванпорти — Иокогама жойлашган бўлиб, у денгиз канали орқали пойтахт билан қўшилган. Бу шаҳарда мамлакатнинг энг йирик кemasozлик корхоналаридан бири, қўплаб пўлат эритадиган ва нефть кимёси комбинатлари, қўп металл ишлатадиган машинасозлик заводлари бор. Уруш йилларида шаҳар Америка авиациясининг ҳужумидан катта зарар қўрди, кейинчалик бутун-бутун кварталлар янгидан қурилди ва европача тус олди.

Токио агломерациясидан ғарбда Исе кўлтиғи соҳилида кўпдан-кўп йўлдош шаҳарлар ва кенг шаҳар атрофи билан бирга Нагоя шаҳри жойлашган. Бу йирик металлургия-машинасозлик ва кимё комплексида ҳар қайси йўлдош шаҳар ўзининг тор ихтисосига эга: баъзилари автомобиллар, бошқалари кимёвий толалар, айримилари мураккаб станоклар ишлаб чиқаради ва ҳоказо. Агломерациянинг маркази — Нагояда турли-туман саноат тармоқларига қарашли корхоналар бор.

Япония мегалополисининг жанубий-ғарбий чеккасида учта марказ: Осака, Кобе ва Япониянинг илгариги пойтахти Киото атрофида таркиб топган полицентрик шаҳар агломерацияси жойлашган. Осака мамлакатнинг энг катта шаҳарларидан бири бўлиб, ўзининг ип-газламалар ва тўқимачилик машиналари ишлаб чиқаришдан иборат эски ихтисосини қисман сақлаб қолмоқда. Бироқ бу шаҳарда турли хил машинасозликнинг энг янги тармоқлари, хусусан электрон ва йирик кимё корхоналари катта аҳамият касб этади. Кобе - қора металлургия ва кемасозлик шаҳри. Унинг машинасозлик заводлари кемалар учун зарур бўлган ҳамма жиҳозларни ишлаб чиқаради. Киотода машинасозлик билан бир қаторда миллий ярим кустарь корхоналари — чинни идишлар, ўйинчоқлар ва ёғоч буюмлар ясайдиган корхоналар сақланиб қолган. Жанубий Хонсю билан Шимолий Кюсю хўжалигининг типичи ва саноатнинг жойлашуви жиҳатидан Марказий Хонсюга ўхшайди, бироқ иқтисодий тараққиёти даражаси пастроқ. Райондаги энг йирик шаҳар агломерацияси Кюсю оролининг шимолида миллионер шаҳар Китаюсю (Шимолий Кюсю) атрофида жойлашган. Бу саноат узелидаги қора металлургия ва кўп металл ишлатадиган оғир машинасозлик етакчи ўрин тутди.

Жанубий Кюсю ва Сикоку ороллари Шимолий Хонсю билан Хоккайдо каби кам ривожланган худудлардир. Уларда қишлоқ хўжалиги устун туради, саноат корхоналари айрим шаҳарлардагина бор. Ишлаб чиқилган лойихага кўра, Хоккайдо оролида маҳаллий кўмир ва руда ресурслари ҳамда четдан келтириладиган хомашё асосида янги саноат райони барпо этилади. Хоккадоте (Хоккайдо ороли) ва Нагасаки (Кюсю ороли) мамлакатнинг энг йирик балиқ саноати марказларидир.

10.7. Япония ва Ўзбекистон ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши

Муносабатлар узоқ йиллик тарихий илдизларга эга. Улар энг асосий карвон йўли Марказий Осиё давлатлари орқали узоқ Шарқдан Европага ўтган “Буюк ипак йўли” даврита бориб тақалади.

Бугунги кунда Япония иқтисодий тараққиёти жиҳатидан жаҳонда иккинчи ўринда турадиган мамлакатдир. Жаҳон ялпи миллий маҳсулотининг 14%и унинг ҳиссасига тўғри келади. Утган асрнинг 80-йиллар ўрталаридан бошлаб бу мамлакат жаҳонда қарз берадиган энг йирик давлатга айланди.

Ислом Каримовнинг 1994 йил май ойида Японияга ташрифи амалий ҳамкорлик алоқалари тараққиётига янги туртки бўлди.

Утган бир йил ичида мамлакатларимиз ўртасида товар айирбошлаш ҳажми сезиларли даражада ўсиб, қиймати қарийб 29 миллион АҚШ долларини ташкил этди. Шуниси диққатга сазоворки Ўзбекистон Японияга экспорт қилаётган маҳсулотлар ҳажми 1994 йилдагига қараганда 2 баробар ўсди.

Айни пайтда икки мамлакат мутахассислари савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги, сармояларни ўзаро рағбатлантириш ва ҳимоялаш тўғрисидаги, шунингдек, икки ёқлама солиқ олмаслик тўғрисидаги битимларнинг лойиҳаларини тайёрламоқдалар. Бу ҳужжатлар Ўзбекистон билан Япония ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларининг ривожланиши учун кенг истиқболлар очади.

Республикаимиз мустақил бўлгач, Ўзбекистонга Япония ҳукумати ва ишбилармон доиралари вакилларидан иборат кўп-лаб делегациялар ташриф буюрди. Уларнинг асосий мақсади мамлакатимиздаги сармоявий иқлим ва юртимизнинг иқтисодий имкониятлари билан танишишдан иборат эди.

Ўзбекистон – Япония иқтисодий ҳамкорлик қўмитаси ва Япония – Ўзбекистон иқтисодий қўмитаси ўзаро ҳамкорлик тараққиётига муносиб ҳисса қўшмоқда. Япония – Ўзбекистон иқтисодий қўмитасига “Мицуи ва Ко ЛТД” компанияси президенти жаноб Н. Кумагаи раҳбарлик қилмоқда. Икки томонлама иқтисодий алоқалар тараққиётини мувофиқлаштиришга у катта аҳамият бераётир.

Япония ҳукумати мамлакат экспорт-банки орқали Қўқд-малоқ нефть-газ конденсати конини ўзлаштириш учун 10,5 миллиард иен (қарийб 85 миллион доллар) ҳажмда маблағ ажратишга қарор қилди. Бу лойиҳа Япониянинг “М. Ю. Келлог” фирмаси томонидан амалга оширилади. Бундан ташқари Япония билан Бухородаги нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши ва Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи таъмирлаш борасида ҳамкорлик қилиш юзасидан музокаралар олиб борилмоқда.

Ўзаро ҳамкорлик соҳасида Япониянинг “Тараққиётига расмий ёрдам” (ТРЕ) дастури муҳим ўрин тутади. Ана шу дастур асосида Япония ва Ўзбекистон мутахассислари Ороль худудидаги шаҳарларни ичимлик суви билан таъминлаш ва Шарқий Букантгов (Қизилқум) вольфрам конини қазилш лойиҳалари учун

техник-иқтисодий асосларни тайёрлаш устида ишламоқдалар. Айни пайтда Япония ҳукумати томонидан телеалоқа тармоқларини таъмирлаш лойиҳасини амалга ошириш учун 12,7 миллиард иен (140 миллион доллардан зиёд) ҳажмда имтиёзли кредит ажратиш масаласи кўриб чиқилмоқда.

Бундан ташқари Тошкентда вагонларни таъмирлайдиган завод курилишн учун имтиёзли кредит ажратиш учун тадқиқотлар ўтказилмоқда. Япония Ўзбекистонга беғараз ёрдам сифатида Тошкент тиббиёт-педиатрия институти ва Тошкент илмий-тадқиқот педиатрия институти клиникаларини тиббий ускуналар билан жиҳозлаш мақсадлари учун 650 миллион иен, шунингдек, хориждан келтирилаётган маҳсулотларни сотиб олиш учун 900 миллион иен миқдорда маблағ ажратди.

1994 йилнинг декабрь ойида Ўзбекистон Республикаси маданият ишлари вазирлиги билан мамлакатимиздаги Япония элчихонаси ўртасидаги Алишер Навоий номидаги театрни зарур ускуналар билан жиҳозлаш учун 500 минг АҚШ доллари миқдоридан беғараз ёрдам ажратиш хусусида алмашув ҳужжатларини имзолаш маросими бўлуб ўтди.

Ўзбекистон иқтисодиётининг турли соҳалари учун кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашга ҳам катта эътибор берилмоқда. Ўтган муддат ичида республикамизнинг 40 нафардан зиёд вакили Японияда малака ошириб ва япон мутахасссларининг энг сўнгги ютуқлари билан танишиб қайтди.

“Тараққиётга расмий ёрдам” дастуридан ташқари Япония ҳукумати Ўзбекистонга 5 миллион АҚШ доллари миқдоридан инсонпарварлик ёрдами кўрсатишга қарор қилди.

Япониянинг йирик компаниялари билан ҳамкорликда тўқимачилик, тоғ-кон саноати ва бошқа соҳалар бўйича қўшма лойиҳалар ишлаб чиқилмоқда. Республикамизда дунёнинг йирик фирмаларига айланган “Мицуи ва Ко ЛТД”, “Мицубиси корпорейшн”, “Марубени корпорейшн”, “Суммимото корпорейшн”, “Томен корпорейшн”, “Тойота цуи корпорейшн”, “Чори” ва “Айти эс жапан ЛТД” каби компанияларнинг доимий ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон ташқи алоқалар вазирлиги билан “Мицуи ва ко лтд”, “Мицубиси Корпорейшн”, “Марубени Корпорейшн”, “Ниссе Иваи Корпорейшн” ва “Суммимото Корпорейшн” компаниялари ўртасида ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги шартномалар имзоланган. Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки жаҳонга машҳур “Банк оф Токио” ва “Сакура Банк” билан самарали ҳамкорлик қилмоқда. Ўзбекистоннинг талай шаҳарларида “Сони” “Хитачи”, “Паносоник” ва бошқа япон фирмаларини савдо дўконлари очилган.

“Мицубиси Корпорейшн” компанияси директорлари кенгашининг раиси С.Морохасининг, Ташқи иқтисодий ҳамкорлик жамғармаси (хукумат агентлиги) Президенти А. Нишигакиннинг “Мицуи ва ко Лтд” компанияси президенти Наохико Кумагаи бошчилигидаги Япония-Ўзбекистон иқтисодий ҳамкорлик қўмитаси делегациясининг Ўзбекистонга бўлажак ташрифлари Япониянинг Ўзбекистон билан узоқ муддатли ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга интилаётганидан далолат беради.

Япония ҳам, Ўзбекистон ҳам Шарқ мамлакатларидир: Ўзбекистоннинг Япония ва бошқа Осиё мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин олишига шубҳа йўқ. Шарқ дарахтининг бир шохи бўлган Ўзбекистон танасида янги, жўшқин, келажакка ишонч уйғотувчи ҳаётбахш шарбат оқмоқда.

Қисқача хулосалар

Япония жаҳондаги энг ривожланган давлатлардан бири бўлиб, жуда кўп оролларда жойлашган. Энг йирик ороллари: Хоккайдо, Хонсю, Сикоку, Кюсю.

Япониянинг географик жойлашиши жуда қулай, аммо табиий ресурсларга жуда камбағал. Хомашёнинг асосий қисмини, айниқса, нефть, газ ва темир рудаларини четдан олиб келади.

Япония маориф ва фанни ривожлантириш туфайли иқтисодини юксак даражага кўтарди. Япония жуда кўп соҳалар, айниқса, автомобилсозлик, кемасозлик, электроника саноати бўйича жаҳонда етакчи ҳисобланади.

Япония — бир миллатли давлат. Аҳолисининг 98% ини японлар ташкил этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Япониянинг географик ўрнига баҳо беринг.
2. Табиий шароитини таърифланг.
3. Қандай табиий ресурсларга бой?
4. Давлат тизими қандай?
5. Аҳолисининг ўсиш ва жойлашиш хусусиятларини тушунтириб беринг.
6. Меҳнат ресурслари ҳамда улардан фойдаланиш муаммолари.
7. Япония жаҳонда қандай ўрин тутди?
8. Саноатининг етакчи тормақлари, географияси қандай?
9. Асосий қишлоқ хўжалиги тормақлари географияси?
10. Транспорт тармақларининг ривожланиш ва жойлашиш хусусиятлари қандай?
11. Ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш хусусиятларини тушунтириб беринг.
12. Япониянинг ички тафовутларини ажратиб кўрсатинг.
13. Япония-Ўзбекистон иқтисодий алоқалари қандай ривожланмоқда?

Ассий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
5. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
6. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
7. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
8. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
9. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

ГЕРМАНИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

11.1. Иқтисодий-географик ўрни ва жаҳонда тутган ўрни

Германия Федератив Республикаси (ГФР), пойтахти — Берлин шаҳри.

Аҳолиси — 82,0 млн. нафар, майдони — 356 минг кв.км.

Германия Европанинг марказида жойлашган, уни шарқ томондан Польша ва Чехия, жанубдан Швейцария ва Австрия, жанубий- ғарбдан Франция, ғарбдан Белгия ва Голландия, шимолда эса Дания давлатлари, Шимолий-шарқда Болтиқ денгизи ва шимолий-ғарбда Шимолий денгиз ўраб туради.

Германия — НАТО, Ғарбий Европа иттифоқи ва умумий бозорнинг аъсосидир. НАТОнинг Марказий Европа қуруқлигидаги бирлашган куролти кучларининг 45%ини Германия кўшинларни ташкил қилади. Германия ва Польша Болтиқ денгизидagi портлардан ва кема қатнайдиған Оздер дарёсидан биргаликда фойдаланади. Германия учун бевосита Шимолий денгизга чиқиш алоҳида роль ўйнайди.

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланган ҳудудларидан оқиб ўтувчи Рейн дарёси ва унинг Рур ҳамда бошқа irmoқлари жуда кўп юкларни денгизга ва денгиздан мамлакат ичкарисига ташишга имкон яратади. Германиянинг сиёсий-географик мавқеи ўтган асрнинг 60-йилари охиригача кўп җихатдан ҳукмрон доиралар мамлакатларига боғлиқ эди. Муайян кучлар бу сиёсатни ҳозир ҳам қўллаб-қувватлашмоқда. Шу сабабли Германиянинг шарқий қўшилари Польша, Чехия ва Россия билан иқтисодий ва бошқа алоқалари унча катта бўлмади.

Германия ҳукумати кейинги даврда бирмунча реалистик ташқи сиёсат юритмоқда, Россия, Польша, Чехия билан тузган шартномаларида мавжуд чегаралар бузилмас чегара экани қайд қилинди. Бу шартномалар Европада ахвол кескинлашувига сабаб бўлади. Бироқ, Германиянинг реалистик кучлари бунга қарши чиқмоқдалар. Германияда АҚШнинг ракета ва ядро қуроллари жойлашган. Германия аҳолиси сони җихатдан ғарбий Европада энг йирик давлат. Иккинчи жаҳон уруши вақтида анча талофат қўрганлигига ва табиий ўсиши пастлигига қарамасдан, Ғарбий Германия аҳолиси сони тезда урушдан аввалигидан ошиб кетди. Шарқий Европа мамлакатларидан бу ерга 7,5 миллион

киши кўчиб келди. Катта вайроналик ва иқтисодий қийинчиликларга қарамай, ҳамма кўчиб келганлар уй-жой ва иш билан таъминланди, деҳқонларга ер берилди. Урушда Германия айниқса, Шарқий Германия жуда кўп одам йўқотганлиги, уруш оқибатлари Германия аҳолиси таркиби ва кўпайиш динамикасига салбий таъсир кўрсатиб келмоқда.

11.2. Германиянинг табиий шароити ва табиий ресурслари

Германиянинг катта қисмида табиий шароит қишлоқ хўжалиги учун қулай. Мамлакат ҳудудининг 33 фоизига яқини Шимолий Германия пастлигида, деярли ярми ер юзаси текис бўлган ўрта Германия паст тоғларидадир. Тупроқлари асосан ўртача унумдор. Аммо ишланадиган ерларининг тупроқлари доим ўнитланганидан табиий тупроқларга қараганда анча унумли.

Саноатининг ривожланишига имкон берувчи табиий шароит ва ресурслар кўп жиҳатдан мамлакатдаги фойдали қазилмалар билан бевосита боғлиқ. Болтиқ қалқони билан боғлиқ рудали фойдали қазималар, герцин бурмаланиши билан боғлиқ ёқилғили фойдали қазилмалар бор. Германия тошқўмир қазиб чиқаришда Европада олдинги ўринларда, кўмир захиралари бўйича жаҳонда 5чи, кўмир ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш бўйича эса 4-ўринда.

11.3. Аҳолисининг жойлашуви, меҳнатда бандлиги

Германия аҳолисининг жойлашуви, меҳнатда бандлик структураси ва синфий таркиби жиҳатдан Европада, ҳатто, дунёда олдинги ўринлардан биринчи эгаллайди.

Рур қўмир хавзасида эса аҳоли зичлиги 1 км² га 1000-3000 нафар тўғри келади. Урбанизация жиҳатидан Германия дунёда биринчи ўринда. Мамлакат аҳолисининг 90 %га яқини шаҳарларда яшайди. Аҳолиси ўртача зичлиги юқорилиги ҳамда иқтисодиёти юқори даражада ривожланлиги, қишлоқ хўжалиги қулай табиий шароитга эга бўлган жанубий округларда минерал хомашёлари анча зичлиги учун ривожланишдан бирмунча орқада. Шимолий округларда эса аҳоли сийрақроқ жойлашган. Аҳолининг табиий ўсиши катта эмас, ўртача зичлиги 1 км²га 300 нафарни ташкил қилади. 28-жадвалда Германиянинг асосий йирик шаҳарлари аҳолиси сони кўрсатилган.

Германияда энг йирик шаҳарлари аҳолиси

Берлин (пойтахт)	3438000
Гамбург	1661000
Мюнхен	1237000
Кёльн	1004000
Франкфурт Майн	647000
Дессен	626000
Дортмунд	600000
Штутгарт	584000
Дюссельдорф	577000
Бремен	552000
Дүйсбург	537000
Ганновер	514000
Лейпциг	508000
Пюриберг	495000
Дрезден	488000

Қўриниб турибдики, мамлакат аҳолисининг катта қисми пойтахтда — Берлинда яшайди. Аҳоли/зичлиги бўйича Гамбург ва Мюнхен шаҳарлари туради. Берлин, Гамбург ва Мюнхен шаҳарларида аҳолининг жуда йирик қисми 46% яшайди. Германияда меҳнатда банд аҳолининг таркиби қуйидагича: иқтисодий фаол аҳолининг ярми ёки қишлоқ хўжалигидагига қараганда ун қисса кўп қисми саноатда, хунармандчилик ва қурилишда бандлиги хосдир.

11.4. Хўжалигининг умумий таърифи

Германия Республикаси юқори даражада ривожланган индустриал давлат. Саноат ишлаб чиқариш даражаси жиҳатдан Германия АҚШ дан анча орқада, аммо Япония билан деярли бир қаторда, бошқа ривожланган мамлакатлардан олдинда туради. Япония, Буюк Британия, Италия, Бельгия ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг умумий миқдоридан кўп маҳсулот ишлаб чиқаради.

Саноат — Германия иқтисодиёти қудратининг асоси. Саноатда энг йирик монополиялар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Урушдан кейин Германия саноати юқори суръат билан ривожланиши натижасида жаҳон хўжалигида тез орада жуда муҳим мавқени эгаллаб олди. Бунинг сабаблари кўп.

Германиянинг жаҳонда тутган ўрни

Кўрсаткичлар	Хилоф бирлиги	Миқдори	Эгаллаган ўрни
ЯИМ	Милд.доллар.	2252,33	3
ЯИМ аҳоли экон бошига	Милг.доллар	27,5	6
Электр энергия	Милд. квт/с	483,3	6
Кўмир	Мил. тонна	261,5	5
Мис	Мил. тонна	0,59	4
Рух	Мил. тонна	0,36	4
Пластмасса	Мил. тонна	16,5	3
Усимаш сени	Мил. тонна	2,42	8
Маргарин	Мил. тонна	0,65	4
Сарғғ	Мил. тонна	0,45	4
Шшлоқ	Мил. тонна	1,37	3
Вино	Мил. Гкл	11,3	6
Пиво	Мил. Гкл	113,4	3
Сигарет	Милд. дона	222,8	4
Бугдой	Мил. Тонна	16,7	8
Ўлат	Мил. тонна	42,0	5
Ҳоч материаллари	Мил. м	13,5	8
Ҳит	Милд. дона		

Германия иқтисодиётида саноат етакчи роль ўйнайди. Саноат маҳсулоти қиймати жиҳатидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотидан 6 баробар ортиқ. Шу билан бирга Германия қишлоқ хўжалиги юқори даражада интенсивлиги билан ажралиб туради ва бу жиҳатдан Европада олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш, электрлаштириш жиҳатидан, у энг юқори даражададир. Германия энг муррақаб маҳсулотлар — машинасозлик ва сертармоқ кимё саноати маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Кўпгина ривожланган мамлакатлар импорт қилинадиган машиналарнинг 33 % га яқин қисмини Германия Республикасидан олади. Қишлоқ хўжалиги ўз маҳсулотларининг қиймати жиҳатидан саноатдан 15 марта паст кўрсаткичга эга.

Қишлоқ хўжалиги тобора саноат билан бирлашиб кетмоқда, умуман олганда, у юқори даражада ривожланган, аммо “умумий бозор”да ўзининг баъзи бир рақибларидан орқада қолмоқда ва зарар кўрмоқда. Германия ташқи савдо айланмаси ва олгин захираси жиҳатидан фақат АҚШ дан кейин, яъни иккинчи ўринда туради. Германия монополиялари капиталистик интеграциядан, масалан, “умумий бозор”га қатнашишидан ҳам фойда оладилар. Монополиялар ФТИ ютуқларидан кенг фойдаланадилар. Шунинг учун Германия саноати структурасида энг яхши тармоқлар кўпайиб бормоқда. Асосан жанубий Европа мамлакатларидан

келиб турадиган 2-3 миллион киши анча арзон ишчи кучи захи-
расини ташкил этади. Бирок Германия иқтисодиётининг тез ри-
вожланишига қулайлик туғдирган бир қанча омиллар ҳозир бу-
тунлай йўқолди. Саноатнинг баъзи тармоқлари (айниқса, тош-
қумир саноати) кризисни бошидан кечирмоқда, бошқалари (қора
металлургия, енгил саноат) ўсишдан тўхтаб қолди.

11.5. Саноати ва унинг жойлашиши

Германиянинг табиий ресурслари (биринчи галда тошқумир,
калий тузи ва тош туз конлари, озроқ темир рудаси захиралари),
оғир саноат негизи бўлган энергетика, кимё, металлургия саноати
баъзасида эса машинасозликнинг ривожланишига имкон беради.
Германия энергетикаси ўтган асрнинг 60-йиллар ўртасида асосан
тошқумирга таяниб келган. Қўнғир қумир бошқа ҳеч бир мамла-
катга Германиядаги қаби катта роль ўйнамайди. Қора металлур-
гия учун зарур бўлган темир рудасининг 90 фоизи қисми марганец
ва кремний четдан келтирилади. Рангли металлургия заводларида
мис, қўргошин, рух, алюминий эритилади. Германия саноатида
ишловчилар сони, маҳсулотнинг қиймати ва экспортга ҳиссаси
жиҳатдан машинасозлик биринчи ўринда туради.

Германия машинасозлик саноати ривожланган мамлакат-
лар қаторига киради. Германия чет мамлакатлар орасида ма-
шиналар ишлаб чиқариш жиҳатдан фақат АҚШ дан кейинги
ўринда, экспорт қилишда эса дунёда биринчи ўринда туради.

11.6. Транспорти

Германияда зич алоқа йўллари мавжуд. Германия темир
йўлларида юк ташиш ҳажми жиҳатидан Франциядан кейин ту-
ради, бироқ Буюк Британиядан уч баробар, Италиядан тўрт ба-
робар олдинда. Автомобиль транспорти ҳозир юк ва йўловчиларни
темир йўлга қараганда кўпроқ ташимокда. Дарё транспорти
хорижий Европада Голландиядан бошқа бирорта мамлакатда
Германиядек катта аҳамият касб этмайди. Мамлакат ичкари-
сидаги юкнинг 20 фоизи дарё ва каналлар тизими орқали таши-
лади. Қурурликдаги йўллар кесишган жойларда энг муҳим транс-
порт тугунлари Гамбург, Мюнхен, Лейпциг ва бошқа шаҳарларда
қад кўтарган. Германиянинг тапқи алоқаларида иккинчи жаҳон
урушидан кейин янгидан қурилган денгиз флоти катта роль ўй-
найди. Бундан ташқари жаҳонга донғи кетган бир қанча автомо-
биль маркалари ишлаб чиқарилмоқда. Масалан: bmw, mercedes-
bens, opel, vw, audi шулар жумласидандир.

11.7. Ташқи иқтисодий алоқалар

Германия жаҳоннинг жуда кўп мамлакатлари билан савдо қилади. Уч йirik ривожланган давлат билан молларни сотишда бозор ҳамда хомашё бўйича ривожланган ва айниқса, ривожланаётган мамлакатларда қаттиқ рақобат кураши олиб боради. Германия монополиялари бу мамлакатларга йirik капитал қўйган. Энг катта ташқи савдо айланмаси «умумий бозор»га аъзо мамлакатларга, сўнгра АҚШ ва Канадага тўғри келади. Унинг ривожланаётган давлатлар билан олиб бораётган хилма-хил ташқи иқтисодий алоқалари тобора кучайиб бормоқда. Шу жумладан, республикамиз билан бир қанча шартнома-лар тузилиб, иқтисодий алоқалар олиб борилмоқда.

Қисқача хулосалар

Германия Федератив Республикаси жаҳондаги иқтисодий жиҳатдан юксак даражада ривожланган давлатлар қаторига киради, Европанинг марказида жойлашган.

Табиий шароити, табиий ресурслари ва географик жойлашиши иқтисодий ривожланиш учун жуда қулай. Ерлари унумдор, фойдали қазилмалари сероб.

Саноатнинг ҳамма тармоқлари, айниқса, энг янги тармоқлари юқори даражада ривожланган. Саноатнинг ривожланиш даражаси жиҳатидан АҚШдан сўнг, Япония билан бир қаторда туради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. ГФР қачон ташкил топган, жаҳон хўжалигида қандай ўрин тутади?
2. Табиий шароити ва ресурсларининг хўжалиги ривожланишига қай даражада таъсир кўрсатади?
3. Аҳолиси табиий ва механик ўсишининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
4. Аҳоли ва меҳнат ресурслари
5. Асосий саноат тармоқлари қандай жойлашган?
6. Қишлоқ хўжалиги юксак даражада ривожланганлигининг сабаблари нимада?
7. Ички тафовутлари таснифи.
8. Транспорти.
9. Ташқи иқтисодий алоқалари.
10. Ўзбекистон билан иқтисодий алоқалари қандай ривожланмоқда?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М, 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред..В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

РОССИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

XX-XXI асрлар бўсағасида жаҳон хўжалиги структураси ва субъектлари таҳлили асосида Россия Федерациясининг жаҳон хўжалигида тутган ўрни ва ривожланиш истиқболлини би-лиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги кунда хўжалиги интенсив ривожланиб бораётганлигини, «кучларни қайта гуруҳларга бўлиши»ни ҳисоба олиб, жаҳон иқтисодиётида аънанавий бўлиб келган марказлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ўзгариб бораётганлиги, янги мамлакатлар ва минтақавий гуруҳлар «қоронғиликдан» озодлик сари ажралиб чиқаётганлигини кўришимиз мумкин. Бундай давлатлар ниҳоятда муҳим. Россиянинг жаҳон иқтисодиётида тутган ўрнини аниқлашимиз мумкин. Улар ўртасидаги муносабатларни, уларнинг, шунингдек, Россия ва жаҳон иқтисодиётининг аҳволи иқтисодий хавфсизлик томонларига ҳам эътиборни қаратишимиз зарур.

Маълумки, 1995 йил бошларида Россия Федерацияси хавфсизлик комитети томонидан қабул қилинган “Россия Федерациясининг хавфсизлик стратегиясининг асосий низоми туғрисида”ги қонунда унинг ташқи иқтисодий стратегияси асосий йўналишлари мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ва ташқи бозорларида иқтисодий потенциаллини сақлаш, ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари бўйича чет мамлакатларга ёки уларнинг уюшмаларига қарам бўлиб қолмаслик, техник-иқтисодий мустақилликни таъминлашдир, деб кўрсатиб ўтилган эди. Ҳозирги кун нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, Россиянинг жаҳон иқтисодиётидаги аҳволи мутлақо қарама-қаршиликлардан иборат. Россия мавжуд бўлган халқаро социалистик хўжалик тизими тутатилгандан сўнг (ўтган асрнинг 90-йиллари бошида) ўзаро Иқтисодий ёрдам Кенгаши (СЭВ) давлатлари ва айниқса, иттифоқ ҳукумати-нинг жаҳон хўжалиги ҳаётида кескин ўзгаришлар рўй бера бошлади. Ҳозирги шароитда у полицентрик мазмунга эга бўлиб, хўжаликнинг кўпгина соҳаларида АҚШнинг ҳукумронлиги сақланиб қолишига қарамасдан, бозор тизими (турли мамлакатларда бозор иқтисодиёти муносабатларининг ривожланиш даражаси ва хусусиятини ҳисобга олган ҳолда) бир томондан, «бой шимол» гуруҳига кирувчи етакчи саноати ривожланган давлатлар қаторига, иккинчи томондан эса, «камбағал жануб» гуруҳига кирувчи, эндигина ривожланиб бораётган давлатлар гуруҳига ўхшаб кетади. Айни пайтда Россия ана шундай ораликда турибди.

СССРнинг тугатилиши, Россия Федерацияси учун жуда катта сиёсий ҳукмронликни йўқотиш бўлди ва унинг ҳужалигида ўзаро алоқаларнинг кескин пасайишига олиб келди. Россия Шимоли-Шарқ томонга, яъни Евроосиё материгининг анча ички қисмларига суриб ташланди. Жахонда тўртта океандан учтаси (Атлантика, Шимолий муз ва Тинч океанлари)нинг океан сувлари ўраб туришига қарамасдан, Россия иқтисодий ривожланиш жихатидан қуруқлик мамлақати бўлиб қолаверган эди. Шимолий муз океани сувлари ўзига хос совуқ табиий иқлимга эга бўлганлиги унда савдо кемаларининг доимий равишда қатновини қийинлаштиради. Россия Федерациясининг Сибирь ва Узоқ Шарқ ҳудудларида эса транспорт инфратузилмаси ривожланмаган, Тинч океани қирғоқларидан унумли фойдаланиш имкониятини бермас эди. Болтиқ ва Қора денгиз портларига чиқиш йўли қисқариши, шунингдек, ёпиқ Каспий денгизи Россия учун анча қийинчиликлар туғдирмоқда. Россия айнан шу сабабли 50%дан ортиқроқ денгиз портларидан, айниқса, музламайдиган портларидан ажралиши, унинг иқтисодиётини анча қийин аҳвога солиб қўйганди. Айниқса, Фарбий ва Жанубий юксалишидаги темир ва автомагистраль йўллари, шунингдек, қувур ва ҳаво транспорти асосан чет эл давлатлари ҳудудлари бўйлаб ўтиши (ҳозирги Белоруссия ва шунингдек, Болтиқ бўйи давлатлари) мамлакатнинг иқтисодий аҳволи кескин пасайишига, иқтисодиёти ёмонлашиб боришига сабаб бўлмоқда (шубҳасиз бу соҳада 1996 йилнинг май ойида Россия ва Белоруссия давлатларининг ҳукумат бошлиқлари томонидан чегарадаги божхона тўсиқларини олиб ташлаш тўғрисидаги ўзаро шартномани имзоланиши муҳим аҳамиятга эга бўлди).

Россия Федерациясининг иқтисодий ва географик жиҳати шундаки, ҳудудининг 2/3 қисми чекка Шимол районлари ва иқлими совуқ бўлган оғир шароитли зоналарга тўғри келади. Шунинг учун ҳам Россия қишлоқ ҳужалигининг фақат 35%ида ғалла ва бошқа маданий экинларидан ҳосил олинади, ҳолос. Россиянинг шимолий текисликларида аҳоли яшаши учун жуда катта энергетика харажати талаб қилинади. Россия жуда бой табиий ресурсларга эга бўлишига қарамасдан ҳозирги кунда нодир қимматбаҳо рангли ер ости металлари, кўплаб маданий техник экинлар хомашёси ва тайёр маҳсулотлари билан, истеъмол товарлари ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан етарли равишда таъминланмайди.

Маълумки, Россия Федерацияси собиқ СССРнинг 60%га яқин иқтисодий потенциалига меросхўр бўлиб қолган эди. Бироқ, кейинги йилларда мамлакат иқтисодиёти муҳим қисмларининг

асосий ишлаб чиқариш фондлари (машиналар, станокларни) молиявий жиҳатдан яхши таъминланмаганлиги, замонавий асбоб-ускуналар билан етарли жиҳозланганлиги оқибатида тушкунликка тушиб бормоқда. 1994 йилдаёқ асосий фондларнинг 63 фоизи 21 йил ёки ундан ортиқроқ хизмат қилинганлиги сабабли амалда ишга яроқсиз бўлиб қолганлиги туфайли тезда қайта жиҳозлашни талаб қиларди. Шунинг учун ҳам Россия саноати ва транспортнинг кўпгина соҳаларида турли кўринишдаги технологик ҳалокатлар келиб чиқа бошлади.

Россия Федерацияси тахминан СССР ташқи иқтисодий алоқаларининг тахминан 70 фоизи меросхўри бўлиб қолганди. Лекин, шунинг қайд қилмоқ керакки, Россия Федерацияси СССР таркибида бўлган 1986-1991 йиллардаёқ унинг ташқи савдо айланмаси деярли икки баробарга қисқарган, бундай тенденция кейинги йилларда ҳам сақланиб қолган эди. Узоқ хориж мамалкатлари билан ташқи иқтисодий алоқа 1993 йилдагина нисбатан ўзгарди. Чунончи, бу жараёндаги кўрсаткич 1993 йили 71,1, 1994 йили 76,2 млрд. долларликни ташкил этди. Мамлакатнинг узоқ хориж мамлакатларига экспортда ҳамон хомашё асосий ўринни эгаллаб қолмоқда. Бу соҳада, ўзи қиймати билан айниқса, ёқилғи-энергетика товарларнинг аҳамияти ортмоқда.

Россиянинг узоқ хориж мамлакатлари билан олиб бораётган умумий экспорт товарлар ҳажми 1994 йили 46,0% ни ташкил этди. (бу кўрсаткич 1992 йили 54,3, 1993 йили эса 45,0 эди.) 1994 йили четга чиқарилган қора ва рангли металллар, қимматбаҳо тошлар ва улардан тайёрланган маҳсулотлар ҳиссаси 29,9%га етди (1992 йили 16,3, 1993 йили эса 23,2). Ҳозирги кунда Россиянинг узоқ хориж мамлакатларига экспортда станоклар ва транспорт маҳсулотлари ҳиссаси камайиб бормоқда. Чунончи, бу борадаги кўрсаткич 1992 йили 9,3, 1993 йили 6,6 ва 1994 йили эса 5,1 эди.

Кейинги йилларда Россиянинг муҳим халқаро минтақавий бозорлар ва товарлар бозорларидаги иштироки кескин қисқармоқда, шунингдек, собиқ УИЕК (СЭВ) ва МДХда, шунингдек, ривожланаётган барча мамлакатларнинг бозорларида таъсирини тобора йўқотмоқда. Товар маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи чет эллик рақобатчиларини ўз ички бозорларидан сиқиб чиқармоқдалар.

Россия қурол-яроғ бозорларидан ҳам сиқиб чиқарилмоқда. Ўтган асрнинг 80-йиллари СССР бу йўналишдаги бозорларнинг 38 фоизини, АҚШ эса 20 фоизини эгаллаган эди. Эндиликда бунинг акси: АҚШ салмоғи ортиб бормоқда.

Қирқ йил давомида, яъни «совуқ уруш» даврида олиб бо-

рилган ҳарбий стратегия соҳадаги биринчилик учун олиб борилган АҚШ билан собиқ СССР ўртасидаги кураш (бу даврда АҚШ иқтисодиёти мутлақ кўрсаткичлар бўйича собиқ СССР иқтисодиётига нисбатан 2-3 баробар устун эди) аслида ишлаб чиқаришнинг самарали ўсишига халақит қилган, иқтисодиётнинг барча тизимига салбий таъсир кўрсатган, аҳоли истеъмол фондларининг қисқаришига сабаб бўлган эди.

30-жадвал

Россия Федерациясининг 1992-1994 йилларда жаҳон иқтисодиётида тутган ўрнини тавсифловчи асосий кўрсаткичлар		
Кўрсаткичлар	Миқдор, (% доллар)	Жаҳон мамлакатлари орасида Россиянинг тутган ўрни
Дунё бўйича ЯИМ даги ҳиссаи	2,5% (725 млрд.доллар)	10
Дунё бўйича умумий саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги ҳиссаи	4% (310 млрд.доллар)	5
Илдиқ ЯИМ бўйича, аҳоли жоп бошига	4850 доллар	59
Илдиқ аҳоли жоп бошига саноат маҳсулотларининг тўғри келиши	2050 доллар	53
Иш билан банд бўлган бир киши ҳисобига соф йиллик шартли ишлаб чиқариш (меънат унвудоранги)	10 000 доллар	70

✓ Россия кучли илмий-техник потенциалга, жуда катта, аммо ҳали ҳам фойдаланилмаётган интеллектуал ресурсларга бой. Мамлакат аҳолисининг асосий қисми маълумотли ва юқори маданий даражали. Шунга қарамасдан, Россиянинг ҳужалик механизмини бутунлай бозор иқтисодиёт асосида қайта кўриш зарурдир. Бунинг учун эса бозорга ўтишнинг муҳим омилларини аниқлаб олиш ва янги шароитга мослаштириш мақсадга мувофиқдир. Россияда бозор инфратузилмасининг такомиллашган томонлари — банк тизими, фонд бозорлари, суғурта институтлари ва бошқалар ташкил топмоқда. Аммо Россиянинг иқтисодий ҳаётида, ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш соҳаларида ниҳоятда мураккаб муаммолар ҳалигача ҳал қилинмаяпти.

Қисқача хулосалар

Россия хуудининг кенглиги жиҳатидан жаҳондаги энг катта давлат. У Европа ва Осиё қитъаларида жойлашган.

Россиянинг географик жойлашиши ҳам, табиий ресурслари ҳам иқтисодий ривожланиши учун жуда қулай. Россия жуда катта ўрмон бойлигига, кўплаб минерал ресурсларга эга. Хозирги пайтда Россия Шарқий Европани нефть билан таъминлайдиган асосий манбадир.

Россияда саноати юксак даражада ривожланган. Табиий шароити қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун, айниқса, шимолий қисмларида ноқулай. Картошка етиштириш бўйича жаҳонда етакчи ҳисобланади.

Россия кўп миллатли давлат, аҳолисининг асосий қисмини руслар ташкил қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Россия жаҳон хўжалигида қандай ўрин тутаети?
2. Табиий шароити ва ресурслари мамлакат хўжалиги ривожланишига қай даражада таъсир этади?
3. Аҳолисининг табиий ва механик ўсиши қандай хусусиятларга эга?
4. Асосий саноат тармоқларининг жойлашувини таърифланг.
5. Қишлоқ хўжалиги жойланишининг ўзига хос хусусиятлари нимада?

Асосий адабиётлар

1. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.
2. Бабурин В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
3. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на -Дону, 2000.
4. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М, 2000.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.
6. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.
7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.
8. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. -М., 1995.
9. Региональная экономика. Под.ред. М.В.Степанова. - М.,2000.
10. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М.: Прогресс, 1998.
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. / Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.
12. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

III бўлим

ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

XIII боб

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ГЕОГРАФИК ЎРНИ. МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ БЎЛИНИШИ

13.1. Географик ўрни

Худудининг географик жойлашиши мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётига кўп жиҳатдан таъсир қилади.

Ўзбекистон Евросиё қитъасининг коқ марказида, Марказий Осиёнинг марказида ўрнашган. У шимол ва шимоли-ғарбда Қозоғистон, шарқ ва шимоли-шарқда Қирғизистон, шарқ ва жануби-шарқда Тожикистон, ғарб ва жануби-ғарбда Туркменистон, жанубда эса Афғонистон билан чегараланади.

Ўзбекистоннинг кенглик бўйича шимолдаги чекка нуқтаси Устюрт платоси ($45^{\circ} 36'$ шим. кенглик)да, энг жанубий нуқтаси Термиз шаҳри ёнида ($37^{\circ} 11'$ шим. кенглик)да жойлашган. Узоқлик бўйича эса чекка нуқталари $56^{\circ} 00'$ дан $73^{\circ} 10'$ шарқий узоқликкача боради. Ана шу географик нуқталар бўйича мамлакат худуди ғарбдан шарққа 1400 км, шимолдан жанубга 925 км масофага чўзилган. Умумий майдони 448,9 минг кв. км.

Одатда, алоҳида олинган худуд ёки мамлакатлар иқтисодий географик ўрнини ўрганиш, тадқиқ ва таҳлил қилиш орқали уларнинг бугунги ривожланиш ҳолатига баҳо бериш ва келажак ҳақида фикр юритиш мумкин. Шу жиҳатдан Ўзбекистон худудининг катталиги ва яхлитлиги, қардош (яъни қадим Турон заминидаги) давлатларга нисбатан марказда эканлиги ва минтақавий чўзилганлиги, ер усти тузилишининг бир-бирига мувофиқ ҳолатда ўрин алмашиниши (текисликнинг адир, ясси тоғлик ва баланд тоғликлар билан алмашиниши) худудда ижтимоий тараққиёт учун каттагина имкониятлар яратиб берган.

Ўзбекистон худудининг ўрнини иқтисодий-географик жиҳатдан уч даражага: микро, мезо ва макро даражага бўлиш мумкин.

Ўзбекистон худудининг микродаражадаги ҳолати, унинг Марказий Осиё давлатларига нисбатан тутган ўрнидир. Ўзбекистон қадим Турон заминида ҳамisha салоҳияти катта давлат бўлган. Бу, кўп жиҳатдан унинг географик марказлигидан келиб чиққан. Яқин ўтмиш (яъни шўролар ҳукмронлиги йиллари)да ҳам Урта Осиёдаги республикалар бир-бирлари билан иж-

тимойй тараққийетнинг кўп соҳаларида боғланганлар. Биргина транспорт коммуникациясини олайлик. Туркменистон фақат Ўзбекистон орқали Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон билан алоқа қилган. Айни пайтда бу республикаларнинг ҳар бири ҳам Туркменистон билан фақат Ўзбекистон орқали алоқа қилган. Ўз навбатида, МОДа бунёд қилинган темир йўллар, автомагистрлар, қувурлар ҳам бир-бирларини боғлаган. Мустақил давлатчилик қарор топган ҳозирги даврда ушбу алоқалар тарихий омиллар (яъни, қадимий «Буюк ипак йўли» анъаналарига мувофиқ) асосида ривожлантирилиши Ўзбекистоннинг микрогеографик имкониятлари истиқболини кўрсатиб турибди.

Ўзбекистоннинг мезогеографик ўрни унинг бирмунча кенроқ миқёсдаги мавқеи билан белгиланади. Бугунги Ўзбекистон жаҳонга йўл очмоқда, жаҳон ҳамжамятига дадил кириб бормоқда. Унинг бу қутлуг қадамида МОДдан ташқари Кавказ орти давлатларининг, Туркиянинг, Эроннинг, Афғонистоннинг улуши бор. Афғонистон орқали Покистон (ва сўнгра Ҳинд океани)га, Эрон ва Туркия орқали Европага чиқиш уфқлари очилмоқда. Бу, яқин кўшниларибиз билан қадимий алоқаларни қайта тиклашга ва шу асосда мамлакатимиз мавқеини яна ҳам кўтаришига хизмат қилади.

Ўзбекистоннинг макрогеографик ўрни жаҳондаги давлатлар билан олиб борилаётган алоқаларда белгиланади. Ўзбекистоннинг МДХ давлатлари билан кўп қиррали алоқалари тарихий ҳақиқат бўлиб, унинг мамлакатимиз тараққийетидаги салоҳияти жуда катта. Ўзбекистон ушбу макродаражадаги алоқаларини МДХнинг аксарият давлатлари билан ривожлантирмоқда. Ўзбекистоннинг ҳозирги ташқи иқтисодий алоқасининг 15,5 фоизи Россияга тўғри келяпти. Евросийёнинг буюк давлати Россия Федерацияси билан мунтазам алоқада бўлиш Ўзбекистоннинг манфаатларига мос келади.

Ўзбекистон ўз географик ўрнига қўра, Ўрта Осиё давлатлари транспорт коммуникациясида белгиловчидир. Бир сўз билан таъкидлаганда, МОДнинг асосий ишлаб чиқариш-иқтисодий ва маданий алоқалари фақат Ўзбекистон орқали кечади. Бу борада мамлакатнинг шимолий ва жанубий ҳудудларида «Навоий — Учқудук — Султон Увайс — Нукус» ва «Ғузор — Бойсун — Қумқўрғон» темир йўлларининг қурилиши тарихий воқеа бўлиб, улар биринчидан, мамлакат ягона темир йўл тизимини яратиб беради, иккинчидан, мазкур регионларда ишлаб чиқариш кучларининг жадал ривожланишига хизмат қилади ва учинчидан, Ўзбекистоннинг қўшни ва узоқ хорижий давлатлар билан ҳар жиҳатдан алоқалари кучайишига катта таъсир кўрсатади.

13.2. Ташкил топиши ва маъмурий ҳудудий бўлиниши

Кўхна тарихга эга бўлган Ўзбекистон узоқ ва яқин ўтмишда бир неча марта қайта ташкил қилинди, турли номлар билан аталди. Қадимда у Турон, Туркистон, Мовароуннаҳр номлари билан дунёга маълум ва машҳур эди. Айниқса, буюк соҳибқирон Амир Темур замонасида Ўзбекистоннинг, унинг Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарларининг номи «етти иқлим»га кетган эди.

1867 йилнинг ўрталарида Туркистон генерал-губернаторлиги ўрнатилди, Тошкент шаҳрида Туркистон ҳарбий округи тузилди, Октябрь тўнтаришидан кейин у руслар томонидан иккинчи марта босиб олинди. Шу йиллар ичида унинг кўхна тарихи оёқ ости қилинди, қадим урф-одатларига қарши кураш бошланди.

Қадимдан бир минтақада яшаб келаётган туркий халқлар аҳолисининг турмуш тарзи, келиб чиқиши, анъаналари, хўжалиги, маданияти, муштарак мақсадлари бир бўлишига қарамасдан Октябрь тўнтаришидан кейин у 1920 йилларнинг ўрталарида бешга бўлиб юборилди.

Туркистонни миллий жиҳатдан қайта чегаралаш Марказ ва РК (б)П Ўрта Осиё бюроси томонидан 1924 йилда катъий ишлаб чиқилган эди. Унга қарши барча урушишлар беҳуда кетарди. 1924 йил 10 март куни бирлашган кенгашда маҳаллий миллат вакиллари Ўрта Осиё Федерациясини тузиш, Туркистоннинг яхлитлигини бузиш мақсадга мувофиқ эмаслигини таъкидлаган эдилар. Хоразм раҳбарлари ҳам алоҳида фикр билдириб, Хоразмни чегараланишга қўшмаслик масаласини кўйган эдилар. Бироқ, ушбу истаклар ушалмаган орзулигича қолиб кетди.

Марказнинг кўрсатмаси билан 1929 йилгача Ўзбекистон таркибида бўлган Тожикистон Мухтор Республикаси собиқ СССР таркибидаги иттифоқдош республикага айлантирилди.

1918 йил 30 апрелда шурулар 5-Улка съездида тасдиқланган «Россия Федерациясининг Туркистон Советлар Республикаси тўғрисида Низом»да Туркистон Ресубликасининг давлат тузими, унинг ҳудудий чегаралари белгилаб берилган эди. 1924 йилга келиб Туркистон АССР 6 вилоят (Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Закаспий, Етгисув, Амударё)га ҳамда 30 уезд ва 473 волостга бўлиб ташланган эди.

1920 йилда Хоразм Халқ Совет Республикаси эълон қилинди. Мазкур республиканинг ҳудуди 28 туманга бўлинди. 1924 йилда эса уч вилоят (Қозоқ-Қорақалпоқ, Янги Урганч, Тошхўвўз) ва Хива туманига бўлинди.

1920 йилнинг 8 октябрида Бухоро амирлиги негзида Бухоро Халқ Совет Республикаси эълон қилинди. Мазкур республика ҳудуди 15 вилоят, 58 туманга бўлинди.

1924 йилда Урта Осиёнинг миллий-ҳудудий чегараланиши натижасида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси (ЎзССР) тузилди. 1925 йилнинг 29 январидан республикада ягона маъмурий бўлиниш жорий қилинди. Пойтахти Самарқанд шаҳри бўлган ЎзССР 7 вилоят (Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм)га ва 22 уезд ҳамда 241 волостга бўлинди. 1926 йилда мамлакатни маъмурий-иқтисодий районлаштириш ишлари амалга оширилди. 1927 йилнинг бошида мамлакат таркибида 10 та округ, 87 туман, 1746 қишлоқ кенгаши ташкил қилинган эди. 1930 йил 17 августда мамлакатни округларга бўлиш бекор қилинди. Бироқ, орадан кўп ўтмай, 1932 йил 27 июнда Хоразм округи, 1935 йил февралда эса Қашқадарё ва Сурхондарё округлари қайта тикланди.

1938 йил 14 февралдан бошлаб мамлакатимиз ҳудудида ҳозирги вилоятлар қайта шакллана бошлади. Уша йили Бухоро, Самарқанд Тошкент, Фарғона ва Хоразм вилоятлари ташкил қилинди. 1941 йилнинг 6 мартида Андижон, Наманган, Сурхондарё, 1943 йилнинг 20 январидан эса Қашқадарё вилояти қайта ташкил қилинди.

1957—1961 йилларда Марказ регион истиқболлини кўра олмаслиги оқибатида маъмурий-ҳудудий бирликлар яна қатор ўзгаришларни бошидан кечирди. Жумладан, Наманган вилоятининг ҳудуди Фарғона ва Андижон вилоятларига кўшиб юборилди. Шунингдек, Қашқадарё вилояти Сурхондарёга бириктирилди.

Мамлакатимиз ҳудудида янги ерларни ўзлаштириш жараёни унинг янгидан маъмурий-ҳудудий бўлинишларига бирмунча асос яратиб берди. Масалан, Қарши чўлининг ўзлаштирилиши бу ерда 1964 йил 7 февралда Қашқадарё вилоятининг қайта тикланишига, Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши 1963 йил 16 февралда Сирдарё вилоятининг ташкил топишига, Фарғона водийсида ишлаб чиқариш кучларининг жадал ривожлантирилиши 1967 йил 18 декабрда Наманган вилоятининг қайта тикланишига, Жиззах чўлларининг ўзлаштирилиши 1973 йил 29 декабрда Жиззах вилоятининг ташкил қилинишига олиб келди. 1982 йилнинг 20 апрелида мамлакатда кон-металлургия саноатини ривожлантириш мақсадида Навоий вилояти ташкил қилинди.

Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши мустақиллик йилларида сифат жиҳатидан янги босқичга — бозор муносабатларига мувофиқ келадиган босқичга қадам қўйди. Мамлакат мустақиллиги тўғрисида ўзбек халқининг асрий орзуи ушалди — Ўзбе-

кистон тинч, парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий давлатчилигига эришди. «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги конституциявий қонунда республикадаги кўп миллатли барча аҳолининг хоҳиш-иродаси мустаҳкамлаб қўйилган. Мамлакатнинг амалдаги (1992) Конституциясида (68-модда) Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборатлиги мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг таркибида Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Қашқадарё вилоятлари ва бошқа маъмурий-ҳудудий бўлинмалар бор.

31-жадвал

Ўзбекистон вилоятлари ҳақида маълумотлар (2002й.)

Вилоятлар	Аҳоли сон. млн.кishi	Майдон ми ² кв. км.	Шаҳар- лар сон	Туман- лар сон	Шаҳар- чалар сон	Қишлоқ овулла ^{ри}
Қорақалпоғистон Республикаси	1,5	166,6	12	15	16	117
Андижон	2,2	4,2	11	14	5	95
Бухоро	1,4	40,3	11	11	2	120
Жиззах	0,9	21,2	7	11	8	97
Қашқадарё	2,1	28,6	12	14	7	145
Навоий	0,8	110,8	7	8	11	54
Наманган	0,9	7,4	8	11	12	99
Самарқанд	2,7	16,8	11	16	7	125
Сурхондарё	1,7	20,1	8	14	75	114
Сирдарё	0,7	5	5	89	18	76
Тошкент	2,4	15,3	16	15	10	146
Фарғона	2,6	0,8	9	15	7	164
Хоразм	1,3	6,1	3	10	1	100
Тошкент шаҳри	2,2					
Ўзбекистон Республикаси	25,5	448,9	120	163	113	1452

13.3. Мамлакатнинг табиий ресурслари ва уларни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш жиҳатидан баҳолаш

Ўзбекистон ер ости ва ер усти табиий ресурсларига бой. Унинг табиат манбалари хилма-хил бўлиб, уларнинг асосий турлари мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришда бевосита иштирок этади.

Мамлакат табиий ресурслари собиқ СССР ҳукмронлиги йилларида беаёв ишлатилди, айниқса, унинг ёқилги ресурслари,

ноёб ва нодир металл рудалари ўзга регионларга ташиб кетилди. Масалан, мамлакатнинг қимматбаҳо табиий ресурси ҳисобланган олтин рудалари пала-партишлик (ва бунинг устига қоқоқ технология) билан қазиб олинди ва ишлатилди. Натижада руданинг маълум қисми чиқиндига ўтиб кетди.

Қазиб (ва саралаб) олинган олтиннинг ҳаммаси эса Россияга ташиб кетилди. Ўзбекистон табиий газни ҳам шундай ёвузлик билан эксплуатация қилинди. Газли кондан ҳар йили шу қадар катта ҳажмда газ қазиб олиндики, оқибатда Газли шаҳрида бир неча марта zilзила юз берди. 1960 йиллардан бошлаб, «Газли – Свердловский» қузури орқали Уралга ҳар йили 21 млрд. кубометр «Урта Осиё – Марказ» қузури орқали эса Марказга йилига 30 млрд. кубометр газ юбориб турилди.

Эндиликда, табиийки, вазият ўзгарди. Ўзбекистон ўз ҳудудида жойлашган барча табиат манбаларининг эгасига айланди. Мамлакат табиат манбаларидан оқилона фойдаланиш, аввало, фан-техника тараққиёти ютуқлари (яъни, илғор технология қўллаш) асосида, табиат мувазонатига путур етказмасдан, узоқ келажакни кўзлаб тузилган режаларга таянган ҳолатда амалга оширилмоқда. Шу жиҳатдан эндиликда мамлакатнинг бой табиат манбалари: маъдан(минерал) ва ёқилғи-энергетика ресурслари, рудали ресурслари, жумладан, олтин ва уран, тоғ кимёси хомашёси ва табиий тош ва бошқа қурилиш материаллари ресурслари, ер фонди ва агроиклим, тупроқ ва сув, ўсимлик ва ҳайвонот ресурсларидан фойдаланишда ибратли ишлар қилинмоқда.

Мамлакат халқ хўжалигини ривожлантириш нуқтаи назаридан унинг табиий ресурсларидан энг муҳими, фойдали қазилмаларидир. Фойдали қазилмалар эса мамлакатнинг турли регионларида кенг тарқалган. «Ўзбекистон, - дейди Президент Ислам Каримов, - ўз ер ости бойликлари билан ҳақли суратда фахрланади - бу ерда машҳур Менделеев даврий системасининг деярли барча элементлари топилган. Ҳозирга қадар 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конлари ва маъдан намоён бўлган истиқболли жойлар аниқланган. Улар 100 га яқин минерал хомашё турларини ўз ичига олади. Уларнинг тасдиқланган захиралари 970 миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Шу билан бирга, умумий минерал-хомашё потенциали 3,3 триллион АҚШ долларидан ортиқроқ баҳоланаётганини ҳам айтиб ўтиш керак².

Мустақил тараққиётнинг ҳозирги босқичидаёқ «ҳар йили республика конларидан тахминан 5,5 миллиард долларлик миқ-

² Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бусағасида... Т., Ўзбекистон, 1997, 230-бет.

дорда фойдали қазилмалар олинмокда ва улар ёнига 6,0—7,0 миллиард долларлик янги захиралар қўшилмокда».

Ўзбекистон худуди айниқса, рангли металл рудаларига бой. Жумладан, Ўзбекистон мис рудасининг захираси бўйича МДХда Россия ва Қозоғистондан кейинги ўринда туради. Мамлакат мис конлари мис-ноρφир формациясига мансуб бўлиб, у Қурама тоғларида кенг тарқалган. Унинг Олмалиқ атрофидаги Қалмоққир, Далний ва Саричек конлари энг йирикларидир. Қўргошин — рух конлари жануби-ғарбий Ҳисор тоғларида жойлашган. Қурама тоғидаги Лашқарак нолиметалл конидан қадимда кумуш, кўргошин қазиб олинган. Улар эндиликда саноат асосида Қўргошинкон конидан олинади ва Олмалиқ кон-металлургия комбинатида қайта ишланади. Шимолий Нурота тизмаси ёнбағирларида маъдан конлари, Хонжиза (Сурхондарё)да йирик полиметалл конлари топилган.

Ўзбекистон олтин захирасига жуда бой. Қимматбаҳо олтиннинг бир неча эндоген ва экзоген конлари топилган. Унинг энг йирик конлари Марказий Қизилқум (Мурунгов ва Какпата-с)да жойлашган. Ислон Каримовнинг таъкидлашича: «Мурунгов кони дунёдаги гигант конлар жумласига киради. У Европий қитъасидаги руда таркибида олтин юқори даражада бўлган энг йирик кондир. Мурунгов конининг топилиши халқаро геология жамоатчилиги томонидан XX асрнинг иккинчи ярмида олтин соҳасида қилинган энг катта кашфиёт деб эътироф этилди». «Олтин захиралари бўйича республика дунёда 4-ўринда, уни қазиб олиш бўйича 7-ўринда туради».

Олтиннинг Мурунгов ва Какпата-с конлари токембрий ва қуйи палеозой жинсларида, Олмалиқ гуруҳ конлари эса интрузияларда жойлашган. Таркибида олтин бўлган рудалар ғарбий Ўзбекистон ва Чоққол-Қурама тоғларида ҳам кўп учрайди. Олтин Маржобулоқ, Зармитан, Чодак, Учбулоқ, Қорақўтон, Каулди конларида катта захираларга эга. Умуман, мамлакатимиз худудида олтиннинг 30 дан ортиқ конлари топилган ва уларнинг захираси аниқланган. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, мамлакатимиз худудида олтин конларининг мавжудлиги қадимда ҳам маълум бўлган. Археологик қазилма (тонилма)ларнинг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги VI-V асрларда ҳам Ўзбекистон олтини аҳоли томонидан ишлатилган.

Ўзбекистонда кумуш конлари ҳам кўп. Унинг асосий конлари Қурама тоғларида жойлашган. Навоий вилоятидаги Високоволтное, Укжетпес, Космопачи конлари ва Наманган вилоятидаги Оқтепа захиралари аниқланган кумуш конларидир. Мамлакатимиз худудида шунингдек, турли тузларнинг, фосфорит, олтингу-

гурт, алюминий хомашёси (боксит рудалари), пардозловчи ва қурилиш материалларининг катта захиралари мавжуд.

Нодир металлдан вольфрам (Лангар, Қоратепа, Қуйтош, Ингичка, Яхтон, Чочтепа конлари), молибден (Ҳисор, Қурама ва Чотқол тизмаларида) кўп учрайди. Қалайнинг мамлакатимизда 100 дан ортиқ тўплами (конлари) бор. Шулардан Қарноб кони 1950 йилларда ишга туширилган. Висмут рудалари Чотқол-Қурама тоғларида тонилган. Симоб ва сурма таркибли рудалар республикамизнинг кўп жойларида учрайди. Жумладан, Жанубий Фарғонада симобнинг 100 дан, сурманинг 10 дан ортиқ конлари истиқболли ҳисобланади.

Мамлакат қазилма бойликлари орасида рудали ресурслардан олтин, мис ва бошқалар қатори темир рудасининг ҳам улуши анча. Чўкинди жинсли темир руда конлари бур ва учламчи давр ётқизикларида жойлашган бўлиб, бундай конлар Оролбуйи регионда, Қизилқумда ва Жиззах вилояти худудида учрайди. 1999 йилда геологлар томонидан захираси қайта аниқланган Жиззах вилояти Фориш туманидаги темир руда конининг саноат аҳамияти жуда катта бўлиб, унинг таркибида 60 фоиз атрофида соф темир борлиги қайд қилинди. Бу, эндиликда мамлакат қора металлургияси истиқболли белгиламоқда.

Ўзбекистонда марганец конлари ҳам кўп. Унинг Зарафшон тоғларида Зиёвуддин, Довтош, Қизилбайроқ, Тахтақорача, Терсаксой, Чўпонота конларидаги захираларининг таркиби тоза рудага анча бой (руда таркибида тоза марганец 8 фоиздан 28 фоизгача). Шунингдек, марганец конлари Коржонтоғ ва Моргузар тоғларида ҳам бор.

Мамлакатимизнинг айрим худудларида саноатнинг қимматбаҳо хомашёси бўлган уран ҳам бор. «Уран билан йўл-йўлаккай рений, скандий, лантаноидлар ҳам қазиб олинмоқда. Мазкур элементларнинг аксарияти маълум даражада эритмага ўтади. Бинобарин, уларни ажратиш олиш технологиясини жорий этиш конларни ишлаш самарадорлигини анча ошириш имкони ни берган бўлур эди» (И.А.Каримов, 1997).

Ёқилғи-энергетика ресурслари. Ўзбекистон энергетика саноатини ривожлантириш учун захиралари анча катта бўлган нефть, табиий газ ва кўмир конларига эга. Мазкур табиий бойликлар мамлакатимизнинг турли минтақалари бўйлаб тарқалган.

Нефть. У ўтган асримизнинг бошлари ва ўрталарида Фарғона водийсидан кўп қазиб олинган. Ўзбекистонда дастлаб нефть қазиб олиш 1904 йилда Фарғона водийсидаги Чимён конида бошланган. Кейинчалик шу регионда Хўжаобод, Жанубий Оламушук, Шимолий Оламушук, Полвонтош, Хўжа Усмон,

Ҳартум каби янги конлар топилган ва ишга туширилган. 1959 йилда Фарғона нефтни қайта ишлаш заводининг биринчи навбати ишга тушган. Уша йилларда Жанубий Ўзбекистон — Сурхондарё ва Қашқадарёда янги-янги нефть конлари (Қоқайти, Лалмикор, Хаудак, Учқизил) топилган. Мазкур конларнинг кўпида нефть билан бирга йўлдош газ ҳам қазиб олинади. Айниқса, мамлакат нефть саноатини ривожлантиришга Мингбулоқ (Наманган вилояти) ва Кўкдумалоқ (Бухоро вилояти) конларининг очилиши ва ишга туширилиши кескин таъсир кўрсатди. Мазкур конларининг топилиши ва ишга туширилиши мамлакатимиз ёқилғи-энергетика ресурслари географиясини ва ёқилғи саноатининг марказини ўзгартириб юборди.

Табиий газ. Ҳудудимиз табиий газ захираларига ҳам бой. Унинг йирик конлари нефть билан ёнма-ён (кўпинча бирга) учрайди. XX асрнинг ўрталарида Фарбий Ўзбекистонда топилган ва захираси ниҳоят даражада катта бўлган Жарқоқ ва Газли конларининг захиралари тугаб бормоқда. Табиат Ўзбекистондан неъматларини аямаган экан, унинг янги-янги конлари топилмоқда. Учқир, Уртабулоқ, Чақмоқли, Қоравулбозор, Сетлянтепа газ конлари кетма-кет очилди. Ҳозирги даврда захираси жуда катта бўлган газ кони Қашқадарё вилоятидаги Шўртан конидир. Шуниингдек, Бухоронинг Кўкдумалоқ конидан ҳам нефть билан бирга кўп миқдорда газ табиий ажратиб олинади.

«Бугунги кунда мамлакатимизнинг турли минтақаларида 150 дан ортиқ нефть ва газ конлари очилган бўлиб, улардан 92 тасида иш олиб борилмоқда. Ҳозирги пайтда истиқболли Кўкдумалоқ конида бурғулаш, ободончилик ва тезда ишга тушириш бўйича фаол иш кетяпти. Буларнинг барчаси узоқ йилларга етадиган ишончли хомашё базасини барпо қилади, республика иқтисодиётининг углеводород хомашёсини қайта ишловчи маҳсулотларга эҳтиёжини таъминлашга имкон берибгина қолмай, республиканинг экспорт салоҳиятини ҳам анча оширади» (И. Каримов, «Ўзбекистон овози», 1997, 23 август).

Кўмир. Мамлакатимизда учта: Ангрэн (Тошкент вилояти), Шарғун ва Бойсун (Сурхондарё вилояти) кўмир конлари ишга туширилган. Уччала кўмир кони ҳам юра даври қатламларида жойлашган.

Оҳангарон дарёси водийсида жойлашган Ангрэн Кўнғир кўмири кони 1933—1934 йилларда топилган ва 40-йилларнинг бошида ишга туширилган. Унда кўмир кўпинча карьер (очик) усулида қазиб олинади. Унинг захираси 2 млрд. тоннага яқин. Агар мамлакатда йилига 10 млн. тоннадан кўмир қазиб олинган тақдирда ҳам, Ангрэн кўмирининг захираси яна 200 йилга етади.

Шарғун кўмир кони Хисор тоғининг жанубий ёнбағри (денгиз сатҳидан 700—800 м. баландлик)да жойлашган. Геолог Е. А. Репман томонидан (1941й.) топилган ушбу коннинг ҳам захираси катга. Унинг сифат ва иссиқлик қуввати Донбасс, Кузбас ва Қарағанда ҳавзалари кўмиридан қолишмайди. У Ангрэн кўмирига нисбатан икки марта кўп иссиқлик беради. 1963 йилда Шарғун кўмири асосида Марказий Осиёда биринчи марта брикет (ғишт шаклида исқанжаланган) фабрикаси қурилди. Бу фабрика кунига 160 минг тонна брикет тайёрлаб бериш қувватига эга. Шахтёрлар шахри Шарғундан конгача 18 километр осма сим йўли ўтган. Бу йўлга ўрнатилган ҳар бир вагонетка 1 тонна кўмирга мўлжалланган. Сутка мобайнида осма йўл орқали кўмир шахтасидан брикет фабрикасига 7 минг тоннагача кўмир ташилади.

Сурхондарёнинг тоғли Бойсунида ҳам юқори қувватли Тўда кўмир кони ишга туширилган. Унинг захираси чет эллик (АҚШ) мутахассислар томонидан 160 млн. тонналиги аниқланган. Денгиз сатҳидан 1246 м. баландликда жойлашган Тўда кўмир конидан йилига 500 минг тонна кўмир қазиб олиш йўлга қўйилмоқда.

Тоғ-кимё хомашё ресурслари. Мамлакатимиз ҳудудида калий, ош тузи ва фосфоритнинг катта захиралари аниқланган. Магний ва натрийнинг сульфат тузлари эса кам учрайди. Минерал тузлар денгиз ва қуруқлик шаклланиш гуруҳларига мансуб бўлиб, юқори юра, пастки бўр, неоген ва антропоген даврларда ҳосил бўлган. Хўжайкон, Бойбичакон, Тубекатан, Лалмикон, Оқбош ва бошқа, жами 8 та туз конлари катта аҳамиятга эга. Пастки бўр даврига мансуб тузлар кўл шароитида вужудга келган, қатлами қалинлиги 120-200 метргача боради. Улар айниқса, Қўхитанг тоғида кўп тарқалган. Биргина Хўжайкон туз кони захираси 140 млн. тонна бўлиб, ҳозирги даврдаги мамлакат эҳтиёжи бўйича яна 100 йилдан кўпроқ вақтга етар экан.

Фосфоритнинг катта конлари Қизилқумда топилган. Унинг Овминзатоғ, Букантоғ, Тошқазган, Қўлжиктоғ ва Бойсун тоғларидан топилган конлари айниқса, истиқболдир.

Олтингугурт Шурсув кони (Фарғона водийси)дан қазиб олинади. Бироқ, унинг йирик кони Тубекатанда. У юра даври ётқизиқларида учрайди. Ҳозирги вақтда эса, Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган олтингугуртнинг катта қисми Муборак газни қайта ишлаш мажмуасида ажратиб олинмоқда.

Нометалл фойдали қазилмалар ҳам мамлакатнинг тоғли минтақаларида кенг тарқалган. Дала шпатининг магматик ва чўкинди конлари (Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғлари, Коржонтоғда) маълум. Графитнинг 30 дан ортиқ магматик ва чўкинди конлари бор. Асбестнинг кўк тусли хили Султон Увайс тоғида учрайди.

Талк ва талк тошининг саноат ахамиятидаги тупланмалари фақат Султон Увайс тоғларидадир. Талкдан қишлоқ хўжалик зарарқунандаларига қарши кўраш воситаси сифатида ҳамда тиббиётда дори-дармон тайёрлашда фойдаланилади.

Ўзбекистон қурилиш саноати учун ишлатиладиган хомашё (қум, қумтош, оҳақтош, гранит, мрамор, тоғ билдури, яшма, мрамарсимон оникс кабиларлар)га бой. Айниқса, Ҳозгон мрамари (Навоий вилояти) мўъжизакор сифатининг довуғи «етти иқлим»га кетган. Мамлакатимиздаги деярли барча дарё ўзан ва ёйилма ётқизикларида шағал, қум, шағалтош кўп тарқалган. Кварц оққуми ҳам юртимизда кўп тарқалган бўлиб, у ойна ва кулолчилик саноатининг қимматли хомашёси ҳисобланади. Оққум конлари Тошкент вилояти (Май ва Озодбоши қишлоқлари ҳудуди)да, Навоий шаҳрининг яқинида, Фарғона водийсида кенг тарқалган.

Минерал сув ресурслари. Мамлакат ҳудудининг литологик жинслар мажмуида муайян миқдорда ер ости сув захиралари мавжуд. Ер ости сувларининг (шифобахш) 100 га яқин истиқболли конлари ўрганилган. Мутахассисларнинг аниқлашича, мамлакат ер ости сувларининг ўрни қайтадан тикланиб турувчи захираси секундига 1000 м³.

Ер ости сувларининг кимёвий таркиби жиҳатидан асосан гидрокарбонатли, гидрокарбонат-сульфатли, қисман сульфат-хлоридли ва хлоридлидир. Водород-сульфатли сув Чимён, Полвонтош, Хўжабод, Шўрсув, Учқизил, Кокайти, Жайронхона, Хўжаипок, Омонхона ва бошқа жойларда топилган. Йодли сув Чортоқда, родонли сув Арашонбулоқда, кам минераллашган иссиқ сувлар Тошкент ва Фарғона вилоятларида, сульфат-хлоридли ва натрийли сув Ситораи Мохи хосса, Қорақўл, Газлидан чиқади.

Ер ресурси. Ўзбекистонда асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ер давлат мулки ҳисобланади. Шунинг учун ҳам фақат давлат ердан муддатсиз ёки вақтинча фойдаланиш учун уни қишлоқ хўжалик ташкилотларига, турли йўналишда фаолият кўрсатадиган хўжаликшларга, шунингдек, фуқароларга беради.

Давлат ер фонди: умумий ер фондиди, шундан қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни, шудгор қилинадиган, дарахт ёки мевазор, яйлов, пичанзор, ўрмонзор ҳамда қўриқ ва партов ерлардан ташкил топган.

Мамлакатимизнинг умумий ер фонди 444,0 минг кв. км, шундан қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерлар 26,7 млн. гектарга яқин, яъни мамлакат умумий ер фондидининг 63,8 фоизи қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига яроқли бўлган ерлар-

дир. Шундан шудгор қилиб (хайдалма) деҳқончилик қилинадиган ерлар 4,3 млн. га дан ортиқ.

Мамлакат ер фонди ҳудудлараро яхлит бўлиб, фойдаланиш турларига кўра, унинг айрим турларини кўпайтириб ёки унумдорлигини ошириб бориш мумкин. Мамлакатда 22 млн. гектардан ортиқ ер яйлов мавжуд. Унинг унумдорлигини ва маҳсулдорлигини артезиан қудуқлари қувватини ошириб бориш эвазига янада кўпайтириш мумкин. Ёки суғориладиган минтақада мавжуд суғориш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшиловчи тизимлар самарадорлигини орттириш ва таъмирлаш асосида кўзланган маҳсулотни етиштиришга эришиш мумкин.

Агроиклим ресурслари. Ўзбекистоннинг агроиклим ресурслари ҳолати уни материкнинг анча ичкарасида жойлашган географик ўрни ҳамда мураккаб ер юзаси рельефининг тузилишига боғлиқ. Шу жиҳатдан унинг иқлим шароити қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришга қодир.

Ўзбекистоннинг агроиклим кўрсаткичлари (жумладан, ёгинсочин ва унинг миқдори, тушиш муддати, ҳаво ҳароратининг йиллик ижобий ва фойдали кўрсаткичлари) ер сиртига қуёш нури тушиш бурчагининг катталиги зироатчиликни ривожлантириш учун кучли омил бўлиб майдонга чиқади.

Қуёш радиацияси. Мамлакатимизни «Серқуёш Ўзбекистон» деб аташларининг рамзий маъноси бор. Негаки, мамлакатимизда қуёш йил давомида уфқдан баландда бўлиб нур сочади. Қуёш июнь ойида уфқдан Тошкентда 72° , Термизда 76° гача кўтарилади. Ёзда кундуз куни 15 соат давом этади. Атмосфера ёгинсочинларини келтирадиган денгиз ва океан оқимларидан жуда узоқда бўлган бу ўлкада булутли кунлар табиий равишда кам бўлади. Бинобарин, унинг барча ҳудудига қуёш узоқ вақтгача нур сочиб туради. Зироатчилик қилинадиган барча водий ва воҳаларда, кўп йиллик метеорологик кўзатишларга қараганда, қуёш ёғдуси давомийлиги йил давомида ўртача 2500—3000 соат (Фарғона водийси ва Қашқадарёнинг тоғ ҳудудларида 2600 соат, Тошкентда 2890 соат, Термизда 3100 соат) гача боради.

Ёз ойларида мамлакатимиз ҳудуди қуёш нуридан ниҳоят кўп энергия қабул қилади. Ўртача бир йилда унинг ҳар бир см² ер юзасига 100—120 минг калория қуёш нури тушади. Қуёшдан келаётган иссиқликнинг 70—80 фоизи тупроқ ва ер юзаси ҳавосининг исшишига сарф бўлади. Қуёшдан келаётган энергиядан халқ, хўжалигида энергия манбаи сифатида фойдаланишга доир илмий-амалий изланишлар Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Қуёш» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасида олиб борилмоқда.

Иссиқлик ресурслари. Серқуёш Ўзбекистон жанубий мамлакатларга хос бўлган қимматбаҳо зироатчилик, боғдорчилик ва узумчилик, шунингдек, ўсимликларнинг ўсиш узоқ бўлган (вегетация) муддати ҳамда қуёшли кунларни талаб қиладиган субтропик мевалар етиштиришни табиий иссиқлик ёрдамида ривожлантиришнинг жуда катта имкониятларига эга. Айни бир пайтда яна шу нарсани таъкидлаш жоизки, бундай имкониятлар мамлакатнинг барча географик минтакаларида бир хил эмас. Масалан, мамлакатнинг шимолий минтақаси (Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти)да иссиқлик кўрсаткичлари анча паст ва қишда ўта салбий, Фарғона водийсида бирмунча юмшоқ ва мўътадил, мамлакатнинг жанубий қисмида эса ўта баланд.

Энг совуқ ой — январнинг ўртача ҳаво ҳарорати Шимоли-Ғарбий Ўзбекистон (Урганч ва Нукус)да — $4,8^{\circ}\text{C}$ ва — $6-4^{\circ}\text{C}$; Шимоли-Шарқий Ўзбекистон (Тошкент ва Гулистон)да — $0,9^{\circ}\text{C}$ ва — $2,0^{\circ}\text{C}$; Шарқий Ўзбекистон (Фарғона ва Андижон)да — $3,5^{\circ}\text{C}$ ва — 3°C ; Марказий Ўзбекистон (Қорақўл ва Самарқанд)да — $0,2^{\circ}\text{C}$ ва $0,3^{\circ}\text{C}$ ва Жанубий Ўзбекистон (Ғузур ва Денов)да — $2,3^{\circ}\text{C}$ ва — $2,4^{\circ}\text{C}$ даражага тенг. Июль ойининг ўртача ҳаво ҳарорати Урганч ва Нукусда $27,5^{\circ}\text{C}$ ва $27,1^{\circ}\text{C}$; Тошкент ва Гулистонда $26,9^{\circ}\text{C}$ ва $26,8^{\circ}\text{C}$; Фарғона ва Андижонда $26,8^{\circ}\text{C}$ ва $27,3^{\circ}\text{C}$; Қорақўл ва Самарқандда $29,1^{\circ}\text{C}$ ва $26,0^{\circ}\text{C}$; Ғузур ва Деновда $29,9^{\circ}\text{C}$ ва $28,2^{\circ}\text{C}$ даражага тенг. Бироқ, ҳаво ҳароратидаги бу кўрсаткичлар асосан мамлакатнинг текислик минтақасига хос бўлиб, у тоғли ва баланд тоғли ҳудудларда бирмунча фарқ қилади.

Иссиқлик ресурслари турли хил зироатчиликни жойлаштириш, улардан юқори ҳосил олиш ва табақалаштириб ривожлантиришга бевосита таъсир кўрсатади. Шу жиҳатдан йиллик ҳаво ҳароратининг ижобий ва фойдали кўрсаткичлари, шунингдек, совуқ бўлмайдиган кунлар муддати амалий аҳамиятга моликдир (32-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларига таяниб, қайд қилиш жоизки, мамлакатнинг турли географик регионларида ўртача ҳаво ҳарорати ва ҳаво ҳароратининг ижобий ва фойдали кўрсаткичлари кескин фарқ қилади. Масалан, мамлакатнинг шимолий қисмида жойлашган Нукусда ҳаво ҳароратининг 5 даражадан юқори кўрсаткичлари йиғиндиси 4301 даражага тенг бўлгани ҳолда, бу кўрсаткич Термизда 5950 даражага етади, яъни 1649 даража кўп. Ҳаво ҳароратининг ижобий кўрсаткичлари ҳам шу йўсинда фарқланади. Мамлакатнинг агроиклим кўрсаткичларидаги ана шу фарқ қишлоқ ҳужалиги айниқса, зироатчиликни юргизишда кучли омил бўлиб чиқади ва деҳқончилик тузилмасига ёки уни такрорий экишга таъсир кўрсатади.

Мамлакат географик минтақаларида агроиклим
кўрсаткичлари

Метстан- ция жойлаш- ган шаҳар	Қишки давр		Усимлик вегетацияси даври			
	0 даражада и паст бўлган кунлар	Ҳаво харорати салбий кўрсаткичи йиғиндиси	ўртача ҳаво хароратидан ўтган кунлар соми (юқори)		ўртача ҳаво харорати ижобий кўрсаткичининг йиғиндиси (юқори)	
			+5 даражадан	+10 даражадан	+5 даражадан	+10 даражадан
ШИМОЛИЙ-ШАРҚИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Гулистон	48	-72	259	218	4773	4460
Тошкент	38	-29	263	214	4749	4391
ШАРҚИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Фарғона	60	-123	256	213	4757	4445
Андижон	55	-123	262	218	4954	4617
МАРКАЗИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Корақўл	23	-11	271	222	5257	4905
Самарқанд	0	-	269	212	4685	4275
ЖАҲУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Ғазор	0	-	304	239	5751	5269
Термиз	0	-	306	251	5950	5630
ШИМОЛИ-ҒАРБИЙ ЎЗБЕКИСТОН						
Ўрганч	88	-270	235	199	4544	4269
Нукус	104	-439	228	191	4301	4035

Ўзбекистонда ёз фасли узоқ давом этади, хаттоки, унинг жанубий қисми (Сурхондарё)да, Л. Н. Баубушкиннинг таъкидлашича, бу фасл олти ойга чўзилади. Ёзда куёш нурининг бевосита таъсирида бўлган ер юзаси 60 даражагача, унинг чуллари ва қум худудларида эса 75 даражагача кўтарилади. Совуқ бўлмайдиган кунлар Шимолӣ Ўзбекистонда 190—210 ва Жанубий Ўзбекистонда 220—270 кунни ташкил қилади.

Ёгин-сочин мамлакат худуди бўйлаб бир хил тақсимланган эмас. Бинобарин, унинг зироатчиликнинг жойлашиши ва ривожланишидаги роли турлича. Масалан, ёгин-сочин кўпроқ тушадиган Чироқчи, Яккабоғ адирлари (Қашқадарё вилояти), Ғаллаорол тумани ва Жиззах чулида лалми ғалладан яхши ҳосил йиғиштириб олинади. Айни бир пайтда ёгин кам тушадиган Деҳқонобод ва Шеробод адирларида лалмикор деҳқончиликнинг маҳсулдорлиги паст. Шунингдек, ёгин-сочиннинг фасллараро тақсимланиш муддати ҳам зироатчиликка бевосита таъсир кўрсатади.

Мамлакатимизнинг мураккаб орографик (ер сирти) тuzилиши ёгин-сочин тақсимотига кучли таъсир қилади. Унинг текисликларига камроқ, тоғ этакларига кўпроқ ва тоғли худуд-

ларининг ғарбига энг кўп ёгин-сочин тушади. Бу фарк мамлакатнинг турли географик минтақаларида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Тошкент ва Гулистонда 367:295 мм, Фарғона ва Андижонда 174:226 мм, Қорақўл ва Самарқандда — 114: 328 мм; Ғузор ва Термизда — 285:133 мм; Урганч ва Нукусда ~ 82:82 мм дан ёгин-сочин тушади. Текисликларда ўртача йиллик ёгин 100—200 мм (айрим ҳудудларда, масалан, Тахиятошда 79 мм), тоғ ёнбағирларида 200—400 мм ва тоғларда 500-600 мм гача тушади. Шунингдек, ёгин-сочин фасллар бўйлаб нотекис тушади. Кўп йиллик метеорологик маълумотларга кўра, йиллик ёгиннинг кўп қисми баҳорда (30-50%) ва қишда (25-40%), оз қисми эса, ёзда (1-6 %) ва кўзда (10-20%) тушади.

Сув ресурслари. Мамлакатнинг асосий сув бойликлари — дарё сувларидир. Дарёлари тоғлардаги қор ва музликлардан, ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Бироқ, иқлимий шароити ўта қуруқ бўлганлиги учун дарёлар тоғдан текисликка оқиб чиқиши билан ўрта ва қуйи қисмларида суғориш ва буғланишга сарф бўлади. Текисликдаги кичик дарёлари жазирама ёз фаслида қуриб қолади.

Ўзбекистоннинг йирик дарёлари: Норин ва Қорадарё, Сўх ва Чирчиқ, Зарафшон ва Қашқадарё, Сурхондарё ва Шеробод дарёлардир. Мамлакатнинг йирик сув артериялари ҳисобланган Амударё ва Сирдарё ҳамда уларнинг йирик ирмоқлари Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида бошланади. Шунинг учун ҳам Амударёнинг йиллик ўрта оқим сув ҳажми 79 км³ бўлгани ҳолда, унинг 8 фоизи; Сирдарёнинг йиллик ўрта оқим сув миқдори 38 км³ бўлгани ҳолда унинг фақат 10 фоизи Ўзбекистон ҳудудида ҳосил бўлади.

Мамлакатнинг аксарият дарёлари баҳор фаслида тўлиб-тошиб оқади. Ёзда борган сари дарёлар суви камайиб боради. Дарёлардаги бу хил режим зироатчилик эҳтиёжларига мувофиқ эмас. Шунинг учун деҳқончилиги асосан суғориб экишга таянган мамлакатимизнинг барча географик минтақаларида ўнлаб йирик сув омборлари, юзлаб магистрал каналлар, минглаб насос станциялари барпо қилинган.

Тупроқ ресурслари. Тупроқнинг табиий ҳолати, яъни донадорлиги, чиринди миқдори, маданийлашиш даражаси деҳқончиликнинг ҳосилдор (маҳсулдор)лигига таъсир кўрсатади. Мамлакатимизнинг текислик минтақаларида оддий бўз тупроқ, тоғ ёнбағирларида асосан бўз тупроқ, тоғларда тўқ тусли бўз тупроқ кенг тарқалган. Уларнинг чиринди миқдори қора ёки каштан тупроқлариникига нисбатан 4—6 марта кам бўлса ҳам, она жинсининг дондорлигига ва қуёш нурини кўп қабул қилишига кўра, унумдорлиги анча юқори.

Мамлакатда суғориладиган ерларнинг ҳисоб-китоби алоҳида олиб борилади. Негаки, қишлоқ хўжалигида етиштириладиган асосий маҳсулотларнинг улуши шу ерларга тўғри келади. Соф тарздаги суғориладиган ерлар 4,2 млн. га атрофида. Шундан 1,6 млн. га чўл минтақасида, қолган қисми тоғ, водийлардаги оч тусли ва асосий бўз тупроқли минтақада жойлашган. Автоморф тунроқли майдонлар йирик дарё водийлари ва ёйилмаларида, шунингдек, тоғ этакларида бўлиб, бу ерда узлуксиз деҳқончилик қилиш (суғориш) натижасида сизот сувлари анча кўтарилган. Мамлакатдаги чўлларни ўзлаштириш жараёнида жумладан, Қарши ва Шеробод, Мирзачўл ва Жиззах чўлларини ўзлаштириш билан ўнлаб, юзлаб йирик коллекторлар ва зовурлар қазилган, (очик ва ёпик). Эндиликда (яъни, қарийиб 30-40 йил мобайнида хизматда бўлган) ушбу суғориш ва мелиоратив тизимларнинг аксарияти эскирди ва кўплари издан чиққани табиий ҳол. Натижада, суғорма деҳқончилик қилинадиган ерларнинг ярмидан ортиғи шўрланиб бўлди. Шунинг учун ҳам уларнинг шўрини мунтазам ювиб туриш ҳамда мелиоратив ҳолатини яхшилаб бориш ва бу борада илмий асосланган тадбирлар ишлаб чиқиш мамлакат Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг ҳалдаги бош вазифасига айланган.

Ўсимлик ва ҳайвонот ресурслари ҳам мамлакат табиатининг таркибий қисми бўлиб, унинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам уларни борлигича асраш ва муҳофаза қилиш мамлакатда табиат мувозанатини сақлаш билан тенг ишдир.

Мамлакат табиий ресурсларининг иқтисодий тараққиётнинг ҳозирги босқичидаги ҳолатини ўрганиш ва уларни ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, мақсадида баҳолаш, айрим қисқача ҳулосалар чиқариш ва тавсиялар беришни тақозо қилади.

Ўзбекистоннинг ўсимлик ресурслари чўл, адир, водий, тоғ олди ва тоғ минтақаларида жойлашган. Уларнинг 90 фоизга яқини чорва моллари учун озуқа ҳисобланади. Қурғоқчил мамлакатимизнинг барча минтақаларида ҳам табиий ўтлоқзорларнинг ҳосилдорлиги наст. Масалан, қумли ва чўл яйловларида йилига ўртача гектаридан 3—5, адир яйловларида эса 8—10 центнердан ничан олиш мумкин. Тоғ минтақасининг пичан захираси умуман адир минтақасиникидан кўпроқ бўлиб, тупроқ ҳолати, нам ва қалин ўрмонли бўлишига қараб ўзгаради.

Мамлакатимиз табиатининг кўрки унинг тоғларидир. Тоғлар ёввойи ва маданийлашган меваларга анча бой. Айниқса, Ўзбекистон тоғларида тоғ олчаси, тоғ олмаси, тоғ ёнғоғи, pista, дўлана, бодом, жийда, гилос ва бошқа мевалилар кенг тарқалган.

Шунингдек, тоғли ҳудудларда шифобахш ўсимликлардан зира, зирк, наъматак, кийик ўти, алкор, омонқора ва бошқалар кўп.

Ҳайвонот ресурслари турларга бой. Масалан, бизда биргина сут эмизувчиларнинг 97 тури учрайди. Туёқли сутэмизувчилардан жайрон, сайғоқ, бурама шох тоғ такаси, бухоро буғуси (хонгул) ва бошқалар «Қизил китоб»га киритилган.

Тери (мўйна)си учун овланадиган ҳайвонлардан тулки, чиябури, бўрсиклар ҳам кенг тарқалган. Ўз вақтида мамлакатимиз ҳудудида кенг тарқалган айиқ, қоплон, барс, қундуз, алқор (архар) ва бошқалар эндиликда «Қизил китоб»дан жой олган. Мамлакатимиз ҳудудида овланадиган 60 хил қуш бор. Булардан каклик, қирғовул, бедана, ўрдак, гоз асосийларидир. Мамлакатнинг чул ҳамда тоғли ҳудудларидан йилига уч мингдан ортиқ захарли илонлар тугилади.

Умуман, мамлакат ўсимлик ва ҳайвонот олами ранг-баранг бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги боқичида муҳофазага ўта муҳтож.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон Евроосиё материгининг ичкари қисмида жойлашган. Марказий Осиё миқёсида унинг географик жойлашиши жуда қулай, чунки у шу минтақада жойлашган ҳамма давлатлар билан чегарадош. Халқаро миқёсда унинг географик ўрни бир оз ноқулай, чунки халқаро денгиз йўлларига бевосита чиқа олишга имконияти йўқ.

Табиий шароити ва табиий ресурслари хўжаликни ривожлантириш учун қулай. Қуёш иссиқлигининг мўлтиги бу ерда иссиқсевар техник ва бошқа экинларни етиштиришга имкон беради. Ёқилғи-энергетика ресурсларидан кўмир, нефть ва газ мавжуд. Рангли металлар конлари мамлакатимизда сероб, унинг асосида рангли металлургия саноати вужудга келган. Қурилиш хомашёсининг ҳам катта захиралари мавжуд. Охириги пайтда йирик темир рудаси конлари аниқланган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистонни халқаро миқёсдаги-иқтисодий географик ўрнига баҳо беринг.
2. Ўзбекистонда қандай металл фойдали қазилмаларнинг захираси кўп?
3. Ўзбекистонда қандай кўмир конлари бор ва уларнинг сифати қандай?
4. Кўкдумалоқ ва Мингбулоқ нефть конлари қайси вилоятлар худудида жойлашган?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Акрамов З.М. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Ўқитувчи 1994.
5. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
6. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - Т.: 2000.
7. Набиев Э., Қаюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. -Т., 2000.
8. Рўзиев А.Р., Абиркулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
9. Солиева А.С., Аҳмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Уқув қўлланма. -Т.: Университет, 2003.

ЎЗБЕКИСТОН АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ

Аҳоли бирламчи ишлаб чиқарувчи куч ҳисобланади. Жамият тараққий этган сари унинг жамиятда тутган ўрни, салоҳияти ортиб ва тақомиллашиб боради. Чунки халқ бутун моддий бойликларни яратувчи кучгина эмас, балки у маънавий бойликларнинг ҳам бирдан-бир ва битмас-туганмас манбаи ҳамдир. Шунинг учун жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлган аҳолини ўрганишга иқтисодий ва ижтимоий география курсларида доимо катта эътибор берилади. Чунки ҳар бир мамлакат, унинг ички иқтисодий-географик районлари халқ хўжалигини ҳудудий ташкил қилиш ва ривожлантиришда аҳолининг сони, зичлиги, табиий ўсиш, миграция ва урбанизация жараёни, миллий ва ижтимоий таркиби, жинси, меҳнат ресурслари ва аҳолининг бандлиги каби кўрсаткичлар катта аҳамият касб этади.

14.1. Аҳоли динамикаси

Ўзбекистоннинг аҳолиси 25,5 миллион нафардан ортиб кетди. У аҳоли сонининг кўпчилиги бўйича МДХда учинчи ўринда туради. Бу ерда МОД умумий аҳолисининг салкам 44 фоизи яшайди.

Аҳолининг ўсиши тарихий-анъанавий ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятларга эга. Узоқ ва яқин ўтмишда Ўзбекистон мураккаб тарихий йўлни босиб ўтдики, бу нарса мамлакат аҳолисининг динамикасига ҳамда демографик ва миграцион ҳолатларига бевосита таъсир кўрсатди.

Мамлакат аҳолиси ва унинг таркиби, айниқса, XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб жиддий ўзгаришларни бошидан кечирди. Чор Россиянинг Туркистон ҳудудини истило қилиши натижасида аҳоли сони, унинг миллий ва жинсий таркиби, кўпайиш даражаси, жойлашув хусусиятлари ўзгарди.

Туркистон (ҳозирги МОД) ҳудудида аҳолининг биринчи марта рўяхати 1897 йилда ўтказилган. Бироқ, ушбу рўяхат ҳам тўлиқ эмас эди. Чунки бу рўяхат Бухоро ва Хива хонликлари ҳудудларини четлаб ўтганди. Мустамлакачилик сиёсатининг натижаси туфайли ўлкамизга кўплаб ҳарбийларнинг оилалари кўчириб келтирилди, янги қишлоқлар, шаҳарчалар, шаҳарларимиз ёнида эса «янги шаҳарлар» пайдо бўлди.

XIX асрнинг сўнгги 35 йили давомида Ўзбекистон ҳудудида Россиядан 70-75 минг киши, XX асрнинг дастлабки 18 йилда эса 229,2 минг киши кўчиб келди. 1926-1939 йилларда 650

минг киши кўчиб келганлиги маълум. Бу жараён собик Итти-
фоқ парчаланиши арафасигача давом этган эди. Иккинчи жа-
ҳон уруши ҳам мамлакатимиз аҳолиси сонига, унинг миллий ва
жинсий таркибига ҳамда географик жойлашувига катта таъсир
кўрсатди. Уруш йилларида мамлакатимиз ўзининг бир милли-
ондан ортиқ меҳнатга лаёқатли аҳолисини йўқотди.

Аҳоли сонига юз берган ўсиш эса фашистлар босиб олган
худудлардан кўчириб келтирилган кишилар ҳисобига юз бер-
ди. 1940-1945 йилларда Ўзбекистон аҳолиси 1,4 млн. кишига
камайиб кетди.

Мамлакат аҳолиси урушдан кейинги йилларда асосан та-
бийий ўсиш ҳисобига кўпаймоқда. Мамлакат аҳолиси салкам
1945-1950 йилларда бир миллион кишига, 1950-1960 йилларда
2,2 млн. кишига, 1960-1970 йилларда 3,4 млн. кишига, 1970—
1980 йилларда 3,7 млн. кишига, 1980-1990 йилларда 4,6 млн.
кишига, 1990-1999 йилларда 3,7 млн. кишига кўпайди (34-
жадвал). Аҳолининг йиллик ўртача ўсиши 1865-1917 йиллар
ўртасида 0,65 фоизни, 1917-1940 йилларда 2,7 фоизни ташкил
этди. Уруш йиллари бу кўрсаткич 3,8 фоизга камайди. Уруш-
дан кейинги йилларда ўртача ўсишнинг энг юқори бўлган дав-
рлари 1960-1990 йиллар (3,3-3,8 фоиз)га тўғри келган. Ундан
кейинги даврда (1999 йилгача) аҳолининг йиллик ўртача ўсиш
суръатлари 2,0 фоиздан юқори бўлган ва фақат кейинги йил-
лардагина бу кўрсаткич бироз (1,8 фоиз) пасайди.

1960-1990 йиллар ўртасида шаҳар аҳолисининг ўсиш суръ-
атлари бирмунча юқори бўлди ва аксинча, 1990-1999 йиллар ўрта-
сида бу кўрсаткич қишлоқ, аҳолиси ҳисобига ўзгарди. Аҳолининг
табийий ўсишида айрим худудлар ўртасида маълум фарқ мавжуд.
Жами аҳоли ўсишининг энг юқори суръатлари 1970-1995 йиллар-
да Мирзачўл ва жанубий районларга тўғри келди. Қўйи Амударё
ва Зарафшон ҳамда Фарғона водийларининг аҳолиси ўртача суръ-
атлар билан (1,7-1,8) кўпайди. Тошкент воҳасида аҳоли ўсиши-
нинг энг паст суръати (1,5) хос бўлди. Натижада Тошкент воҳа-
си ва Фарғона водийси аҳолисининг республика миқёсидаги улуши
камайди (Тошкент воҳасида 24,2 фоиздан 19,3 фоизгача, Фарғ-
она водийсида 27,4 фоиздан 27,3 фоизгача). Қўйи Амударё ва
Зарафшон водийси аҳолиси улуши барқарорлашди. Мирзачўл ва
Жиззах чулининг аҳолиси тез суръатлар билан кўпайса ҳам улар-
нинг сони республикадан 5,8 дан атиги 6,7 фоизгача ўсди, холос.
Аҳоли ўсишнинг энг катта суръатларига хос бўлган Жанубий Ўз-
бекистон аҳолиси салмоғи 12,4 фоиздан 15,3 гача ошди.

XX асрдан бошлаб мамлакат аҳолисининг географик
жойлашувида ҳам, объектив ва субъектив сабабларга кўра, жиддий

Ўзгаришлар юз берди. Унгача мамлакат аҳолисининг асосий қисми Фарғона ва Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё водийларида ҳамда Хоразм ва Тошкент воҳаларида яшаган эди. Мазкур ҳолат XX асрнинг 30-йилларигача сақлаб қолинди. Кейинчалик мамлакатда янги маъдан конларининг топилиши ва ишга туширилиши, янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва йирик ирригация-мелиорация ишларининг амалга оширилиши аҳоли жойлашувиغا ўзгаришлар киритди.

33-жадвал.

Ўзбекистонда аҳолининг ўсиши

Йиллар	Жами аҳоли млн.	Шу жумладан (млн. киши)				Аҳолининг йиллик ўртача кўпайиш суръати, фоизда
		шаҳар аҳолиси		қишлоқ аҳолиси		
		сон	фоиз	жами	фоиз	
1	2	3	4	5	6	7
1917	4,4	0,9	20,9	3,5	79,1	0,5
1940	6,5	1,60	24,5	4,9	75,1	2,7
1950	6,1	1,9	30,9	4,2	69,1	3,8
1960	8,3	2,8	33,8	5,5	66,2	3,3
1970	11,7	4,3	36,6	7,4	63,4	3,8
1980	15,7	6,4	40,9	9,3	59,1	2,5
1990	20,3	8,2	40,8	12,0	59,8	2,1
1995	22,5	8,7	38,7	13,8	61,3	1,6
2000	24,0	9,0	37,8	14,9	62,2	1,8
2002	25,5	9,4	37,8	16,08	62,2	1,7

Мирзачўл ва Қарши чўли, Жиззах ва Шеробод чўлининг ўзлаштирилиши, маъдан конларини ишга тушириш эвазига янги sanoat марказларининг барпо қилиниши оқибатида ўнлаб янги шаҳар ва шаҳарчалар бунёд қилинди. Натижада аҳолининг мамлакат регионлариаро жойлашувида катта ўзгаришлар юз берди, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг нисбати ҳамда аҳолининг ҳудудий жойлашувида муҳим сўзгаришлар содир бўлди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда аҳолининг ўртача зичлиги (ҳар кв.км. га) 54,5 кишини ташкил этади, бу эса МОД давлатлари ўртача кўрсаткичидан 3,9 марта юқоридир.

Аҳоли зичлиги мамлакатнинг географик районлариаро кескин фарқ қилади. Масалан, Фарғона водийсида жойлашган Андижон вилоятида ҳар бир кв. км. га 511,8 киши туғри келгани ҳолда Қорақалпоғистон Республикасида 8,9, Навоий вилоятида 7,0 кишига туғри келади. Вилоятлар ўртасида аҳоли зичлиги нисбати 73 мартага фарқ қилади. Ҳудудий жойлашуви ва зичлиги республика иқтисодий районлари бўйича ҳам кескин фарқланади. Энг юқори

зичлик Фаргона иқтисодий райони хиссасига тўғри келади. Унда ҳар 1 км²га ўртача 416 киши жойлашган. Аҳолининг ўртача зичлиги кўрсаткичига кўра, Фаргона водийси МОД мамлакатлари орасида энг юқори ўринда туради. Бу кўрсаткич бўйича иккинчи ўринни Тошкент иқтисодий райони эгаллайди (148 киши). Аҳоли зичлигининг юқорилиги кўп жиҳатдан воҳанинг қадимдан муҳим хўжалик минтақаларидан бири бўлиб келганлиги ҳамда Марказий Осиёнинг энг йирик шаҳри – Тошкентнинг шу ерда жойлашганлиги билан изоҳланади. Қуйи Амударё иқтисодий районининг қадимий деҳқончилик воҳаларидан бири бўлган Хоразм вилояти мамлакатнинг аҳолиси анча зич (219 киши) ҳудудларидан ҳисобланади. Сурхондарё ва Қашқадарё минтақаларида аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 79 кишини ташкил қилади. Бухоро вилояти Ўзбекистоннинг аҳоли сийрак яшайдиган минтақаларидандир. Унда аҳоли ҳар 1 км² га 34,6 кишига тўғри келади. 1920 йиллардан бошлаб Мирзачўл, кейинчалик Жиззах чўлларининг ўзлаштирилиши туфайли Мирзачўл иқтисодий райони аҳоли зичлиги тобора ортиб бормоқда. Бу ерда ўртача зичлик 93 кишини ташкил этади. Навоий вилояти ва Қорақалпоғистонда аҳоли зичлиги ниҳоятда паст. Навоий вилоятидаги Қизилқум ва Қорақалпоғистондаги Устюрт платосида аҳоли зичлиги 1 км² га 1 кишига ҳам етмайди.

34-жадвал.

Ўзбекистон аҳолисининг вилоятлар бўйича тақсимлашнинг
ва зичлиги (2002 йил 1 январь)

Вилоятлар	Жами аҳоли		Шуидан				Аҳоли зичлиги 1 кв.км.
	сони (млн. киши)	фоиз ҳис.	шаҳар аҳолиси		қўшлоқ аҳолиси		
			млн. киши	фоиз ҳис.	млн. киши	фоиз ҳис.	
Қорақалпоғистон Республикаси	15,5	6,1	0,7	48,2	0,7	51,8	8,9
Андижон	2,3	8,9	0,6	29,9	1,4	70,1	510,3
Бухоро	1,5	5,8	0,4	31,8	0,9	68,2	34,9
Жиззах	1,1	3,9	0,2	31,2	0,6	68,8	46
Қашқадарё	2,3	8,7	0,5	25,8	1,5	74,2	73,5
Навоий	0,8	3,2	0,3	40,5	0,4	59,5	7,1
Наманган	2,0	7,8	0,7	37,7	1,1	62,3	254,8
Самарқанд	2,8	10,9	0,7	27,7	1,8	72,3	156,1
Сурхондарё	1,8	7,01	0,3	20,9	1,3	79,9	84,2
Сирдарё	0,7	2,7	0,2	30,9	0,4	69,1	131,8
Тошкент	2,4	9,7	0,9	40,8	1,3	59,2	153,3
Фаргона	2,7	10,9	0,7	29,2	1,8	70,8	385,8
Хоразм	1,4	5,4	0,3	24,2	0,9	75,8	218,3
Тошкент шаҳри	2,1	8,9	0,2	100	–	100	–
Республика бўйича	25,4	100	91,1	37,8	16,3	62,2	53,9

«Нукус-Султон Увайс-Учқудуқ» ҳамда «Фузор-Қумқўрғон» темир йўлларининг қурилиши ва ишга туширилиши билан ва уларга ёнма-ён автомобиль йўлларининг барпо этилиши ушбу минтақаларда ер ости ва ер устки бойликларини тўла ўзлаштиришини таъминлайди, янги-янги аҳоли манзилгоҳлари, шаҳар ва шаҳарчаларининг вужудга келишига олиб келади. Натижада ушбу минтақалар аҳоли зичлигидаги катта тафовутлар қисқариб боради.

14.2. Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби

Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби муҳим демографик кўрсаткич ҳисобланади. Бунда меҳнат ресурсининг, мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларнинг, нафақахўрларнинг ҳозирги ва келажакдаги сони айтилса, аҳамиятлидир. Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби истиқболни белгилаш, аҳолини тақрор барпо қилиш учун ҳам зарур кўрсаткич. Масалан, агар жинслар нисбатан тенг ёки яқин бўлса, аҳолининг таркибида ёш авлод салмоғи катта бўлса, никоҳланиш ва туғилиш (ва бинобарин, табиий ўсиш) имконияти катта бўлади.

Мамлакатда аҳолининг жинсий ва ёш таркиби ҳам ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида объектив сабабларга кўра, ўзгариб турди. 1939 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари бўйича Ўзбекистонда аҳолининг 52 фоизини эркеклар ва 48 фоизини аёллар ташкил қилган эди. Бироқ, бу нисбат иккинчи жаҳон уруши йилларида бузилди, яъни эркеклар сони объектив сабабларга кўра анча камайди.

Урушга эркекларни сафарбар қилиш натижасида аҳолининг мутлақ миқдори бир миллион кишига камайди ва 1959 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати бўйича эркеклар сони 48 фоизга тушиб қолди, айтилган пайтда аёллар умумий аҳолининг 52 фоизини ташкил қилди.

Урушдан кейинги тинч қурилиш йилларида аҳоли жинсий таркибидаги катта фарқ барҳам топа борди. 2003 йилда мамлакат аҳолисининг 49,8 фоизини эркеклар ташкил қилди, яъни 1000 эркекка 1026 аёл туғри келди.

Республика аҳолиси нисбатида аёллар мутлақ сонининг камайиши 1990 йилларнинг охирида ҳам давом этди.

Мамлакатимизда табиий ўсишнинг юқорилиги аҳолининг ёш таркибига катта таъсир кўрсатиб келмоқда. Шунинг учун ҳам аҳоли нисбатида ёш болалар ва ўсмирларнинг салмоғи катта. 1989 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари бўйича мамлакатимиз аҳолисининг 40,8 фоизини 0-14 ёшдаги болалар

ва ўсмирлар, 28,3 фоизини 15-29 ёшдагилар, яъни умумий аҳолининг 69,1 фоизини болалар, ўсмирлар ва меҳнат қобилиятига эга бўлган ёшлар ташкил этган. Бироқ, О. Отамирзаев ва А. Қаюмовларнинг маълумотларига қараганда, уруш ва ундан кейинги дастлабки даврларда туғилиш нисбатан кам бўлган. Мамлакат аҳолисининг ҳозирги сони ва таркибида 1950 йиллардан кейин туғилган кишиларнинг умумий сони 16,7 миллион киши (умумий аҳолининг 84,5 фоизи)га тенг. Шундан 44,6 фоизи эса, болалар ва ўсмирларга тўғри келади. Туғилиш ва табиий кўпайиш 1980—1990 йилларда бирмунча барқарорлашди. Бу шаҳар билан қишлоқ жойларда бир хил кечмаяпти, албатта. Масалан, қишлоқ жойларда республикадаги жами болалар ва ўсмирларнинг 80 фоизидан ортиғи яшамоқда.

Шундай қилиб, аҳоли ёш таркибидаги юқори кўрсаткичлар мамлакат ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг истиқболларини белгилаб беради. Айни бир пайтда МДХ таркибидаги давлатларда туғилишнинг тобора камайиб бориши ва, бинобарин, аҳолининг «қариб бориши», Ўзбекистонда эса, туғилиш кўрсаткичларининг юқорилиги натижасида аҳолининг «яшариб бориши» кузатилмоқда.

14.3. Аҳолининг миллий таркиби

Аҳолининг миллий таркиби ташқи омиллар ҳамда давлат сиёсати ривожланишининг турли босқичларида ўзгариб туриши натижасида ҳам ўзгача тус олади. Ўзбекистоннинг мустамлакачилик йилларидаги ҳолати унинг аҳолиси сонига ва энг муҳими, аҳоли миллий таркибига кўп ўзгаришлар киритди. СССРнинг тарқалиб кетиши муносабати билан Ўзбекистондаги бир қатор миллат вакиллариининг ўз юртларига ёки хорижга кўчиб кетиш ҳолатлари рўй берди. Масалан, 1990-1995 йиллар мобайнида республикадаги славян халқларининг, татарлар ва қрим татарларининг, месхети туркларининг, яхудийларнинг, немисларнинг, грекларнинг ва европалик бошқа халқларнинг мутлақ сони миграцион алоқалар натижасида деярли 0,6 млн. кишига қисқарди.

Ўзбекистоннинг туб аҳолиси ўзбеклардир. 1989 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари бўйича мамлакатимиз ҳудудида яшовчи ўзбекларнинг сони 14 миллиондан ошди. Ўзбеклар шунингдек мамлакатимиз билан яқин қўшни ва МДХ давлатларида ҳамда узоқ хорижий мамлакатларда ҳам яшайди. Жумладан, Тожикистонда 1,3 миллион, Қирғизистонда 550 минг, Қозоғистонда 332 минг, Туркманистонда 320 мингга яқин, Россия Федерациясида салкам 130 мингдан ортиқ ўзбек истиқо-

мат қилади. Хорижий мамлакатлардан Афғонистонда энг кўп (3 миллиондан ортиқ) ўзбек яшайди. Шунингдек, ўзбеклар Украина ва Белорусда, Болтиқ буйи давлатларида, Саудия Арабистони ва Туркияда, Эрон ва Хитойда, Покистон ва АҚШда ва бошқа давлатларда ҳам бор. Ўзбекистонда қорақалпоқлар иккинчи туб аҳоли ҳисобланади ва шунинг учун ҳам мамлакат маъмурий-ҳудудий бўлинишида Қорақалпоғистон Республикаси бор. Уларнинг умумий сони 420 минг атрофида бўлиб, мамлакат аҳолисининг 2,1 фоизини ташкил қилади. Ўзбекистонда қадим Турон заминнинг туб халқларидан тожиклар (умумий аҳолининг 4,7 фоизи), қozoқлар (4,1 фоиз), қирғизлар (0,9 фоиз), туркманлар (0,6 фоиз) ҳам яшайди. Шундай қилиб, Ўзбекистонда жами аҳоли сонигаги туб халқларнинг улуши 83,8 фоизни ташкил қилади. Мамлакат қишлоқларида яшовчи туб аҳоли эса 96,7 фоизга тенг. Ҳудудимизда татар, қрим-татарлар, озарбайжон, бошқирлар ва уйғурлар ҳам яшайди.

Мустамлакачилик йилларида мамлакатимизга кўпгина славян халқларининг вакиллари кириб келди. Шулардан энг кўпи руслардир. Уларнинг умумий сони 3 млн. атрофида. Руслар билан бирга юртимизга украинлар, белоруслар, поляклар, чехлар, словаклар, болгарлар ҳам кириб келди. Шу тариқа, мамлакатимиз аҳолиси тобора кўп миллатли бўлиб борди.

14.4. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси

Табийки, шаҳар аҳолисининг кўпайиш даражаси ҳудуднинг индустриалаштириш ҳолати билан боғлиқ ҳолда кечади. Ўзбекистонда XX асрда шаҳар аҳолисининг салмоғи қатор ривожланган мамлакатларникидан орқада қолиб кетди. Фақат мамлакатимизнинг айрим регионлари (ва айниқса, марказий шаҳарлари)да йирик-йирик саноат корхоналарининг барпо қилиниши, бир қатор географик районларда эса қазиб олиш ва қайта ишлаш саноатининг ривожланиши шаҳар аҳолисининг бирмунча кўпайиб боришига олиб келди. 1865 йилда шаҳар аҳолиси умумий аҳолининг 14 фоизини ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 1927 йилда 21 фоизга етди. 1940 йилда шаҳар аҳолиси 24,5 фоизни, 1959 йилда 33 фоизни, 1970 йилда 36,6 фоизни, 1979 йилда 41,2 фоизни, 1989 йилда 40,7 фоизни ва 2003 йилда эса 38,8 фоизни ташкил қилди.

Айни бир пайтда қишлоқ аҳолисининг нисбатида тескари жараён кечди. Яъни қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини механизациялашнинг чуқурлашуви, ишлаб чиқаришнинг технологик жараёнларга таяниши, сугоришда илғор усуллар (ва ав-

томатика)ни қўллаш меҳнат унумдорлиги ортиб боришига олиб келди. Бундай ҳолат қишлоқ хўжалигидан бўшаган ишчи кучидан sanoatда, қурилишда ва хизмат кўрсатиш соҳаларида фойдаланиш имкониятини яратиб берди.

Республикада шаҳар аҳолисининг кўпайиб бориши урбанизация жараёнига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Республикада шаҳар аҳолиси кейинги йиллар (1979-2003й.)да 2956 минг кишига кўпайди. Уртача йиллик ўсишнинг нисбий миқдори 7,2 фоизга тенг бўлди. Республиканинг шаҳар аҳолиси ниҳоятда нотекис жойлашган, асосий қисми Тошкент воҳасига тўғри келади. Бироқ, Тошкент воҳаси (Тошкент шаҳрини ҳисобга олмаганда) шаҳар аҳолисининг миқдори бўйича республикада Фарғона ва Зарафшон водийларидан кейинги ўринда туради. Кейинги йилларда Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсида шаҳар аҳолисининг ўсиш суръатлари барқарорлашмоқда. Шаҳар аҳолиси ишлаб чиқарувчи кучлар писоатан юқори суръатлар билан ривожланаётган регионларда тез ўсмоқда.

14.5. Аҳолининг ижтимоий таркиби

Мамлакат аҳолисининг ижтимоий таркиби ривожланган мамлакатларникидан кескин фарқ қилади, яъни бу ерда хануз қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан банд бўлган аҳоли сони юқори. Ишчи ва хизматчиларнинг ишлаб чиқаришда банд бўлган қисми асосан 1939 йилдан бошлаб сезиларли даражада ортиб борди. Масалан, 1939 йилда мамлакат меҳнат ресурсининг 32,2 фоизи ишчи ва хизматчилар ҳисобига тўғри келган бўлса, бу кўрсаткич 1989 йилда 79,7 фоизга тенг бўлди. Шу жумладан, ишчиларнинг улуши 19,3 фоиздан 55,7 фоизга, хизматчиларнинг улуши 12,9 фоиздан 24,0 фоизга етди.

Аҳоли ижтимоий таркибидаги туб ўзгаришлар мустақиллик йилларида юз берди. Кўп мулкчилик, иқтисодиётнинг қарор топиши ва бозор муносабатлари шаклланиши таъсирида аҳолининг ижтимоий таркиби ўзгаришларни бошидан кечирмоқда. Айниқса, аҳоли онгли (ишчи) қатламининг хусусий меҳнат фаолияти ва кооператив секторда банд аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши аҳоли ижтимоий таркибига таъсир кўрсатмоқда.

Халқ таълими тизими ва маданияти. Мамлакат аҳолисининг ижтимоий таркибида юз бераётган ўзгариш (ва ўсиш)лар унинг маданий қиёфасида ҳам кузатилмоқда. Халқ таълимини ривожлантириш, маориф, фан, санъат, адабиётни раванқ топтириш ва уларни умумхалқ мулкига айлантириш учун яқин ўтмишда кўп ишлар қилинди. Урта ва олий мактабни тубдан ис-

лоҳ қилиш, бозор иқтисодиёти шароитида янги-янги йўналишлар бўйича мутахассис кадрлар тайёрлаш, жаҳон ҳамжамиятига дадил кириб бораётган мамлакатимизда дунёвий билимлар берадиган ўқув юртлари очиш ишлари кенг қўламда амалга оширилмоқда.

Эндиликда Ўзбекистонда аҳолининг саводхонлигини ошириш, уларга касбий йўналиш бериш ва маданий даражасини кўтариш тизими ишлаб чиқилган. Халқ таълими тизимининг дастлабки бўғини мактабгача тарбия муассасалари бўлиб, у ўз ичига етти ёшгача бўлган болалар билан иш олиб борадиган ясли, боғча, соғломлаштириш боғчалари, уй-боғча, мавсумий боғчаларни қамраб олади. Халқ таълимидаги навбатдаги тизим умумий таълимдир. Айни бир пайтда умумий таълим узлуксиз таълим тизимидаги асосий бўғин бўлиб, тарбияланувчиларнинг маънавий сифатларини шакллантириш, уларга бошланғич касбкор кўникмаларини сингдириш ва турли фан йўналишлари бўйича чуқур билим эгаллашларини таъминлашга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида»ги қонунига мувофиқ умумий таълим уч босқичдан иборат: бошланғич таълим (1-4-синфлар); таянч таълим (5-9-синфлар); ўрта таълим (10-11-синфлар). Мазкур қонунга қўра, мажбурий таълим муддати 9 йилга келтирилган ва у таянч таълим даврини қамраб олади. Мамлакат халқ таълими тизимида болалар ва ўсмирларнинг мактабда олган билимларини мустаҳкамлаш, қобилиятларини ривожлантириш ва уларда турли хил меҳнат кўникмаларини шакллантириш мақсадида мактабдан ташқари таълим ҳам амал қилади. Мамлакатимизда мактабдан ташқи муассасаларининг сони бир мингдан ошади. Шу жумладан, халқ таълими тизимида 230 ўқувчилар саройи, 140 га яқин ёш техниклар, 120 табиатшунослар, 40 дан ортиқ; саёҳатчилар марказлари, 390 дан ошиқ болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари ва бошқа турдаги муассасалар фаолият кўрсатмоқда.

Мамлакат таълим тизимида ҳунар-техника таълими, ўрта махсус таълим ва олий таълимнинг ҳиссаси жуда катта. Республика ҳунар-техника таълими тизимида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. Бу тизимда 260 касб бўйича мутахассислар тайёрланмоқда. Кўпгина ҳунар-техника билим юртлари босқичли ҳунар лицейларига айлантирилган. Ёшларга ҳунар-техника сирларини ўргатиш ва таълим-тарбия бериш билан 18 мингга яқин мутахассис шугулланади. Улар Ўзбекистоннинг ўрта махсус таълим тизимини ривожлантиришга, халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун маълум иқтисодий йўналишдаги малакали кадрлар тайёрлаб беришга хизмат қилади. Эндиликда

мамлакатнинг замонавий 5 коллеж ва билим юртларида 200 га яқин ихтисослик бўйича кадрлар тайёрланмоқда, олий таълим ҳар ихтилатда ривожланиб ва кенг қамровли бўлиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда республикада 62 олий ўқув юрти, шу жумладан, 15 та университет фаолият кўрсатмоқда. Бу олий ўқув юртларида кадрлар тайёрлаш дастури асосида жаҳон андозаларига жавоб берадиган ихтисосликлар бўйича талабаларга фан-техника тараққиётининг сўнгги ютуқлари асосида пухта билим берилмоқда. «Умид» жамғармаси орқали ривожланган мамлакатларнинг нуфузли университетларида минглаб ёшлар таҳсил олиб, «Устоз» жамғармаси орқали эса юзлаб профессор-ўқитувчидар малакаларини ошириб келишмоқда.

14.6. Меҳнат ресурслари

Одатда, меҳнат ресурси меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган кишилардан иборатдир. Меҳнат ресурсининг шаклланишига аҳолининг ёши ва жинсий таркиби, табиий ўсиш даражаси ва бошқа ижтимоий ҳолатлар таъсир кўрсатиб туради. Табиий ўсиш юқори бўлган мамлакатимиз аҳолиси таркибида ёш авлод салмоғининг кўп бўлиши меҳнат ресурси захираларининг истиқболли эканлигини билдиради.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, меҳнат ёшидаги аҳолининг барчаси ҳам ишлаб чиқаришда қатнашмайди. Ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиш, ҳарбий хизматни ўташ, соғлиғи йўл бермаслиги ва бошқа сабабларга кўра ҳам баъзилар ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашмаслиги мумкин. Кўп болали оналарнинг оилада бола тарбияси билан шуғулланиш шуғулланиши, шунингдек, шахсий хўжалик юмушлари билан ҳам меҳнат ресурслари балансларини тузишда инобатга олинмоғи даркор.

Мамлакатимизда аҳоли сонининг ўсиши билан бир қаторда уни фойдали меҳнатга жалб қилиш имкониятлари кенгайди. Ўзбекистон аҳолиси 1970-1998 йилларда 1,9 мартага, меҳнат ресурслари эса 2,0 мартага кўпайди. 2002 йилга келиб меҳнат ресурсларининг умумий миқдори 13181,0 минг кишидан ортди. Уларнинг йиллик ўртача ўсиш суръати 210-220 минг кишидан иборат. Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг касбий маълумоти ҳам анча юқори, ҳар 1000 киши ҳисобига олий ва тулиқсиз олий маълумотга эга бўлганлар сони 143 кишини ташкил этади. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлганларнинг ҳар тўртасидан бири олий ёки ўрта махсус маълумотга эга.

Меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш муаммоси ниҳоятда муҳим масала эканлигини ҳисобга олиб, Ўзбекистон

Олий Кенгаши 1992 йил 13 январда «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида» қонун қабул қилди. Мазкур қонунда фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқини таъминлашнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий шарт-шароитлари белгилаб берилган, бозор муносабатларига ўтиш даврида уни амалга оширишнинг тегишли кафолатлари назарда тутилган.

2003 йилда мамлакат иқтисодиётида банд бўлган аҳолининг йиллик ўртача сони 1,4 фоизга ўсди ва 9,3 млн. кишини ташкил этди. Маълумки, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ривожланган мамлакат. Дарҳақиқат, яқин ўтмишда республика ижтимоий ишлаб чиқаришида банд бўлган аҳолининг катта қисми қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан шуғулланиб келди. Сўнгги йилларда мамлакатда, айниқса, саноат ва қурилишнинг тез ривожланишигина фаол аҳоли бандлик даражасига ўзгаришлар киритди. Масалан, 1959 йилда мамлакат қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 58,5 фоиз аҳоли банд бўлган бўлса, у 1998 йилга келиб 39,3 фоизга тушди. Шунга қарамасдан бу тармоқда ишловчиларнинг мутлақ сони ҳануз анча юқорилигича қолмоқда.

2002 йилда иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг кўпи — 12,7 фоизи саноатда, қурилишда 7,8 фоиз, транспорт ва алоқада 4,4 фоиз, жами моддий ишлаб чиқаришда фоиз банд. Бу кўрсаткич ривожланган мамлакатлардаги катта фарқ қилади, яъни моддий ишлаб чиқаришда банд бўлган меҳнат ресурсларининг салмоғи анча баланд. Халқ хўжалигининг зикр қилинган тармоқларида меҳнат ресурсининг 80,1 фоизи банд бўлганлигини ҳам эътиборга олмақ керак. Бу фарқ эса номоддий ишлаб чиқариш мамлакат иқтисодиётида тобора чуқур илдиз отиб бораётганлигини кўрсатади. Республикада бозор муносабатларига ўтиш даврида аҳоли бандлиги соҳасида ҳам чуқур ўзгаришлар юз берди, давлат сектори билан бир қаторда нодавлат сектори ҳам вужудга келди ва у жуда тез суръатлар билан ўсмоқда. 2003 йилга келиб бандлик иқтисодиётнинг давлат секторида 23,4 фоиз, нодавлат секторида 74,2 фоизни ташкил этди. Бу кўрсаткич Андижон вилоятида 76,6 фоиз, Фарғона вилоятида 79,5 фоизгача етди. Республикада бандлик хизматини ташкил қилишга, ишсизликнинг олдини олишга, меҳнатга бўлган бозор талаби ўзгариб туришининг олдини олишга катта эътибор берилмоқда. 1991 йилдан бошлаб мамлакатимиз туман ва шаҳарларида 210 дан зиёд меҳнат биржаларининг кенг тармоқли тизими ташкил этилди. Меҳнат биржалари ишсизларни рўйхатга олиш, уларни касбга йўналтириш, ўқитиш ва қайта ўқитиш, ишсизлик бўйича нафақалар тўлаш каби қатор вазифаларни бажариб келмоқда. Ҳукумат томонидан кўрил-

ган тадбирлар натижасида ва турли манбалар ҳисобидан нодавлат секторида ҳар йили 200 мингга яқин иш ўринлари ташкил қилинмоқда. 2003 йилда меҳнат биржаларида 4,5 минг киши ишсизлик бўйича рўйхатга олинган. Бу иқтисодий фаол аҳолининг 0,5 фоизини ташкил этади.

Аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиши ва таркиби бандликнинг барқарор равишда ўсишини таъминлашни тақозо этади. Қишлоқ жойларда аҳолининг зич жойлашганлиги, қишлоқ хўжалигида ортиқча ишчи кучи мавжудлиги ҳамда ҳайдалади-ган ерга тўғри келувчилар сонининг катталиги Ўзбекистонда яқин 5-10 йилда меҳнат ресурсларига муҳтожликни келтириб чиқармайди. Фикримизча, мамлакатда, иқтисодий, демографик ва географик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда аҳоли бандлиги тизимини такомиллаштириш лозим. Ушбу вазифани амалга ошириш меҳнат бозори муносабатларини тартибга солиш, аҳолини қайта ўқитиш ва касбга тайёрлаш хизмати билан боғлиқ. Ишдан бўшаган ва иш билан банд бўлмаган аҳолини касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш уларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг асосий чораларидан бири. Ходимларни қайта тарёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизими турли курс, факультет ва институтларни ўз ичига олади. Меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда корхоналарда сменали ишларни кўпайтириш муҳим аҳамиятга эга. Бозор иқтисодиёти ислохотлар стратегиясини рўёбга чиқаришда, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон аҳолиси асосан табиий ўсиш ҳисобига кўпаймоқда. Айрим давлатларда аҳоли сони миграция ҳисобига кўпайган (иккинчи жаҳон уруши даврида ва ундан сўнг). Аҳолининг зичлиги Фарғона водийсида юқори. Аҳолининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистон аҳолиси йилига қанчага кўпаймоқда?
2. Қайси вилоятларда аҳолининг зичлиги юқори?
3. Ўзбекистонда ўзбеклардан ташқари яна қайси миллат вакиллари яшайди?
4. Урбанизация жараёни қандай кечмоқда?
5. Меҳнат ресурслари тўғрисида гапиринг.
6. Аҳоли бандлик муаммоларини ечиш учун қандай чора тадбирлар кўрилмоқда?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Акрамов З.М. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Ўқитувчи 1994.
5. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
6. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - Т.: 2000.
7. Набиев Э., Қаюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. -Т., 2000.
8. Рўзиев А.Р., Абиркулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
9. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т: Университет, 2003.

ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТ ТАРМОҚЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ

15.1. Умумий таъриф

Тарихий тараққиётнинг турли босқичларида Ўзбекистон халқ хўжалиги, унинг иқтисодий ривожланиш даражаси мураккаб йўлни босиб ўтган. Тарихий манбаларда келтирилишича, Ўзбекистон ўтмишда ер қуррасидаги аҳоли хўжалик фаолияти ғоят қизғин кечган энг қадимий ўлкалардан бири бўлган. Мамлакатимизнинг Ғарб билан Шарқ ўртасидаги «Иқтисодий тараққиёт учун қулай бўлган географик ўрни, саҳий табиати, бой ва ранг-баранг табиат ресурслари, меҳнаткаш ва доно халқи умумбашарий тараққиётга асрлар оша ўз улушини кўшишга объектив шароит яратган.

Шубҳасиз, мамлакатимиз халқ хўжалиги XX асрда ривожланишнинг янги босқичига қадам қўйди. Бироқ, мамлакат халқ хўжалиги ва унинг тармоқлар тараққиёти йўналишларини белгилаш ўзгалар қўлида эди. Негаки, мамлакатимизнинг 1860 йилларнинг ўрталарида биринчи марта ва 1917-1920 йилларда эса иккинчи марта босиб олиними ва юртимизда ўзига хос мустамлакачиликнинг қарор топиши халқ хўжалигини ўзгалар эҳтиёжига мувофиқлаштириб, ривожлантиришга олиб келди.

Мустамлакачилик йилларида Ўзбекистоннинг халқ хўжалиги бир томонлама ривожлантирилди. Яъни қишлоқ хўжалигида пахта етиштиришга, саноатда эса пахта ялли ҳосилини бирламчи қайта ишлаш (яъни Россия тўқимачилик саноати учун хомашё — пахта толаси ишлаб чиқариш)га асосий эътибор қаратилди, Республика саноатининг қолган муҳим тармоқлари ҳам пахта мажмуини ривожлантиришга мувофиқ равишда тараққийлашди. 1913 йилда мамлакатимиз ҳудудида 425 та саноат корхонаси мавжуд эди. Уларнинг 208 таси пахта тозалаш, 80 таси озиқ-овқат, 14 таси металлсозлик саноат корхоналари эди, қолганлари эса обжувоз (гуруч ишлаб чиқарадиган), хумдон ясаш ва бошқа корхоналар эди.

Тиклаш даври (1920 йилларнинг иккинчи ярми)да Ўзбекистон саноат ишлаб чиқариши таркибида сезиларли силжишлар юз берди. Оғир саноат тармоқлари (ва биринчи навбатда пахтачилик мажмуига хизмат қиладиган саноат), шунингдек озиқ-овқат саноати тез ривожланди. Саноат ишлаб чиқаришининг социал тузилиши ҳам ўзгарди, 1928 йилда хусусий сектор ҳиссасига йирик саноат маҳсулотининг 0,4 фоизи тўғри келди, ҳолос.

Иккинчи жаҳон урушидан олдинги беш йилликларда (1929-1940) Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги бирмунча ривожланди. Мамлакатни индустрлаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш ҳамда маданий инқилобни амалга ошириш натижасида жамиятнинг иқтисодиёти анча ривожланди. Уруш йилларида Ўзбекистондаги бирламчи ишлаб чиқарувчи куч ҳисобланган меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган барча эркаклар фронтга сафарбар қилинди. Оғир саноатнинг кўпгина тармоқлари эса қурол-яроқлар, ўқ-дорилар ишлаб чиқаришга мослаштирилди. Аҳолининг фронт орқасидаги ишлаб чиқариш жараёни ҳам жангчиларга мадад беришга ва фронт зонасидан худудимизга кўчирилган аҳолини боқиб қаратилди.

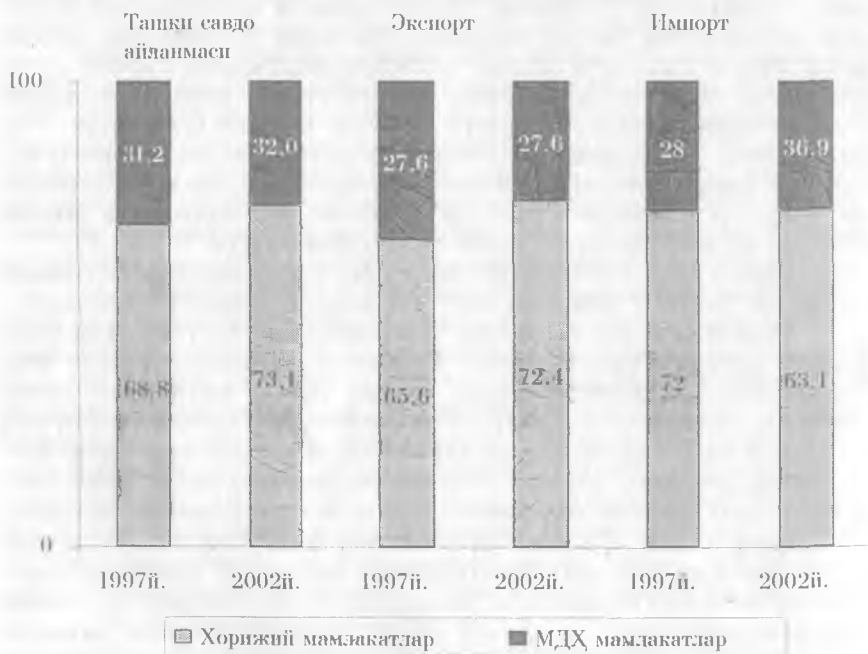
Уруш йилларида республикамизда иқтисодиёт ҳарбий изга кўчирилган, барча моддий техника ресурслари уруш эҳтиёжларини қондиришга сафарбар қилинган эди. Айни бир пайтда фронт яқинидаги туманлар Республикамиз шаҳарларига кўчириб келтирилган саноат корхоналари ишга туширилди. Урушдан кейинги йилларда саноат тармоқларини қайта қуриш, суғориладиган экин майдонларини кенгайтириш, қишлоқ хўжалигини механизациялашга қатта эътибор берилди бошланди. 80-йилларнинг ўрталаридан Ўзбекистон иқтисодиётининг янги тараққиёт даври бошланди. Аммо, Ўзбекистон хўжалиги бирмунча ютуқларга эришган бўлсада, у собиқ Иттифоқнинг асосан хомашё қазиб берувчи ўлкаси бўлиб қолаверди.

Ўзбекистон 1991 йил 31 августда ўз мустақиллигини эълон қилди ва ўзининг чинакам янги тараққиёт даврини бошлади.

Мамлакатимиз иқтисодиёт тармоқлари мустақиллик йилларида янгича йўналиш олди ва ривожланишнинг сифат жиҳатдан янги босқичига қадам қўйди. Бозор иқтисодиётининг биринчи босқичидаёқ (1991-1995) иқтисодий ислохотларга оид қонунлар қабул қилинди, унинг ҳуқуқий негизи яратилди. Ислохотлар ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олди. 1995 йилдан бошлаб Ўзбекистон жамиятни ислох қилишнинг иккинчи босқичига қадам қўйди. Ушбу босқич бозор муносабатларига ўтиш тизимларини шакллантиришни яқунлаш, мамлакат халқ хўжалигини ҳар томонлама ривожлантириш, миллий валютани барқарорлаштириш ва унинг ички конвертациясини таъминлаш билан боғлиқ. Бу босқичда давлат мулкани хусусийлаштиришни яқунлаш ҳамда иқтисодиётни хомашё етиштириб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтириш кўзда тутилган. Шунингдек, иқтисодий ислохотларнинг юқорида зикр қилинган иккинчи босқичида иқтисодиётни барқарорлаштириш ва халқ хўжалиги ўзак тармоқлари ўсишини таъминлаш, ишлаб

чиқаришда аҳоли кенг истеъмол молларига кўра уларнинг эҳтиёжини назарда тутиб, ўзгаришлар қилиш ва бошқа ҳаётий масалалар ҳал қилинмоқда.

Мустақиллик туфайли мамлакат иқтисодиёт тармоқларида қатор таркибий ўзгаришлар юз берди. Жумладан, мамлакат халқ хўжалигининг етакчи соҳаси — саноатда импортнинг ўрнини боса оладиган товарлар ишлаб чиқариш мулкни давлат тасарруфидан чиқариш орқали турли хил мулкчилик формаларини шакллантириш нефть ишлаб чиқариш кўламини кескин кўпайтириш ҳамда ғалла етиштириш географиясини кенгайтириш орқали иқтисодиёт тармоқлари ва аҳолининг ушбу ҳаётий муҳим маҳсулотларга бўлган эҳтиёжини қондириш, экспортбон товарлар ишлаб чиқариш миқдорини кўпайтириш орқали давлат импорти ҳажмини тушириб боришга эришишга қаратилган йўналишларга иқтисодий сиёсатда устуворлик берилди.

Хорижий ва МДХ мамлакатларининг ташқи савдодаги салмоғи (яқинга нисбатан фониз ҳисобида)

Эндиликда мамлакат иқтисодий салоҳиятида турли хил мулкчилик формалари шаклланмоқда. Хўжалик юритувчи

субъектлар тарзида фаолият кўрсатаётган ушбу корхоналарнинг сони йил сайин ортиб бормоқда.

✓ 2001 йилда республика ҳудудида 99,8 минг ўрта ва кичик бизнес корхоналари мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги Тошкент шаҳри (15,3 фоиз), Самарканд (10,2 фоиз), Тошкент вилояти (8,5 фоиз), Фарғона (8,5 фоиз) ва Андижон (8,2 фоиз) вилоятларида жойлашган.

✓ Хўжалик юритувчи субъектларнинг мулкчилик ва ташкилий-ҳуқуқий шакллари таркибида давлат корхоналари 11,2 фоиз, жамoa корхоналари 40,3 фоиз, хусусий корхоналар 45,1, қўшма ва чет эл корхоналари 1,9 фоизни эгаллайди.

✓ Давлат тасарруфидан чиқарилган ва хусусийлаштирилган корхоналарнинг кўпчилиги қурилиш (35,7 фоиз), соғлиқни сақлаш (14,9 фоиз), саноат (10,4 фоиз) ҳамда қишлоқ хўжалиги (8,9 фоиз), савдо (8,4 фоиз) соҳаларига тўғри келади.

Ўзбекистон иқтисодиёти тубдан ислоҳ қилиниши билан унинг етакчи тармоқларида, бир томондан, ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмида кескин ўзгаришлар кузатилмоқда, иккинчи томондан эса, йил сайин давлат секторининг ҳиссаси нодавлат секторига нисбатан тушиб бориши кузатилмоқда. 1998 йилга келиб республикада иқтисодиёт тармоқлари бўйича давлат ва нодавлат сектори нисбати қуйидагича кўринишга (фоиз ҳисобида) эга бўлди:

35-жадвал

2002 йилда Ўзбекистонда давлат ва нодавлат секторларининг нисбати

	Давлат мулки	Нодавлат мулки
Ялпи ички маҳсулот	26,7	73,3
Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш	28,6	71,4
Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти	0,9	99,1
Асосий капиталга инвестициялар	40,9	59,1
Чакана товар айланмаси	2,4	97,6
Пуллик хизматлар	38,3	61,7
Иқтисодиётда банд бўлганлар сони	23,4	76,6

✓ Шунинг эслатиб ўтиш жоизки, мустақилликнинг дастлабки йилларида бошқа МДХ давлатларидаги каби бизнинг республикамиз ҳам анчагина иқтисодий қийинчиликларни бошидан кечирган эди. Улар бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан хўжаликда таркибий қайта қуриш, эски республикалар билан иқтисодий кооперация ва ихтисослашув алоқаларнинг узилиши,

ҳамда бошқа объектив ва субъектив сабаблар туфайли содир бўлган эди. Собиқ Иттифоқ давлатлари орасида Ўзбекистон ўтиш давридаёқ иқтисодий барқарорликнигина эмас, ҳатто унинг ўсишини таъминлаган ягона мамлакат бўлиб келмоқда.

1997-1998 йилларда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг ҳажми 4,4 фоизга ўсган бўлса, Россияда 4,6, Қозоғистонда 1,7 фоизга қисқарган. Мамлакатимизда ЯИМнинг ўсиши деярли барча ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари ҳисобига юз берди (36-жадвал).

36-жадвал

2001 ва 2002 йилда ялпи ички маҳсулот таркиби ўзгариши

	2001 йил	2002 йил
Иқтисодиёт бўйича, жами шу жумладан:	100	100
Тармоқлар ялпи қўшимча қиймати	88,1	88,3
Улардан		
Саноат	14,1	14,1
Қишлоқ хўжалиги	30,0	30,6
Транспорт ва алоқа	7,5	8,2
Қурилиш	5,8	4,9
Савдо ва умумовқатланиш	10,4	9,8
Бошқа соҳалар (хизмат кўрсатиш соҳасини қўнган ҳолда)	20,3	20,7
Маҳсулот ва экспорт-импорт муомалаларига соф солиқлар	11,9	11,7

Бозор иқтисодига қадамба-қадам ўтиш натижасида ЯИМда нодавлат секторининг улуши барқарор (1997-2001 йилларда 63,5 фоиздан 64,5 фоизга) ўсиб бормоқда.

15.2. Саноат ва унинг етакчи тармоқлари

✓ Ўзбекистон иқтисодиётида саноат ишлаб чиқариши етакчилик қилади. У мамлакат иқтисодий тараққиётида муҳим ўрин тутиб, халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун моддий-техника воситаларини тўхтовсиз такрор ишлаб чиқариш манбаи сифатида фаолият кўрсатади, иқтисодий районларнинг, вилоятларнинг, ижтимоий ишлаб чиқариш техникавий даражасини белгилаб беради ҳамда моддий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг ҳолатига таъсир кўрсатади.

Мамлакат асосий фондларнинг 40 фоизи саноатга тўғри келади, ялпи ички маҳсулотнинг 15 фоизи саноатда яратилади. Иқтисодиётда банд бўлган меҳнат ресурсларининг салкам 13 фоизи (ёки 1,1 млн.дан ортиқ киши) саноат тармоқларида ишлайди. Эслатиб ўтиш жоизки, бу соҳада юқори малакали

муҳандис-техник ходимлар, малакали ишчилар ишлайди. Мустақиллик йилларида республикада саноатни устувор ривожлантиришга катта аҳамият берилди. Ички ва хорижий инвестициялардан самарали фойдаланиш, янги корxonалар қуриш, эскиларини қайта жиҳозлаш, замонавий технологияларни жорий этиш, корxonалар мулк шаклларини ўзгартириш, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва ҳ.к. саноатнинг барқарор ривожланишини таъминламоқда. Республикамизда 2001 йилда 1991 йилга нисбатан саноат ялпи маҳсулоти ҳажми 114 фоиз, Қирғизистонда — 68 фоиз, Тожикистонда — 38 фоизни ташкил этди.

Ўзбекистонда айниқса, газ, нефть, кимё, машинасозлик, рангли металлургия, ёқилғи саноати тармоқлари жадал суръатлар билан ўсди. Саноат тараққиётини жадаллаштириш — валюта-молиявий, халқ хўжалигининг ташқи бозорга қарамлигини заифлаштиради. Саноатнинг истеъмол буюмлари билан ўзини-ўзи таъминлаши эса халқ турмуши даражасини кўтаришни кафолатлайди.

Ислохотларни чуқурлаштириш, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш дастурига мувофиқ 1912 объектлар мулкчилигининг янги шаклларига айлантирилди, жуда кўп қўшма корxonалар қурилди.

2000-2002 йиллар ўртасида саноат тармоқларида ҳисобга олинган кичик ва микрофирмалар сони 194,4 мингдан 231,9 мингга етди.

2002 йилга келиб мамлакат саноат ишлаб чиқаришида фаолият кўрсатаётган хўжалик юритувчи субъектлар таркиби умумий фоизга нисбатан қуйидагича ўзгарди:

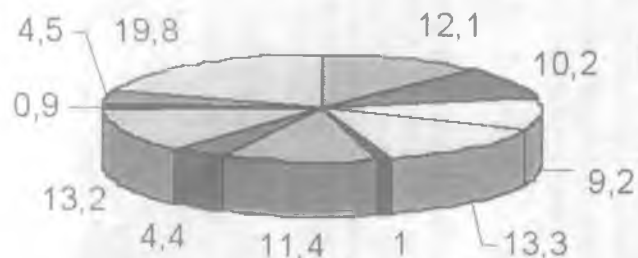
37-жадвал

Мамлакат саноатидаги корxonалар нисбати

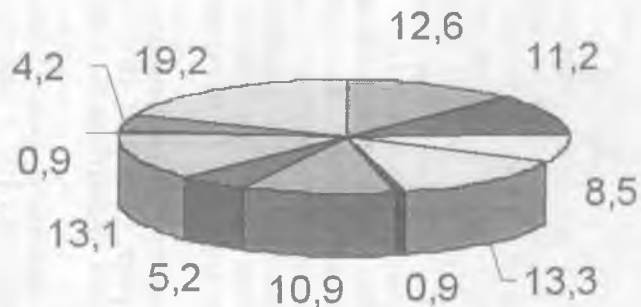
	Давлат	Подавлат
Маҳсулот ва хизматлар ҳажми	28,6	71,4
Саноат ишлаб чиқариш ходимлари сони	20,5	79,5

Мустақиллик йилларида саноатнинг янги, юқори технологияга эга бўлган тармоқлари (автомобилсозлик, радиотехника, мураккаб, малакали кадрталаб, машинасозлик ва ҳ.к.) вужудга келди. Ҳозирги вақтда республика саноат таркибида 100 дан ортиқ тармоқ; ва тармоқчалар мавжуд бўлиб, улар бир неча мажмуаларни ташкил этади (38-жадвал).

2001й

2002й

- Электр энергия
- Ёқилги саноати
- Қора металлургия саноати
- Рангли металлургия саноати
- Кимё ва нефть-кимё саноати
- Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати
- Ёғочни қайта ишлаш саноати
- Қурилиш материаллари саноати
- Енгил саноат
- Озиқ-овқат саноати
- Саноатнинг бошқа ишлаб чиқаришлари

Бундан ташқари саноат маҳсулотларининг хусусияти уларнинг истеъмол қилиниши бошқа хусусиятларига қараб, оғир, енгил, озиқ-овқат хомашё, қайта ишловчи тармоқларга бўлинади. Мамлакатимиз вилоятлари саноат маҳсулоти таркибида ушбу гуруҳларнинг нисбати жуда катта фарқ қилади (38-жадвал). Навоий, Қашқадарё, Фарғона вилоятларида хомашё тармоқлари, Самарқанд, Сирдарё, Андижон, Наманган, Хоразм, Бухоро вилоятларида қайта ишловчи тармоқлар ривожланган. Навоий, Тошкент, Фарғона, Қашқадарё вилоятларида оғир саноат тармоқлари, Бухоро, Андижон, Наманган вилоятларида енгил саноат тармоқлари, Самарқанд, Сурхондарё, Жиззах вилоятларида озиқ-овқат саноат тармоқлари улушининг катталиги билан ажралиб туради. Айрим вилоятларда саноат тармоқларининг улуши ҳар хил. Масалан, қайта-ишловчи саноат Навоийда (20,3 фоизини), оғир саноат Бухоро, Андижон, Сурхондарёда (11,8-15,4 фоизни), енгил саноат Навоийда (1,8 фоизни) ташкил этади.

38-жадвал.

Ўзбекистон вилоятларида саноат маҳсулоти таркибида тармоқлар гуруҳининг нисбати (2002 йил % билан)

Вилоятлар	Хомашё тармоқлари	Қайта ишлаш тармоқлари	Оғир саноат	Енгил саноат	Озиқ-овқат саноати
Қорақалпоғистон Республикаси	21,7	73,8	27,4	33,0	35,1
Андижон	13,8	82,2	15,4	52,5	28,1
Бухоро	20,2	74,0	11,8	58,1	24,2
Жиззах	42,7	52,1	18,8	35,4	40,8
Қашқадарё	70,0	28,2	57,4	18,7	22,0
Навоий	75,6	20,3	92,6	1,8	1,5
Наманган	20,2	77,7	17,6	47,4	32,8
Самарқанд	13,2	84,2	22,4	15,1	60,1
Сурхондарё	39,3	58,9	12,9	35,4	49,9
Сирдарё	14,2	84,5	68,4	13,6	16,8
Тошкент	39,0	50,2	77,4	3,8	15,8
Фарғона	55,4	42,5	63,7	17,9	16,3
Хоразм	20,5	78,2	42,8	27,2	28,7
Тошкент ш.	4,7	81,2	48,4	18,2	22,5

Эслатма: Хомашё тармоқларига ёқилғи, пахта тозалаш, қурилмиш материаллари, металлургия, қайта ишловчи тармоқларга электрэнергетика, машинасозлик, химия, енгил ва озиқ-овқатроф-муҳит, оғир саноатга электрэнергетика, машинасозлик, металлургия, қурилмиш материаллари, ёқилғи саноат тармоқлари киритилган.

Умуман, республика саноат тармоқларининг ҳозирги таркибида энг катта улушни ёқилғи саноати (24,1 фоиз) эгаллайди (8-жадвал). Ундан кейин енгил саноат 19,8 фоизни, озиқ-овқат — 14,2 фоизни, металлургия — 10,3 фоизни эгаллайди.

39-жадвал.

Республика саноат тармоқларида асосий маҳсулот ишлаб чиқариш нисбатининг ўзгариши (фоиз ҳисобида)

Тармоқлар	1994	1995	2001	2002
Бутун саноат	100,0	100,0	100,0	100,0
Ёқилғи-энергетика мажмуи	18,3	18,3	21,3	21,4
Металлургия	14,1	13,9	12,3	15,1
Кўмё ва нефть саноати	4,6	5,2	6,0	5,7
Машинасозлик ва металл қайта ишлаш	7,3	8,8	11,2	9,9
Ёғочсозлик	0,9	1,0	1,3	1,2
Қурилиш материаллари саноати	5,0	4,5	5,2	4,8
Енгил саноат	19,0	18,6	20,0	19,8
Озиқ-овқат саноати	9,7	9,8	12,6	14,2
Бошқа саноат тармоқлари	11,2	10,9	10,1	7,9

✓ Ўзбекистон Ўрта Осиёда самолётлар, автомобиллар мотори, пахта териш, тозалаш, ип йигирув, тўқув машиналари, тракторлар, эксковаторлар, юк кўтарувчи кранлар, лифтлар, кораметалл, прокат каби маҳсулотлар ва бошқа кўпгина тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ягона мамлакатдир.

Энди мамлакат саноатини унинг мажмуи ва айрим тармоқлари таснифи тармоқлари орқали талқин қиламиз.

15.3. Ёқилғи-энергетика мажмуи

Мамлакат ёқилғи-энергетика саноатининг таркибга газ, нефть, кўмир саноатлари ва энергетика киради. Бу саноат мажмуининг мамлакат саноат ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси салкам 35,0 фоизга тенг. Ўзбекистоннинг ғарбий ва жанубий ҳудудларида топилган нефть, газ ва кўмир конларининг катта захираларига таяниб йилдан-йилга мазкур саноат тармоқлари тез ривожлантирилмоқда. Эндиликда Ўзбекистон жаҳондаги ўн йирик газ ишлаб чиқарувчи мамлакатлар жумласи киради. Қидириб топилган газ захиралари 2 триллион кубометрга яқин, кўмир захиралари эса 2 миллиард тоннадан ортиқ. Республикамиз нефть захиралари ҳам бой.

Ёқилғи қазиб чиқариш суръатлари МОД мамлаклари ичида энг юқори. Масалан, 1991-1996 йилларда нефть қазиб чиқа-

риш Россияда 61,5, Озарбайжонда 77,8, Қозоғистонда 83,2, Ўзбекистонда эса 271 фоиз ўсди. Шунингдек, газ қазиб чиқаришда республикамиз (117 фоиз), Россия (93,5 фоиз), Қозоғистон (81 фоиз), Озарбайжон (73,2 фоиз) ва Туркменистон (41,7) га нисбатан анча юқори.

Нефть, газ ва электр энергия ўз эҳтиёжларимиз тўла таъминлабгина қолмай, шу билан бирга кўп миқдорда экспорт қилиш имконини ҳам бермоқда. Ҳозир бу мажмуа капитал маблағ сарфлаш ҳамда чет эл инвестицияларини жалб этишнинг энг фойдали соҳаларидан бири бўлиб қолди. 1998 йилда ёқилғи энергетика мажмуида республика бўйича инвестиция умум ҳажмидан 13 фоизи ўзлаштирилди.

Мазкур саноат мажмуи икки гуруҳга: ёқилғи саноати ва электр энергетика саноатига бўлинади.

ЁҚИЛҒИ САНОАТИ

Ёқилғи саноати Ўзбекистон оғир саноатининг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, у табиий газ, нефть, кўмир қазиб чиқаришни ва уларни қайта ишлашни ҳамда тайёр маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб беришни ўз ичига олади. Бу саноат ер қаърида топилган ва қазиб олинаётган кўмир, нефть, табиий газ конлари негизида шаклланган ва ривожланиб бормоқда. Республикада захираси саноатда ишлатилиши мумкин бўлган даражада ҳисобланган 160 дан ортиқ нефть ва газ конлари очилган. Улардан 115 таси Бухоро-Хива ҳавзасида, 27 таси Фарғона водийси, 10 таси Сурхондарё, 7 таси Устюртда жойлашган. Мазкур конларнинг газ, газ-конденсати, газ-нефть, нефть, газ-нефть конденсатли ва нефть-газ конденсатли турлари мавжуд.

Ўзбекистон ёқилғи-энергетика саноатининг йирик-йирик конлари ва уларнинг захиралари чет эллик мутахассислар билан ҳамкорликда ўрганилмоқда, иқтисодий жиҳатдан баҳоланмоқда, қазиб олинмоқда, қайта ишланмоқда. Мутахассислар баҳолашича, Ўзбекистоннинг ер остида жуда катта нефть ва газ қатламлари бор. Республика ҳудудининг қарийб 60 фоизида уларни истиқболда қазиб олиш мумкин. Нефть ва газ мавжуд бўлган бешта асосий минтақани ажратиш мумкин. Булар: Устюрт, Бухоро-Хива, Жануби-Ғарбий Хисор, Сурхондарё, Фарғона минтақаларидир. Нефть ва газ ресурсларининг захиралари бир триллион АҚШ долларидан зиёд баҳоланмоқда³.

³ Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида ... 234-бет

Ривожланишнинг ҳозирги босқичида мамлакат хуҳудидан тошилган 70 дан ортиқ нефть, газ ва газ конденсати конларидан ҳамда мавжуд учта кўмир конидан фойдаланилмоқда. 49 та нефть, газ ва газконденсат кони эса фойдаланишга тайёрлаб қўйилган.

Мамлакат ёқилғи саноати республика ёқилғи-энергетика мажмуининг белгиловчи тармоғидир. У барча турдаги ёқилғи хомашёсини қазиб олиш, табиий газни тозалаш ва етказиб бериш, нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш корхоналаридан иборат. Унинг хомашёни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган йирик корхоналари Бухорода (Қоровулбозор), Қашқадарё (Шўртан, Муборак), Тошкентда (Ангрен), Сурхондарёда (Шарғун, Туда), Фарғонада жойлашган. Ёқилғи саноати тез ўсиб бормоқда. Масалан, 1980 йилда мазкур саноат тармоғида республика саноат яши маҳсулотининг 8,8 фоизи ишлаб чиқарилган бўлса эндиликда бу кўрсаткич салкам икки марта ўсди. Республика саноатида банд бўлган саноат хизматчиларининг 6 фоизи ёқилғи саноати тармоқларида ишлашади.

• Нефть саноати. Нефть мамлакат иқтисодиётидаги муҳим аҳамият касб қилади. Ундан халқ хўжалигининг турли тармоқлари учун бир неча ўнлаб муҳим маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Нефтьдан қайта ишлаш орқали олинадиган ёқилғи маҳсулотлари, кимё ва ёғловчи маҳсулотлари саноатнинг турли тармоқларида ишлатилади. Мамлакатимизда биринчи нефть кони 1904 йилда Фарғона водийси (Чимён)да очилган эди. Ушбу нефть захирасига таяниб, Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводи қурилган. Ўзбекистонда нефтни қайта ишлаш саноатининг барпо қилинишига асос яратди. Иккинчи жаҳон уруши даврида ва ундан кейинги йилларда Фарғона водийси (Жанубий Оламушук, Полвонтош Андижон)да ва Жанубий Ўзбекистонда (Хаудак, Лалмикор) янги нефть конлари ишга туширилди ва Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи қурилди. Бироқ ҳар иккала заводнинг ишлаб чиқариш қуввати кам бўлиб, нефть маҳсулотларига бўлган эҳтиёж четдан келтириш ҳисобига қондирилар эди. Мустақиллик туфайли нефть саноатида кескин бурилиш юз берди. Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида қўлаб йирик (жумладан, Қўқдумалоқ) конларнинг ишга туширилиши натижасида нефть қазиб олиш кескин ўсди. 1960 йилда 1,6 млн. тонна нефть (газ конденсати билан бирга), 1980 йилда 1,3, 1990 йилда 2,8, 1997 йилда 7,9 ва 2002 йилда 7,2 млн. тонна нефть қазиб олинди ёки 5 мартага ортиди. Натижада, янги Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши бошланди. Заводни лойиҳалаштириш ва барпо қилишда 1993 йилдан бош-

лаб Франциянинг «Текеп» фирмаси, Япониянинг «Марубени» ва «Жей-Жи-Си», Туркиянинг «Гама» компаниялари сармоя ва мутахассислари билан қатнашди. Заводнинг биринчи навбати 1997 йилнинг 22 августда ишга тушди. Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи ҳам чет эл фирмалари иштирокида батамом янги жиҳоз ва технология билан қайта таъмирланди. Эндиликда мамлакатимизда нефтни қайта ишлаш саноати корхоналарида жаҳон андозаларига мос келадиган 50 дан ортиқ хилма-хил маҳсулот ишлаб чиқарилмоқда: юксак октанли бензин (шу жумладан, Б-92 авиабензин), авиакеросин, суюлтирилган газ, дизел ёқилғиси, кокс, парафин, мотор мойларига қўшилмалар, енгил автомобиллар учун мотор ва сурков мойлари, керосин, битум, мазут ва ҳ.к. Бу маҳсулотлар мамлакат ички эҳтиёжини қондирибгина қолмай, уларнинг айримлари хорижий давлатларга ҳам экспорт қилинмоқда.

Республикамызда нефтнинг асосий қисми (92 фоизи) Қашқадарё вилоятида қазиб чиқарилади. У биров миқдорда Андижон, Сурхондарё, Навоий, Фарғона вилоятларида ҳам қазиб чиқарилади.

Газ саноати. У мамлакат ёқилғи-энергетика саноатининг энг ривожланган ва иқтисодиётда салмоқли тармоқдир. Уни қазиб олиш ва ишлатиш миқдори катта тезлик билан ўсиб бормоқда. Масалан, 1990 йилда мамлакатда 40,7 млрд. м³, 1995 йилда 48,6 млрд. м³, газ қазиб олинган бўлса, 2002 йилга келиб унинг ҳажми 58,4 млрд. м³, дан ошиб кетди. Эндиликда Ўзбекистон газ захиралари ва қазиб чиқаришда дунёнинг биринчи 10 мамлакати сафига киради. МДХ мамлакатларида эса Россия ва Қозоғистондан кейин 3 ўринда туради. Газнинг Республика ёқилғи балансидаги ҳиссаси 2/3 га тенг.

Мамлакатимизда нефть билан йўлдош тарзда учрайдиган табиий газни қазиб олиш урушдан олдин бошланган. Нефть газидан саноат мақсадларида фойдаланиш учун биринчи газопровод (15 км.) «Андижонсаноат — Андижон шахри ўртасида 1944 йилда қурилган. Бироқ, табиий газдан саноат мақсадларида фойдаланиш 1950-1960 йилларда бошланган. Йилма-йил мамлакат газ саноатининг географияси кенгайиб борди. Дастлаб Фарғона водийсида, 1960 йилларда Бухоро ва Навоий вилоятларида, 1970 йиллардан бошлаб Қашқадарё вилоятида газнинг фоят катта захиралари топилди.

Сурхондарё ва Қорақалпоғистоннинг ҳудудларидан ҳам кўпгина газ конлари топилган ва олдин-кейин ишга туширилган.

Айниқса, республика газ саноатининг ривожланганини бинобарин, Ўзбекистоннинг газ қазиб олишдаги шухратининг оши-

шида Жарқоқ ва Газли конларининг очилиши ва ишга туширилиши катга роль ўйнади. 1955 йилда Жарқоқ, 1956 йилда Газли нефть конларининг очилиши натижасида мамлакат газ саноатининг моддий базаси яратилди. 1958-1960 йилларда Жарқоқ — Бухоро — Самарканд — Тошкент газ қувури қурилди. Ушбу газ магистралининг қурилиши билан республикамизнинг мазкур зонадаги саноат марказлари, шаҳарлар ва кўпгина қишлоқларни газлашириш бошланди. 1962 йилда катта захирага эга бўлган Газли кони ишга туширилди. Натижада, зудлик билан газ қувурлари қурилди ва Ўзбекистонга газ биринчи навбатда катта ҳажмда ўзга регионларга жўнатиладиган бўлди. Ўзбекистонга газ собиқ Иттифоқнинг Европа қисмига, Уралга, Қозоғистонга, Қирғизистон ва Тожикистонга, шунингдек, Болтиқбўйи республикаларига беминнат жўнатиб турилди. Шу мақсадда мамлакатимизнинг Бухоро ва Навоий вилоятлари ҳудудидан учта гигант газ қувури фоят тезлик билан қурилган эди. Жуда қисқа муддатда «Газли-Свердловский» (яъни Бухоро-Урал) газ қувури қурилди ва металлургия саноатининг маркази бўлган Уралнинг йирик шаҳарлари (ва йирик саноат корхоналари) ўзбекга газ билан таъминланди. Ушбу қувур орқали металлургик Уралга ҳар йили 21 миллиард кубометр газ жўнатиб турилди. Иккинчи энг узун ва энг йирик газ қувури «Урта Осиё — Марқаз» деб юритиларди. Бу газ қувури орқали Урта Осиё (яъни Ўзбекистон, Туркменистон ва Қозоғистон)дан Марказга йилига 30 миллиард кубометр газ жўнатиладиган эди. Учинчи йирик қувур «Бухоро — Тошкент — Бишкек — Олмаота» эди. Бу қувур орқали ўзбекга газ Қозоғистон ва Қирғизистоннинг пойтахтларига кириб борган эди.

Мамлакатда газ саноати уни қазиб олиш ҳажмининг ўсиши билан ривожланиб кетди. 1960-1970 йилларда Ўзбекистонга газ саноатида кескин ўзгариш юз берди. Шу йиллар ичида мамлакатда газ қазиб олиш 71,79 марта ўсди (яъни 447 млн. кубометрдан 32 млрд. кубометрга етди). Мамлакат газ саноати фақатгина янги газ конларини топиш ва ишга тушириш эвазига ривожланиб борди. 1971 йилда Устюртда Шахпахти газ кони ишга туширилди. 1970 йилдан бошлаб республикадаги (Андижон, Фарғона, Ангрэн ИЭС дан ташқари) барча йирик иссиқлик электр станциялари газ ёқилғисига ўтказилди.

1972 йилда Қашқадарё вилоятида жойлашган Муборак газни қайта ишлаш заводида биринчи навбати ишга туширилиб, газни магистрал газ қувурларига узатишдан олдин аралашмалардан тозалаш имкониятлари яратилди. Мазкур завод кенгайтирилиб, ишлаб чиқариш (газни қайта ишлаш) қуввати ортиб борди. 1994

Йилда унинг тўртинчи навбати ишга туширилди. Эндиликда республика газ қазиб чиқариш саноатини ҳамда табиий газни ва газ конденсатини қайта ишлаш билан боғлиқ ишлаб чиқаришларни ривожлантиришга катта аҳамият берилмоқда.

Энг йирик газ ва нефть конлари Жанубий-ғарбий Ҳисор ва Бухоро-Хива, Устюрт, Сурхондарё ва Фарғона минтақаларида жойлашган. Энг йирик газ, нефть газ конденсат конларидан Газли, Муборак, Шўртан, Кўкдумалоқ, Қоровулбозор, Мингбулоқ ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда Қашқадарё вилоятининг жануби-ғарбий қисмида жойлашган ва захирасининг катталиги жиҳатидан мамлакатимизда тенги йўқ Шўртанда газ мажмуи қурилган ҳамда олтингугурти камроқ бўлган табиий газни энергетика эҳтиёжлари учун регионларга узатиш мақсадида Шўртан — Сирдарё — Тошкент газ қувири ишга туширилган. Шунингдек, Газли — Чимкент газ қувири қурилиб, фойдаланишга топширилди. Шўртан газ мажмуида жаҳонда биринчи бўлиб молекуляр элак (галвир)лар қўлланилмоқда.

Мамлакатнинг қўшгина газ конлари (98%) олтингугуртли газдир. Шунинг учун ҳам газ конденсатини қайта ишлаш бўйича ишлаб турган ва лойиҳалаштирилаётган объектларнинг ҳаммасида олтингугуртли бирикмалардан фойдаланиш назарда тутилган. Эндиликда мамлакат ёқилғи-энергетика саноатининг гигантларига айланган Фарғона нефтни қайта ишлаш, Муборак газни қайта ишлаш заводлари ҳамда Шўртан газ мажмуида йилга 100 минг тоннага яқин суюлтирилган газ ишлаб чиқарилмоқда. 2002 йилда республика газ саноатида 54,8 млрд. кубометр табиий газ, 7,2 млн. тонна нефть ва газ конденсати олишга эришилди ҳамда 321 минг т. олтингугурт ишлаб чиқарилди.

Шахарлар ва қишлоқларни газлаштириш ишлари жадал олиб борилмоқда. Республикамиздаги жами хонадонларнинг 70 фоиздан ортиги газлаштирилган. Газ саноатини ривожлантиришда чет эл инвестициялари жалб этилмоқда. Биргина Хўжабод ер ости газ омборини қуришга 70 млн. АҚШ доллари сарфланди.

Шундай қилиб, мамлакатнинг нефть ва газ маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини ўз ресурслари ҳисобига қондириш долзарб масалага айланган ва у янги-янги конларни топиш ва ишга тушириш натижасида ўзининг ижобий ечимини топмоқда. Республика ҳудудида йирик ҳолда иш олиб борган илмий ва ишлаб чиқариш тармоқлари бирлаштирилиб Ўзбекистон нефть газ саноати миллий корпорацияси («Ўзбекнефтьгаз») тузилган. Республикамизнинг бир қатор вилоятларида газ конлари бўлишига

қарамасдан ҳозирги вақтда табиий газни қазиб чиқаришда асосий ўринни Қашқадарё (88 фоиз) вилояти эгаллайди. Оз миқдорда табиий газ Бухоро (2 фоиз), Фарғона, Андижон ва Сурхондарё вилоятларида ҳам қазиб чиқарилади.

✓ Кўмир саноати. Мамлакатимиз ҳудудидан дастлабки кўмир қазиб олиш 1930 йилларнинг охирида бошланган. Тошкент вилоятининг Оҳангарон водийсида Ангрэн, Сурхондарё вилоятининг Сариосиё (Шарғун) ва Бойсун (Тўда) туманларида кўмир конлари бор.

Ангрэн қўнғир кўмир қонида 1940-1948 йиллардан буён очиқ ва ёниқ усулларда кўмир қазиб олинади. 1941 йилда топилган Шарғун қонидан 1958 йилдан буён тошкўмир қазиб олинади. 1961 йилда Ангрэн кўмир қонида ер ости газогенераторларида кўмирни юқори босимдаги ҳаво оқими ёрдамида энергетик газга айлантирадиган «Еростигаз» станцияси қурилган.

✓ Мамлакат халқ хўжалигининг кўмирга бўлган эҳтиёжи ҳамиша катта. Бироқ, мавжуд кўмир захираларининг йилдан-йилга камайиб кетиши кўмир қазиб олиш даражасига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Масалан, мамлакатда 1990 йилда салкам 6,4 млн. тонна кўмир қазиб олинган бўлса, эндиликда унинг ҳажми икки марта пасайиб кетди. Ангрэн ва Янги Ангрэн ГРЭС-ларнинг тўла кўмирга ўтказилиши билан мамлакатнинг кўмирга бўлган йиллик эҳтиёжи 8-9 млн. тоннага етди. Бундай эҳтиёжни қондириш Бойсун туманида топилган Тўда тошкўмир қонини тезроқ ишга туширишни тақозо қилади.

✓ Гидроэлектр энергия олиш учун Ўзбекистоннинг имкониётлари анча катта. Мамлакат гидроэнергетика ресурсларини аниқлашда бирмунча ишлар қилинган, яъни регионларимиз ҳудудидан оқиб ўтадиган бир қатор дарёларнинг энергия ҳосил қилиш қуввати аниқланган ва талайгина гидравлик электр станция (ГЭС)лар ҳам қурилган. Республикадаги дастлабки электр станциялар гидравлик эди ва бундай иш мақсадга мувофиқ эди. Чунки асримизнинг бошида мамлакатда ёқилғи ресурслари конлари очилмаган, захиралари аниқланмаган эдики, натижада четдан ёқилғи келтириб иссиқлик электр станциялари қуриш қимматга тушар эди.

Сув қувватидан фойдаланишнинг эса икки томонлама, яъни электр энергияси олиш ва янги ерларни суғориш учун ўзлаштириш аҳамияти бор эди. Шунингдек, Ўзбекистондаги дастлабки ГЭСлар асосан каналларда, кичик дарёларда қурилиб, иқтисодий ва техник жиҳатдан арзонга тушар эди.

Электр энергетика саноати. Электрлаштириш саноатни жойлаштиришга гоят катта таъсир кўрсатади. Бу таъсир икки

хил йўналишда бўлади. Одатда, электр энергия катта масофага узатилади бу эса мамлакатнинг узоқ регионларида ҳам ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга бир хил ёрдам беради. Бундан ташқари муайян жойда арзон энергиянинг мавжуд бўлиши энергияни кўп истеъмол қиладиган ишлаб чиқаришни ривожлантиришни тақозо қилади.

Дарҳақиқат, электр энергетика саноатини жойлаштиришда зикр қилинган ҳолатлар ва саноат ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш қонуниятларига амал қилади. Электр энергетика саноатининг жойлаш-тирилиши ва ривожлантирилишига ёқилғи ва гидроэнергетика ресурслари географияси, ишлаб чиқариш-даги ва электр энергия етказиб беришдаги техника тараққиёти ҳамда энергия истеъмол қилувчиларнинг жойлашиши таъсир кўрсатади. Товар шаклида маҳсулот ишлаб чиқариш билан электр энергияси ишлаб чиқаришнинг фарқи иккинчисида уни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилишнинг бир вақтга тўғри келишида кўринади. Бундай ҳолат эса, электр станцияларининг энергияни истеъмол қилувчи районлар билан алоқасини кучайтиради.

Ўзбекистонда электр энергия ишлаб чиқариш ва ундан халқ хўжалигининг турли тармоқларида фойдаланишнинг ўз тарихи бор. Мамлакатда дастлаб электр қувватидан фойдаланиш XX асрнинг бошларига тўғри келади. Тошкентда дастлаб иккита электр станция қурилган. Уларнинг бири (қуввати 1450 квт.) трамвайни ток билан таъминлаш, иккинчиси (қуввати 125 квт) шаҳарни ёритиш мақсадида қурилган. 1913 йилда Ўзбекистон ҳудудида умумий қуввати 3 квт. бўлган 6 та дизел электр станция ишлаган, уларнинг йиллик қуввати 3,3 млн. квт. га тенг бўлган.

Ўзбекистонда ГЭСлар қуриш ишлари 1926 йилда Тошкентда Бўзсув ГЭСини қуриш билан бошланиб кетди. Уша даврда Бўзсув ГЭСи Ўрта Осиёда биринчи ва йирик энергетика иншооти эди. Иккинчи жаҳон урушигача Бўзсув дарёсида ва Бўзсув каналида Қодирия, Бўржар, Товоқсой ва бошқа ГЭСлар қурилди. 1948 йилда Фарход ГЭСи қурилди. Сўнгра Чирчиқ-Бўзсув сув тармоқларида, Шахрихонсой ва Намангансой дарёларида, Дарғом, Ҳазарбоғ, Қумқўрғон каналларида қатор ГЭСлар қурилди. Натижада республиканинг электр энергиясига бўлган эҳтиёжи 1955 йилга келиб ГЭСлар ҳисобида 65 фоизга қондирилди.

Аслида мамлакатнинг электр энергиясига бўлган эҳтиёжини ГЭСларга таяниб қондиришнинг афзалликлари жуда кўп. Биринчидан, ГЭСларда электр энергияси ишлаб чиқариш экологик ҳолатни тоза сақлайди, иккинчидан, ёқилғи ресурсларини тежайди. ГЭСлар қуриш натижасида вужудга келган сув омборла-

ри эса янги ерларни суғоришга имкон яратади. Шу нуқтаи назардан мамлакатимизнинг бой гидроэнергетика ресурсларини тўла ўрганиш ва уни ишлаб чиқаришга кенг жалб этиш катта аҳамият касб этади. Бундай имкониятлар эса мамлакатимизнинг аксарият вилоятлар дарёларида, магистрал каналларида мавжуд.

Кейинчалик Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиб бориши (ва айниқса, электр энергияни кўп истеъмол қилувчи саноат тармоқларининг вужудга келиши), шаҳарлар сони ва географиясининг кенгайиши мамлакатнинг бир қатор вилоятларида ГЭС ва ИЭСлар қуришни тақозо қилди. Айниқса, йирик-йирик ёқилғи ресурсларига эга бўлган конларнинг топилиши ва ишга туширилиши мамлакат энергетика саноатининг тез ривожланишига олиб келди.

Мамлакат электр энергетика саноати 1960-1970 йилларда биринчи марта, 1970—1980 йилларда иккинчи марта, 1980-1990 йилларда эса учинчи марта ўз тараққиёт босқичининг юксак кўрсаткичларига эришди. Шу даврларда мамлакатда энг қудратли Тошкент (қуввати 1860 минг квт.), Навоий (1250 минг квт.), Тахياتош (730 минг квт.), Сирдарё (3,0 млн. квт.), Ангрен (484 минг квт.), Янгиангрен (1,8 млн. квт.) ГРЭС гигантлари қурилди ва ишга туширилди.

Мамлакат электр энергия балансида сув ресурсларидан фойдаланиш ҳам сезиларли даражада ўсди. Қатор дарё ва каналларда ҳамда сув омборларининг тўғонларида янги ГЭСлар қурилди. Улар орасида республикамизда энг йирик — Чорвоқ ГЭСини кўрсатиш мумкин. Қуввати 620,5 минг квт. бўлган Чорвоқ ГЭСини қуриш учун баландлиги 160 метрлик тўғон ва катта сув омбори барпо қилинди. 1980 йилларнинг бошида Чирчиқ дарёсида Хўжакент ГЭСи (165 минг квт.), кейинчалик Қорадарёда Андижон ГЭСи (110 минг квт.), Амударёда Туямўйин ГЭСи (70 минг квт.), Тўполон сув омборида Тўполон ГЭСи (50 минг квт.) қурилди ва ҳ. к.

Мамлакатда иссиқлик ва гидравлик электр станцияларини қуриш ва ишга тушириш билан электр энергияси ишлаб чиқариш қуввати ортиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда республикамизда мавжуд бўлган электростанцияларда ўрнатилган умумий қувват 11640 МВтни ташкил этади, шундан 85,3 фоизи иссиқлик, 14,7 фоизи гидроэлектр станцияларига тўғри келади. Республикамизда электр энергияси ишлаб чиқариш 2000 йилдаги 56,6 млн. квт. дан 2002 йилга келиб 49,3 млрд. квт соатга етди.

Республикамизнинг қатор регионларида электр энергияси ишлаб чиқаришнинг кўпайиши ва натижада энергетика саноа-

тининг ривожланиши унинг халқ хўжалигидаги салоҳиятини ошириб юборди. Айни бир пайтда энергетика тизимларини бирлаштириш халқ хўжалигида электр таъминоти сифати ва барқарорлигини тубдан яхшилади, гидроресурслар ва ёқилғидан оқилона фойдаланиш имкониятларини яратди. Эндиликда мамлакатнинг қишлоқ хўжалиги ва агросаноат мажмуини электрлаштиришда катта ишлар қилинмоқда. Айниқса, янги ерларни ўзлаштириш учун барпо қилинган юзлаб йирик насос станцияларини электр энергияси билан таъминлаш қишлоқ хўжалигида электр қувватидан фойдаланишга талабни ошириб юборди. Шундай қилиб ХХІ асрнинг бусағасида мамлакатимизда қишлоқ хўжалик корхоналари, туман марказлари, шаҳарчалар, шаҳарлар энергия тизими тармоқларига бирлаштирилган ва Ўзбекистоннинг ягона энергия тизими яратилди. 1970 йилдаёқ мамлакатимизда ялпи электрлаштириш масаласи ниҳоясига етган. Ҳозирга вақтда Ўзбекистон электр энергиясига бўлган эҳтиёжини қондириб қолмасдан, балки маълум қисм электр энергияни четга экспорт қилмоқда.

Эндиликда мамлакатда 9 та энергетика тизими мавжуд бўлиб, улар Ўзбекистонни МОДнинг барча давлатлари билан боғлайди. Мамлакатда (ва МОД аро) энергетика тизимининг ташкил қилиниши электр транспортини ривожлантиришни тақозо қилди. МОДдаги йирик электр станцияларни саноат марказлари билан боғловчи юқори вольтли электр ўзаткичлар қурилган.

Электр энергияси ишлаб чиқаришда Тошкент (45 фоиз) ва Сирдарё (28,5 фоиз) вилоятлари ниҳоят катта улушни эгаллайди. Шунингдек, Навоий (15 фоиз) вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси (6 фоиз), Фарғона (2,2 фоиз) вилоятининг ҳам маълум ҳиссаси бор.

Ўзбекистон энергетика саноатининг истиқболлари катта. Яқин келажакда бу ерда қуввати энг юқори бўлган Толлимаржон ГРЭСи (3,2 млн. квт.), Қорақалпоғистон ва Хива ГРЭСлари ва бошқа бир қанча гидравлик электр станциялари қурилади. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда йилига 50 млрд. кВт-с. электр энергияси ишлаб чиқарилмоқда.

15.4. Металлургия мажмуи

Мамлакат металлургия мажмуи унинг оғир саноатининг муҳим таркибий қисми бўлиб, у бутун саноат ишлаб чиқаришининг 13,9 фоиз маҳсулотини беради. Ушбу саноат мажмуи республикада таркиб топган рангли металлургия ва қора металлургия саноат тармоқларини ўз ичига олади.

Рангли металлургия саноати. Саноатнинг ушбу турининг ривожланиши узок тарихга бориб тақалади. Бу ерда қадимда мисдан, қалай, кумуш ва олтиндан уларни қайта ишлаш (эри- тиш, қуйиш, қиздириш) орқали буюмлар, нақшлар, безаклар тай- ёрланган, танга пуллар зарб қилинган.

Қадимда Фарғона ва Зарафшон, Чирчиқ ва Оҳангарон, Қашқадарё ва Сурхондарё водийларидаги бир қанча шахар- ларда заргарлик, мисгарлик темирчиликнинг, ривожланганлиги рангли металлар ва уларнинг қотишмаларидан маҳаллий аҳоли фойдаланганидан гувоҳлик беради.

Рангли металлургия 30-йилларда маҳаллий минерал хо- машё ресурслари замирида саноатнинг алоҳида тармоғи тарзи- да шаклланди. Республикамиз ҳудуди рангли металл хомашё- ларига жуда бой. Бир қанча рангли металл захиралари бўйича Ўзбекистон МДХдагина эмас, балки жаҳонда олдинги ўринлар- да туради. Масалан, у олтин захиралари бўйича дунёда 4-ўрин- да, уни қазиб олиш бўйича 7-ўринда туради. Мис, уран захира- лари бўйича дунёнинг олдинги ўнлик мамлакатлари қаторидан ўрин олган. Бу ердаги рангли рудалар таркибида рух, қўрғошин, кумуш, молибден, вольфрам, кадмий, индий, теллур, селен, рений, кобальт, никель, осмий ва бошқалар кўпдир. Рангли ва нодир металлнинг йирик захиралари Марказий Қизилқум, Жанубий Тянь-шянь, Чотқол-Қурама, Нурота, Молғузор, Жанубий Фарғо- на минтақаларида жойлашган. Топилган конларни саноат ми- қёсида ўзлаштириш йўлга қўйилмоқда. Шунинг учун ҳам энди- ликда Ўзбекистон рангли металлар ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгалламоқда.

Олтин қазиб олиш саноати. Ўзбекистонда бирмунча ол- дин мазкур саноатнинг тармоғи шаклланган бўлса ҳам, у ўзга регионларга хизмат қилар эди. Фақат мустақиллик натижа- сида олтин саноатида ривожланишнинг янги босқичига қадам қўйилди.

Мамлакатда олиб борилган фундаментал тадқиқотлар натижасида каттагина олтин захираларига бой бўлган Мурун- тов, Олмалик, Маржонбулоқ, Чормитан, Кучбулоқ, Каулди, Чодак, Қизилолмалисой, Ғўзаксой, Қорақўтон, Пирмироб каби 30 дан ортиқ олтин конлари топилиб, уларнинг бир қисми саноатда ишлатилмоқда. Марказий Қизилқумдаги Мурунгов олтин кони- нинг бутун дунёга донғи кетган.

Мамлакатимизда олтин саноатини ривожлантиришга ало- ҳида эътибор берилмоқда, бу ишга чет эл инвестициялари, мута- хассислари, техника ва технологиялари жалб қилинмоқда, қатор ташкилий ишлар амалга оширилмоқда. 1992 йили «Ўзбеколтин»

бирлашмаси негизда эндиликда Ўзбекистон Республикасининг қимматбаҳо металллар давлат қўмитаси ташкил этилди ва у 1994 йилда Ўзбекистон олтин қазиб олиш ва олмосга ишлов бериш корхоналари уюшмаси («Ўзолмосолтин») га айлантирилган. «Ўзолмосолтин» уюшмаси (Тошкент шаҳри) ва унинг бошқаруви Навоий шаҳрида бўлган «Қизилқумкамёбметаллолтин» концерни (1991 йилдан) фаолият кўрсатмоқда. «Ўзолмосолтин» таркибида Ангрен (Ангрен шаҳрида), Маржонбулоқ (Жиззах вилояти), Чодак (Наманган вилояти), Каулди (Тошкент вилояти), Зарми-тан (Самарқанд вилояти) олтин қазиб олиш конлари, шунингдек, «Қизилқум» (Тошкент), «Зарница» (Ангрен) олтин изловчилар артеллари, Ўрта Осиё рангли металллар илмий-тадқиқот ва лойиҳалаштириш институти (Тошкент), «Олмос» олмос қирралаш фабрикаси (Тошкент вилояти, Бурчмулла) ва бошқа олтин қазиб олиш саноати билан боғлиқ ташкилотлар бор.

Мамлакат олтин қазиб олиш саноатининг иккинчи йирик маркази «Қизилқумкамёбметаллолтин» концернининг бош корхонаси — Навоий конметаллургия комбинатидир. Мазкур комбинат мамлакат олтин саноатининг дурдонаси ҳисобланади. У дастлаб 1958 йилда Мурунгов ва Қизилқумнинг бошқа сочма олтин конларини ишга тушириш мақсадида қурилган. Унинг асосий ишлаб чиқариш қувватлари Зафаробод, Нуробод, Зарафшон, Учқудуқ шаҳарларида жойлашган. Мазкур шаҳарларда янги қувватларни ишга тушириш ва шу орқали олтин қазиб олиш саноатининг қувватини ошириб бориш йил сайин жадаллашмоқда. Шунинг ҳам Ўзбекистоннинг жаҳон олтин саноатида мавқеи ошиб бормоқда. 1991 йилда Ўзбекистон жаҳонда олтин қазиб олиш бўйича саккизинчи ўринда бўлган бўлса, эндиликда у еттинчи ўринга чиқиб олди.

Ўзбекистонда олтин саноатини ривожлантириш жараёнида хориж технологиясидан кенг фойдаланилмоқда. Жумладан, олтин саноатини кенг ривожланган АҚШ билан ҳамкорликда 1993 йилда Зарафшонда Мурунгов руда чиқиндилардан олтин ажратиш олиш юзасидан «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси (йиллик қуввати 12—13 тонна) қурилиши бошланган эди. Бу гигант қурилишига 150 млн. АҚШ доллари инвестиция қилиниб ғоят қисқа фурсатда — 1995 йилнинг май ойида маҳсулот бера бошлади. Бундан ташқари Буюк Британиянинг «Лонро» фирмаси билан ҳамкорликда Марказий Қизилқумда олтин рудалари конини ишга тушириш ва олтин ажратиш олиш мақсадида «Амантайту Голфидз» қўшма корхонаси қурила бошланди. «Лонро» фирмаси ушбу дастурга бошланғич маблағ сифатида 250 млн. АҚШ долларини инвестиция қилди.

Ўзбекистон олтин сифати жиҳатидан жаҳонда энг юқори ўринларда туради. Унинг сифати тўртта — 9999 билан ифодаланади. Навоий кон-металлургия комбинатида олинган олтин ёмбилар Лондон рангли металл биржасининг сертификатини олган (1994).

Мис ва бошқа рангли металл қазиб олиш ва ишлаб чиқариш саноати мамлакат машинасозлик саноатида алоҳида ўрин тутди. Ўзбекистонда рангли металлургия саноатининг мазкур тармоқлари 1930 йилларнинг, Урталаридан бошлаб шакллана бошлади. 1935 йилда конларни ишга солиш жараёнида вольфрам-молибден, 1941 йилда флюорит, 1952 йилда қурғошин-рух, 1955 йилда мис қазиб чиқариш ва бойитиш ҳамда уларни концентратларини тайёрлаш саноати вужудга келди.

Эндиликда мамлакат рангли металлургия саноатининг йирик корхоналари Олмалиқ ва Навоий тоғ-металлургия комбинатлари, Ўзбекистон қийин эрийдиган ва иссиққа бардошли Чирчиқ қотишмалар комбинати, Ингичка ҳамда Қуйтош кон бошқармалари ва бошқалардир.

Мамлакат рангли металлургиясида олтиндан кейин миснинг салоҳияти катта. Олмалиқ тоғ-металлургия комбинатининг асосий маҳсулотларидан бири ҳам мисдир. Мазкур комбинатда уни қазиб олиш, бойитиш, пишириш, эритиш, хомаки ва сўнгра тоза мис тайёрлаш жаҳон андозаларига жавоб берадиган даражада йўлга қўйилган.

Олмалиқ тоғ-металлургия комбинати мамлакат рангли металлургия саноатининг мажмуаси ва кўрки.

Тармоқнинг етакчи корхонаси ва тугал металлургия циклига эга бўлган мазкур комбинат мис мажмуаси Қалмоққир мис кони (1954), руда бойитиш фабрикаси (1957), металлургия заводи (1962)дан иборат.

Республикамизда йилига 83-85 минг тоннадан ортиқ мис ишлаб чиқарилмоқда.

1998 йилда металлургия мажмуасини ривожлантиришга 3,9 млрд. сўм маблағ сарфланди. Навоий, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинатлари, Ўзбекистон ўтга чидамли ва қайта эрийдиган металл комбинати, Ўзметкомбинат корхоналарини қайта қуриш ишлари давом эттирилмоқда. Биргина Олмалиқ тоғ-металлургия комбинатининг харажатлари 200 млн. АҚШ доллари миқдорига тенг бўлган қайта қуриш (реконструкция) лойиҳаси чет эл инвесторлари ҳамкорлигида амалга оширилади.

Маълумки, табиатда турли хилдаги рангли металл ара-лашган ҳолда учрайди. Ўзбекистон мис рудаларида мис билан бирга рангли металлларнинг 15 дан ортиқ тури, чунончи, олтин,

қумуш, молибден, кадмий, индий, теллур, висмут, селен, рений, кобальт, никель, осмий ва бошқалар ҳам қазиб олинади. Рангли металлларнинг жуда катта захиралари Чотқол-Қурама тоғларида жойлашган. Ундаги Қалмоққир мис кони ўта ноёб ҳисобланади. Шу ерда жойлашган Дальний кони ҳам катта аҳамиятга эга. Мис, кўрғошин, рух Қорамазор, Қўрғошинкон, Бурчмулла, Обирахмат, Таноб, Ҳандиза, Учқулоч, Чодак, вольфрам конлари Қўйтош, Ингичка, Лангарда қазиб олинади. Фарғона водийсида унлаб сурма ва симоб конлари очилган. Умуман, Республика-мизда 40га яқин рангли металлургия корхоналари бўлиб, уларда 65,4 мингдан ортиқ ишчилар ишлайди.

Қора металлургия саноати. Ўзбекистонда дастлабки қора металл ишлаб чиқаришга 1940 йилларда асос солинган. Жумладан, 1942 йилда мамлакатда биринчи (Бекобод шаҳрида) замонавий металлургия заводи қуришга киришилган. 1944 йилда эса Бекобод металлургия заводида дастлабки маҳсулот — металл эритмаси олинган. Кейинчалик металлургия заводи кенгайиб, унинг цехлари кўпайиб ва ишлаб чиқариш қуввати ошиб борган. Жумладан, 1944 декабрида заводда металл қуйиш цехи ишга тушган. 1945 йилнинг февралида эса иккинчи мартен печи, 1949 йилда учинчи мартен печи қуриб ишга туширилган. Шунингдек, 1946 ва 1949 йилларда заводда «300» ва «700» прокат станлари қуриб ишга туширилган. 1962 йилда эса узлуксиз пўлат қуюв қурилмаси ишга туширилган.

Давр ўтиши ва янги цехларнинг қурилиши билан Бекобод металлургия заводининг ишлаб чиқариш қуввати ортиб борган ва корхонанинг ўзи йирик металлургия комбинатига айланган.

Умуман, республикамизда йилига 460 минг т пўлат ва 420 минг т прокат ишлаб чиқарилмоқда.

Мамлакат қора металлургия саноатини ривожлантириш мустақил Ўзбекистон учун долзарб масаладир. Шунини таъкидлаш керакки, кейинги йилларда Ўзбекистонда ҳам қора металлургия хомашёлари — темир, титан, марганец, хром ва бошқаларнинг анчагина захиралари аниқланди. Жумладан, чўқинди жинсли темир руда конлари Оролбуйи регионида, Қизилқумда, Жиззах вилояти ҳудудида учрайди. Мутахассисларнинг таъкидлашича, Жиззахнинг Фориш тумани ҳудудидан топилган (1999 йил) темир руда таркибида 60 фоиз тоза темир бор. Шунингдек, қора металлургия саноатини ривожлантиришга хизмат қиладиган Қорақалпоғистонда Тебинбулоқ титан-магний кони, Зарафшон, Қоратепа, Лолабулоқ марганец конлари, Томдитоғ, Султон Увайсида ва Фарғона водийсида хром конлари топилган. Ана шу ва бошқа конлар захираларини аниқлаш ва уларни ишга

тушириш натижасида келажакда Бекобод металлургия заводи-
ни тўлиқ циклга ўтказиш имкониятлари туғилади. Шунингдек,
Марказий Қозоғистон темир рудаларини импорт қилиш бу му-
аммони ҳал қилишнинг тезлаштириши мумкин.

15.3 Машинасозлик мажмуи

Ўзбекистон машинасозлиги оғир саноатнинг энг йирик ва
етақчи тармағидир. Унинг аҳамияти фан-техника ютуқларини халқ
хўжалигининг барча тармоқларида жорий қилиш, меҳнат унум-
дорлигини ошириш, тармоқларида жорий қилиш, меҳнат унум-
лаш ва автоматлаштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш ҳамда
ишлаб чиқариш самардорлигини оширишда намоён бўлади.

Ўзбекистон машинасозлик мажмуи узоқ йиллар мобайни-
да секинлик билан тармоқнинг ўсиш суръатини ошириб бопди. Дастлабки машинасозлик са-
ноати корхоналари Бекобод топди. Дастлабки машинасозлик са-
ноати 1920 йилда Тошкент асрнинг 20-йилларида вужудга келди.
Уша йиллари Ўзбекистонда металлга ишлов бериш саноати 14
та кичик таъмирлаш заводини қўриқиб олди. Уларда
асосан темир йўл тракторхонасидан ташкил топган эди. Уларда
нинг машина, асбоб ва усқуналарини таъмирлаш ишлари амал-
га оширилган. Кейинги йиллари усқуналарини таъмирлаш ишлари амал-
лашиб бориши билан мамлакат халқ хўжалиги тармоқлари ривож-
по қилиш ва ривож қилишда мамлакат машинасозлик саноатини бар-
Тошкентда «Бошпахта» ширкати тузилишига эҳтиёж ортган. 1927 йилда
ишга туширилди. 1928 йилда «Бошпахта» ташкилотининг механика заводи
кат пахта тозалаш заводини ташкил топди. 1929 йилда эса мазкур завод негизда мамла-
қариш ҳамда қишлоқ ишлари учун асбоб-усқуналар ишлаб чи-
«Қишлоқмаш» — ҳозирги «Қишлоқмаш» хўжалик техникаларини таъмирлайдиган
води қурилди.

«Қишлоқмаш» ширкати қишлоқ хўжалик машинасозлиги за-
қишлоқ хўжалик машинасозлиги тармоқининг энг йирик
йилда бу заводда машинасозлиги заводига айланди. Дастлабки
ишлаб чиқариш йўлга солинган. 1932 йилда Тошкентда экска-
ватор таъмирлаш заводи «Ирмаш» (ҳозирги «Тошэкс») ишлаб
чиқариш бирлашмаси «Ирмаш» (ҳозирги «Тошэкс») ишлаб
«Коммунар», Самарқандда 1920 йилларнинг охирида Андижонда
бошқа заводлар ишга солинган. Шунингдек, 1936 йилда Тошкент
шаҳридаги механика заводи «Колхозчи», Қўқонда «Большевик» ва
деталлар ишлаб чиқариш заводи «Колхозчи», Қўқонда «Большевик» ва
заводи, 1941 йилда эскирилган ҳозирги «Тошкимёқишлоқмаш»
трактордетал» заводи Андижонда МТСлар негизда «Авто-
1920 йилда Тошкентда қўян заводи ва механика ус-
қуналари базасида Тошкентда қўян заводи ва механика ус-
қуналари базасида Тошкентда қўян заводи ва механика ус-

завод 1959 йилда машинасозлик бўйича давлат лойиҳа-конструкторлик технология бюросига айлантирилди. Ҳозирги вақтда ушбу бюро «Технолог» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасига айлантирилган.

Иккинчи жаҳон уруши Ўзбекистон машинасозлик мажмуи ривожланишига икки томонлама таъсир кўрсатди. Биринчидан, уларнинг сони, айниқса, фронт зонасидан кўчириб келтирилган заводлар ҳисобига кўпайди. Кўчириб келтирилган корхоналар орасида авиация заводи, қарборунд заводи, «Подъемник» ва абразив заводлари, «Қизил Оқсой» (Ўзбекистон қишлоқ хўжалик машинасозлик) заводи, «Ростсельмаш» ва бошқа заводлар бор эди. Иккинчидан, мамлакат ичкарисида мавжуд бўлган ва ғарбий районлардан келтирилган заводларнинг катта қисми фронт ҳарбий техникаси учун эҳтиёт қисмлар, қурол-яроғ ва ўқ-дори-лар ишлаб чиқариш йўналишида ривожлантирилди.

Урушдан кейин республика халқ хўжалигида қайта ишлаш, пахтачиликни ривожлантириш кенг қулоч ёзди. Пахтачилик, ирригация қурилиши, тўқимачилик ва кимё саноати учун турли хил машиналар ишлаб чиқаришга эҳтиёж ортди. Шунинг учун ҳам пахта териш ва пахта қатор ораларида ишлатиладиган машиналар, шунингдек, экскаваторлар, кўприкли электр кранлар, йиғириш машиналари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Шундай қилиб, Ўзбекистон машинасозлиги саноатнинг кўп тармоқли турига айлантирилди. Шунини таъкидлаш жоизки, эндиликда бутун Марказий Осиё давлатлари машинасозлиги маҳсулотининг 2/3 қисми Ўзбекистонда ишлаб чиқарилмоқда.

Мамлакат машинасозлик мажмуи кўп тармоқлар бўлиб қолиши билан бирга унинг иқтисодиётда ва айниқса, мамлакат миллий валюта тушумида ҳам улуши ортиб бормоқда. Айниқса, унинг МОД учун тамоман янги тармоғи — автомобилсозликнинг вужудга келиши тарихий воқеа бўлди. Агар 1940 йилда мамлакат машинасозлик саноатида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини бир деб қабул қилсак, у 1965 йилда — 220, 1975 йилда — 587, 1980 йилда — 936, 1985 йилда — 1272, 1990 йилда эса, 1539 марта ўсганини кўрамыз. Мамлакат ялпи саноат маҳсулоти умумий ҳажмида машинасозлик саноатининг ҳиссаси барқарорлашиб келмоқда. Асака шахрида барпо қилинган биргина енгил автомобиль заводининг ишга туширилиши ушбу барқарорлашувга ижобий тус берди ва мамлакат машинасозлик мажмуининг иқтисодиётдаги улушини оширди.

Машинасозлик мажмуасининг ҳудудий жойлашувида жуда кескин тафовутлар мавжуд бўлиб, бунда Тошкент шаҳри ниҳоят катта салмоққа (54,0 фоиз) эга, шунингдек, Тошкент (12,1

фоиз), Андижон (6,4 фоиз), Самарқанд, Фарғона (5,5 фоиз) вилоятларининг ҳам салмоғи анчагина. Лекин бу соҳада ҳанузгача Навоий, Жиззах, Қашқадарё, Хоразм, Сурхондарё, Сирдарё вилоятларининг салмоғи ниҳоятда пастлигича қолмоқда.

Автомобилсозлик. Саноатнинг бу тармоғи республикада янги. Уни ташкил қилиш ва ривожлантириш мамлакатимизнинг ички эҳтиёжи учун ўта муҳим масала бўлишига қарамасдан собиқ Марказ «Ўзбекистонда автомобиль ишлаб чиқаришга йўл бўлсин» қабилида иш тутган эди.

Фақат мустақиллик мамлакатимизнинг иқтисодий ривожланиш қирраларини кенг очди ва, жумладан, Ўзбекистон автомобилсозлигини вужудга келтиришга объектив шароит яратиб берди. Эндиликда республика автомобиль саноати таркиб топган ва ривожланишининг дастлабки босқичига қадам қўйган. У энгил ва юк автомобиллари, автобуслар, автомобиль двигателлари, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, асбоб-ускуна ва жиҳозлар ишлаб чиқаришга тобора чуқур ихтисослашиб бормоқда.

Ўзбекистон автомобилсозлиги мустақиллик шарофати билан вужудга келган бўлса ҳам унинг ўз ривожланиш тарихи бор (Мамлакатдаги бир қатор автомобиль тузатиш (таъмирлаш) заводлари (1939), энгил машиналарга техника хизматини кўрсатадиган «Ўзавтотеххизмат», «Ўзавтовазхизмат» ишлаб чиқариш бирлашмалари ва бошқа корхона ва ташкилотлар республика автомобиль саноатини вужудга келтиришда асос эди.

Республикада биринчи марта 1994 йилнинг мартада «Ўзавтомаш» уюшмаси ташкил этилди. Унинг таркибида 20 га яқин саноат корхоналари ва ташкилотлар бор. Автомобилсозлик соҳасида ишлаб турган ва янги қурилаётган заводлар негизида автомобиль индустриясини барпо этиш, энгил ва юк автомобиллари, автобуслар, троллейбуслар ишлаб чиқариш ҳамда уларга эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш вазифалари ҳал этилмоқда. Шунингдек, мамлакатда автомобиль саноатига сервис хизмати-ни ташкил қилиш, республика халқ хўжалигининг автотранспорт техпикасига бўлган эҳтиёжларини қондириш, автомобиль саноатининг рақобатбардош маҳсулотлари билан жаҳон бозорига чиқиш вазифалари ҳам ҳал этилмоқда. Ўзбекистон автомобилсозликни ривожлантиришда чет эл илғор тажрибасига ва технологиясига таянмоқда ва қатор концерн ва корпорациялар билан ҳамкорлик қилмоқда. Жумладан, 1992 йилда Ўзбекистон Республикаси Жанубий Кореянинг ДЭУ корпорацияси билан Асака пахта ташийдиган тиркамалар заводи негизида энгил автомобиллар ишлаб чиқарадиган «ЎзДЭУавто» қўшма корхонасига асос солди.

Асака автомобиль заводи мамлакатимиз автомобиль саноатининг фахри. У Марказий Осиёда ягона. Жанубий Кореянинг ДЭУ корпорацияси билан ҳамкорликда курилган ушбу заводнинг биринчи навбати 1996 йил мартда ишга туширилди. Микроавтобусларни серияли ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 1996 йилнинг 19 июлида эса заводнинг расмий очилиши ва халқаро тақдироти ўтказилди. Асака автозаводида «Нексия», «Дамас» «Тико» «Матиз» русумли тежамли автомобиллари республикамиз аҳолисининг эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилмоқда ва ўнлаб хорижий мамлакатларга экспорт қилинмоқда. Ушбу заводни қайта реконструкция қилиш ишлари бошланиб, яқин муддатда янги модель ва маркадаги автомашиналар ишлаб чиқариш режаси амалга оширилмоқда.

↳ 1999 йили Самарқанд шаҳрида Туркия Республикаси фирмалари билан ҳамкорликда яна бир автомобиль заводи ишга туширилди. Бу «Самкочавто» заводидир. У ҳам Марказий Осиёда ягона бўлиб, яқин вақт ичида йилига уч минг автобус, 1 минг юк машиналари ишлаб чиқариш қувватига эга бўлади.

Янги автомобиль заводларида ишлаб чиқариш жараёнини доимо такомиллаштириб бориш, турли агрегатлар, автомобиль двигателлари, подшипниклар ва бошқа қўп турдаги қисмларни республикамиз ҳудудидаги корхоналарда ишлаб чиқариш йўлга қўйилмоқда, жумладан, 1993 йилдаёқ мамлакат автомобиль саноатини бутловчи ва эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш мақсадида «Автоэҳтиётқисм» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилган эди. Республиканинг Тошкент, Шовот, Марҳамат ва Охунбобоев шаҳарларида жойлашган подшипник заводларида автомобиль саноати ва қишлоқ хўжалик машинасозлиги учун подшипниклар ишлаб чиқарила бошланди. Самарқанддаги «Красный двигатель» (1942й.) ишлаб чиқариш бирлашмаси автомобиль двигателларига эҳтиёт қисмлар, алюминий маҳсулотлари ишлаб чиқармоқда. Автомобиль саноатига хизмат қилувчи янги катта ва кичик қўшма корхоналар Фарғона водийси, Самарқанд, Тошкент вилояти шаҳарларида қўп-қўп қурилмоқда. 2002 йил Республикамизда 35,1 минг автомобиль ишлаб чиқарилган.

Тракторсозлик ва қишлоқ хўжалик машинасозлиги. Машинасозликнинг мазкур тури мамлакатимиз ҳудудида 1930 йиллардаёқ шакллана бошлаган эди. Уша йиллари «Бошпахтасаноат» механика заводида пахтачилик (яъни, пахта қатор ора-лари)да ишлатиладиган, тупроққа ишлов берадиган машиналар, пахта тозалаш заводлари учун технологик жиҳозлар, асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган эди.

Республикамизда 1990 йилларнинг бошида тракторсозликка асос солинди. Тошкент трактор заводида, 30 от кучига эга бўлган, яъни «ТТЗ-30» русумли трактор, унга мосланган қийлоқ хўжалик машиналари ва қурилмаларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 1993 йилдан бошлаб эса «ТТЗ-30» русумли трактор, унинг қисмларини серияли ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 1994 йилда «Тошкент трактор заводи» бирлашмасида дизель двигатели «ТТЗ-80/100» универсал чопиқ тракторлари синовдан ўтказилди. 1994 йилда республикада биринчи марта «ТТЗ-80 X» тракторларининг йирик саноат партиялари ишлаб чиқарилди. Сўнгра мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг мураккаб тармоқ тузилишига мослаштирилган турли хил қишлоқ хўжалиги машиналари ишлаб чиқарила бошлади. 1994–1999 йиллар мобайнида мамлакат машинасозлик саноат корхоналарида 45 дан ортиқ номда қишлоқ хўжалик машиналари, асбоб-ускуна ва турли хил техника ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Мамлакатнинг тракторсозликдаги йирик корхонаси - «Тошкент трактор заводи» бирлашмаси бўлиб, у пахтачилик тракторлари, универсал тракторлар, трактор тиркамалари, юклагичлар, металл қуймалар, штам-повкалар ишлаб чиқаради.

«Тошкент трактор заводи» — универсал корхона. Унда эндиликда пахтачилик мажмуи учун турли хил машиналар ишлаб чиқарилиши билан бирга металл қуйиш заводи ҳам фаолият кўрсатмоқда. Тошкент агрегат заводи пахтачилик тракторларига орқа боғловчилар, эҳтиёт қисмлар, редукторлар ишлаб чиқаради.

Қишлоқ хўжалиги ривожланган ва ҳар жиҳатдан техника воситалари билан таъминланган Ватанимизда барча техника воситалари ишлаб чиқарилмоқда. Бу ерда янги-янги қишлоқ хўжалиги машинасозлик заводлари қурилмоқда, эскилари қайта таъмирланмоқда ва ишлаб чиқариш қувватлари оширилмоқда, уларнинг кўпида янги технологик асбоб-ускуналар ўриятилмоқда. «Тошқишлоқмаш» заводи 1931 йилда ишга тушган эди. У дастлаб пахтачилик учун турли хил техникалар ишлаб чиқарган бўлса, кейинчалик пахтачилик мажмуини техника билан таъминлашда муҳим роль уйнади.

Мамлакат қишлоқ хўжалик машинасозлиги тармоғидаги гигант машинасозлик саноат корхоналари «Ўзбекқишлоқмаш» ва «Чирчиққишлоқмаш» бирлашмаларидир. «Ўзбекқишлоқмаш» бирлашмаси ғўза сеялқалари, кўсак чувиш машиналари, «ТТЗ-30» тракторига тиркаб ва осиб ишлатиладиган машиналар, пуркагичлар ҳамда паррандачилик учун жиҳозлар ишлаб чиқаради.

Қурилишига 1943 йилда асос солинган «Чирчиққишлоқ-

маш» бирлашмаси эса мамлакат пахтачилигини ёппасига механизациялаш учун машина ва механизмлар, ғўза қатор ораларида ишлатиладиган культиваторлар, ўғит солгичлар, ариқ қазгич-текислагичлар, пахта тозалаш саноати учун турли хил машиналар ишлаб чиқаради. Жумладан, ушбу заводларда пахта-ни тайёрлаш, қуритиш, тозалаш, сақлашда қўлланиладиган машина ва мосламалар, аррали ва жували (валикли) жин машиналари, линтерлар, тола тозолагичлар, чигит тозалаш ва саралаш машиналари, транспортёрлар, пахта ғарамбузгичлари, пахта узатгичлар, туннел очиш машиналари, пахта ғарамларини шамоллатиш ва чанг тутиш машиналари, шунингдек, канопни қайта ишлаш машиналари чиқарилади.

Тўқимачилик, яъни пахтани иккиламчи қайта ишлаш учун «Ўзбектўқимачиликмаш» бирлашмасида (1971й.) турли хил машиналар ишлаб чиқарилади. Бирлашмада иплик тайёрлаш, йигириш, халқали йигириш, йигириш-пишитиш машиналари, пилакашлик ускуналари ишлаб чиқарилади.

Шуни таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда ривожланган мамлакатлар (АҚШ, Германия ва б.) фирмалар билан пахта териш, ғалла ўриш машиналари, мини тракторлар ишлаб чиқаришда ҳамкорлиги тобора ривожланиб бормоқда. 2002 йилда 3,1 минг дона трактор ишлаб чиқилди.

Мамлакатда радио электроника ва электротехника саноати машинасозлиги ҳам тез суръатлар билан ривожланмоқда. Саноатнинг мазкур тармоқларига иккинчи жаҳон уруши йилларида асос солинган. Тошкент кабел заводи (ҳозирги «Ўзкабель» давлат акционерлик жамияти), Тошкент радиолампа заводи («Фотон» акционерлик жамияти) алоқа дала симлари, генераторлар, қабул қилувчи ва кучайтирувчи радиолампалар, Чирчиқ трансформатор, Тошкент электротехника ва «Миконд» заводлари радиодеталлар, трансформаторлар, электротехника саноати учун шиша изоляторлар ва бошқа ускуналар ишлаб чиқармоқда.

«Зенит» заводи 1986 йилдан бошлаб ЭҲМ учун микроэлектроника элементлари, микросхемалар, масофадан туриб бошқариш тизимлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Ушбу завод 1991 йилдан бошлаб Жанубий Кореянинг «Голдстар» фирмаси билан ҳамкорликда видеоманитофон ва видеоплейерлар ҳамда ХХР нинг Синъззян 1-радио заводи билан ҳамкорликда рангли телевизорлар ишлаб чиқаришга ҳам йўлга қўйди.

Мамлакат машинасозлик саноати мустақиллик шарофати билан йилдан-йилга юксалиб, унинг металлқамталаб (ва айни бир пайтнинг ўзида ўта сифатли металлқалаб), ўта малакали кад-

рталаб нозик ва нафис тармоқлари тобора ривожланиб бормоқда. Эндиликда мамлакатда шу хил машинасозликнинг «Ўзкабель», «Фотон», «Трансформатор», «Ўзэлектраппарат», «Сигнал», «Оникс», «Андижонкабель», «Алгоритм» ва бошқа завод ва бирлашмаларида электрон компонентлар (яъни, тўғриловчи устунлар, диодлар, дала транзисторлари), микроэлектрон тузилмалар, электрон микрофонлар, кучланиш кучайтиргичлар, телевизор трансформаторлари, кичик вольтли асбоблар, турли мақсадларга мўлжалланган кабеллар, симлар, ўзгарувчан ток электродвигателлари, трансформаторлар, пайвандлаш машиналари, электр аккумуляторлари, рангли телевизорлар, плейерлар, радиоприёмниклар, биллур қандиллар ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

✓ Самолётсозлик. Ўзбекистонда самолётсозликка 1941 йилда асос солинган. Уруш йилларида Тошкент авиация заводида жанговор самолётлар ишлаб чиқарилган. Ўрта Осиёда ягона бўлган бу завод урушдан кейин йўловчи ва юк ташишга ихтисослашган самолётлар ишлаб чиқара бошлади. Жумладан, 1958 йилдан транспорт самолётлари («ИЛ-14»), 1966 йилдан «АН-22» самолётлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. 1992 йилдан завод маҳаллий ҳаво йўлларида қатнашга мўлжалланган 64 ўринли янги «ИЛ-114» самолётини чиқара бошлади. Ушбу самолёт 1999 йил май ойида синовдан ўтди ва халқаро ҳаво йўлларида қатнашга қўйилди.

Мазкур завод 1996 йил май ойидан «Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси»га айлантирилган эди. Бирлашма АҚШ, Россия, Украина самолётсозлик фирмалари билан ҳамкорликда янги тицдаги самолётлар ишлаб чиқариш устида муҳим тадқиқот ишларини амалга оширмоқда. Ўзбекистон самолётлари Хитой, Россия ва бошқа хорижий мамлакатларга экспорт қилинмоқда.

Самолётсозлик саноатимиз дунёдаги машҳур фирма ва компаниялар (жумладан, «Боинг») билан ҳамкорликни йўлга қўйилмоқда.

Асбобсозлик саноати республика маишнасозлигида маълум улушга эга. Унинг корхоналарида (Тошкент асбобсозлик, карборунд ва абразив заводларида) машинасозлик учун қирқув ва улчов асбоблари, слесарлик-созлаш асбоблари ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Кимё ва нефть машинасозлиги мамлакат машина индустриясининг истиқболли тармоғига айланиб бормоқда. Унинг йирик саноат корхоналари - «Ўзбек-Кимёмаш» (Чирчиқ шаҳрида), «Компрессор» (Тошкент) ва Наманган машинасозлик заводларида кимё, микробиология, целлюлоза-қоғоз тармоқлари

учун машина ва жиҳозлар, труба йиғиш, аммиак селитраси ва бошқа турдаги ўғитлар ишлаб чиқариш учун кучли мажмуали технологик линиялар, нефть ва газ саноати кудуклари учун арматуралар, пўлат, титан қопқоқлар, зангламас сурма қопқоқлар ишлаб чиқарилади.

Қурилиш ва йўл қурилиши машинасозлигининг асосий саноат корхоналари Тошкент ва Андижон шаҳарларида жойлашган. 1932 йилда қурилган «Ўзбекгидрострой» (кейинчалик «Ирмаш», 1946 йилдан Тошкент экскаватор заводи, 1994 йилдан эса «Тошэкс» бирлашмаси), «Подъемник» (Тошкент), «Андижонирмаш» (1956), «Андижон гидравлика машинасозлиги» (1986), «Строммашина» заводи (Андижон) ва бошқалар турли марқадаги экскаваторлар, кўприк электр кранлари, махсус грейферли, магнит грейферли, магнитли, кўп тиргакли осма кранлар, тўрт оёқли кранлар, ер текислайдиган машиналар, юклагичларнинг осма жиҳозлари, гидроцилиндрлар, манипуляторлар, гидротраксимлагичлар, 3 типдаги юклагичлар, насослар, дизеллар, турли хил эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаради.

Самарқанддаги лифтсозлик заводи коммунал хўжалиги учун йўловчи ва юк лифтлари, ёғочга ишлов берадиган станоклар ишлаб чиқаради.

Маданий-маиший рўзгор техникаси машинасозлиги Самарқанддаги «Сино» музлатгич заводи ва электр-куч асбоблари, универсал кино ва театр овоз техника аппаратлари ишлаб чиқарадиган «Кинап» заводидида йўлга қўйилган.

15.6. Кимё саноати

Кимё саноати мамлакат оғир саноатининг муҳим тармоқларидан биридир. Бир томондан, республикада нефть, газ, кўмир саноатининг мунтазам ўсиб бориши (бинобарин, кимёвий хомашё миқёси ва географиясининг кенгайиши), иккинчи томондан, халқ хўжалигининг минерал ўғитлар, ҳар хил химикатлар, пластик массалар, сунъий тола, синтетик каучук, лок-бўёқ, кислота ва ишқорларга эҳтиёжи ортиб бориши мазкур саноат тармоғини ривожлантиришга объектив шарт-шароит яратган.

Мамлакат кимё саноати шунинг учун ҳам табиий равишда тез ривожланиб бормоқда. У айниқса, ёқилғи-энергетика саноатининг хомашёси мўл бўлган регионларида тез ривожланмоқда.

Мамлакат кимё саноатида 750 дан ортиқ номда маҳсулот ишлаб чиқарилади, табиий газ, нефть, кўмир, олтингургурт, озокерит, турли минераллар, оҳақтош, графит, шунингдек рангли металлургия ва пахта-каноппи қайта ишлаш чиқитларидан хо-

машё тарзида фойдаланилади. Республикамизда ош ва калий тузлари, фосфорит ва сода хомашёлари, магний, натрий захира-лари ниҳоятда катта. Уларнинг йирик конлари Тубагатан, Бай-бичакан, Оқпат, Хўжайкон, Лалмикон ва бошқалардир.

Республика кимё саноатининг асосий маҳсулоти минерал ўғитлардир. Қишлоқ хўжалиги учун ўта зарур бўлган аммофос, аммиак селитраси, аммоний сульфат, суперфосфат, карбамид, суюлтирилган аммиак, шунингдек, мураккаб азотли ва фосфор-ли ўғитлар Чирчиқ электр-кимё комбинатида, Фарғона азотли ўғитлар ва Самарқанд кимё заводларида, Навоий кимё ҳамда Олмалик «Аммофос» бирлашмаларида ишлаб чиқарилади.

Республика кимё саноати корхоналари бир йилда 2,8 млн. т азотли, 1,2—1,3 млн. т фосфорли ўғитлар ишлаб чиқариш қувватига эга. Мамлакат ўзининг минерал ўғитларга бўлган эҳтиёжини тўла қондиради ва маълум қисм (ўртача йилига 26—30 млн. АҚШ доллариға тенг миқдорда) ўғитни четга экспорт қилади. Бироқ, Ўзбекистонда калийли ўғит ишлаб чиқарилмайди. Шунинг учун Қашқадарё вилоятидаги калий тузлари негизида Тубагатан калий заводи қурилмоқда.

Кимё саноатининг гидролиз корхоналари этил спирти, фурфурол, озуқа ачитқилари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Андижон гидролиз заводи, Фарғона фуран бирлашмаси, Янгий-ўл биокимё заводлари шундай корхоналардир.

Республикада резина маҳсулотлари ишлаб чиқариш Анг-рендаги «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси, пластмасса маҳсу-лотлари ишлаб чиқариш Оҳангарон «Сан-техлит», Жиззах пла-стмасса қувурлари заводи, Тошкент «Рангли лак» фирмаси, Ол-малик ва Наманган кимё заводларида амалга оширилади. «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси 1992 йилдан автомобиль шиналарини ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилди. У 1996 йилда енгил автомобиллар учун 1,5 миллион дона, юк автомо-биллари учун 200 минг дона шина ишлаб чиқарадиган қувват-ларни ишга туширди.

Органик синтез кимёси ҳам республика кимё саноатининг энди ривожланиб келаётган тармоқларидан биридир. Унинг ривожланишига газ саноатидаги ўсиш ижобий таъсир кўрсат-моқда. Ҳозирги вақтда бу соҳаннинг йирик корхонаси Навоий кимё комбинатидир. Унинг таркибида ацетилен, сирка кисло-таси, ацетил-целлюлоза, нитрон тола ишлаб чиқарадиган қув-ватлар яратилган. Фарғона ва Наманган кимё заводларида ацетат ипак, вискоз ипак ишлаб чиқарилмоқда. Бу сунъий то-лалардан газлама, гилам, трикотаж ишлаб чиқаришда фойдала-нилади.

Кимё саноатининг маҳаллий аҳамиятга эга бўлган тармоқлари лак-бўёқ ва маиший кимё маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Тошкентдаги кимё саноати корхоналари лак-бўёқ Олмалиқ кимё комбинати турли хил кир ювиш воситалари ишлаб чиқаради.

Ўзбекистон кимё саноати корхона ва бирлашмаларида Хитой, АҚШ, Япония, Германия ва Италия фирмалари билан ҳамкорликда маҳаллий хомашёлардан янги-янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш, саноат чиқиндиларини қайта ишлашни автоматлаштириш, кимё саноатининг экспорт имкониятини кенгайтириш, қўшма корхоналар қуриш соҳасида жуда катта ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Қизилқум фосфорит комбинати (қуввати 210 млн. тонналик), Қўнғирот каустик сода заводи, Тубатаган калий ўғитлар заводи ҳамда қўпгина қўшма корхоналар жадал суръатлар билан қурилмоқда.

15.7. Қурилиш материаллари саноати

Мамлакатимиз кўп тармоқли қурилиш материаллари саноатига эга. Бу саноатнинг хомашё ресурслари республикамизнинг барча минтақаларида жуда кўп миқдорда учрайди. Нометалл хомашёлардан дала шпати, асбест, глауконит, волластанит, графит, тальк, абразивлар, гипс, цемент хомашёси, кварц қумлари, бетонит гили, гишт хомашёси кўп. Жумладан, волластанитнинг 50 га яқин, графитнинг 15 дан ортиқ, мрамарнинг 20, графитнинг 30 дан ортиқ конлари топилган.

Қимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлардан топаз, феоруза, тоғ, хрусталли, яшма, аметист, халцедон, нефрит, лазурит, радонит, амазонит, агальмотанитларнинг ҳам йирик-йирик захиралари мавжуд.

Мустақиллик йилларида қурилиш материаллари саноати ҳам деярли қайта қурилди, замонавий ускуналар, янги технология асосида жиҳозлантирилди. Жуда кўп қўшма корхоналар пайдо бўлди. Натижада кўп миқдорда ва сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми тез ўсиб бормоқда.

1998 йилда тармоқ корхоналарида 3286 минг. т цемент, 718 млн. дона шартли гишт, 325,7 млн. шартли тахта асбоцемент шиферлари, 7623 минг м² дераза ойналари, 854,6, минг м² ленолиум ишлаб чиқарилди.

Қурилиш материаллари саноати ўз ишлаб чиқариш хусусиятига қараб бир қатор тармоқларга бўлинади.

Цемент саноати. Мамлакатнинг Бекобод (1927), Қувасой (1932), Оҳангарон (1947), Навоий (1977) каби йирик саноат

корхоналарида цемент, текис ва тўлқинсимон шиферлар, асбо-цемент қувурлар, минерал пахта (вата) ва ундан тайёрланган буюмлар, цементкум черепицалари ва қурилиш саноатининг бошқа маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Тоштарошлик (тошга сайқал бериш) ҳам қурилиш материаллари саноатида алоҳида аҳамият кашф қилади. Бир томони тоғлар билан тутшиб кетган аксарият вилоятларимиз худудларида тоштарошлик яхши ривожланган. Саноатнинг мазкур тури, айниқса, Навоий, Самарқанд, Қашқадарё, Тошкент, Сурхондарё вилоятлари ва Қорақалпоғистонда ривожланган.

Қоплама тошлар захираларининг кўплиги ва хилма-хиллиги, тош жозибadorлиги бўйича Ўзбекистон кўпгина МДХ давлатларидан олдинда туради. Республикада 30 дан ortиқ мрамр, гранит, травертин (ғовак оҳак-тош), туф (ғовак тоғ жинси) ва бошқа тоғ жинси конлари топилган. Мамлакатимиз табиий тошлари завод ва комбинатларда сайқал берилиши билан ишлаб чиқаришга жўнатилади. Республикаимизнинг кўпгина шаҳарларида, шунингдек, Москва ва Киев, Новосибирск ва Бокуда, Бишкек ва Душанба шаҳарларида қурилган архитектура иншоотларида, метро станцияларида Ғозғон ва Нурота мрамри, Лангар, Севасой, Чоркесар гранити, Чуст травертини ишлатилган. 1970 йилда ишга тушган Ғазалкент тошга ишлов бериш комбинати (йиллик қуввати 150 минг м² тош плита), 1976-95 йилда ташкил этилган Тошкент тошга ишлов бериш комбинати (қуввати 88 минг м²), Нукус гранит-мрамр заводи (70 минг м²); «Қашқадарёмрамр» (қуввати 25 минг м²) «Самарқандмрамр» (қуввати 22 минг м²) бирлашмалари ва Сурхондарёда «Конпуртепа» гранит комбинати шу тармоқнинг йирик корхоналаридир.

Деворбоп материаллар, яъни пишиқ ғишт ишлаб чиқариш унлаб йирик заводларда амалга оширилади. Сўнгги йилларда, айниқса, чет эл технологиясига асосланган хусусий ғишт заводлари кўплаб қурилган. Керамика маҳсулотлари Тошкент ва Ангрендаги йирик комбинатларда ишлаб чиқарилади. Шиша ойна ишлаб чиқаришга чуқур ихтисослашган саноат корхоналари «Қувасойшиша» бирлашмаси ва Ғазалкент шиша ойна заводи.

Ёғочсозлик саноати ҳам қурилиш индустриясининг таркибий қисми бўлиб, унинг саноат корхоналари ёғочсозлик ёки дуррадгорлик, уйсозлик, асбобсозлик, араवासозлик, эгарсозлик, сандиқсозлик, панжарасозлик, ўймакорлик сингари жуда кўп тармоқлардан таркиб топган.

15.8. Енгил саноат

Ўзбекистон иқтисодиётида енгил саноатнинг улуши алоҳида ва кўп қирралидир. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари республика агросаноат мажмуи (АСМ)нинг таркибий қисмидир.

Мамлакат енгил саноати кўп тармоқли индустриал мажмуи бўлиб, унинг таркибида пахта тозалаш заводлари, тўқимачилик корхоналари, трикотаж ва шойи тўқиш, тикувчилик ва кўн-пойабзал, гиламчилик, чинни-фаянс буюмлари ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар бор.

Республика енгил саноати тармоқлари йилига 456 млн. м² ип газлама, 474 минг м² жун газлама, 47 млн. м² шойи газлама, 32,1 млн. дона трикотаж маҳсулотлари, 64,5 млн. жуфт пайпоқ, 5,5 млн. жуфт пойабзал, 2 млн. м² гилам ва гилам маҳсулотлари ишлаб чиқармоқда.

Пахта тозалаш саноати. У енгил саноат тармоқлари орасида етакчи ўринда туради. Республиканинг йирик шахарларида, барча вилоятларида ва аксарият туманларида замонавий технологияга эга бўлган пахта тозалаш саноати (биринчи навбатда пахта тозалаш заводлари) мавжуд.

Республика пахта тозалаш саноати ягона бошқарувда ишлайдиган пахта тайёрлаш пунктлари, қуритиш-тозалаш цехлари, транспорт хўжаликлари, пахта тозалаш заводларини ўз ичига олади. Таркибида 119 та пахта тозалаш заводи, 560 та пахта пункти фаолият кўрсатмоқда (1997). Пахтадан тола чиқиши ўртача 31—32 фоизни ташкил қилади. Толаси ажратиб олинган техник чигит ёғ-мой комбинатларида қайта ишланади. Мамлакатда йилига 1,2 млн. тоннадан кўп тола ва 200 минг тоннадан ортиқ уруғлик чигит тайёрланади.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида пахта майдонларини ярим миллион гектарга камайтирди. Бу нарса пахта саноати фаолиятига таъсир кўрсатди. Мустамлакачилик йилларида Ўзбекистонда қайта ишланган пахта толасининг 92—95 фоизи Россия, Украинага жўнатилар эди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон пахта толаси 40га яқин хорижий мамлакатларга, жумладан, Буюк Британия, Белгия, Жанубий Корея, Швецария, АҚШ, Туркия ва бошқа мамлакатларга экспорт қилинмоқда.

Тўқимачилик саноати. У ип ва ип газлама, ипак (шойи) газлама, жун газлама ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Ўзбекистонда тўқимачиликнинг таркиб топиши ва ривожланиши узоқ тарихга бориб тақалади. Бироқ, Ўзбекистон тўқимачилик саноати яқин ўтмишда яхши ривожлантирилмади. Бу саноат учун

асосий хомашё бўлган пахта толасининг гоят катта қисми ўзга районларга ташиб кетилди.

Республика тўқимачилик саноатини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири рақобатбардош газлама ишлаб чиқаришни кўпайтиришдан иборат. Шу мақсадда деярли барча вилоятларда замонавий техника ва технология билан жиҳозланган ўнларча йирик тўқимачилик корхоналари қурилди, айниқса, АҚШ, Италия, Туркия, Покистон, Ҳиндистон, Корея фирмалари билан ҳамкорликда ип газлама ишлаб чиқарадиган янги кўшма корхоналар қурилди. Жумладан, «Супертекстил» пахта ип-йиғирув Ўзбекистон-АҚШ кўшма корхонаси (Тошкент, 1993), ипак гиламлар ишлаб чиқарадиган «Афғон — Бухоро — Самарқанд» кўшма корхоналари (Самарқанд, Бухоро, 1993) ва Туркиянинг «Язекс» кор-порацисии билан ҳамкорликда Қорақалпоғистоннинг Эллиққалъа туманида «Панфен» кўшма корхонасининг ип йиғириш фабрикаси, Тўйтепа, Тошкент (Кўкча) фабрикалари қурилиши ҳамда эскиларини таъмирлаш, жиҳозлаш, тўқимачилик саноатининг истиқболини очиб бермоқда. Аммо, тўқимачилик саноатида юз бераётган катта ўзгаришларга қарамасдан республикада ишлаб чиқарилаётган пахта толасининг кам қисми мамлакатимиз саноат корхоналарида қайта ишланмоқда. Яқин келажакда эса республикада етиштириладиган пахта толасининг тенг ярмини қайта ишлашга эришиш вазифаси қўйилмоқда. Бунинг учун мамлакатимизнинг барча пахта етиштирадиган ҳудудларида турли қувватга эга бўлган тўқимачилик корхоналари қурилиши режалаштирилган.

Республика ипакчилик саноатида табиий ипак, кимёвий ва аралаш иплардан маҳсулот ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда саноатнинг бу тури қадимдан Марғилон, Наманган, Қўқон, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида шойи газламалар ишлаб чиқариш билан манхур бўлган. Шойи газлама ва зарли кийимлар ишлаб чиқаришда катта тажрибага эга бўлган ўзбек халқи ўз удумларини асрлар оша давом эттириб ва такомиллаштириб келмоқда.

Республикамызда дастлабки пиллакашлик фабрикалари 1926-1932 йилларда Самарқанд, Бухоро ва Марғилонда қурилган. 1937 йилда сунъий ипак газламалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Ҳозирги вақтда эса ушбу соҳада Марғилон (1926), Фарғона (1926), Самарқанд (1927), Бухоро (1927), Тошкент (1959), Наманган (1966), Урганч (1975), Шаҳрисабз (1976) ва Булоқбоши (1989) пиллакашлик фабрикалари ва уларнинг 12 та филиали ишлаб турибди.

Республикада шойи тўқиш соҳасида Марғилон шойи тўқиш комбинати (1928), Марғилон «Атлас» (1925) ва Наманган

(1966) шойи ишлаб чиқариш бирлашмалари, Наманган абрли газламалар комбината (1925), Самарқанд шойи ишлаб чиқариш бирлашмаси (1934), Қўқон шойи тўқиш фабрикаси (1926), Шўрчи ва Бойсун шойи тўқиш фабрикалари фаолият кўрсатмоқда.

Мамлакат шойи ва атлас тўқиш саноат корхоналарида ишлаб чиқарилаётган крепдешин, крепшифон, креп-жоржет, атлас, хонатлас, беқасам, шойи, сунъий ишлардан тўқилган абрли газламалар халқимиз эҳтиёжини қондириб келмоқда ва хорижга экспорт қилинмоқда.

Мамлакат тўқимачилик саноати мажмуида трикотаж буюмлари ишлаб чиқариш ҳамда тикувчилик ҳам тараққий этмоқда. Саноатнинг мазкур тармоқларига ихтисослашган йирик корхона (фабрика ва комбинат)лар Тошкент, Самарқанд, Андижон ва бошқа ўнлаб шаҳарларда фаолият кўрсатмоқда. Мазкур корхоналарда чиройли кийим-кечаклар билан бирга қўлда тикилган чопон, кўрпа-тўшак, гулкўрпа, зарбоф тўн, чойшаб, сўзана, кашта каби буюмлар юксак миллий санъат маҳсули даражасида ишлаб чиқарилмоқда.

Кун-пойабзал ишлаб чиқаришнинг географияси катта. Унинг йирик корхоналари кўпчилик вилоят марказларида фаолият кўрсатмоқда. Айниқса, Тошкентдаги иккита (1927, 1935), Бухоро, Самарқанд, Андижон, Қўқон, Чирчиқ ва Намангандаги пойабзал фабрикалари машҳурдир. Уларда ҳайвонлар терисидан юмшоқ ва қаттик чарм, табиий ва сунъий чармдан турли пойабзал (туфли, ботинка, этик, сандал, шиппак, пийма, калиш ва б.), шунингдек, телпак, от-улов асбоблари, атторлик буюмлари ишлаб чиқарилади. Пойабзал ишлаб чиқаришни такомиллаштириш соҳасида хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлик яхши йўлга қўйилган. Масалан, 1995 йилдан «Фарғонапойабзал» акциядорлик жамияти Германиянинг «Саламандер» фирмаси билан ҳамкорликда «Ўзсаламандер» қўшма корхонаси барпо этилиб, экспортбоп маҳсулот чиқара бошлади. Ушбу корхонанинг йиллига 8 турдаги 500 минг жуфт эркаклар пойабзали ишлаб чиқариш қувватига эга.

Тошкент кўн-мўйна заводида аёллар ва болалар учун мўйнали пальто, бош кийимлар, астари мўйна, авраси газлама бўлган буюмлар ишлаб чиқарилади. Бухоро — Қоракўл заводида Қоракўл териларига ишлов берилади.

Ўзбекистон енгил саноатида чинни идишлар тайёрлаш ҳам яхши йўлга қўйилган. айниқса, Тошкент, Самарқанд, Қувасой чинни заводларида чевар қўллар орқали тайёрланган (гулланган) коса, пиёла, чойнак, лаганларнинг довуғи етти иқлимга кетган. Масалан, Тошкент чинни заводида ишлаб чиқарилаёт-

ган «Оқ олтин», «Тонг» ва Самарқанд чинни заводида ишлаб чиқариладиган «Узум» ва бошқа чинни идиш тўпламлари халқаро ярмарка ва кўргазмаларда фахрли ўринларни эгаллаган.

Республикада канопо толасидан турли хил маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Унинг Тошкент ва Янгийўлда, Жумабозор ва Кетмонтепада, Янгиҳаёт ва Қўрғончада, Қуйи Чирчиқ ва Юқори Чирчиқда йирик саноат корхоналари ишга туширилган. Канопо толасидан брезент, пойандозлар, нотўқима матолар, қоп-ўров газламаси, арқон, кабель ипи ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Республика энгил саноатининг яна битта муҳим тармоғи мебель ишлаб чиқаришдир. Унинг географияси кенг. Айниқса, Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон, Шўрчи, Қўқон шаҳарларида фаолият кўрсатаётган мебель ишлаб чиқариш фабрикалари ассортиментининг кўплиги, маҳсулотининг юқори сифати билан ажралиб туради.

Мамлакатда «Ўзбекмебель» давлат акциядорлик бирлашмаси тузилган. Унинг таркибида 36 та мебель ишлаб чиқариш бирлашма корхоналари («Янгийўл» ширкати, 13 та мебель фабрикаси, 9 та мебель бирлашмаси, мебель кўзгуси корхонаси, ёғоч кесиш станоклари заводи ва бошқалар) бор.

Мамлакатдаги хорижий технологияни қўллаб ва замонавий ускуналар билан жиҳозланган мебелчилик корхоналарида меҳмонхона, ошхона, кабинет, ёғоқхона, ўрта мактаб ва олий мактаблар учун мебеллар ишлаб чиқарилади. Миллий мебель (хонтахта, сандиқ, курси, жовон) намуналарини, ҳашаматли мебеллар йиғмаларини ишлаб чиқариш миқёси эса тобора кенгайиб бормоқда.

Республика маҳаллий саноатида металлга ишлов бериш, ёғочни қайта ишлаш, халқ ҳунармандчилигининг зардўзлик, тикувчилик, туқувчилик, пичоқчилик, бадий каштачилик, дўшпиччилик, ўймакорлик, мисгарлик, заргарлик, кулоллик, миллий чолғу асбоблари ясаш, косибчилик, миллий каштачилик, гиламчилик ва бошқа тармоқлари ривожланган. Ўзбекистоннинг миллий мустақиллиги маҳаллий саноат ва айниқса, миллий ҳунармандчиликни ривожлантиришнинг кенг истиқболларини очиб берди.

15.9. Озиқ-овқат саноати

Қишлоқ хўжалиги ривожланган Ўзбекистонда саноатнинг бу тури қадимдан шаклланган ва ривожланиш босқичини даврлараро ўтаган. Дастлаб сув тегирмонларида ун, обжувозларда гуруч, жувозларда ўсимлик мойи, новвойхоналарда нонлар тайёрланган, қандолатчилар турли хил ширинлик (новвот, қурспе-

чак)лар, узумдан мусаллас, тарикдан буза ва бошқа шарбатли ва суюқ ичимликлар тайёрлаганлар.

Бугун Ўзбекистон халқ хўжалигида озиқ-овқат саноатининг улуши катта ва салоҳияти ўзгача. Саноатнинг мазкур тури асосан маҳаллий (қишлоқ хўжалиги) хомашёга таянади. Республика ялпи саноат маҳсулотининг салкам 10 фоизи озиқ-овқат саноати ҳиссасига тўғри келади. Тармоқ кўп хил. Унда сут ва гўшт, ёғ-мой ва балиқ маҳсулотлари, ун ва ун маҳсулотлари, мева-сабзавот ва консервалар, узум ва мева материаллари, спирт, ароқ, пиво, тамаки, чанқовбосар ичимликлар ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш йўналишлари йўлга қўйилган.

Озиқ-овқат саноатининг етакчи тармоғи гўшт ишлаб чиқаришдир. Ўтмишда маҳаллий аҳоли от гўштидан қазни, қорамол гўштидан узоқ сақланадиган, қуритилган ва қовурилган гўшт маҳсулотлари тайёрлашган. 1932 йилга келиб гўшт саноати республика халқ хўжалиги режасига алоҳида саноат тармоғи тарзида киритилган.

Эндиликда республиканинг барча вилоят марказлари ва йирик шаҳарларида гўшт комбинатлари ишлаб турибди. «Ўзгўштсаноат» уюшмаси таркибида 23 та йирик гўшт комбината, гўшт етиштиришга ихтисослашган 45 та хўжалик, вилоят туманларида эса бўрдоқчилик йўналишидаги 100 дан ортиқ ўрта ва кичик корхоналар бор.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизнинг турли географик районларида жамоа, давлат, ширкат ва фермер хўжаликлари ва тадбиркорлар томонидан замонавий технология билан жиҳозланган гўшт маҳсулотлари ва турли колбасалар ишлаб чиқарадиган кўпгина комбинатлар қурилди. Жумладан, биргина «Ўзбекбирлашу» таркибида колбаса маҳсулоти ишлаб чиқарадиган 34 та цех барпо қилинди. Республика гўшт саноатида Германия ва Туркия фирмалари билан ҳамкорликда ярим тайёр гўшт (яъни, гўштни ниширишга қиймаланган ҳолда тайёрланган) маҳсулотлари ишлаб чиқариш, гўштни қадоқлаш, ичак маҳсулотлари тайёрлаш ва уларни ўраб, истеъмолга чиқариш ишлари йўлга қўйилан.

Сут ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам озиқ-овқат саноатининг таркибий қисмидир. Саноатнинг ушбу турида сут-қатиқ, сариёғ, сут консервалари, қуруқ сут, пишлоқ, бринза, қаймоқ, музқаймоқ, айрон, сузма, қағаноқ, қурт каби маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистонда сут ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган саноат корхоналари жуда кўп. 1995 йилда ташкил қилинган биргина «Ўзгўштсаноат» уюшмаси таркибида 37 та сут корхонаси, 118 та сут қабул қилиш пункти фаолият кўрсатмоқда.

Озиқ-овқат саноатининг яна бир тармоғи — ёғ-мой ишлаб чиқаришдир. Саноатнинг бу тармоғида пахта мойи ишлаб чиқариш етакчилик қилади. Республикада йилига умумий қуввати 3 млн. тонна мойли ўсимлик уруғларини қайта ишлайдиган 20 дан ортиқ корхона ишлаб турибди. Уларда асосан ғўза уруғи, соя, рапе, мева данаклари уруғларидан мой ишлаб чиқарилади. Ўсимлик мойи ишлаб чиқаришда йилига 2,1 млн. т атрофида чигит ишлатилади.

Республика ёғ-мой саноати озиқ-овқат саноати ялпи маҳсулотининг 40 фоизини беради. Энг йирик ёғ экстракция заводлари Гулистон, Косонсой, Фарғона, Қўқон, Каттакўрғон, Денов, Урганчдир.

Тармоқ корхоналарида технологик жараёнларни такомиллаштириш ва ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, хорижий фирмалар билан ҳамкорликда қўшимча қувватларни ишга тушириш ишлари жадал олиб борилмоқда. Корхоналарни техникавий жиҳатдан қайта жиҳозлашда Крупн, Скет (Германия), «Альфа-Лаваль» (Швеция), «Жон Браун», «Карвер», «Краун» (АҚШ), «Маццони», «Боллистра» (Италия), Россия, Украина, Польша фирмалари билан ҳамкорликда муайян ишлар амалга оширилмоқда.

Мамлакат озиқ-овқат саноатида элеватор саноатининг ҳам ҳиссаси ошиб бормоқда. Бу мамлакат аҳолисининг ун ва ун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўла қондириш билан боғлиқ жараён тақозосидир.

Етиштирилган донни фақат элеватор хўжаликларида яхши сақлаш мумкин. Шунинг учун ҳам мазкур саноат тармоғини кенгайтириш мамлакат озиқ-овқат саноати ходимларининг галдаги энг муҳим вазифаларидан бирига айланган. 1965 йилда республикада умумий сифими 674 минг т бўлган 5 та элеватор ва 226 та галла омбори бўлган бўлса, эндиликда элеваторларнинг сифими бир неча марта ошган.

Эндиликда мамлакатда 45 та элеватор бор ва уларнинг умумий галла сифими 4,5 млн. тонна. Ҳар йили етиштириладиган галланинг ўртача 65 фоизи элеваторларда сақланади. Қайта жиҳозланган ва янгидан қурилган элеваторлар автоматик диспетчерлик бошқаруви тизимлари, галла ҳароратини автоматик тарзда масофадан туриб ўлчайдиган қурилмалар билан жиҳозланган. Мамлакатимиз аҳолисининг эҳтиёжини қондириш мақсадида унинг озиқ-овқат саноати йилдан-йилга кўп маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминламоқда. Мамлакат озиқ-овқат саноат корхоналарида 142,6 минг т гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 213,4 минг т. сут ва сут маҳсулотлари, 2,8 — 3 минг т.

хайвон ва 276 минг т. ўсимлик ёғи, 54,2 минг т. макарон маҳсулотлари, 542,2 минг т нон ва нон маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда унинг алоҳида ўрни бор. «Ўздонмаҳсулот» концернига қарашли Фарғона, Қува, Янгийўл, Шўрчи, Наманган, Самарқанд, Бухоро, Косойсой ва бошқа шаҳарларда кўп навдаги ун ишлаб чиқарувчи заводлар, комбинатлар қурилган. Республикада суткасига 120 т.дан 500 тоннагача дон тортадиган 20дан ортиқ корхона қурилган, 44 корхона техникавий жиҳатдан қайта жиҳозланган. Шунинг учун ҳам мамлакатда ун ишлаб чиқариш ҳажми тез ўсмоқда.

Нон ишлаб чиқариш асосан «Ўздонмаҳсулот» таркибидадир. Унга 4 та нон ишлаб чиқариш бирлашмаси (Тошкент, Янгийўл, Фарғона, Қарши) ва 21 та нон заводи қарайди. «Ўзбекбирлашув» тизимида ҳам нон ишлаб чиқарилади. Бу тизимда 242 та корхона, 3 мингга яқин тандир (новвойхона) ва кичик корхоналар бор. Уларнинг ҳар иккисидан суткасига 3575 тоннадан кўпроқ (300 хилдан ортиқ) нон маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Республика озиқ-овқат саноатида чорва моллари учун омихта ем, шолдан турли навли гуруч ишлаб чиқарилади.

Гуруч ишлаб чиқариш хомашё районларида яхши йўлга қўйилган. Қорақалпоғистонда Тахиятош, Хўжайли, Қонлиқўл, Шуманай, Чимбой, Хоразмда Урганч, Хонқа, Боғот, Сурхондарёда Музробод гуруч заводлари йирик корхоналардандир.

Республикада мева ва узум, сабзавот ва полиз маҳсулотларидан турли хил консервалар ишлаб чиқариш кенг кулоч ёзган. Унинг замонавий ускуналар билан жиҳозланган саноат корхоналарида мева комбинатлари, мурабболар, джем, шарбат, номидор пастаси, қуритилган мева, қовун қоқи ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Эндиликда мамлакат озиқ-овқат саноатида яна бир янги тармоқ — қанд-шакар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Саноатнинг бу турини ривожлантириш аҳолининг эҳтиёжини қондиришга қаратилган бўлиб, қанд ишлаб чиқариш учун хомашё тарзида қанд лавлаги етиштиришга киришилди. Мамлакатимизнинг серқуёш иқлимий шароитида қанд лавлаги ўсимлигининг қандлилик даражаси юқори бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам ҳукумат режалаштириш ташкилотлари қанд лавлаги етиштириш миқёсини кенгайтиришга алоҳида эътибор бермоқда. Хоразмда, Тошкент ва Самарқандда ҳамда бошқа вилоятларда қанд лавлаги экиш кенгайтирилмоқда, уларни қайта ишлаб, қанд-шакар ишлаб чиқаришга киришилди.

1995—1997 йилларда Туркия фирмалари билан ҳамкорликда Хоразм вилоятининг Хазорасн туманида шакар заводи қурилди. Завод суткасига 3 минг тонна қанд лавлагини қайта ишлаш қувватига эга. Франциянинг «ФСБ» фирмаси Самарқанд шаҳрида суткасига 6 минг тонна қанд лавлагини қайта ишлайдиган завод, шунингдек, кўнгина вилоятларда эса мини шакар заводлари қурилмоқда.

Вино ва майиз ишлаб чиқариш ҳам озиқ-овқат саноатининг алоҳида тармоғи. Мазкур тармоқда турли нав узумлардан майиз, узум қиёмлари, турли нав вино, коньяк, шампан виноси, ароқ ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Виночиликка ихтисослашган саноат корхоналарининг катта қисми «Ўзмева-сабзавотизимсаноат» уюшмасига қарайди.

Мамлакатдаги вино ва ароқ ишлаб чиқаришга ихтисослашган саноат корхоналарининг йиллик ишлаб чиқариш қуввати 25 млн. д/л га тенг. Тармоқда 16 та йирик корхона бор. Вино маҳсулотлари тайёрлаш ва қуйиш билан 60 га яқин корхона шуғулланади. Жумладан, соҳага ихтисослашган «Тошкентвино» комбинати, Тошкент шампан винолари заводи, Самарқанд вино ва Самарқанд — «Зарафшон» вино комбинатлари, Янгийўл, Қўқон, Бухоро, Шаҳрисабз, Денов ва бошқа шаҳарларда йирик корхоналар бор.

Вино саноати корхоналарида тайёрланаётган оқ, қизил, десерт винолар («Ўзбекистон», «Вассарга», «Буваки», «Юмалок» ва х. к.) дунёнинг халқаро кўразмаларида 100 дан ортиқ олтин, кумуш ва бронза медаллари билан тақдирланган.

Республикада пиво ва алкогольсиз ичимликлар ишлаб чиқариш ҳам кенг ривожлантирилган. Саноатни ушбу тармоғида йилига 17,7 млн. дал. пиво, 20 дал. чанқовбости ичимликлар, 380 млн. шиша минерал сув ишлаб чиқарилади.

Республика ош тузи яқин вақтларгача ўзга регионлардан келтирар эди. 1991 йилдан бошлаб мамлакатнинг ош тузига бўлган эҳтиёжи маҳаллий хомашё ҳисобига қондирилмоқда. Қорақалпоғистоннинг Қўнғирот туманида йилига 100 минг т, Сурхондарёнинг Шеробод тумани (Хўжайкон)да йилига 150—200 минг т ош тузи қазиб олинмоқда ва аҳоли кенг истеъмолга чиқарилмоқда.

Самарқандда чой қадоқлаш фабрикасида Ҳиндистон, Хитой, Гуржистон, Туркия, Индонезиядан келтирилган чойларга ишлов берилмоқда ва қадоқланмоқда. Корхона чет эл дастгоҳлари билан жиҳозланган бўлиб, йилига 11—12 минг т чой қадоқлайди.

Шундай қилиб мустақиллик йилларида мамлакатимиз саноати жадал ривожланмоқда, тармоқлари кўпаймоқда. Аммо

унинг худудий жойланишида ҳали ҳам тафовутлар катта. Республикамиз саноатида Фарғона (13,0 фоиз), Тошкент (11,8 фоиз), Андижон (9,8 фоиз) вилоятларининг салмоғи юқори бўлгани ҳолда Сирдарё (1,2 фоиз), Жиззах (1,1 фоиз), Қорақолпоғистон Республикаси (2,2 фоиз) ва Сурхондарё (2,4 фоиз) вилоятларида бу кўрсаткич жуда паст. Яқин келажақда барча вилоятларнинг саноат ривожланиш имкониятларини тўла ишга солиш, самарадорлигини ошириш республика иқтисодиётини қайта қуришнинг навбатдаги асосий вазифаларидан бирига айланмоғи лозим.

Қисқача хулосалар

XX асрнинг 90-йилларигача Ўзбекистонда тоғ-кон ва қишлоқ хўжалигига хизмат қиладиган саноат тармоқлари ривожлантирилди.

Ватанимизда ёқилги саноати кўмир, нефть ва газ тармоқларидан иборат. Кўмир саноати Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида, нефть саноати асосан Қашқадарёда ҳамда Андижон, газ саноати Қашқадарё, Бухоро ва Сурхондарё вилоятларида ривожланган.

Ўзбекистонда электрэнергия ИЭС, ГЭСларда ишлаб чиқарилади. Электрэнергиянинг асосий қисми ИЭСларда ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистонда рангли металлургия саноати яхши ривожланган. Унинг асосий марказлари Олмалик, Чирчиқ ва бошқа шаҳарлар ҳисобланади. Ўзбекистон олтин қазиб олиш бўйича жаҳонда 4-ўринда, унинг захираси бўйича 7-ўринда туради. Қора металлургия саноати Тошкент вилоятининг Бекобод шаҳрида мавжуд. Кимё саноати асосан минерал ўғитлар ва кислоталар ишлаб чиқаради. Йирик марказлари Чирчиқ, Фарғона, Самарқанд, Навоий шаҳарларида жойлашган.

Машинасозликнинг илгаридан қишлоқ хўжалиги учун машиналар ва ускуналар ишлаб чиқариладиган тармоғи ривожланган. 1996 йилдан бошлаб автомобиллар заводи ишга тушиши муносабати билан енгил автомобиллар ишлаб чиқарила бошланди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. XX аср бошларида Ўзбекистонда саноатнинг қайси тармоқлари ривожланган эди?
2. Собиқ иттифоқ даврида мамлакатимизда саноатнинг қайси тармоқлари яхши ривожланди?
3. Ўзбекистонда автомобиль заводлари қайси вилоятларда қурилди?
4. Ўзбекистонда йирик кимё заводлари рўйхатини тузинг.
5. Ўзбекистонда қандай қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусафасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Акрамов З.М. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Ўқитувчи 1994.
5. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. – Т.: 2000.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
7. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Уқув қўлланма. -Т: Университет, 2003.

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ ГЕОГРАФИЯСИ

16.1. Қишлоқ хўжалигининг республика иқтисодиётида тугган ўрни

Республика иқтисодиётини ривожлантириш ва халқ фаровонлигини яхшилаш кўн жихатдан қишлоқ хўжалигининг ривожланиш ҳолати самарадорлигига боғлиқ. Республика аҳолисининг 49 фоизидан ортиғи қишлоқ жойларда яшайди, санот салоҳиятининг деярли ярми қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш билан банд. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилишдан давлат валютасининг 50 фоизи ву-жудга келади.

Маълумки, ер ва сув ресурслари аграр секторнинг асосий ишлаб чиқариш воситалари ҳисобланади. Ўзбекистонда ерларнинг 72 фоизи қишлоқ хўжалигида турли йўналишда фойдаланилади ҳамда республика сув лимитининг 86 фоизи аграр секторда ишлатилади.

Ватанимиз ер юзасида суғориладиган деҳқончилик ҳамда чорвачиликнинг энг қадимий регионларидан. Унинг қулай табиий шароитига мувофиқ тарзда халқимизнинг меҳнат кўникмаси туфайли Ўзбекистон пахта, пилла, қорақўл териси, майиз, қовун ва бошқа маҳсулотлар етиштириш билан жаҳонга донг таратган.

Яқин ўтмишда мамлакат қишлоқ хўжалиги бир томонлама ривожлантирилган, «Ўзбекистон — мамлакатнинг асосий пахта базаси» шиори амалда эди. Ерларнинг тенг ярми шўрланиб кетганлиги, агротехника тадбирларининг бузилганлиги, аҳолини дон ва гўшт маҳсулотлари билан таъминлашдаги қийинчиликлар пахта якка-ҳокимлигининг асорати эди. Шунинг учун ҳам бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи босқичида қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш ниҳоятда мураккаб кечди.

Мамлакат мустақиллигининг дастлабки йилиданоқ, пахта якка-ҳокимлигини бартараф этишга киришилди ва «ғалла мустақиллиги»ни таъминлаш мақсадида дастур ишлаб чиқилди.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни ўтказиш ва бозор муносабатларини шакллантириш билан боғлиқ муҳим ҳуқуқий-меъорий асослар яратилди, ташкилий-иқтисодий йўналишлар ишлаб чиқилди. Бу борада мамлакат қишлоқ хўжалигини тубдан ислоҳ қилиш билан боғлиқ ўнлаб қонунлар қабул қилинди. Жумладан, «Ер тўғрисида» (1990), «Давлат тасарру-

фидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» (1991), «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» (1992), «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида» (1992), «Ер солиги тўғрисида» (1993), «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш тўғрисида» (1995) ва бошқа қонунлар шулар жумласидандир.

Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида 1996 йил 1 ноябрда Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалик вазирлиги ҳамда Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги негизда Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ташкил қилинди. Айрим соҳаларни чуқур ихтисослаштиришга кўра, қишлоқ хўжалигидаги бир қатор қорхоналар «Ўзмевасабзавотизимсаноат», «Қорақўл», «Пилла», «Ўзпаррандасаноат», «Асал» каби уюшма ва республика ишлаб чиқариш бирлашмаларига қаратилди.

✓ Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш бўйича республика Президентининг 1998 йил 18 мартдаги фармонида мувофиқ республика комиссияси тузилди. Бу комиссия 1998-2000 йилларга мўлжалланган қишлоқ хўжалигидаги ислохотларни чуқурлаштириш дастурини ишлаб чиқди.

✓ Шундай қилиб, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги чуқур ислохотларни бошидан кечирмоқда; қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларини шакллантириш, мулкчиликнинг нодавлат шаклига ўтиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, деҳқон (фермер) хўжаликлари фаолиятини йўлга қўйиш каби муҳим масалалар ҳал этилмоқда. 2002 йилга келиб турли мулк шаклига эга бўлган 2658 минг қишлоқ хўжалик қорхоналари, 72,4 минг фермер хўжаликлари ташкил этилди.

Қишлоқ жойларда томорқа эгаларига 600 минг гектарга яқин унумдор ерлар ажратиб берилди. Эндиликда хўжалик тоифалари бўйича ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда деҳқон хўжаликлари 65,4, қишлоқ хўжалик қорхоналари 24,6 ва фермер хўжаликлари 9,9 фоизни эгаллайди.

Ишлаб чиқаришни ташкил этиш, қишлоқларда мулкдорлар синфини вужудга келтиришнинг мумкин бўлган шаклларида бири сифатида мулкрий пайларни жорий этиш асосида қишлоқ хўжалик қорхоналарини пайчилар жамиятига айлантириш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг мутлақ кўп қисми иқтисодиётнинг нодавлат секторида ишлаб чиқарилмоқда (40-жадвал).

Ўзбекистон Республикасида 2001—2002 йилларда қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг ишлаб чиқарилиши

Маҳсулот турлари	Ўлчов бирлиги	2001 йил	2002 йил
Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти, шу жумладан:	млрд.сўм	2104,8	3257,2
зироатчилик маҳсулотлари	млрд.сўм	1086,0	1650,0
чорвачилик маҳсулотлари	млрд.сўм	1018,8	1607,2
Ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришида давлат секторининг улуши	фонз ҳисобида	1,4	1,3
Подавлат секторининг улуши	фонз ҳисобида	98,6	98,7

Носамарадор қишлоқ хўжалик корхоналарини санация қилиш давом эттирилмоқда, кўпгина санация қилинган хўжаликлар эса йилни фойда билан яқунламоқда.

Пахта яккаҳокимлигига барҳам берилиб, дон ва бошқа озуқа экинлари майдонлари кенгайтирилди. 2002 йилда 1,52 млн. га майдонга бошоқли дон экинлари экилди. 5,5 млн. т. бошоқли дон, жумладан, 4,9 млн. тоннадан кўн буғдой ҳосили йиғиб олинди.

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника таъминотини яхшилаш мақсадида янги техника, ўғит, ёқилғи ва мойлаш материаллари етказиб беришни яхшилаш бўйича давлат дастури ишлаб чиқилган ва у босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Жумладан, чет эллардан (АҚШ, Германия) юқори меҳнат унумдорлигига эга бўлган пахта терадиган, ғалла ўрадиган (Кейс) комбайнлари келтирилди. Уларнинг айрим турлари ва эҳтиёт қисмларини ўзимизда ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Қишлоқ хўжалиги техникасидан самарали фойдаланиш мақсадида туманларда 200 дан ортиқ машина-трактор парклари (МТП) ташкил этилди. Дастурга кўра, бу парклар хўжаликлардаги машина ва меҳанизмларни кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқи билан ижарага олади ва ерларни экишга тайёрлаш, экинларга ишлов бериш ва ҳосилни йиғиб-териш олишга доир ишларни хўжаликлар билан келишиб бажаради. МТПларда қишлоқ хўжалик техникаларини таъмирлайдиган катта қувватлар ишга туширилмоқда.

Республикада олиб борилаётган аграр сиёсат натижасида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини суғурталаш, аванслаш ва тўлов муносабатлари такомиллаштирилмоқда. Янги аграр сиёсатнинг босқичма-босқич амалга оширилиши туфайли Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотларининг ўсиш суръатлари барча МДХ мамлакатларидагига қараганда анча юқоридир.

✓ Қишлоқларда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича муайян чора-тадбирларнинг амалга оширилиши янги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажмининг ўсишини таъминламоқда, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида сифат ўзгаришларга олиб келмоқда.

✓ Ўтказилаётган иқтисодий ислохотлардан кўзда тутилган бош мақсад қишлоқда ҳақиқий мулкдорлар синфини, ер ва маҳсулотнинг ҳақиқий эгаларини шакллантиришдир. Қишлоқ жойларда тадбиркорликни ривожлантириш орқали қишлоқ хўжалик корхоналарининг иқтисодий самарадорлигини ошириш асосий масалалардан ҳисобланади.

Илғор мамлакатлар тажрибасига кўра, қишлоқ хўжалигининг юқори даражада ривожланиши, аввало саноат ривожини билан боғлиқдир. Маълумки, АҚШ ҳамда Европанинг бир қатор ривожланган мамлакатларида аҳолининг 4-5 фоизини ташкил этадиган, замонавий техника ва технологияга эга бўлган фермер хўжаликлари ўз халқини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан тўла таъминлаш билан бирга уларнинг кўпини экспортга чиқарадилар. Ҳозирги вақтда республикамиз халқ хўжалигида иш билан банд бўлган 3,8 млн. аҳолининг салкам ярми ҳамон қишлоқ хўжалиги соҳасида меҳнат қилмоқда. Келажақда ана шу ортиқча меҳнат ресурсларини саноатга, хизмат кўрсатиш соҳаларига жалб этиш иқтисодий сиёсатнинг муҳим йўналиши бўлиб қолиши лозим.

Қишлоқ хўжалигида ривожланишнинг навбатдаги босқичида ишни «етиштириш — қайта ишлаш — сотиш» учлик бирлиги занжирида ташкил қилиш долзарблик касб этмоқда. Бунинг учун қишлоқ жойларида маҳсулотларни замонавий техника ва технология асосида қайта ишлайдиган қатор саноат корхоналар қуриш ва занжирли учликни ишга тушириш керак. Қишлоқ хўжалигини агросаноат интеграцияси (АСИ) негизинда ривожлантириш қишлоқ хўжалик корхоналарини қайта ишлов берувчи саноат корхоналари билан боғлаб иш юритишни тақозо қилади. Бу қишлоқ хўжалиги билан қайта ишловчи саноат уйғунлашувини таъминлайди. Бу муаммони ҳал этиш учун катта молиявий ресурслар талаб этилади. Назаримизда бундай маблағларни хорижий мамлакатлардан, халқаро молиявий ташкилотлардан қарз олиш йўли билан ҳал қилиш мумкин. Шунини таъкидлаш керакки, ривожланган мамлакатларда ҳам қишлоқ хўжалиги доимо давлат кредитига муҳтож.

✓ Шундай қилиб, янги иқтисодий шароитда қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларидан бири қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини замонавий техно-

логияга асосланган корхоналар тизimini барпо этиш орқали ҳал қилишдир. Турли мулк шаклидаги бундай корхоналарни барпо қилиш аҳоли бандлиги ҳамда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлайди.

16.2. Ер фонди

Мамлакатимизнинг ер фонди 44,405 минг га, шундан қишлоқ хўжалик ер турларининг умумий майдони 26,8 млн.га. Уларнинг катта қисми (82,8 фоиз)ни Қизилқум, Устюрт ва бошқа чўл ҳамда тоғолди, тоғ яйловлари эгаллайди; ўрмонзор ва бутазорлар 5,4 фоизни, кўп йиллик дарахтзорлар 1,3 фоизни, пичанзорлар 0,42 фоизни, бўз ерлар 0,3 фоизни ташкил этади (41-жадвал).

41-жадвал

Республика қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган ерлар ва уларнинг тақсимооти

Ер турлари	Минг га	фоиз
Қишлоқ хўжалиги ер турларининг жами	26766,4	100
жами экин ерлари	4061,9	15,7
шундан сўғориладиган	3317,3	15,2
Кўп йиллик дарахтзорлар,	355,7	1,3
шу жумладан:		
а) боғлар	171,3	0,63
б) узумзорлар	104,4	0,4
в) тутзорлар	70,4	0,26
г) мевали кўчатзорлар	9,6	0,04
Ер турлари	Минг га	фоиз
Бўз ерлар	77,8	0,3
Пичанзорлар	112	0,42
Ййловлар	22159	82,8
Ўрмонзорлар ва бутазорлар	1458,5	5,4

16.3. Дехқончилик

Дехқончилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи. Дехқончиликнинг қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотига ҳиссаси 65-70 фоизни ташкил қилади. Мамлакат табиий-иқтисодий шароитига кўра, унинг турли минтақаларида аҳоли азалдан суғорма ва лалмикор дехқончилик билан шуғулланиб келган.

Лалмикор дехқончилик майдони 1 млн. га дан кўп бўлиб, улар асосан адир зоналарда жойлашган. Бу ерларда буғдой, арпа, нухат, кунжут, зигир, лалми, қовун, тарвуз экилади, боғдорчилик қилинади.

Суғориладиган ерлар 1914 йилда 1,8 млн. га бўлса, Мирзачўл, Қарши, Жиззах, Сурхон-Шеробод чўлларининг ўзлаштирилиши, Марказий Фарғонада янги ерлар очилиши натижасида 1998 йилга келиб 4,2 млн.га дан ошди. Чўлларни ўзлаштириш билан республикада йирик-йирик ирригация иншоотлари барпо қилинди. Натижада суғориб, деҳқончилик қилиш миқёси мунтазам ортиб борди. Лекин суғориладиган ерлар жами ер ресурсларининг атиги 9,3 фоизини ташкил қилади, аммо деҳқончилик ялпи маҳсулотининг 98,5 фоизини беради.

Суғорма деҳқончиликда асосий соҳа пахтачилик ва ғаллачиликдир. Шунингдек, суғориладиган зонада сабзавот, картошка, поллиз, тамаки, каноп, хашаки экинлар етиштирилади ва деҳқончиликнинг бошқа турлари билан шуғулланилади. Узум ва мева етиштириш ҳам асосан суғориладиган зонада амалга оширилади.

Республика қишлоқ хўжалигида тамоман товар аҳамиятга эга бўлган соҳа — пахтачиликдир. Унинг мамлакат иқтисодиётида аҳамияти жуда катта асосий валюта ресурсидир. Ўзбекистоннинг саҳий табиати, иссиқ иқлими, иссиқ, ер, сув ва бой меҳнат ресурслари, халқининг асрлар давомида тўплаган тажрибаси, деҳқончилик маданияти пахтачиликнинг сердаромад тармоққа айланишини таъминлаган. Шунинг учун ҳам унинг пахта етиштиришдаги юксақ кўрсаткичлари жаҳондаги катта мавқеини белгилаб берган. Ўзбекистон пахта етиштиришнинг барча қирралари бўйича жаҳондаги кучли тўққизлик орасида бешинчи ўринни мустаҳкам эгаллаб келмоқда.

Ўзбекистон жаҳонда (АҚШ дан кейин) пахта толасини экспорт қиладиган энг йирик мамлакат. Пахтачилик агросаноат мажмуи республика халқ хўжалигининг 70 фоиздан кўпроқ тармоқлари билан техника ва технологик жиҳатдан боғлиқ. Айниқса пахта етиштириш ва уни қайта ишлашни агросаноат интеграцияси (АСИ) негизида ривожлантириш натижасида пахтачилик оғир ва енгил саноатнинг ўнлаб соҳалари билан боғланган. Жумладан, республикада шакланган пахтачилик агросаноат мажмуи пахтачилик учун қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, кимё, енгил саноатларни, инфратузилма тармоқларини ва ноишлаб чиқариш соҳаларини ўз ичига олади.

Ўза-иссиқсевар ўсимлик. Ўза навларининг ҳаво ҳароратининг ижобий ва фойдали кўрсаткичларига талабчанлиги ҳар хил. Масалан, узун толали ўза навлари мамлакатимизнинг барча географик минтақаларида яхши етилиб, яхши ҳосил берса, ингичка толалилари фақат жанубий минтақаларда экилади. Негаки, ингичка толали навлар ўта иссиқсевар бўлиб, айни пайтда ўзида узоқ вегетация даврларини ҳам талаб қилади.

Ўзбекистон пахтачиликни изчил ривожлантириб келаётган давлатлар қаторида уни ёнасига механизациялаш, кимёлаштириш, ғўзанинг серхосил ва эртапишар навларини яратишда катта доvon ошган. Республиканинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистонда пахтачиликнинг илмий асосланган минтақавий дехқончилик тизими ҳамда ғўза етиштиришнинг индустриал технологияси ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон пахтачилиги мамлакатда мустақиллик қўлга киритилиши билан ўз географиясини бирмунча қисқартирди. Ғўза 1986 йилда 2091,2 минг. га ерга экилган бўлса, 1998 йилда 1521,6 минг.га ерга экилди (42-жадвал).

42-жадвал

Республика дехқончилик тармоқларининг ривожланиши

	1993 й.	1996 й.	1997 й.	2002 й.	Ўзини 2002 й.да – 1993 й.га нисбатан, %
Экин майдонлари, минг гектар					
Жами экин майдонлари	4229,7	4007,0	4116,2	3540,8	96,3
Ўқумладан, экинлари	1280,3	1740,5	1757,3	1393,7	131,6
Техника экинлари	1731,8	1525,1	1536,0	1462,2	90,2
Пахта	1695,1	1487,3	1511,9	1421,0	89,7
Қарғошқа	44,5	44,3	57,4	48,9	93,7
Сабзавот	151,9	131,0	129,1	127,5	86,7
Полиз экинлари	48,1	39,3	35,9	37,3	94,8
Дехқончилик маҳсулотлари етиштириш					
Дон (минг. т)	2142,4	3562,0	3775,6	3550,8	163,2
Шу жумладан буғдой	876,0	2741,8	3073,0	4967,4	404,8
Пахта (минг т.)	4234,5	3350,1	3645,0	3122,4	75,7
Қарғошқа (минг т.)	472,4	513,5	691,9	777,2	145,4
Сабзавот (минг т.)	3038,7	2497,4	2384,2	2953,0	77,4
Полиз экинлари (минг. т.)	622,3	469,7	367,6	475,4	74,7
Мева (минг. т.)	560,1	604,8	547,7	818,5	137,5
Ўзум (минг. т.)	381	478,3	511,5	516,4	138,3

Табийийки, мамлакатда пахта майдонини қисқартириш суғориладиган зонада буғдой етиштириш географиясини кескин қўпайтириш билан боғлиқ кечди. Ўз навбатида, пахтачиликни интенсив ривожлантириш масаласи унинг юқори ҳосилдорлигини сақлаб қолиш билан боғлиқ равишда таъминланмоқда (43-жадвал).

Ўзбекистонда пахта етиштиришнинг ўсиши

Йиллар	Пахта майdonи, миг.га	Ўртача хосилдорлиги ц/га	Ялли пахта хосили, миғ т.	Ялли пахта хосилининг ўсиши; 1924й.га нисбатан, марта
1924	264,8	7,8	205,8	—
1930	883,8	8,4	744,3	3,6
1940	923,5	15,0	1385,9	6,7
1950	1098,1	20,3	2225,6	10,8
1960	1386,6	20,4	2823,5	13,7
1970	1709,2	26,3	4495,2	21,8
1980	1877,7	29,7	5578,6	27,1
1990	1830,1	27,6	5058,0	24,6
1995	1492	26,4	3934,1	19,1
1996	1487,3	22,5	3350,1	16,3
1998	1521,6	21,3	3206,2	15,6
2002	1421,0	22,0	3122,4	14,3

Сўнги йилларда пахтачиликни чуқур механизациялаш ва пахтани машиналарда теришга алоҳида эътибор берилмоқда. Республика қишлоқ хўжалик машинасозлиги пахтачиликка мослаштирилган тракторлар, сеялкалар, культиваторлар, пахта териш машиналарининг янги-янги маркаларини яратиш ва жорий қилишда чет эл (АҚШ, Германия, Япония ва б.) фирмалари билан ҳамкорлик қилмоқда. Пахтачилик машиналари бўйича бир неча махсус лойиҳалаштириш ташкилотлари ва конструкторлик бюrolари фаолият кўрсатмоқда.

Республикада пахтачиликни кимёлаштиришга ҳам катта эътибор берилмоқда. Уни минерал ўғитлар билан озиқлантиришнинг илмий асосланган меъёрлари чет эл тажрибалари асосида такомиллаштирилмоқда. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, биргина минерал ўғитнинг ўзи ғўза ҳосилдорлигини 40 фоизгача оширади. Шунинг учун ҳам ғўза майдонларида турли хил минерал ва органик ўғитни ишлатиш, гербицид, пестицид, дефолиантларнинг илмий асосланган меъёрларини қўллаш ривожланишнинг ҳозирги босқичида айниқса долзарбдир. Чунки ҳозирги вақтда, бир томондан, пахта майдонлари ярим миллион гектарга қисқарган, иккинчи томондан эса, унинг ҳосилдорлигини ошириб бориш эвазига ялли ҳосил етиштиришни барқарор сақлаб туриш вазифаси ўртага ташланган. Пахта ялли ҳосили етиштиришни барқарорлаштириш, унинг ҳосилдорлигини (30—35 центнергача) ва пахтадан тола чиқиши эса (33 фоизгача) ошириш долзарб вазифа қилиб қўйилган. Бунга эри-

шишда пахтачиликни тўла механизациялаш ва кимёлаштиришдан ташқари «пахта-беда-ғалла», «пахта-ғалла» алмашлаб экишни жорий қилишнинг муҳимлиги тан олинган.

Шу мақсадда республика пахтачилигини ривожлантиришда янги-янги агротехника усуллари кенг қўлланилмоқда. Жумладан, 1997 йилда биринчи марта 350 минг га, 2002 йилда 850 минг га майдонга чигит плёнка остига экилди. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, чигит эрта экилади ва бинобарин, эрта ҳосил етиштирилади, ҳосилдорлик ҳам ошади. Эртаги пахтадан бўшаган ерлар эса, такрор деҳқончилик қилишга кенг имкониёт яратади.

Республикада эндиликда ғўза селекцияси ва уруғчилиги илмий тадқиқот институтлари, уларнинг вилоятлардаги филиаллари, пахтачилик бўйича жаҳон миқёсида эътироф этилган Ўзбекистон ФА қошидаги «Биолог» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси обрўли илмий марказлардандир. Ушбу илмий муассасалар кучи ва ҳамкорлигида ғўза селекциясида янги илмий йўналишларга асос солинган. Шу билан бирга чет элларда пахтачилик соҳасида тўпланган технологияларни Ватанимизда жорий этишда ҳам бирмунча ишлар қилинмоқда. Жумладан, ғўзани янги усулда суғориш, озиқлантириш, ишлов бериш, АҚШ ва Исроил каби давлатларнинг пахта ҳосилини эрта муддатларда йиғиб олиш борасидаги тажрибалари мамлакатимизнинг турли минтақаларидаги хўжаликларда синовлардан ўтказилмоқда, яхши натижалар кенг кўламда оммалаштирилмоқда.

Дончилик. Дончилик аҳолини бевосита озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда бирламчи ўрин тутати. Унинг аҳоли эҳтиёжини қондиришдаги ҳамда чорвачиликнинг ем-хашак базасини мустаҳкамлашдаги аҳамиятини инобатга олган Ўзбекистон ҳуқумати мустақилликнинг дастлабки йилиданоқ «Дон мустақиллигини таъминлаш» ширини ўртага ташлади.

Эндиликда мамлакат деҳқончилигида дончилик ўзининг ишлаб чиқариш миқёсини суғориладиган ерларда кенгайтирмоқда, дон етиштириш агротехникасини қайта тикламоқда, бугдойнинг янги-янги серҳосил навларини яратмоқда.

Республика дончилиги кўп хил экинлар турини ўз ичига олади. Дон олиш учун бугдой, арпа, жавдар, шоли, сули, макка-жўхори, оқ жўхори, тарик, дуккакли дон экинлари — нўхат, мош, ловия, ерёнғоқ, мойли дон экинлари — зиғир, кунжут, соя, ерёнғоқ, канақунжут, махсар, кунгабоқар, индов ва бошқалар етиштирилади.

Ғаллачилик. 1930 йилларгача Ўзбекистон иқтисодиёти ва айниқса, унинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида ғалла ва

биринчи навбатда, буғдой ва арпа етиштириш муҳим аҳамият касб қилган. Бироқ собиқ Иттифоқда «Пахта мустақиллигини таъминлаш» шиорининг ўртага қўйилиши ва унинг ҳал қилиниши ва кейинчалик пахта яккаҳоқимлигининг қарор топиши республикада ғалла етиштиришни иккинчи даражали вазифага айлантириб қўйган эди.

Ўзбекистон азал-азалдан ўз аҳолисининг дон, ун ва ун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини ўз ички имкониятлари ҳисобига қондириб келган ва буғдой етиштиришда янги-янги серҳосил навлар яратиб, катта тажриба орттирган эди. Бироқ собиқ Иттифоқ даврида буғдой ва арпа майдонлари кескин қисқариб борди, улар суғориладиган зонадан сиқиб чиқарилди. Аҳолининг ун ва ун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш эса ўзга регионларга боғлаб қўйилди. Аҳоли истакларини инobatга олмасдан бундай иш тутиш хато эди. Масаланинг иккинчи бир нозик томони ҳам бор эдики, аста-секин ғалла етиштириш агротехникаси унутилди. Буғдой, арпа, шולי етиштиришни фан қилишлари асосида ривожлантириш, уларнинг янги-янги навларини яратиш ва районлаштириш, қишлоқ хўжалигини юритиш амалиётда ахён-ахёнда учрайдиган ҳодиса бўлиб қолди.

Мамлакатда ғалла етиштиришни кескин ривожлантириш масаласи ҳал қилинаётган ҳозирги даврда «орқага чекиниш»ларнинг асоратидан қутилиш, яъни буғдой ва бошқа донли экинлар етиштиришнинг унут бўлган агротехника усулларини тиклаш, уларнинг янги-янги навларини яратиш ва районлаштириш ишлари мажмуаси ҳал қилинмоқда. Шунингдек, ғалла экинларининг тармоқ тузилишига ўзгаришлар киритилмоқда.

Мамлакат ғаллачилигида, айниқса, буғдой етиштириш пахта билан ёнма-ён қўйилмоқда ва дехқончиликнинг ўзак соҳасига айлантирилмоқда. Буғдой етиштиришнинг лалмикор ерлардаги миқёси камайган бир пайтда, унинг суғориладиган зонадаги майдони кескин кенгайтирилди. Масалан, 1992 йилда суғориладиган майдонларда буғдой ва арпа майдони 90 минг гектарга кўпайтирилган ва ғалла етиштириш 1991 йилдагига нисбатан 240 минг тоннадан ортган эди.

Кейинчалик ғалла экин изчиллик билан олға силжиди. Айниқса, мамлакат ғалла мустақиллигини таъминлашда 1995 хўжалик йилида катта қадам ташланди. Уша йили республикадаги жами экинлар майдонининг 40 фоизи ғалла экин учун ажратилди. Унинг экин майдони 1300 минг гектарга етказилди. Шундан 828 минг гектари суғориладиган зонага тўғри келди. Бу майдонларда бошоқли дон экинлари салмоғи 1200 минг гектарни ташкил қилди. 2002 йилда мамлакатнинг лалмикор, шартли су-

гориладиган ва суғориладиган зонасида салкам 1,53 млн. га ерга бугдой экилди ва 5,5 млн. тонна ҳосил йиғиб олинди.

Галла экинларидан мўл-ҳосил етиштириш омилларидан бири яхши ва районбоп навдир. Мамлакат галлачилигида (унинг суғориладиган зонасида) галланинг қилтиқсиз (безостая), «Унумли бугдой», «Сете Церрос», «Санзар-4», «Интенсив», «Санзар-8», «Қарши-7», «Зафар», «Ёнбош», лалми ерларда «Қизил Шалола», «Сурхон-5688», «Ўзрос-7—13», «Толмас» каби навлари экилди. Экилаётган бугдой навларидан суғориладиган зонанинг ихтисослашган хўжаликларида 40—50 центнерга етказиб ҳосил олинмоқда. Шунинг учун ҳам республика галлакорлари олдига суғориладиган майдонларда гектаридан ўртача 30-35 центнердан, лалмикор ерлардан 9-12 центнердан ҳосил етиштириш асосий мақсад қилиб қўйилган. Ушбу мақсаднинг амалга оширилиши эса мамлакат галла мустақиллигини таъминлайди.

Галла экинлари орасида кенг тарқалган донли ва озуқабоп экин маккажўхоридир. Уни, одатда, дон олиш ва чорва молларига озуқа етказиб бериш мақсадида экишади.

Ўзбекистонда маккажўхори кенг тарқалган экин. У барча вилоятларда (суғориладиган майдонларда) экилади. Маккажўхорининг ҳар гектаридан 50 центнерга етказиб дон, 1300—1350 центнер кўкпоя олинади. 1998 йилда мамлакатда 140,5 минг тоннадан кўп маккажўри дони етиштирилган.

Ўзбекистон галлачилигида шоликорликнинг ҳам ўз ўрни бор. У айниқса, Амударё этакларида кўп етиштирилади. Хоразм вилоятига республикаимиз шоли экин майдонларининг ва ялли ҳосилининг 43,2 фоизи, Қорақалпоғистон республикасига 37 фоизи тўғри келади. Шунингдек, шоли Тошкент, Сирдарё, Андижон, Наманган, Сурхондарё вилоятларида ҳам кенг майдонларда етиштирилади. Шоли, асосан сув ичида ўсади, етилади. Шоли ўсимлиги шўрҳок тупроқларни ёқтиради. Айни бир пайтда, иссиқсевар бўлган мазкур экин Амударё, Сирдарё, Сурхондарё ва бошқа йирик дарёлар қайирларида яхши ҳосил беради.

1998 йилда мамлакатда салкам 150 минг га ерга шоли экилган ва 346,5 минг тонна ҳосил олинган. Шолининг «ЎзРОС — 713», «ЎзРОС — 17», «Нукус-2», «Авангард» навлари серҳосилдир.

Тошкент вилоятининг Юқори Чирчиқ ва Қуйи Чирчиқ туманларида канопчилик ривожланган. 1936 йилдан бошлаб иқлимлаштирилган бу толали ўсимликнинг поясидан тола, газлама, ўров материаллари, қоп, брезент, каноп арқон, каноп ип, кабел ип тайёрланади. Мамлакатимизнинг айрим ҳудудларида аҳоли тамакичилик билан шуғулланади. Тамаки нисбатан юмшоқ иқлимий шароитда яхши ўсади ва мўл ҳосил беради. Самарқанд

вилоятининг Ургут тумани тамакичиликка ихтисослашган. Тамаки, шунингдек, Қашқадарё вилоятининг (Китоб, Шахрисабз, Яккабоғ туманлари) тоғли қисмларида ҳам етиштирилади.

Картошка, сабзавот, полиз экинлари. Республикаимизнинг табиий иқлим шароити мазкур экинларни кенг районлаштириш ва улардан юқори ҳосил олиш учун ўта қулай. Мамлакатимизда етиштириладиган сабзи, пиёз, лавлаги, шолғом, турп, картошка, карам, бодринг, саримсоқ, бақлажон ва айниқса қовун, тарвуз, помидорлар ўзининг ўта ширинлиги, маззалилиги билан ажралиб туради. Уларнинг кўпини қайта ишлаб экспорт қилиш имкониятлари тобора кенгайиб бормоқда.

Сўнги йилларда ушбу тармоқларни ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Айниқса, картошка «иккинчи нон» деб таърифланиб, унинг аъло нав уруғлари хориждан келтириб районлаштирилмоқда.

✓ Мевачилик ва узумчилик. Ўзбекистоннинг агроиқлим иссиқ ресурслари ҳар қандай мева ва узум донасининг қандлилиқ даражасини оширишга қодир. Шунинг учун серқуёш диёримизда етиштириладиган турли мевалар ва узум навлари ширин-шакар, ўта лаззатли бўлади.

Шафтоли, ўрик, ёнғоқ, жийда, бодом, pista, анор, олхўри, турли навдаги узумлар боғларимизни безайди. Улардан тайёрланган консервалар, шарбатлар, қиёмлар, майизлар, қоқилар дастурхонларимизга йил давомида файз киритиб туради.

Мамлакатимизнинг жанубий регионларида субтропик ва цитрус мевалар кўп етиштирилади. Айниқса хурмо, бодом, анжир, pista, анор, лимон, мандарин, апельсин кўп экилади. Бирок, бу меваларнинг айримлари қиш фаслида иссиқхоналарда сақланади ёки вақтинча усти плёнкалар билан ёпиб қўйилади.

Республикада мева ва узумнинг янги, серҳосил навларини яратишда Р. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий-ишлаб чиқариш корпорацияси катта ишларни амалга ошириб келмоқда.

Мамлакатимизда 2002 йилда ўртача 842,9 минг. т. мева ва 500 минг. т. атрофида узум ҳосили йиғиб олинди. Мевачиликда Андижон (20 фоиз), Самарқанд, Наманган, Фарғона, Тошкент (11—12 фоиз) вилоятларининг, узумчиликда эса Самарқанд (27 фоиз) вилоятининг салмоғи каттадир.

16.4. Чорвачилик

Ўзбекистон — чорвачиликнинг қадимий марказларидан бири. Республиканинг тупроқ ва табиий иқлимий шароитлари — унум-

дор суғориладиган ерлар, бепоён қир-адирлар, дашт-чўл, тоғолди яйловлари чорвачиликнинг ривожига учун ута қулай. Суғориладиган ерларда асосан қорамолчилик, чўчкачилик, паррандачилик, қир-адирлар, дашт-чўл ва тоғолди яйловларида эса қўйчилик, эчкичилик, йилқиччилик, туячилик, сув ҳавзаларида балиқчилик ривожланган. Чорвачиликдан келадиган даромад ўсиб бормоқда.

Чорвачиликни ривожлантиришнинг муҳим омилларидан бири унинг озуқа базаси ҳисобланади. Шунинг учун яйловлар ҳолатини яхшилаш, озуқабоп экинлар майдонини кенгайтириш, омухта ем ишлаб чиқаришни кўпайтиришга эътибор берилмоқда. Мамлакатда ем-хашак экинлари жами экин майдонининг 25 фоизини ташкил қилади. Кейинги йилларда чорвачиликни барқарорлаштириш борасида амалга оширилаётган тадбирлар натижасида чорва моллари туёғи ва асосий чорва маҳсулотларини ишлаб чиқариш сезиларли даражада ўсмоқда.

44-жадвал

Мамлакат чорвачилиги
А. Чорва моллари туёғи (минг бош)

Кўрсаткичлар	1990 йил	1996 йил	2002 йил	Ўсми: 2002 йилда 1990 йилга нисбатан, % билан
Қорамоллар	4581,3	5351,6	5477,6	118,4
Жумладан, соғин				
сигирлар	1856,2	2248,3	2393,0	123,8
Кўй ва эчкилар	9230,2	9330,6	9208,8	94,5
Чўчқалар	716,3	86,8	75,8	10,6
Йилқилар	105,1	147,3	147,9	140,3

Б. Чорва маҳсулотлари ишлаб чиқариш

Гўшт, минг тонна	484,1	800,1	513,1	106,9
Сут, минг тонна	3061,2	3403,9	3794,8	114,7
Жун, минг тонна	26,0	16,6	15,9	59,6
Қорақўл териси, минг дона	1257,4	1335,4	903,5	72,3
Ҳар бир сигирдан соғиб олинган ўртача сут, кг	1286	1115	1583	136,3
Ҳар бир товудан олинган ўртача тухум, дона	146	132	158	112,7

Қорамолчилик. Қорамолчилик республика чорвачилигида етакчи тармоқ. У республикада етиштириладиган гўштнинг тўртдан уч қисми ва сутнинг ҳаммасини беради. Мамлакатда, унинг минтақалараро агроиклим хусусиятларига кўра, сут, сут-гўшт, йўналишидаги қорамолчилик соҳаларида, йирик шаҳар атрофи хўжаликларида ҳамда янгидан суғорилган минтақаларда, гўшт-сут гўшт йўналишидаги қорамол зотлари эса тоғ-тоғолди минтақаларида ривожланган.

Қорамолчиликнинг ҳудудий жойлашишида вилоятлараро катта тафовутлар бор. Самарқанд вилоятида мамлакат жами қорамолларининг 14,8 фоизи, Тошкент, Қашқадарё, Фарғона, Хоразм, Сурхондарё вилоятларининг ҳар бирида 8—11 фоизи боқилади.

Қорамол зотларини яхшилаш соҳасида кўп ишлар қилинмоқда. Жумладан, Болтиқбўйи давлатларидан серсут қорамоллар келтирилиб районлаштирилган ва уларни частиштириш орқали янги зотлар яратилган. Маҳаллий зотларни қораола зотлар билан частиштириб қўнғир ва қора-ола зотларнинг Ўзбекистон типини яратилган.

Қўйчилик. Республикада Қорақўл, ҳисори ва жайдари қўйлар кўп боқилади. Уларнинг сони эчкиларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда 9,3 млн. бошдан кўп. Шундан ярмидан ортиғи Қорақўл қўйлари дир. Юқорида зикр қилинганидек, иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичидаёқ мамлакат чорвачилиги анча барқарорлашди.

Қорақўл қўйлари республика қўйчилигининг фахри ҳисобланади. У мамлакат экспортда алоҳида ўрин тутадиган, кўп хил товланадиган сифатли қорақўл териси, гўшти ҳамда жун олиш учун катта-катта қўл яйловларида боқилади. Олимларнинг ишботлашича, қорақўл зотли қўйларнинг асл ватани Зарафшон воҳаси ҳисобланади. Демак Жанубий Африка, Афғонистон, Россия ва Марказий Осиё давлатларида боқилаётган Қорақўл қўйлари асл ватани Ўзбекистондир. Мамлакатимизда Қорақўл қўйларининг боқиладиган асосий яйловлари Қизилқум, Қарши ва Устюрт қўллари дир, қисман тоғ олди-минтақалари дир.

Ўзбекистон сифатли қорақўл терилари етиштиришда дунёнинг узоқ бурчакларигача машҳур Ўзбекистон қорақўл терилари мўйна бозорларида, Санкт-Петербург «ким ошди» савдо бозорида, халқаро ярмаркаларда, шунингдек, Америка ва Европа бозорларида сотилади. Мамлакатда қорақўлчиликка ихтисослашган 120 та йирик хўжалик бўлиб, шунинг 18 таси наслчилик заводлари ва 9 таси наслчилик хўжаликларидир. Республика наслчилик заводлари асосан сифатли тери навлари яра-

тиш билан шуғулланади. Бухоро вилоятидаги «Жонгелди» наслчилик заводида жакет қора рангли қўйлар, Қорақалпоғистондаги «Жамбаскала» дехқон хўжалигида қорақалпоқ, сур тери типлари яратилди. Сурхондарё «Оққопчиғай» давлат наслчилик заводида марварид ва оқ рангли, Жанубий Ўзбекистон кулранг қорақўли ва бошқа тери навлари яратилган.

Республикада гўшт ва жун етиштириш мақсадида дағал жун ва гўшт-ёғ берувчи ҳисори ва жайдари қўй зотлари боқилади. Думбали ва сержун қўйлардан 3 млн. дан ортиғи аҳоли ва фермер хўжаликларида, 875 минг боши эса жамоа секторларида боқилади.

Мамлакат қўйчилиги айниқса, гўшт етиштириш бўйича анча маҳсулдор. Юқори типли ҳисори кўчқорлардан ҳар бирининг тирик вазни 190 кг. га етади. Улар 140-150 кг. гача гўшт-ёғ беради. Бироқ мамлакатнинг иссиқ иқлимий шароитида қўйлар жун маҳсулдорлиги анча паст (ўртача ҳар бир бош қўйга 1 кг. дан баланд).

Эчкичилик сут, жун, гўшт, тери ҳамда тивит учун боқилади. Эчкилар асосан Сурхондарё, Қашқадарё, Наманган, Самарқанд вилоятларида кўп. Мамлакат эчкичилигида сержун ангор, тивитли Оренбург, жундор Ўзбекистон зотлари кенг тарқалган. Ўзбекистонда йилига 60-85 т эчки жуни, 40-45 т тивит, 15-20 минг дона эчки териси тайёрланади. Эчкилар асосан республикамизнинг баланд тоғли ва тоғ олди зонаналарида боқилади.

Мамлакат чорвачилигида йилқичилик, паррандачилик, чўчқачилик, қуёнчилик, балиқчилик, асаларичилик, туячилик ҳамда пиллачиликнинг ҳам ўз ўрни бор. Мазкур тармоқларининг мамлакат чорвачилик маҳсулотлари етиштиришдаги салмоғи тобора ортиб бормоқда. Фақат чўчқачилик объектив сабабларга кўра, қисқармоқда.

Қисқача хулосалар

Мамлакат қишлоқ хўжалиги асосан унинг турли географик муҳити — минтақалараро кечади. Унинг худуди табиий ва иқтисодий омиллар ҳамда қишлоқ хўжалигининг ихтисослашувига кўра, 3 та минтақага (зона)га бўлинади.

Суғориладиган минтақа мамлакат худудининг қарийб 20 фоизини, чунончи Фарғона водийси, Чирчиқ — Оҳангарон, За-рафшон, Қашқадарё воҳалари, Сурхон-Шеробод водийси, қуйи Амударёни ҳамда Мирзачўл, Жиззах, Қарши чўлларининг суғориб ўзлаштириладиган қисмларини ўз ичига олади; мамлакат иқтисодиётининг асоси, қишлоқ хўжалигида энг кўп (85 фоиз) даромад берадиган қисмдир.

Тоғ ва тоғолди минтақаси республиканинг 20,5 фоизини ишғол қилади. Унинг баланд қисмида арчазор ва ёз яйлови учун ўтлоқзорлар бор. Адир тоғ олди қисмида лалмикор ерлар бўлиб, ғалла ва хашаки экинлар экилади, боғдорчилик, узумчилик ривожланган. Бу минтақа мамлакат ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг салкам 8 фоизини беради. Келажакда лалмикор ерларни ўзлаштириш ва боғдорчилик, мевачиликни яна ҳам ривожлантириш имкониятлари бор.

Чўл-яйлов минтақаси республика худудининг энг катта (60 фоизини) қисмини эгаллайди. У Қизилқум, Устюрт чўллари-ни, Қарши, Жиззах чўлларининг ҳали ўзлаштирилмаган қисмларини қамраб олади. Бу минтақа мамлакатнинг асосий қорақўлчилик базаси бўлиб, келажакда бу ерларда суғориладиган майдонларни кенгайтириш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Агроиқлим ресурслари деганда нимани тушинасиз?
2. Ўзбекистон ер фондининг қанча қисмини суғорилади-ган ерлар ташкил қилади?
3. Ўзбекистондағўзанинг қандай навлари экилади?
4. Қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, эчкичилик қайси вилоятларда ривожланган?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
5. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. — Т.: 2000.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
7. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Уқув қўлланма. -Т: Университет, 2003.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТРАНСПОРТ
ГЕОГРАФИЯСИ

Транспортнинг республика иқтисодиётидаги аҳамияти. Ўзбекистон халқ хўжалигининг муҳим тармоғидан бири транспортдир. Унинг ривожланиш даражаси мамлакат иқтисодиётига, унда ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиш ва ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади. Транспортнинг ташқи иқтисодий, техникавий, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларда ҳам аҳамияти катта.

Ўзбекистонда ҳозирги замон транспортининг асосий турлари мавжуд. Жумладан, бу ерда темир йўл ва автомобиль йўли, ҳаво ва дарё, қувур ва электр транспортлари ривожланган.

Мамлакат транспорти истиқлол туфайли мустақил бўлди. Унгача эса асосий транспорт турларини ташкил қилиш, бошқариш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи республиканинг ўзида эмас эди. Масалан, 1920-1991 йилларда республика транспортининг асосий турлари собиқ Иттифоқнинг Марказий вазирликларига бўйсунган.

Эндиликда республика транспорти она-ватан тараққиётига хизмат қилмоқда. Мамлакат транспортининг халқ хўжалигига ва аҳолига хизмат кўрсатишни тубдан яхшилаш ва транспорт бошқариш тизимини такомиллаштириш мақсадларида «Ўзбекистон ҳаво — Машҳад» темир йўлининг Ўзбекистон учун аҳамияти жуда катта ва шунинг учун ҳам унинг 133 километрлик «Тажан-Сарахс» йўли қурилиши ва ишга туширилишида мамлакатимиз қурувчилари фаол қатнашди.

Ўзбекистон МОДнинг айрим давлатлари орқали Хитой (Хитой орқали эса Тинч океани)га чиқиш учун Тошкент-Уш-Қашқар темир йўли қурилишини ҳам олиб борилмоқда. Бу йўл қурилишида Қирғизистон ва Хитой ҳам қатнашмоқда.

17.1. Автомобиль транспорти

У муҳим ички транспорт тармоғидир. Автомобиль транспортининг ривожланиш ҳолати маъмурий районлар тараққиётида ғоят муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистоннинг ер сирти тузилишининг мураккаблиги, яъни унинг халқ хўжалиги тигиз ривожланган ҳудудларида тоғлик, ясси тоғликларнинг мавжудлиги бир томондан, темир йўл транспортини ривожлантиришни табиий равишда чегаралаган, иккинчи томондан эса, автомобиль транспортини ривожлантиришни тақозо қилган. Бугунги Ўзбекистон халқ хўжалигининг барча тармоқларини ва мамлакат аҳолиси

эхтиёжларини қондириш даражасида ривожланган автомобиль транспортга эга. Тош йўлларнинг умумий узунлиги 86 минг км дан ортиқ. Шундан қаттиқ қопламали йўллар 75 минг км.

Эндиликда автотранспортда ҳам хусусийлаштириш, ўрта ва кичик бизнесни ривожлантириш давом этмоқда. Транспорт воситалари — автобуслар, юк ва енгил машиналарга эга бўлган жамоа ҳамда хусусий хўжаликлар кўпаймоқда, уларнинг йўловчи ва юк ташишда салмоғи аста-секинлик билан ўсиб бормоқда.

Республика автотранспортининг моддий-техник баъзаси мустақамланмоқда. Автотранспорт парки хорижий мамлакатлар (Германия, Жанубий Корея)дан келтирилган ва ватанимизда ишлаб чиқарилаётган автобуслар, енгил машиналар ҳисобига тобора янгиланиб бормоқда. Автохўжаликлар, йўл қурилиши хўжаликлари замонавий техникалар билан таъминланмоқда.

Ўзбекистон автомобиль транспортда қўшни узоқ хорижий давлатлар билан боғланиш истиқболи очилмоқда. 3,2 минг км масофадаги автомобиль йўлларимиз халқаро аҳамиятга эга. Йўлларни жаҳон андозаларига мос келадиган тарзда таъмирлаш, янги-янги йўллар, кўприклар, довонларда тунеллар қуриш жадал суръатлар билан олиб борилмоқда. Шу мақсадда чет эл фирмалари билан ҳамкорлик қилиниб, уларнинг маблағи, техникаси ва технологияси кенг жалб этилмоқда.

Ўзбекистон Ўрта Осиё давлатларининг барчаси билан халқаро аҳамиятга молик бўлган йирик автомагистраллар қуришда ташаббускор бўлиб чиқмоқда ёки бевосита қатнашмоқда. Жумладан, у Хитойга (ва Тинч океанига) чиқиш имкониятини берувчи «Андижон — Ўш — Эргаштом — Қашқар» автомобиль йўли ҳамда Хинд океанига чиқишга имкон берадиган «Термиз — Ҳирот — Карачи» автомобиль йўли қурилишида ва шу йўналишда мавжуд бўлган йўлларни қайта таъмирлашда ўз улушини қўшиш билан қатнашмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлаганидек, «Ўзбекистон Хитой ва Покистонга олиб борадиган Андижон — Ўш — Эргаштом — Қашқар, шунингдек, Бухоро — Сарахс — Машҳад — Техрон ва Термиз — Ҳирот — Қандахор — Карочи автомобиль йўлларини қуриш ва қайта таъмирлаш ишларига ҳисса қўшган ҳолда катнашишдан ҳам манфаатдор».¹

17.2. Ҳаво транспорти

Мамлакатимизнинг ички ва ташқи алоқаларида ҳаво транспортининг аҳамияти айниқса, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига чуқур кириб бориши билан долзарблик касб қилмоқда.

¹ Ислом Қаримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида..., 274—275-бетлар.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» авиакомпанияси хилма-хил типдаги ҳаво транспорти воситаларига эга. Жумладан, унда қишлоқ хўжалик ишларига мўлжалланган «АН-2», маҳаллий йўлларда қатнайдиغان «АН-24», «ЯК-40», халқаро йўлларда қатнайдиغان «ИЛ-76», «ИЛ-62», «ИЛ-86», «ТУ-154», «А-310», Боинг каби самолётлар бор. Вертолёт паркида эса «МИ-2», «МИ-8», «КА-26» каби машиналар бўлиб, улардан мамлакат муассасалари, метеорология, геология-қидирув ишларида кенг фойдаланилади.

Мамлакат ҳаво транспорти хизматини яхшилаш масаласи ўз-ўзидан аэропортлар ҳар хил янги типдаги самолётларни қабул қилишга кўра жиҳозланишини ва таъмирланишини тақозо қилган. Ҳозирги вақтда мамлакатда 12 та аэропорт бор.

Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Урганчдаги аэропортлар чет эл фирмалари ҳамкорлигида қайта таъмирланиб ва жиҳозланиб энг замонавий типдаги самолётларни қабул қилиш имконига эга бўлди. Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон ҳаво транспортининг хизмат кўрсатиш кўлами ниҳоят даражада кенгайди. Эндиликда Ўзбекистон Урта Осиё ва МДХ нинг барча давлатлари ҳамда йирик шаҳарлари билан ҳаво транспорти алоқасига эга. Шунингдек, республиканинг узоқ хорижий давлатлар билан ташқи иқтисодий ва маданий алоқаларни йўлга қўйишида ҳам ҳаво транспортининг аҳамияти ортиб бормоқда. «Ўзбекистон ҳаво йўллари»нинг Европа, Осиё ва Америкадаги бир қанча мамлакатларида ваколатхоналари очилган. 1993-1998 йилларда Ўзбекистон 20 дан ортиқ йўналишда халқаро маршрутда самолёт қатновини йўлга қўйди. Жумладан, Лондон, Манчестер, Франкфурт, Тель-Авив, Жидда, Бангкок, Истамбул, Карачи, Пекин, Сеул, Афина, Амстердам, Нью-Йорк, Куала-Лумпур, Жакарта, Дакка, Париж ва бошқа чет эл шаҳарларига мунтазам халқаро авиарейслар ташкил қилинган.

Мамлакатимиз йўловчи айланмаси ҳаракатида ҳаво транспортининг салмоғи 9,3 фоизни эгаллайди. Унинг, айниқса, узоқ хорижий давлатлар билан алоқаларини ривожлантиришда аҳамияти тобора ошиб бормоқда.

Кейинги йилларда Хитой, Покистон, Судан, Буюк Британия ва бошқа мамлакатлар авиакомпаниялари Ўзбекистон самолётларини фрахт йўли билан ижарага олиб ишлатиш йўналиши тобора кенгайиб бормоқда.

17.3. Сув транспорти

У районлараро ва халқаро аҳамиятга эга бўлиб, халқ хўжалиги юкларини ташини ҳамда Туркманистон, Тожикистон, Афғонистон давлатлари билан иқтисодий алоқалар учун хизмат қилади.

Республика сув транспорти салоҳиятида Амударёнинг улushi катта. Шунинг учун ҳам биринчи марта 1950 йилда Амударёнинг нисбатан бошланғич қисм Сурхондарё вилояти ҳудудида Термиз дарё порти ташкил этилган. 1952 йилда эса Хужайлида кема таъмирлаш заводи қурилган. Амударё соҳилларида янги Шарлавуқ, Тўртқул, Беруний, Қоратов, Хужайли бандаргоҳ (пристан)лари қурилган.

1994 йилдан бошлаб мамлакат сув транспорти хизмати ни яхшилаш мақсадида бир қатор ташкилий ишлар амалга оширилган. Жумладан, Урта Осиё параходчилигининг Ўзбекистондаги бўлимлари негизда «Термиз дарё порти», «Хоразм дарё порти», «Қорақалпоғистон дарё порти» ишлаб чиқариш бирлашмалари ташкил этилган (1995). «Ўзавтотранс» корпорацияси ҳузурида дарё флоти ишини мувофиқлаштириш бўйича (Тошкентда) бош бошқарма тузилган бўлиб, у мамлакат сув транспортига умумий раҳбарлик қилади.

17.4. Қувур транспорти

У тез ривожланиб бормоқда ва мамлакат нефть ҳамда газ саноатининг ривожланиши, аҳолини ичимлик суви билан тўла таъмирлаш бўйича катта истиқболга эга. Тарихга назар ташласак, Ўзбекистонда биринчи нефть қувури 1908 йилда ишга тушганини кўрамиз. Уша йили Чимён нефть конидан Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводига 20 км лик қувур тортилган эди. Кейинчалик мамлакатда янги-янги нефть ва газ конларининг топилиши қувур транспорти ривожланишига таъсир кўрсата борди. Эндиликда биргина Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларига нефть конларидан жами 228,5 км лик қувур ўтказилган.

Сурхондарёда (Лалмикор-Қумкўрғон), Қашқадарёда (Фарбий Тошлоқ- Қашқадарё станцияси ва Шимолий Уртабулоқ — Олтингургурт заводи), Бухорода (Кўкдумалоқ — Бухоро) нефть қувурлари қурилган.

Мамлакатда газ саноатининг ривожланиши эса газ қувурлари географиясини жуда кенгайтириб, унинг халқаро аҳамиятини ошириб юборди. Мамлакатда газ қувурлари қуришга 1960 йилларнинг бошида киришилган эди. Уша йиллари «Асака-Андижон», «Хужаобод-Фарғона», «Шимолий Сўх-Кўқон», «Газли-Когон» газ қувурлари қурилган. Кейинчалик «Жарқоқ-Самарқанд-Тошкент», «Газли-Свердловский» газ қувурлари ишга туширилган.

Ҳозирги вақтда эса Ўзбекистон газ қувурлари орқали МОДнинг бир қатор давлатлари билан боғланган. 1998 йилда мам-

лакатдаги магистрал қувурлар орқали 33,7 млрд. куб м. газ ва 164,2 минг т. нефть ташилди.

Аҳоли (биринчи навбатда шаҳарликлар)ни чучук сув билан таъминлашда ҳам қувур транспортининг аҳамияти ортиб бормоқда.

Умуман, қувур транспорти мамлакат иқтисодий ва ижтимоий тараққиётида муҳим омил бўлиб, у саноат корхоналари ва хўжаликларни, аҳоли манзилгоҳлари ва шаҳарларни табиий газ ва чучук сув билан таъминлашда катта аҳамиятга эга. Қувур транспортининг ривожлантирилиши ва унинг халқ хўжалигида мавқеининг оширилиши ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги ошишига, маҳсулот таннархи пасайишига, атроф-муҳитнинг экологик жиҳатдан тоза бўлишига олиб келади.

Республика сув транспорти салоҳиятида Амударёнинг улushi катта. Шунинг учун ҳам биринчи марта 1950 йилда Амударёнинг нисбатан бошланғич қисм Сурхондарё вилояти ҳудудида Термиз дарё порти ташкил этилган. 1952 йилда эса Хужайлида кема таъмирлаш заводи қурилган. Амударё соҳилларида янги Шарлавук, Туртқул, Беруний, Қоратов, Хужайли бандаргоҳ (пристан)лари қурилган.

1994 йилдан бошлаб мамлакат сув транспорти хизмати-ни яхшилаш мақсадида бир қатор ташкилий ишлар амалга оширилган. Жумладан, Урта Осиё параходчилигининг Ўзбекистондаги бўлимлари негизда «Термиз дарё порти», «Хоразм дарё порти», «Қорақалпоғистон дарё порти» ишлаб чиқариш бирлашмалари ташкил этилган (1995). «Ўзавтотранс» корпорацияси хузурида дарё флоти ишини мувофiқлаштириш бўйича (Тошкентда) бош бошқарма тузилган бўлиб, у мамлакат сув транспортига умумий раҳбарлик қилади.

17.4. Қувур транспорти

У тез ривожланиб бормоқда ва мамлакат нефть ҳамда газ саноатининг ривожланиши, аҳолини ичимлик суви билан тўла таъминлаш бўйича катта истиқболга эга. Тарихга назар ташласак, Ўзбекистонда биринчи нефть қувури 1908 йилда ишга тушганини кўрамыз. Уша йили Чимён нефть конидан Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводига 20 км лик қувур тортилган эди. Кейинчалик мамлакатда янги-янги нефть ва газ конларининг топилиши қувур транспорти ривожланишига таъсир кўрсата борди. Эндиликда биргина Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларига нефть конларидан жами 228,5 км лик қувур ўтказилган.

Сурхондарёда (Лалмикор-Қумкўргон), Қашқадарёда (Фарбий Тошлоқ- Қашқадарё станцияси ва Шимолий Уртабулоқ — Олтингугурт заводи), Бухорода (Кўкдумалоқ — Бухоро) нефть қувурлари қурилган.

Мамлакатда газ саноатининг ривожланиши эса газ қувурлари географиясини жуда кенгайтириб, унинг халқаро аҳамиятини ошириб юборди. Мамлакатда газ қувурлари қуришга 1960 йилларнинг бошида киришилган эди. Уша йиллари «Асака-Анджон», «Хужабод-Фарғона», «Шимолий Сўх-Қўқон», «Газли-Когон» газ қувурлари қурилган. Кейинчалик «Жарқоқ-Самарқанд-Тошкент», «Газли-Свердловский» газ қувурлари ишга туширилган.

Ҳозирги вақтда эса Ўзбекистон газ қувурлари орқали МОДнинг бир қатор давлатлари билан боғланган. 1998 йилда мам-

лакатдаги магистрал қувурлар орқали 33,7 млрд. куб м. газ ва 164,2 минг т. нефть ташилди.

Аҳоли (биринчи навбатда шаҳарликлар)ни чучук сув билан таъминлашда ҳам қувур транспортининг аҳамияти ортиб бормоқда.

Умуман, қувур транспорти мамлакат иқтисодий ва ижтимоий тараққиётида муҳим омил бўлиб, у саноат корхоналари ва хўжаликларни, аҳоли манзилгоҳлари ва шаҳарларни табиий газ ва чучук сув билан таъминлашда катта аҳамиятга эга. Қувур транспортининг ривожлантирилиши ва унинг халқ хўжалигида мавқеининг оширилиши ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги ошишига, маҳсулот таннархи пасайишига, атроф-муҳитнинг экологик жиҳатдан тоза бўлишига олиб келади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистонда автомобиль, темир йўл, ҳаво ва қувур транспорти ривожланган. Ҳозирги пайтда қатор автомобиль ва темир йўллари қурилди, эскилари қайтадан таъмирланди. Охириги йилларда халқаро ҳаво транспорти жадал суръатлар билан ривожланди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистонда қандай транспорт йўллари яхши ривожланган?
2. Ўзбекистонда қайси йўналишларда янги темир йўллар қурилди?
3. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон қайси давлатлар билан ҳаво йўллари орқали боғлаган?
4. Ўзбекистонда халқаро аҳамиятга эга бўлган қандай автомагистраль йўллар мавжуд?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
5. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. — Т.: 2000.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
6. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т: Университет, 2003.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАР
ГЕОГРАФИЯСИ18.1. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг иқтисодий-географик
хусусиятлари

XXI аср, шубҳасиз, халқаро мунасабатларда бутун дунёни қамраб оладиган аср бўлади. Бундай шароитда интеграция жараёнини халқаро институтлар ва ташкилотларда суверен давлатлар даврасини кенгайтириш жараёнини фақат тарих тақозоси деб эмас, балки айрим минтақаларда ҳам, шунингдек, умуман, бутун сайёрамиз куламида собитқадамлик, барқарорлиқнинг қудратли омили, деб ҳисобламоқ зарур.

Ўзбекистон жуда қадим замонлардан буён кўҳна карвон йўли — Буюк ипак йўлида жойлашиб, ташқи дунё (Ғарб билан Шарқ) билан фаол иқтисодий алоқалар олиб борган. Мустақиллик шарофати билан эса мамлакатимиз иқтисодиётида янги йўналиш — ташқи дунё билан турли соҳаларда ҳамкорликка кенг йўл очилди. Эндиликда Ўзбекистон товарлар, капитал, ишчи кучини мамлакатлараро транзит этишга, жаҳон иқтисодини интеграциялаш, йирик трансмиллий ва халқаро лойиҳани амалга оширишга қодир.

Мамлакатда ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш ва тартибга солиш мақсадида Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар миллий банки, божхона қўмитаси тuzилди.

Ташқи иқтисодий алоқалар соҳасида янги стратегия ишлаб чиқилиб, унда экспортнинг хомашёвий йўналишини барта-раф этиш ҳамда хорижий инвестициялар оқими кенгайтишига қўмаклашиш каби йўналишлар белгилаб олинди. Мамлакатда ташқи иқтисодий алоқалар тизими, уларни йўлга қўйишдаги асосий тамойиллар ишлаб чиқилди. Хорижий давлатлар фирма, банк тизимлари билан алоқа пойдевори барпо этиш йўлида сиёсий, ҳуқуқий ва ташкилий омишлар яратилди. «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида», «Чет эл инвестициялари ва хорижий сармоядорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги ва бошқа бир қатор қонун ва меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Улар ташқи иқтисодий алоқаларни амалга ошириш, ташқи иқтисодий фаолият соҳасида халқаро шартномалар тузиш ва уларни бажариш учун шароит яратди. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятига дадил кириб бориб, кўпчилик давлатлар билан иқтисо-

дий, техникавий, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларни амалга оширмоқда. Ташқи алоқалар ҳам кўп томонлама, ҳам икки томонлама ривожланмоқда. Ватанимизда иқтисодий фаолиятни кенг кўламда ривожлантириш, юксак тараққий этган давлатлардаги ишлаб чиқаришнинг технология ва иқтисодий жараёнлари билан танишиш, хорижий сармоядорлар билан ҳамкорликда кўшма корxonалар, супермаркетлар, савдо филиаллари ташкил қилиш имконияти яратилмоқда.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолияти кенг қамровли бўлиб бормоқда. Мамлакатимизда чет эл фирмалари маблағи иштирокида тузилган кўшма корxonалар сони 6 мингдан ошиб кетди. Улар орасида дунёга танилган «Самсунг», «ДЭУ», «Ньюмонт-Майнинг», «Хехст», «Сйба-Гейги», «Ренк ксерокс», «Филипс» ва бошқалар самарали фаолият кўрсатмоқда. Ташқи иқтисодий алоқалар миллий банки чет мамлакатлардаги 180 дан ортиқ банклар билан боғланиб, корреспондент муносабатларини олиб бормоқда. У Марказий Осиёда биринчи бўлиб жаҳон банклараро молия телекоммуникацияси тизими (СВИФТ)га қўшилган. Хозирги вақтда Ўзбекистонни дунёнинг 170 га яқин мамлакати таъ олган, шундан 130 га яқини билан дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Пойтахт — Тошкентда 50 га яқин мамлакатнинг элчихоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистоннинг чет мамлакатларда элчихоналари, консулликлари ва 30 дан ортиқ ваколатхоналари ишлаб турибди.

Ўзбекистон БМТнинг кўп ташкилотлари ҳақида 50 дан ортиқ халқаро ва регионал (ҳудудий) ташкилотларнинг аъзо-сидир. Жумладан, улар орасида халқаро Валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро электр алоқа Иттифоқи, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро молия корпорацияси, Божхона ҳамдўстлиги кенгаши ва ҳ. к.лар бор. Шунингдек, бир қатор нуфузли халқаро ташкилотлар мамлакатимизда ҳудудий ваколатхоналарини очишган. Улар республиканинг кўп қиррали алоқаларини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшиб келишмоқдалар.

Ўзбекистоннинг хорижий компания ва фирмалар билан ҳамкорлиги, уларнинг ҳудудимизда тула фаолият кўрсатиб ишлашига кафолат берилганлиги ташқи савдога ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Шундай қилиб, мамлакатимиз ташқи алоқаси, савдо географияси жуда кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон барча қитъаларда жойлашган давлатлар билан кенг қамровли савдо-сотиқ алоқаларини олиб бормоқда. Ташқи савдода Европа-66,3 фоиз, Осиё-28,0, Америка қитъаси-5,4, Африка-0,1, Австралия ва Океания-0,2 фоизни эгаллайди. Кейинги йилларда Ўзбекистон экспорти

ва импортида МДХ ва хорижий мамлакатлар ҳиссасида бирмунча ўзгаришлар содир бўлди. 1996-2002 йиллар ўртасида узок хорижий мамлакатларнинг Ўзбекистон экспортидаги салмоғи 77,1 фоиздан 72,0 фоизга пасайди, импортдаги салмоғи эса 67,9 дан 62,2 фоизга пасайди. 2002 йилда МДХ мамлакатларининг Ўзбекистон ташқи савдо айланмасидаги салмоғи 36,9 фоиз, узок хорижий мамлакатларники - 63,4 фоизни ташкил этди.

Ўзбекистоннинг экспортида Буюк Британия—10,6, Швейцария—8,7, Туркия—4,7, импортда эса, АҚШ—19,2, Корея—15,1, Германия—12,3, Хитой—6,6 фоизни эгаллайди.

Ўзбекистон Европа Иттифоқининг Марказий Осиёдаги энг йирик савдо иқтисодий шеригидир. 1994 йилдан бошлаб Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида дипломатлик муносабатлар ўрнатилган. Эндиликда Европа Иттифоқига аъзо бўлган мамлакатлар билан Ўзбекистон ўртасида иқтисодий, савдо, илмий-техникавий ҳамда маданий-маърифий алоқалар тез суръатлар билан ривожланмоқда. Утган давр ичида Ўзбекистонда Европа Иттифоқининг «Тасис» техникавий ва бошқа соҳадаги кўмаклашиш дастурлари амалга оширилди. Эндиликда 2006 йилгача даврга мўлжалланган дастурлар устида ишлар олиб борилмоқда. Ташқи иқтисодий фаолият соҳасида республика экспорт салоҳиятини кенгайтиришга қаратилган мукамал дастур амалга оширилмоқда. Натижада 1993-2002 йилларда экспорт ва импорт таркибида айрим маҳсулотларнинг ҳиссаси анча ўзгарди (45-жадвал).

45-жадвал

Мамлакат ташқи савдо айланмасининг товарлар таркиби
(фоиз ҳисобида)

	1993й.	1995й.	1997й.	2002й.
ЭКСПОРТ, жами	100	100	100	100
Шу жумладан: нахта толаси	78,0	57,9	36,0	22,4
вими маҳсулотлари, пластмасса	5,3	17,1	1,7	3,0
машина ва асбоб-ускуналар	0,4	2,4	6,3	3,9
қора ва рангли металллар	6,9	5,6	4,6	6,4
хизматлар	3,2	9,3	8,2	15,9
бошқа муҳим товарлар	3,2	7,7	31,2	36,8
ИМПОРТ жами.	100	100	100	100
Шу жумладан: озиқ-овқат	61,3	18,2	19,3	12,5
машина ва асбоб-ускуналар	15,9	47,9	45,9	41,4
вими маҳсулотлари, пластмасса	7,5	9,5	12,5	15,1
қора ва рангли металллар	3,0	5,7	7,5	8,0
хизматлар	0,6	5,0	7,5	10,6
бошқа муҳим товарлар	4,8	13,7	6,7	11,1

Экспортда машина ва асбоб-ускуналар салмоғи анча ўсди. Мамлакатимиз нефть маҳсулотларини импорт қилишдан экспорт қилувчига айланди. Экспорт таркибида машинасозлик маҳсулотлари орасида турли русумдаги енгил автомобиллар, автобуслар, трактор ва бошқа қишлоқ хўжалиги машина асбоб-ускуналари, телевизор ва бошқа радиотехника маҳсулотлари салмоғи аста-секинлик билан ошиб бормоқда. Ўтган давр ичида республикада импорт таркибида бирмунча ўзгаришлар содир бўлди. Жумладан, озиқ-овқат маҳсулотлари импорти 5 баробар қисқарди. Шунга қарамасдан, мамлакатимиз четдан оладиган жами товарлар таркибида ҳамон озиқ-овқат маҳсулотлари улуши анчагина. Шу сабабдан бундай товарларга бўлган эҳтиёжларни мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳисобига қондиришнинг узоқ муддатли режаси амалга оширилмоқда, чет эллик сармоядорлар учун қулай иқтисодий, ҳуқуқий инвестиция муҳити яратилмоқда.

Иқтисодиёт тармоқлари бўйича чет эл инвестицияларини ўзлаштириш (чет эл инвестициялари умумий ҳажмига нисбатан фоиз ҳисобида, кредитларни қўшган ҳолда) қуйидагича бўлди: нефтни қайта ишлаш саноатида — 13,8, енгил саноатда — 17,6, алоқада — 11,4, транспортда — 10,9, озиқ-овқат саноатида — 6,3, кимё ва нефть-кимё саноатида — 3,2 фоизни ташкил этди.

Республикаimiz узоқ муддатли ва имтиёзли кредитлар ҳам олмоқда. Бу инвестициялар саноатнинг устувор тармоқларини, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашни яхшилашга хизмат қиладиган агросаноат мажмуини жадал ривожлантиришга, хомашё экспортдан тайёр маҳсулотлар экспортга ўтиш, кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш, экспорт имкониятларини кучайтириш, маҳсулотларининг рақобатбардошлигини кўтариш соҳаларига йуналтирилмоқда. Халқаро ташкилотлар, хорижий фирмалар, турли банк тизимлари мамлакатимиз олтин, нефть, газ, кимё, рангли металлургия, саноати, агросаноат мажмуасини ривожлантириш бўйича йирик инвестиция лойиҳаларида иштирок этиб келмоқдалар. Хорижий сармоядорлар Қўқдумалоқ газ-нефть конини ўзлаштириш, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводини қуриш, олтин ишлаб чиқарадиган «Зарафшон-Ньюмонт», Ўзбекистон АҚШ қўшма корхонасини қуриш, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводни батамом қайта қуриш, Шўртан газ-кимё мажмуасини замонавий техника билан жихозлаш каби лойиҳаларни молиялаштиришда фаол қатнашдилар. Шунингдек, янги қурилаётган ва қайта таъмирланаётган объектлар қурилишида, уларни замонавий техника ва технология билан жихозлашда ва аввало, ишлаб

берувчи саноат тармоқларини ривожлантиришда катта молиявий техникавий ёрдам бермоқдалар. Улар пахтани такрор-такрор қайта ишлаб тайёр маҳсулот даражасигача қайта ишлашнинг мажмуини қамрайдиган, янги технология асосида ишлайдиган, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган лойиҳаларда фаол иштирок этишмоқда. Мавжуд корхоналарни қайта таъмирлаш ва жиҳозлаш асосида босқичма-босқич давлат тасарруфидан чиқарадиган ҳолдинг компанияларини шакллантириш ва ривожлантириш йўлида кўп ишлар қилинмоқда. Чет эл инвестициялари ўрта ва кичик тадбиркорликни ривожлантиришни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб турли банкларда кредит йўллари-ни очмоқдалар. Натижада асосий капиталга киритилаётган инвестициялар таркибида нодавлат мулк шакллари-нинг салмоғи тобора ошиб бормоқда.

Чет эл инвестициялари билан ишлаган корхоналар сони 2001 йилда 1958 бўлса, 2002 йилда 2087га етди. Уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари ва кўрсатиш хизматлари 610,2дан 1044,2 млрд. сўмга кўтарилди, ишчи ва хизматчилар сони эса 90,4дан 94,1 минг кишига етди.

Мамлакатнинг айрим маъмурий районларида, жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Жиззах, Сирдарё, Сурхондарё, Бухоро вилоятларида нодавлат мулкларини ривожлантиришга йуналтири-лаётган чет эл инвестициялари салмоғи ҳануз анча кам. Назаримизда мамлакат ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантиришда унинг ҳар бир маъмурий райони (вилоят, туман) ҳамда турли мулк шаклидаги корхоналар иштирокини таъминлаш ватанимиз иқтисодиётини юксалтиришга, халқнинг турмуш шароитини яхшилашга маълум ҳисса бўлиб кўшилади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон ҳозирги пайтда чет элга пахта толаси, кимё маҳсулотлари, пластмасса, машина ва асбоб-ускуналар, қора ва рангли металллар экспорт қилади.

Ўзбекистонда чет эл фирмалари маблағи иштирокида тузилган қўшма корхоналар сони 6 мингдан ошиб кетди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон чет давлатлар билан иқтисодий, илмий, маданий алоқаларни мустақкамламоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистонда қайси давлатларнинг элчихоналари бор?
2. Ўзбекистон қанақа халқаро ташкилотларга аъзо?
3. Ўзбекистон қайси давлатлар билан иқтисодий алоқалар олиб бормоқда?
4. Ўзбекистон қайси давлатлар билан илмий ва маданий алоқалар ўрнатган?
5. Ўзбекистоннинг экспорт ва импорт маҳсулотлари таркибини тушунтириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001.
5. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - Т.: 2000.
6. Рузиев А.Р., Абиркулов К.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
7. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т.: Университет, 2003.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

- ✓ 1. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
- ✓ 2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
- ✓ 3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ақромов З. М. География фани XXI аср бўсағасида: муаммолар, ечимлар ва йўналишлар. Ўзбекистон география жамияти ахбороти, 21-жилд. -Т., 2000.
- ✓ 5. Ақромов З.М. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994.
- ✓ 6. Абирқулов Қ. Н., Жумаев Т., Ражабов Н. Иқтисодий география. -Т., 2000.
7. Абирқулов Қ., Қурбаниязов Р. Иқтисодий географиядан амалий машғулотлар. -Т., Урганч, 1998.
8. Фуломов С., Убайдуллаева Р., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. -Т., 1999.
9. Фуломов С.С. Ўзбекистон Республикаси: бозор иқтисодиётига ўтиш йўли. -Т.: ФАН, 1996.
- ✓ 10. Набиев Э., Қаяюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. -Т., 2000.
- ✓ 11. Рўзиев А.Р., Абирқулов Қ.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. -Т.: Шарқ, 2002.
- ✓ 12. Рўзиев А.Н. Сурхондарё вилояти. -Т., 1996.
- ✓ 13. Рўзиев А.Н. Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси. -Т., 2000.
- ✓ 14. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Мухамадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. -Т.: Университет, 2003.
15. Солиев А. Ўзбекистон Республикасининг минтақавий сиёсати. -Т., 2000.
16. Абдуллаев О. Наманган вилояти. - Наманган, 1995.
17. Асанов Г.Р., Набиhoнов М., Сафаров И. Ўзбекистон

иктисодий ва ижтимоий географияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994.

18. Қурбонниёзов Р., Саъдуллаев А., Абирқулов Қ. Иқтисодий экология асослари. — Урганч, 1999.

19. Назаров Н., Саломов Ю. — Бухоро вилояти: Бухоро, 1994.

20. Вахобов Х. Иқтисодий география асослари -Т.: Ўқитувчи, 2001

21. Алиев М.Г., Ишанходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. -Т., 1998.

22. Бабуринов В.А., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.

23. Касимов Г.М. и др. Экономика Узбекистана на современном этапе. -Т: Узбекистан, 1998.

24. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. - Ростов-на-Дону, 2000.

25. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. —М., 2000.

26. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2000.

27. Гребцова Е. Экономическая и социальная география России. -Ростов-на-Дону: Веникс, 1997.

28. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999.

29. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. —М., 1995.

30. Региональная экономика. / Под.ред. М.В.Степанова. -М.,2000.

31. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. -М.: Прогресс, 1998.

32. Социально-экономическая география зарубежного мира. // Под ред. В.В. Вольского. - М.: Крон-пресс, 1998.

33. Страны мира. -М.: Мысль, 1996.

34. Спиридонова И.А. Мировая экономика. Уч.пособие. -М.,2001.

35. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. -Т.,2000

- ✓ ✓ 36. Родионова И.А. Политическая карта мира. -М., 1996.
- ✓ ✓ 37. Узбекистан в цифрах, -Т.,2003.
- ✓ ✓ 38. Экономическая география зарубежных стран. / Под ред. Максаковского. - М.: Мысль, 1998.
- ✓ 39. Эшмухамедов А., Шибаршова Л.И. Мировая экономика и МЭО. Интеграция в мировую экономику. -Т.: ТГЭУ, 1998.
- ✓ 40. Шишов С. С. Экономическая география и регионалистика. -М.,1998

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I бўлим. «ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ»НИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	6
I боб. «ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ» КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСУЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	6
1.1. «Иқтисодий география»нинг предмети, унинг бошқа фанлар орасида тутган ўрни.....	6
1.2. «Иқтисодий география»нинг назарий асослари, илмий концепциялари ва услублари.....	8
1.3. «Иқтисодий география»нинг ривожланиш тарихи.....	10
Қисқача хулосалар.....	12
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	12
Асосий адабиётлар.....	13
II боб. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЖОЙЛАШТИРИШ ҚОНУНИЯТЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ.....	14
2.1. Ишлаб чиқариш қучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари.....	14
2.2. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асосий шакллари.....	15
2.3. Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг асосий омиллари... ..	16
Қисқача хулосалар.....	19
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	19
Асосий адабиётлар.....	20
2-бўлим. ЖАҲОН ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ.....	21
III боб. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ДУНЁ СИЁСИЙ ХАРИТАСИ.....	21
3.1. Дунё сиёсий харитасининг аҳамияти ва ўзига хослиги.....	21
3.2. Дунё сиёсий харитаси шаклланишининг хусусиятлари ва асосий босқичлари.....	23
3.3. Давлат тузими ва давлат тузилиши.....	36
Қисқача хулосалар.....	42
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	42
Асосий адабиётлар.....	43
IV боб. ДУНЁ АҲОЛИСИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	44
4.1. Дунё аҳолисининг ўсиши.....	44
4.2. Дунё аҳолисининг зичлиги ва жойлашуви.....	44

4.3. Урбанизация жараёнининг ривожланиши.....	46
4.4. Аҳолининг жинсий, диний ва irqий таркиби.....	47
4.5. Меҳнат ресурслари ва бандлик муаммолари.....	48
Қисқача хулосалар.....	50
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	50
Асосий адабиётлар.....	51

V боб. ЖАҲОН ХҲЖАЛИГИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	52
5.1. Дунё хўжалигининг умумий таърифи.....	52
5.2. Фан-техника инқилоби ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш.....	60
5.3. Моддий ишлаб чиқаришнинг тармоқ тизимида юз бераётган силжишлар ва дунё иқтисодиётининг уч тури - босқичи.....	67
5.4. Дунё иқтисодиётида фан-техника тараққиёти натижасида пайдо бўлган янги хўжалик турлари.....	69
5.5. Дунё хўжалигининг географик модели.....	71
5.6. Дунё хўжалиги ва регионал сиёсат.....	72
Қисқача хулосалар.....	77
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	77
Асосий адабиётлар.....	78

VI боб. ДУНЁ САНОАТИ ВА УНИНГ ТАРМОҚЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	79
6.1. Саноат ривожланишининг умумий хусусиятлари.....	79
6.2. Дунё ёқилғи — энергетика саноати.....	80
6.3. Дунё электро-энергетика саноати.....	87
6.4. Дунё металлургия саноати.....	93
6.5. Дунё машинасозлик саноати.....	100
6.6. Дунё кимё саноати.....	106
6.7. Дунёнинг ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати.....	111
6.8. Дунё енгил саноати.....	113
Қисқача хулосалар.....	116
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	117
Асосий адабиётлар.....	117

VII боб. ЖАҲОН ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИК ГЕОГРАФИЯСИ.....	118
7.1. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг умумий таърифи.....	118
7.2. Жаҳон ўсимликшunosлиги.....	123
7.3. Жаҳон чорвачилиги географияси.....	131
7.4. Дунёда балиқ овлаш ва балиқчилик.....	134
Қисқача хулосалар.....	138
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	138
Асосий адабиётлар.....	139

VIII боб. ДУНЁ ТРАНСПОРТИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	140
8.1. Куруклик транспорти.....	140
8.2. Сув транспорти.....	142
8.3. Хаво транспорти.....	155
Қисқача хулосалар.....	158
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	159
Асосий адабиётлар.....	159
IX боб. АМЕРИКА ҚУШМА ШТАТЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕО- ГРАФИК ТАВСИФИ.....	160
9.1. Географик жойланиши.....	160
9.2. Давлат тузуми.....	160
9.3. Хўжалигининг умумий тавсифи.....	162
9.4. АҚШнинг ички тафовутлари.....	166
9.5. Ташқи иқтисодий алоқалари.....	167
Қисқача хулосалар.....	168
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	168
Асосий адабиётлар.....	169
X боб. ЯПОНИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ... ..	170
10.1. Ривожланиш хусусиятлари.....	170
10.2. Географик жойлашиши, табиий шароити ва бойликлари.....	172
10.3. Аҳолиси ва унинг жойлашиши.....	174
10.4. Давлат тузими.....	175
10.5. Хўжалигининг умумий таърифи.....	176
10.6. Иқтисодий-географик тафовутлари.....	182
10.7. Япония ва Ўзбекистон ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг ри- вожланиши.....	183
Қисқача хулосалар.....	187
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	187
Асосий адабиётлар.....	188
XI боб. ГЕРМАНИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК ТАВСИ- ФИ.....	189
11.1. Иқтисодий-географик ўрни ва жаҳонда тутган ўрни.....	189
11.2. Германиянинг табиий шароити ва табиий ресурслари.....	190
11.3. Аҳолисининг жойлашуви, меҳнатда бандлиги.....	190
11.4. Хўжалигининг умумий таърифи.....	191
11.5. Саноати ва унинг жойлашиши.....	193
11.6. Транспорти.....	193
11.7. Ташқи иқтисодий алоқалари.....	194
Қисқача хулосалар.....	195
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	195

Асосий адабиётлар.....	196
XII боб. РОССИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ..	197
Қисқача хулосалар.....	201
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	201
Асосий адабиётлар.....	202

3-бўлим. ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ..... 203

XIII боб. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ГЕОГРАФИК ЎРНИ. МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ БЎЛИНИШИ.....	203
13.1. Географик ўрни.....	203
13.2. Ташкил топиши ва маъмурий ҳудудий бўлиниши.....	205
13.3. Мамлакатнинг табиий ресурслари ва уларни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш жиҳатидан баҳолаш....	207
Қисқача хулосалар.....	220
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	220
Асосий адабиётлар.....	220

XIV боб. ЎЗБЕКИСТОН АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ... 221	
14.1. Аҳоли динамикаси.....	221
14.2. Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби.....	225
14.3. Аҳолининг миллий таркиби.....	226
14.4. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси.....	227
14.5. Аҳолининг ижтимоий таркиби.....	228
14.6. Меҳнат ресурслари.....	230
Қисқача хулосалар.....	233
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	233
Асосий адабиётлар.....	233

XV боб. ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТ ТАРМОҚЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	234
15.1. Умумий таъриф.....	234
15.2. Саноат ва унинг етакчи тармоқлари.....	238
15.3. Ёқилги-энергетика мажмуи.....	242
15.4. Металлургия мажмуи.....	251
15.5. Машинасозлик мажмуи.....	256
15.6. Кимё саноати.....	263
15.7. Қурилиш материаллари саноати.....	265
15.8. Енгил саноат.....	267
15.9. Озиқ-овқат саноати.....	270
Қисқача хулосалар.....	276
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	277
Асосий адабиётлар.....	277

XVI боб. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ.....	278
16.1. Қишлоқ хўжалигини республика иқтисодиётида тутган ўрни...	278
16.2. Ер фонди.....	282
16.3. Деҳқончилик.....	282
16.4. Чорвачилик.....	289
Қисқача хулосалар.....	293
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	294
Асосий адабиётлар.....	294
XVII боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТРАНСПОРТ ГЕОГРА- ФИЯСИ.....	295
17.1. Автомобиль транспорти.....	295
17.2. Ҳаво транспорти.....	296
17.3. Сув транспорти.....	297
17.4. Қувур транспорти.....	298
Қисқача хулосалар.....	300
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	300
Асосий адабиётлар.....	300
XVIII боб. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚА- ЛАР ГЕОГРАФИЯСИ.....	301
18.1. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг иқтисодий-географик хусуси- ятлари.....	301
Қисқача хулосалар.....	306
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	306
Асосий адабиётлар.....	306
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	307

CONTENTS

Introduction.....	5
PART I. THEORETICAL BASES OF «ECONOMIC GEOGRAPHY»...	6
CHAPTER-I. SUBJECT, METHODOLOGY AND TASKS OF THE COURSE OF «ECONOMIC GEOGRAPHY».....	6
1.1.Subject of «Economic geography», its role among other courses	6
1.2.Theoretical bases, scientific conceptions and methodology of «Economic geography».....	8
1.3.Development history of «Economic geography».....	10
Brief conclusions.....	12
Questions for discussion and control.....	12
Main literature.....	13
CHAPTER-II. TYPES, FACTORS AND LAWS OF PRODUCTION PLACEMENT IN THE CONDITIONS OF MARKET ECONOMY.....	14
2.1.Main laws of production forces placement.....	14
2.2.Main types of organization of production.....	15
2.3.Main factors of local organization of production.....	16
Brief conclusions.....	19
Questions for discussion and control.....	19
Main literature.....	20
PART II. WORLD ECONOMIC GEOGRAPHY.....	21
CHAPTER-III. NOWADAYS POLITICAL MAP OF THE WORLD....	21
3.1.Essence and characteristics of world's political map.....	21
3.2.Characteristics and main stages of the development of world's political map.....	23
3.3.State system and state structure.....	36
Brief conclusions.....	42
Questions for discussion and control.....	42
Main literature.....	42
CHAPTER-IV. GEORRAPHY OF WORLD POPULATION.....	44
4.1.Increase of world population.....	44
4.2.Density and placement of the world population	44
4.3.Development of urbanization process.....	46
4.4.Religion, gender and ethnic structure of the population.....	47
4.5.Labor resources and employment problems.....	48
Brief conclusions.....	50

Questions for discussion and control.....	50
Main literature.....	51
CHAPTER-V. GEOGRAPHY OF WORLD HOUSEHOLD.....	52
5.1.General explanation of the world household.....	52
5.2.Scientific-technical revolution and placement of production forces....	60
5.3.Improvements happening in the branch of goods production and three stages of the world economy.....	67
5.4.New households appeared in world economy according to the development in scientific-technology.....	69
5.5.Geographical model of world household.....	71
5.6.World household and regional policy.....	72
Brief conclusions.....	77
Questions for discussion and control.....	77
Main literature.....	78
CHAPTER-VI. THE GEOGRAPHY OF WORLD INDUSTRY AND ITS BRANCHES.....	79
6.1.General characteristics of industrial development.....	79
6.2.World's oil energy industry.....	80
6.3.World's electro-energy industry.....	87
6.4.World's iron industry.....	93
6.5.World's machinery industry.....	100
6.6.World's chemical industry.....	106
6.7.World's forest and wood production industry.....	111
6.8.World's light industry.....	113
Brief conclusions.....	116
Questions for discussion and control.....	117
Main literature.....	117
CHAPTER-VII. GEOGRAPHY OF WORLD AGRICULTURE.....	118
7.1.General explanation of world agriculture.....	118
7.2.World crops.....	123
7.3.World cattle breeding.....	131
7.4.World's fish industry.....	134
Brief conclusions.....	138
Questions for discussion and control.....	138
Main literature.....	139
CHAPTER-VIII. GEOGRAPHY OF WORLD TRANSPORTATION... 140	140
8.1.Land transportation.....	140
8.2.Water transportation.....	142

8.3. Air transportation	155
Brief conclusions	158
Questions for discussion and control	159
Main literature	159

CHAPTER-IX. ECONOMICAL-GEOGRAPHIC DEFINITION OF USA	160
9.1. Geographical placement	160
9.2. State system	160
9.3. General explanation of household	162
9.4. Internal differences of USA	166
9.5. Foreign economic affairs	167
Brief conclusions	168
Questions for discussion and control	168
Main literature	169

CHAPTER-X. ECONOMIC-GEOGRAPHICAL DEFINITION OF JAPAN	170
10.1. Development characteristics	170
10.2. Geographic place natural conditions and wealths	172
10.3. Population and its placement	174
10.4. State system	175
10.5. General definition of household	176
10.6. Economic-geographical differences	182
10.7. Economic relation between Uzbekistan and Japan	183
Brief conclusions	187
Questions for discussion and control	187
Main literature	188

CHAPTER XI. ECONOMICAL-GEOGRAPHIC DEFINITION OF GERMANY	189
11.1. Economic-geographical place and its place	189
11.2. Natural conditions and resources of Germany	190
11.3. Population placement and its employment	190
11.4. General explanation of household	191
11.5. Industry and its placement	193
11.6. Transports	193
11.7. International economic relations	194
Brief conclusions	195
Questions for discussion and control	195
Main literature	196

Chapter XII. Economical-geographic definition of Russia	197
---	-----

Brief conclusions.....	201
Questions for discussion and control.....	201
Main literature.....	202
PART III. ECONOMICAL GEOGRAPHY OF UZBEKISTAN.....	203
CHAPTER XIII. GEOGRAPHIC PLACE OF UZBEKISTAN, ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION.....	203
13.1. Geographic place	203
13.2. Appearance and administrative-territorial division.....	205
13.3. Natural resources of the country and their production.....	207
Brief conclusions.....	220
Questions for discussion and control.....	220
Main literature.....	220
CHAPTER XIV. POPULATION OF UZBEKISTAN AND LABOUR RESOURCES.....	221
14.1. Population dynamics.....	221
14.2. Gender, age structure of population	225
14.3. National structure of population.....	226
14.4. City and village population.....	227
14.5. Social structure of population.....	228
14.6. Labour resources.....	230
Brief conclusions.....	233
Questions for discussion and control.....	233
Main literature.....	233
CHAPTER XV. ECONOMIC BRANCHES GEOGRAPHY OF UZBEKISTAN.....	234
15.1. General definition.....	234
15.2. Industry and its main branches.....	238
15.3. Oil-energy industry.....	242
15.4. Heavy industry.....	251
15.5. Machinery industry.....	256
15.6. Chemical industry.....	263
15.7. Building materials industry.....	265
15.8. Light industry.....	267
15.9. Food industry.....	270
Brief conclusions.....	276
Questions for discussion and control.....	277
Main literature.....	277
CHAPTER XVI. AGRICULTURE.....	278

16.1. The role of agriculture in the economy of the Republic.....	278
16.2. Land sources.....	282
16.3. Peasantary.....	282
16.4. Cattle breeding.....	289
Brief conclusions.....	293
Questions for discussion and control.....	294
Main literature.....	294
CHAPTER XVII. TRANSPORT GEOGRAPHY OF UZBEKISTAN...	295
17.1. Automobile transport.....	295
17.2. Air transport.....	296
17.3. Water transport.....	297
17.4. Pipe transport.....	298
Brief conclusions.....	300
Questions for discussion and control.....	300
Main literature.....	300
CHAPTER-XVIII. INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS GEOGRAPHY OF UZBEKISTAN.....	301
18.1. Economical-geographic characteristics of international economic relations.....	301
Brief conclusions.....	306
Questions for discussion and control.....	306
Main literature.....	306
LIST OF BIBLIOGRAPHY.....	307